

ΚΤΗΤΟΡΕΣ ΝΑΩΝ ΚΑΙ ΔΩΡΗΤΕΣ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ
ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ (1571-1878)

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ Α. ΧΑΤΖΗΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

ΜΕΡΟΣ Ι: ΚΕΙΜΕΝΟ

Η διατριβή αυτή υποβλήθηκε προς Απόκτηση Διδακτορικού Τίτλου Σπουδών στο
Πανεπιστήμιο Κύπρου

Συστήνεται προς αποδοχή από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Μάιος 2008

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ Α. ΧΑΤΖΗΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ
ΚΤΗΤΟΡΕΣ ΝΑΩΝ ΚΑΙ ΔΩΡΗΤΕΣ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ
ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ (1571-1878)

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΠΟΥ ΥΠΟΒΛΗΘΗΚΕ ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΥΠΡΟΥ

ΛΕΥΚΩΣΙΑ 2008

ISBN

© Πνευματικά δικαιώματα του
Χριστοδούλου Α. Χατζηχριστοδούλου

Όλα τα δικαιώματα διατηρούνται

Μάιος - 2008

ΣΕΛΙΔΑ ΕΓΚΡΙΣΗΣ

Διδακτορική Διατριβή

ΚΤΗΤΟΡΕΣ ΝΑΩΝ ΚΑΙ ΔΩΡΗΤΕΣ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ
ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ (1571-1878)

Παρουσιάστηκε από τον Χριστόδουλο Α. Χατζηχριστοδούλου

Ερευνητικός Σύμβουλος Καθηγητής: Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος

Πρόεδρος Επιτροπής: Καθηγητής Ιωάννης Θεοχαρίδης

Μέλος Επιτροπής: Καθηγήτρια Ευφροσύνη Ριζοπούλου – Ηγουμενίδου

Μέλος Επιτροπής: Αναπληρωτής Καθηγητής Γιώργος Γεωργής

Μέλος Επιτροπής: Επίκουρος Καθηγητής Αθανάσιος Σέμογλου

Πανεπιστήμιο Κύπρου

Μάιος 2008

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα διδακτορική διατριβή εξετάζεται το σύνολο των απεικονίσεων των κτητόρων και των δωρητών σε ορθόδοξους ναούς και μονές της Κύπρου κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας (1571-1878). Η πρωτοτυπία της διατριβής έγκειται στο γεγονός, ότι έως τώρα δεν υπήρχε καμία συναγωγή και μελέτη του συνόλου του σωζόμενου υλικού.

Οι απεικονίσεις των αφιερωτών κληρικών και λαϊκών, εντοπίστηκαν σε τοιχογραφίες, σε φορητές εικόνες, σε μεταλλικές επενδύσεις εικόνων, σε έργα εκκλησιαστικής μικροτεχνίας, σε ξυλόγλυπτα εικονοστάσια, σε μάρμαρο και σε χαρτί. Τα παραδείγματα που έχουν συγκεντρωθεί από όλο το νησί, ανέρχονται στα ενενήντα επτά και δίνουν πολύτιμα στοιχεία για την πράξη της δωρεάς από ιστορικής, κοινωνικής και καλλιτεχνικής πλευράς στα αστικά κέντρα της εποχής και στην ύπαιθρο. Μέσα από τις απεικονίσεις των δωρητών ξεχωρίζουν οι κοινωνικές τάξεις και διαβαθμίσεις, ενώ ορισμένες φορές συνεχίζουν να απεικονίζουν τα οικοσυστήματά τους. Πολύτιμες πληροφορίες αντλούνται μέσα από σκηνές καθημερινής ζωής, όπως αρρώστια, φόνος, ναυάγιο, ιάσεις, διασώσεις

Αντλούνται επίσης πληροφορίες για την εκκλησιαστική ιστορία και τη δράση της Εκκλησίας Κύπρου εν αιχμαλωσία και τη θρησκευτική πίστη. Η Εκκλησία Κύπρου τονίζει το Αυτοκέφαλό της· γι' αυτό εικονογραφείται η παράδοση των προνομίων, καθώς και τα αντικείμενα σύμβολα της παράδοσης αυτής. Την εποχή αυτή εμφανίζονται για πρώτη φορά πορτραίτα αρχιεπισκόπων της Κύπρου ως δωρητών στη ζωγραφική. Εκτός από τους αρχιεπισκόπους, ως δωρητές εικονίζονται μητροπολίτες και ο κατώτερος κλήρος. Ως δωρητές απεικονίζονται μοναχοί κυπριακών μονών που ήκμασαν κατά την Τουρκοκρατία. Τα πορτραίτα των αφιερωτών είναι και συμβατικά και πραγματικά. Με βάση τις απεικονίσεις των κληρικών είναι εφικτή η μελέτη της εξέλιξης των βυζαντινών αμφίων και της διακόσμησής της.

Οι ενδυματολογικές προτιμήσεις των δωρητών, έτσι όπως απεικονίζονται στις αφιερωματικές παραστάσεις βοηθούν στην ανασύσταση της ενδυμασίας. Η ενδυμασία των λαϊκών δωρητών μέχρι και τα μέσα περίπου του 17^{ου} αιώνα, οπότε αρχίζει να επηρεάζεται από τον τουρκικό συρμό διατηρεί έντονες δυτικές επιδράσεις. Την τουρκική

ενδυμασία (*alla Turca*) υιοθετούν οι εύποροι Χριστιανοί, κυρίως των αστικών κέντρων και για πρώτη φορά οι δραγομάνοι του Σεραγίου με τις οικογένειές τους. Κατά τον 19^ο αιώνα εκτός από την τοπική ενδυμασία απεικονίζονται δωρητές ντυμένοι σύμφωνα με τον ευρωπαϊκό τρόπο.

Το ύφος των εικόνων μπορεί να είναι αμιγώς εκκλησιαστικό. Σε «διπλεπίπεδες» εικόνες το ύφος άλλοτε είναι κοσμικό και άλλοτε ανάμικτο (= ανάμικτο ύφος, λόγω ανάμικτου περιεχομένου), ανάλογα με τις εποχές και τα πρόσωπα. Οι εικονογραφικοί τύποι στις αφιερωματικές παραστάσεις είναι και καθιερωμένοι και νεωτερικοί. Οι δωρητές, συνήθως στις κτητορικές απεικονίσεις τους κρατούν ή συνοδεύουν το ομοίωμα του ναού ή απεικονίζουν το μοναστηριακό συγκρότημα, το οποίο και προσφέρουν στον επώνυμο άγιο. Οι απεικονίσεις αυτές σε συνάρτηση με τις ολιγόστιχες ή εκτενείς συνοδευτικές επιγραφές παρέχουν μοναδικές πληροφορίες για την αρχιτεκτονική του ναού ή του μοναστηριακού συγκροτήματος τον καιρό της ίδρυσης ή της ανακαίνισής και του εξωραϊσμού του. Επίσης αντλούνται, σημαντικά στοιχεία για τους χορηγούς και τα επαγγέλματά τους, για τους ζωγράφους, τους χρυσοχόους, τους ξυλογλύπτες (*ταλιαδώρους*), για τα καλλιτεχνικά κέντρα εντός και εκτός Κύπρου.

Οι απεικονίσεις των δωρητών στα χρόνια της Τουρκοκρατίας είναι ιδιαίτερα σημαντικές όσον αφορά στη μελέτη του θεσμού της χορηγίας και παρέχουν πλήθος ενδιαφερόντων στοιχείων με κοινωνικές, θρησκευτικές και ιστορικές προεκτάσεις για την Κύπρο γενικότερα.

SUMMARY

In the present doctoral thesis, the depictions of donors and founders in Orthodox churches and monasteries of Cyprus during the period of Turkish rule (1571 - 1878) are examined in their entirety. The originality of the thesis consists in the fact that no study or collection of the whole of the preserved material has been carried out to date.

The depictions of the donors, clerics and laity, have been located in wall-paintings, icons on wood, metallic icon revetments and works of ecclesiastical craftsmanship, on carved wooden iconostases, on wooden panels (*thorakia*), on marble and paper. The examples that have been gathered throughout the island are ninety seven and furnish valuable information concerning the act of donation from historical, social, and artistic points of view, in urban centres of the period as well as in the countryside. Through the depictions of donors, social classes and gradations are made clear, while in certain instances they display their coat of arms. Through scenes of everyday life, such as illness, murder, medical treatments, shipwreck and salvage, important information is gathered.

The current study is also informative on issues concerning Church History, religious faith and the activities of the subjugated Church of Cyprus. The Church lays strong emphasis on its autocephalous character, and for this reason the tradition of its privileges is depicted, as well as the emblems of this tradition. For the first time in the Byzantine and Post-Byzantine art of Cyprus, portraits of Archbishops of Cyprus as donors make their appearance in paintings; in addition to archbishops, metropolitan bishops and the lower clergy are also represented as donors. Several monks, especially abbots from Cyprus' Orthodox monasteries - which flourished under Turkish rule- are depicted as donors. The portraits of the donors are both stylised and real. Moreover, representations of the clergy have made the study of the evolution and decoration of Byzantine sacerdotal vestments possible.

The sartorial dressing preferences of the donors, as they are represented in the dedicatory scenes, are important for the reconstruction of clothing habits of the time. The dress of the clerical donors is a combination of traditional and westernized influence until approximately the middle of the 17th century, when it begins to be more influenced by the Turkish dressing habits. Christian merchants, mainly those of the urban centres, adopt Turkish dress (*alla Turca*), as the

Dragomans of the Seraglio, together with the members of their families. During the 19th century, apart from wearing local costume, donors are depicted dressed according to European fashion.

The aspect of the pictures is sometimes purely ecclesiastical. They are also sometimes in a mixed manner or at other times worldly as by the so-called “double-level” representations, depending on the periods and the persons involved.

The iconographical models in the dedicatory scenes are both established ones as well as more modern. The donors are usually shown holding or standing by a replica of the church in their depictions as founders, or show the monastic complex that they are offering to their protecting saint. These depictions, in conjunction with the laconic or lengthy accompanying inscriptions, provide in some cases unique information as to the architecture of the church or the monastic complex at the time of its foundation, or of its restoration and embellishment. Furthermore, otherwise unknown information concerning the sponsors and their occupations (painters, goldsmiths, wood carvers) as well as about centres of art both within and outside Cyprus, is also evident on these depictions.

Donors' depictions during the years of Turkish rule are of special significance for the study of the institution of donations and provide interesting information with social, religious and historical ramifications for Cyprus in general.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΕ ΠΙΝΑΚΕΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΑ

Α' . Ιστορική αναδρομή για παραστάσεις χορηγών στη Βυζαντινή Τέχνη.....	13-27
Β' . Η Κύπρος κατά την Τουρκοκρατία (1571-1878).....	28-53
Γ' . Απεικονίσεις δωρητών στην κυπριακή ζωγραφική από την Ενετοκρατία έως την αρχή της Τουρκοκρατίας (1489-1571)	54-66
Εικονογράφηση των προνομίων της Εκκλησίας της Κύπρου.....	67-72
Δ' . Κατηγορίες (επωνύμων και ανωνύμων) δωρητών κατά την Τουρκοκρατία στην Κύπρο (1571-1878): A/A1-96	
-Α. Κληρικοί – Μοναχοί.....	73-166
-Β. Λαϊκοί.....	167-221
Ε' . Απεικονίσεις δωρητών στη ζωγραφική Κύπρου και Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατία.....	222-235
Η ενδυμασία στην όψιμη Τουρκοκρατία.....	236-246
ΣΤ' . Συμπεράσματα.....	247-262
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	263-285

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η στροφή μου προς τη μελέτη της μεταβυζαντινής ζωγραφικής της ιδιαίτερης πατρίδας μου και δη των προσωπογραφιών των κτητόρων και των δωρητών κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας (1571-1878), στάθηκε η αφορμή για την επιθυμία εκπόνησης διδακτορικής διατριβής με το συγκεκριμένο θέμα. Η μελέτη των απεικονίσεων αυτών έδωσε σημαντικά στοιχεία στην έρευνα της χορηγίας και της προσωπογραφίας στα αστικά κέντρα και στα χωριά της υπαίθρου από το 1571 έως και το 1878.

Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου σε όλους όσους στήριξαν την προσπάθειά μου αυτή και συνέβαλαν στην καλύτερη παρουσίασή της και στον μετριασμό ελλείψεων και λαθών.

Αισθάνομαι το χρέος να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον εισηγητή της διατριβής Καθηγητή κ. Δημήτριο Δ. Τριανταφυλλόπουλο, ο οποίος με διάθεση αλλά και ενθάρρυνση με καθοδήγησε σε όλη την πορεία της έρευνας, την Καθηγήτρια κ. Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, τον Καθηγητή κ. Ιωάννη Θεοχαρίδη και τον Επίκουρο Καθηγητή Αθανάσιο Σέμογλου για τις ουσιαστικές παρατηρήσεις και τη βοήθειά τους σε θέματα της ειδικότητάς τους.

Θα ήθελα να μνημονεύσω τον μακαριστό Αρχιεπίσκοπο Κύπρου κυρό Χρυσόστομο Α', και να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στο Μακαριότατο Αρχιεπίσκοπο Κύπρου κ.κ. Χρυσόστομο Β' και στους Πανιερωτάτους Μητροπολίτες Κιτίου κ. Χρυσόστομο, Μόρφου κ. Νεόφυτο, Κύκκου και Τηλλυρίας κ. Νικηφόρο για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης των αντικειμένων που προέρχονται από τις μητροπόλεις τους και παρουσιάζονται στη διδακτορική διατριβή.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται:

Στον κ. Στυλιανό Περδίκη που μου επέτρεψε να μελετήσω και να δημοσιεύσω αντικείμενα από το Μουσείο του Κύκκου.

Τον τέως Διευθυντή του Βυζαντινού Μουσείου του Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' Δρα Κώστα Χατζηστεφάνου για την άδεια φωτογράφισης εικόνων από το Μουσείο, καθώς και τον Έφορο του Μουσείου κ. Ιωάννη Ηλιάδη. Επίσης την δρα Ελένη Προκοπίου και την κ. Ελένη Χρήστου, επιμελήτρια του Μουσείου Λαϊκής Τέχνης Κύπρου της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών και τον κ. Κωστή Κοκκινόφτα, Ερευνητή στο Κέντρο μελετών της Ιεράς Μονής Κύκκου.

Για την παραχώρηση φωτογραφικού υλικού και πληροφοριών ευχαριστώ τους κάτωθι:

Τον κ. Αθανάσιο Παπαγεωργίου, Επίτιμο Διευθυντή του Τμήματος Αρχαιοτήτων, τον κ. Κώστα Γερασίμου, τον κ. Κυριάκο Παπαϊωακείμ, τον κ. Άριστο Αριστοδήμου, τον αιδ. Πρωτοπρεσβύτερο Δημήτριο Δημοσθένους, τον αιδ. Πρωτοπρεσβύτερο δρα Δημοσθένη Δημοσθένους, τον αιδ. Πρωτοπρεσβύτερο Αναστάσιο Ισαάκ, τον κύριο Γεώργιο Λουκά, τον αιδ. Πρωτοπρεσβύτερο Λουκά Λουκά, τον δρα Σοφοκλή Σοφοκλέους, τον Πανοσιολογιότατο Αρχιμανδρίτη Συμεών Συμεού, τον κ. Βάσο Στυλιανού, τον κ. Κωστάκη Χαραλάμπους, την Εκκλησιαστική Επιτροπή και τους ιερείς του Ιερού ναού Παναγίας Φανερωμένης Λευκωσίας, το Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Ιεράς Μονής Κύκκου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Ιστορική αναδρομή για παραστάσεις χορηγών στη Βυζαντινή Τέχνη

Πρωτοχριστιανική και Παλαιοχριστιανική περίοδος

Η συνήθεια απεικόνισης πορτραίτων σε εικόνες ανάγεται σε ζωγραφιστές προσωπογραφίες της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, συχνά πάνω σε ξύλο. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο η συνήθεια αυτή διαδόθηκε στα επίσημα πορτραίτα των αυτοκρατόρων, των πολιτικών και των στρατιωτικών αρχόντων και στα νεκρικά πορτραίτα. Νεκρικά πορτραίτα έχουν σωθεί αρκετά από τη Μέση Αίγυπτο, κυρίως από την περιοχή του Φαγιούμ και χρονολογούνται από τον 2^ο μέχρι τον 4^ο αιώνα¹. Ήδη από τον 2^ο αιώνα οι ζώντες απέδιδαν τιμή στα νεκρικά πορτραίτα, καθώς και στις απεικονίσεις των αποστόλων. Πληροφορίες για τους κτίτορες/κτήτορες² και τους δωρητές των πρωτοχριστιανικών χρόνων είναι ελάχιστες, ενώ καμιά προσωπογραφία στην Κύπρο δεν έχει σωθεί από την εποχή αυτή.

Κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο κτίτορες ενός ναού μπορεί να είναι αυτοκράτορες, πάπες και κατώτεροι κληρικοί, αξιωματούχοι και απλοί πολίτες. Απεικονίζονται σε ψηφιδωτά και τοιχογραφίες. Σημαντικά εντοιχία ψηφιδωτά με απεικονίσεις αφιερωτών από την περίοδο αυτή έχουν σωθεί στην Ιταλία, ενώ ελάχιστα στην Ανατολή (Θεσσαλονίκη)³.

Στην εκκλησία των Αγίων Κοσμά και Δαμιανού στη Ρώμη, ο κτίτορας πάπας Φήλιξ Δ΄ (526-530) ακολουθεί τον άγιο Δαμιανό κρατώντας το ομοίωμα της εκκλησίας⁴.

Ιδιαίτερος εντυπωσιακός είναι δύο αναθηματικές παραστάσεις με τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό και τη σύζυγό του Θεοδώρα, που κρατούν ιερά σκεύη

¹ Ε. Δοξιάδη, *Τα πορτραίτα του Φαγιούμ*, Αθήνα 1995. Γ. Χατζή, *Αίγυπτος. Οι Έλληνες ζωγράφοι του Φαγιούμ*, επιμ. Ευφροσύνη Δοξιάδη, Αθήνα 1998, 18. Αναφέρει ότι οι πρώτοι χριστιανοί ταρίχευαν τα σώματα των αγίων μαρτύρων και επάνω στα ταριχευμένα σώματα πρόσθεταν την προσωπογραφία τους.

² Τ. Α. Γριτσόπουλος, Λήμμα «Κτίτορες Μονών», *ΘΗΕ* 7, 1067 εξ. Κατά τον Γριτσόπουλο η λέξη *κτήτωρ* έχει την έννοια της κτήσεως, ενώ η λέξη *κτίτωρ* έχει την έννοια της αναφοράς στο *κτίζειν*=ιδρύειν (*condere*).

³ Πάλλας 1968, στ. 1149 εξ., Γκιολές 1991, 27, 45, υποσ. 45, όπου αναφέρεται αναθηματική ψηφιδωτή παράσταση που υπήρχε στην Κωνσταντινούπολη τον 5^ο αιώνα.

⁴ Γκιολές 1991, 18. Στο ψηφιδωτό της αφίδας επιβιώνει μια έντονη κλασικιστική παράδοση και οι μορφές θυμίζουν ρωμαϊκά αγάλματα. Τα τονισμένα περιγράμματα και η σκληρότητα στο πλάσιμο δεν βοηθά τον ζωγράφο να εντάξει σωστά τις μορφές στο χώρο.

και τις συνοδείες τους από το ναό του Αγίου Βιταλίου στη Ραβέννα που χρονολογούνται στα τέλη της δεκαετίας 540-550⁵.

Στην κόγχη της αψίδας της ίδιας βασιλικής παριστάνεται ο επίσκοπος Εκκλησίος να προσφέρει στον Χριστό το ομοίωμα του ναού που είχε κτίσει, ενώ στη σύνθεση με τον Ιουστινιανό παριστάνεται ένας ακόμη ιεράρχης ο Μαξιμιανός⁶.

Στην Ευφρασιανή Βασιλική στην Ιστρία ο δωρητής μαζί με άλλους αγίους απεικονίζεται στο ψηφιδωτό της αψίδας που χρονολογείται γύρω στο 550. Ξεχωρίζει από αυτούς γιατί δεν φέρει φωτοστέφανο, βρίσκεται εν ζωή. Κρατεί με καλυμμένα τα χέρια, προφανώς ως ένδειξη σεβασμού, το ομοίωμα της βασιλικής και το προσφέρει στην ένθρονη Βρεφοκρατούσα Θεοτόκο⁷.

Η Βασιλική του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη διακοσμήθηκε κυρίως με ψηφιδωτούς πίνακες αναθηματικού χαρακτήρα, προσφορές απλών πολιτών ή αξιωματούχων της πόλης στον 6^ο και στα μέσα του 7^{ου} αιώνα, λ.χ. τον πίνακα με την αφιέρωση παιδιών στον άγιο Δημήτριο⁸ (6^{ος} αιώνας), στη σκηνή μπροστά στις επάλξεις του τείχους της Θεσσαλονίκης, ο άγιος Δημήτριος εικονίζεται ανάμεσα στον επίσκοπο που επισκεύασε το ναό και στον άρχοντα⁹, πιθανότατα το Λεόντιο που τον είχε ανεγείρει τον 5^ο αιώνα. Η συνοδευτική επιγραφή στο κάτω μέρος του πίνακα αναφέρει ότι πρόκειται για τους «κτίστες» του ναού. Σε άλλους αυτοτελείς πίνακες ο άγιος Δημήτριος απεικονίζεται με ένα διάκονο¹⁰, και μαζί με δύο παιδιά, ένα αγόρι και ένα κορίτσι¹¹.

Στην κατακόμβη της Κομοδίλλης στη Ρώμη σώζεται η σημαντικότερη τοιχογραφία στη Ρώμη, του 6^{ου} αιώνα, στην οποία παριστάνονται η Θεοτόκος, οι άγιοι Φήλιξ και Άδauκτος και η δωρήτρια Turtura. Η δωρήτρια προσφέρει κεριά στην Παναγία¹².

Σε αναθηματικού χαρακτήρα ψηφιδωτές παραστάσεις στο μονόχωρο παρεκκλήσι του Δυρραχίου εικονίζεται η Παναγία ως βασίλισσα, πλαισιωμένη από δύο αρχαγγέλους, μπροστά από τους οποίους εικονίζονται δεόμενοι στην

⁵ Πάλλας 1968, στ. 1129-1131, Γκιολές 1991, εικ.25, 113-114.

⁶ Ό.π., 254.

⁷ C. Ihm, *Das Programm der christlichen Absismalerei 4.-8.Jahrhundert*, Stuttgart 1992, 167-169.

⁸ Γκιολές 1991, 71, 215, εικ. 29

⁹ Ό.π., 72-74.

¹⁰ Ό.π., 74-75, 220.

¹¹ Ό.π., 75, 221, εικ. 35.

¹² Ό.π., 163, εικ. 101. Οι μορφές στον πίνακα με την Turtura είναι επίπεδες συμβατικά αποδομένες και με τυποποιημένη έκφραση στο πρόσωπο.

Παναγία δύο μικροσκοπικές μορφές δωρητών, καθώς και ζεύγους που δέεται στον Χριστό¹³. Πρόκειται για λαϊκότροπα έργα του 7^{ου} πιθανώς αιώνα¹⁴.

Σε εικόνα της αγίας Ειρήνης του 8^{ου}-9^{ου} αιώνα από το Σινά, ο δωρητής Νικόλαος εικονίζεται σε στάση προσκύνησης χωρίς να προσκομίζει κάποιο δώρο στην αγία¹⁵.

Οι αφιερωτές στα ενδεικτικά παραδείγματα της παλαιοχριστιανικής τέχνης, που αναφέρθηκαν παριστάνονται σε προτομή ή όρθιοι στην ίδια ή σε μικρότερη κλίμακα σε σχέση με τα ιερά πρόσωπα. Όταν οι αφιερωτές κρατούν ομοιώματα ναών είναι οι κτίτορες. Άλλοτε οι αφιερωτές κρατούν επίσης αντικείμενα της δωρεάς τους¹⁶. Ορισμένες φορές συνοδεύονται από τον επώνυμο άγιο, ο οποίος τους παρουσιάζει στον Χριστό ή την Θεοτόκο, ενώ δεν είναι άγνωστες οι περιπτώσεις της Θεοτόκου που οδηγεί αφιερωτές στον Χριστό¹⁷. Σε κάποιες περιπτώσεις οι αφιερωτές παρευρίσκονται σε σύναξη αγίων. Υπάρχουν ακόμη αφιερωματικές σκηνές, λ.χ. του Ιουστινιανού και της Θεοδώρας, όπου δεν εικονίζονται μαζί τους θεία πρόσωπα¹⁸.

Μεσοβυζαντινή Περίοδος (867-1204)

Οι απεικονίσεις αφιερωτών θα συνεχιστούν και στα χρόνια μετά την εικονομαχική περίοδο. Οι χορηγοί με βάση τις απεικονίσεις τους κατατάσσονται σε δύο κατηγορίες: 1. λαϊκοί (κοσμικοί), 2. κληρικοί και μοναχοί. Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται οι αυτοκράτορες, ανώτεροι στρατιωτικοί και άλλοι αξιωματούχοι του βυζαντινού κράτους, οι οποίοι παριστάνονται μέσα στις εκκλησίες, που αυτοί ίδρυσαν¹⁹, δίνοντας ταυτόχρονα παράδειγμα προς μίμηση από τους μεταγενέστερους. Ορισμένες φορές συνοδεύονται από άλλα μέλη της οικογένειάς τους²⁰. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσονται κληρικοί²¹ και μοναχοί²².

¹³ Ό.π., 77, εικ. 37.

¹⁴ Ό.π., 77.

¹⁵ Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Εικόνες της Μονής Σινά*, Αθήνα 1958, τόμος Α', εικ. 32, τόμος Β', 45-46, Ševčenko 1994, 157, υποσ. 2.

¹⁶ Πάλλας 1968, πίν. 2, λ.χ. ο Ιουστινιανός στον Άγιο Βιτάλιο της Ραβέννας.

¹⁷ Ševčenko 1994, 157, υποσ. 3.

¹⁸ Πάλλας 1968, πίν. 1 α, Γκιολές 1991, 252-253.

¹⁹ Stylianos 1997, 232.

²⁰ Μετά την κατάλυση του βυζαντινού κράτους, χριστιανοί αξιωματούχοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όπως βοεβόδες, δραγομάνοι θα αναλάβουν να συνεχίσουν την παράδοση.

²¹ Sinai 1990, 175 λ.χ. ο πατριάρχης Ευθύμιος, που απεικονίζεται ως δωρητής σε εικόνα της Παναγίας Βλαχερνίτισσας και του Προφήτου Μωυσή, γύρω στα 1224 από το Σινά.

²² Stylianos 1985, 362, λ.χ. ο άγιος Νεόφυτος σε τοιχογραφία του 1183 στην Εγκλείστρα (επαρχ. Πάφου).

Εκτός από τις απεικονίσεις ζώντων υπήρχε και οι συνήθεια της απεικόνισης τεθνεώτων προσώπων ως δωρητών. Οι νεκροί δωρητές συνοδεύονται κατά κύριο λόγο με παρακλητικά κείμενα για την ανάπαυση της ψυχής τους. Στις περιπτώσεις αυτές οι κεκοιμημένοι παρουσιάζονται με ανοικτούς τους οφθαλμούς σαν να είναι ζωντανοί, να δέονται ή να έχουν τα χέρια τους σταυρωμένα στο στήθος. Τα πορτραίτα αυτά γίνονταν συνήθως με χορηγίες του στενού συγγενικού περιβάλλοντος του νεκρού, έτσι ώστε ο αποθανών να φαίνεται ότι είναι ο δωρητής της παράστασης. Με την πράξη αυτή εκφράζεται η πίστη της ολοκληρωτικής αφιέρωσης στον Θεό, με την παντοτινή παρουσία του δωρητή, μέσω της απεικόνισης του στην εκκλησία. Το φαινόμενο ήταν διαδεδομένο όχι μόνο στην Κωνσταντινούπολη αλλά και στα Βαλκάνια και στη Μικρά Ασία.

Αναθηματικού χαρακτήρα βυζαντινά ψηφιδωτά έχουν σωθεί και στην Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως, όπως το ψηφιδωτό θύρας του νοτίου προθαλάμου. Στο ψηφιδωτό αυτό του τέλους του 10^{ου} αιώνα εικονίζονται οι αυτοκράτορες Κωνσταντίνος και Ιουστινιανός να προσφέρουν στην ένθρονη Θεοτόκο, ο πρώτος το ομοίωμα της τειχισμένης Πόλης και ο δεύτερος το ομοίωμα της Αγίας Σοφίας, και τα δύο σύμβολα της αυτοκρατορίας²³. Στο ψηφιδωτό του τυμπάνου της βασιλείου θύρας από το νάρθηκα προς τον κυρίως ναό με την απεικόνιση του Λέοντος Στ' Σοφού που προσπίπτει σε προσκύνηση μπροστά στον Χριστό²⁴.

Σε αργυρή ανάγλυφη εικόνα του αγίου Συμεών του Στυλίου του Νεότερου (γύρω στο 1015) από τη Γεωργία, ο εικονιζόμενος αφιερωτής είναι ο Antoni Cagereli επίσκοπος του Ishkhani. Ο Cagereli που εικονίζεται αριστερά, στραμμένος προς τον άγιο σε δέηση φορεί την αρχιερατική του στολή και φέρει φωτοστέφανο²⁵.

Η αρχαιότερη σωζόμενη κτητορική παράσταση στην Κρήτη βρίσκεται στο ναό της Αγίας Βαρβάρας στα Λατζιανά Κισάμου και χρονολογείται στο β' μισό του 11^{ου} αιώνα. Ανήκει πιθανόν σε κάποιο τοπικό αξιωματούχο²⁶.

Ήδη από τον 11^ο αιώνα έχει παρατηρηθεί ότι πορτραίτα αγίων έχουν τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά σύγχρονων προσωπικοτήτων κυρίως αξιωματούχων όπως το περίεργο πορτραίτο της αγίας Ελένης από το Παρεκκλήσιο των μαρτύρων της Αγίας Σοφίας στο Νόβγκοροντ που ομοιάζει με

²³ Πάλλας 1968, στ. 1176-1177, εικ. 135

²⁴ Ό.π., 1968, στ. 1174.

²⁵ *The Glory of Byzantium* 1997, 345-346, αρ. 233 (J. C. Anderson).

²⁶ Κ. Μυλοποταμιτάκη, «Τέχνη και Χορηγοί στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Κρήτη», *Δέκατο πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 1995, 50-51.

τη μορφή της αυτοκράτειρας Ζωής στην Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως από την οποία όπως φαίνεται έχει δανειστεί το πρότυπο. Οι ίδιες παρατηρήσεις μπορεί να λεχθούν και για την απεικόνιση των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης σε τοιχογραφία του 1099 στην Παναγία Ασίνου στο Νικητάρι της Κύπρου, όπου οι άγιοι αποδίδονται με τα χαρακτηριστικά του Αυτοκράτορος Αλεξίου Κομνηνού και της συζύγου του²⁷.

Γύρω στα 1100 ο γραφέας Θεοφάνης μοναχός εικονίζεται μέσα σε περίτεχνο εκκλησιαστικό κτίριο να αφιερώνει τον κώδικα των τεσσάρων ευαγγελίων που έγραψε στη Θεοτόκο και στον Χριστό, ο οποίος τον ευλογεί αποδεχόμενος τη δωρεά²⁸.

Στο 12ο αιώνα χρονολογούνται οι αρχαιότερες απεικονίσεις αφιερωτών/δωρητών στην Κύπρο:

Στα 1105/6 πρέπει να χρονολογηθεί η αρχική αναθηματική τοιχογραφία με το κτίτορα και δωρητή Νικηφόρο Μάγιστρο στο ναό της Παναγίας Φορβιώτισσας στην Ασίνου η οποία επιζωγραφίστηκε γύρω στο 1333²⁹. Ο Νικηφόρος εικονίζεται να προσφέρει το ομοίωμα του ναού στον ένθρονο Χριστό με τη μεσολάβηση της Θεοτόκου. Πίσω από τον Χριστό παραστέκουν ομάδα αγγέλων, ενώ πίσω από το Νικηφόρο σε μικρότερη κλίμακα απεικονίζεται η κεκοιμημένη Γέφυρα³⁰.

Στην εγκλείστρα του Αγίου Νεοφύτου στην Πάφο ο άγιος ζωγραφίστηκε ενόσω ζούσε από τον ζωγράφο Θεόδωρο Αψευδή στα 1183. Πάνω ακριβώς από την αγία Τράπεζα, μεταξύ των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ³¹, σε προσκύνηση στην παράσταση της Δέησης³².

Στο καθολικό της μονής του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού στον Καλοπαναγιώτη εικονίζονται χαμηλά στον ημικύλινδρο της κόγχης του ιερού σε βάθος που μιμείται ορθομαρμάρωση, οι δύο αφιερωτές. Πρόκειται για δύο μεσήλικες μοναχούς που παριστάνονται αντικριστά ο ένας στον άλλο σε στάση προσκύνησης. Η τοιχογραφία χρονολογήθηκε στον 12ο αιώνα³³.

²⁷ Χατζηχριστοδούλου, Μυριανθεύς 2002, 24. Κατά παρόμοιο τρόπο, δηλ. με μορφές γνωστών αγίων έχουν απεικονιστεί μέλη της οικογένειας του Αλεξίου Α' Κομνηνού, βλ. Panayotidi 2004, 146, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

²⁸ *Byzantine Art* 1964, 316-317, αρ. 311.

²⁹ Sofokleous 1997, 51-52

³⁰ Stylianiou 1997, 114-117, Χατζηχριστοδούλου, Μυριανθεύς 2002, 19-21.

³¹ Stylianiou 1997, 363, εικ. 317, Παπαγεωργίου 1999, 25-26.

³² Stylianiou 1997, 362 εικ. 216, Παπαγεωργίου 1999, 29, 30: Κάτω από τη Δέηση η μσοκαταστραμμένη επιγραφή αναφέρει το όνομα του ζωγράφου, Panayotidi 2004, 145 εξ.

³³ Stylianiou 1997, 295, εικ. 176.

Σε μεταγενέστερες χειρόγραφες *Διηγήσεις* της θαυματουργής εικόνας της Παναγίας του Κύκκου αναφέρεται ότι ο δούκας Εμμανουήλ ο Βουτο(υ)μίτης είχε παραγγείλει σε ζωγράφο στην Κωνσταντινούπολη δύο εικόνες, τις οποίες χάρισε στον κτίτορα της Μονής Κύκκου μοναχό Ησαΐα για το μοναστήρι του. Στη μία εικόνα ζωγράφησε τον Χριστό ένθρονο³⁴ και στην άλλη που ήταν δίζωνη, την Αγία Τριάδα, άνω και κάτω την Θεοτόκο δεόμενη. Στο πλαίσιο της εικόνας ο δούκας παρήγγειλε στον εικονογράφο και ιστόρησε, δεξιά το πορτραίτο του Ησαΐα και αριστερά το δικό του «γονυκλίτους»³⁵ ή «κλίνοντες εδάφει εἰς τούς πόδας αὐτῆς»³⁶. Λίγο αργότερα ο δούκας της Κύπρου Γεώργιος, διάδοχος του Βουτουμίτη, ανήγειρε ναόν επ' ονόματι του Αγίου Γεωργίου στην Πεντάγια (επαρχ. Λευκωσίας), τον οποίο κατέστησε μετόχιο της Μονής Κύκκου. Όταν το έμαθε ο ηγούμενος έστειλε τις δύο εικόνες στο μετόχι και τοποθετήθηκαν κοντά στην Ωραία πύλη³⁷.

Ήδη από τον 8^ο αιώνα ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός αναφέρεται στη συνήθεια των ζώντων να ζωγραφίζουν πορτραίτα τους ακόμα και μέσα σε κώδικες³⁸ και να τα αφιερώνουν στον Χριστό, στην Θεοτόκο ή σε αγίους, λ.χ. σε μικρογραφία του Γρηγορίου Ναζιανζηνού και του κτήτορα του κώδ. 61 (Λειτουργικές Ομιλίες Γρηγορίου Ναζιανζηνού), (11^ο^ς-12^ο^ς αιώνας), στη Μονή Διονυσίου του Αγίου Όρους³⁹, ο μοναχός Γερμανός που εικονίζεται γονατιστός σε δέηση μπροστά στον Ιωάννη τον Θεολόγο στον κώδ. 198, φ. 199ν (13^ος αιώνας) από τη Μονή του Σινά⁴⁰, ο μοναχός που προσκίπτει μπροστά στη Βρεφοκρατούσα Θεοτόκο σε μικρογραφία του κώδ. 65, φ. 12 (περί το 1313) της Μονής Διονυσίου στο Άγιο Όρος⁴¹. Οι χορηγοί, οι κτήτορες και οι δωρητές αναφέρονται συχνά σε σημειώματα μέσα στους κώδικες⁴².

Κατά τη βυζαντινή περίοδο, οι κτίτορες/κτήτορες ή οι ανακαινιστές του ναού συχνά απεικονίζονται σε περίοπτη θέση μέσα στο ναό όπως το απαιτούσε τότε η συνήθεια: πάνω ή κοντά στη δυτική ή βόρεια πόρτα, κάποτε στη νότια,

³⁴Κωνσταντινίδης 2002, 190.

³⁵Ό.π., 234-5.

³⁶Ό.π., 190, 260-1.

³⁷Ό.π., 194, όπου ο ανώνυμος συγγραφέας της *Διήγησις* αναφέρεται και στους κτίτορες ναών, 237.

³⁸Ševčenko 1994, 157, υποσ. 3.

³⁹Γαλάβαρης 1993, 123, εικ. 123.

⁴⁰*Sinai* 1990, 345, εικ. 36.

⁴¹Στ. Πελεκανίδης, Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σ. Καδάς, *Εικονογραφημένα χειρόγραφα, παραστάσεις-επίτιλα-αρχικά γράμματα, τόμος Α΄, Πρωτάτον, Μ. Διονυσίου, Μ. Κουτλουμουσίου, Μ. Ξηροποτάμου, Μ. Γρηγορίου*, Αθήνα 1973, 421, εικ. 123.

⁴²Βλ. Φλ. Ευαγγελιάτου-Νοταρά, *Χορηγοί – Κτήτορες - Δωρητές σε σημειώματα κωδίκων. Παλαιολόγιοι Χρόνοι*, Αθήνα 2000.

συχνά στους μακρούς τοίχους, μέσα στο ιερό βήμα και όχι σπάνια στην κόγχη ή ακόμη και στο θόλο, και στο γυναικωνίτη ή στο τύμπανο των αρκοσολίων των τάφων τους⁴³.

Ο κτίτορας παριστάνεται είτε μόνος του είτε με τη σύζυγο ή τα παιδιά του, με ολόκληρη την οικογένεια του ή με όλους τους άλλους που μετέχουν στην ίδρυση του ναού. Γονατισμένοι ή όρθιοι μπροστά στον προστάτη άγιο βαστούν συμβολικά το πρόπλασμα του ναού, ή στέκονται σε στάση προσευχής κυρίως δέησης. Παράλληλα παρατηρούνται ιδιομορφίες ανάλογα με την περιοχή ή την χώρα⁴⁴. Ο θεσμός της χορηγίας ερμηνεύεται ως θρησκευτική προσφορά αλλά και ως καταξίωση των χορηγών στην τοπική κοινωνία⁴⁵. Επίσης χρησιμεύει ως μέσο προπαγάνδας και εκμετάλλευσης προς ίδιον όφελος⁴⁶. Οι απεικονίσεις των δωρητών παρέχουν πολύτιμες ενδείξεις για την κοινωνική τάξη, την προσωπική στάση και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των μελών της εκάστοτε κοινωνίας. Ο καλλιτέχνης ξεφεύγοντας από τον παραδοσιακό τρόπο απεικόνισης των αγίων αναγκαζόταν να δηλώσει στις εικόνες αυτές, με μεγαλύτερη πειστικότητα και σχετική ακρίβεια πρόσωπα καθώς και με ελευθερωμένη την ατομικότητα του, το πραγματικό καλλιτεχνικό του τάλαντο⁴⁷.

Υστεροβυζαντινή περίοδος (1204-1453)

Απεικονίσεις δωρητών κατά το 13^ο αιώνα, συναντούμε στον ελλαδικό χώρο, στα σταυροφορικά κρατίδια, στο Σινά και στην Κύπρο.

Ως χορηγοί παρουσιάζονται μέλη της τοπικής αριστοκρατίας, όπως οι τρεις αδελφοί από την οικογένεια των Νετζαδών, οι οποίοι ανακαίνισαν και διακόσμησαν στις αρχές του 13^{ου} αιώνα το ναό του Αγίου Γεωργίου στην Ομορφοκκλησιά κοντά στην Καστοριά⁴⁸.

Επίσης χωρικοί, ο κοινός λαός⁴⁹ σύμφωνα με επιγραφή στον Άγιο Ιωάννη Πρόδομο στη Μεγάλη Καστανιά της Μεσσηνιακής Μάνης⁵⁰.

⁴³ Gerola 1993, 327.

⁴⁴ Ό.π., 327.

⁴⁵ Ε. Δρακοπούλου, «Χορηγοί και ζωγράφοι στη μεταβυζαντινή Καστοριά», *Δέκατο πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 1995, 24.

⁴⁶ Ν. Οικονομίδης, « Η χορηγία στη μέση Βυζαντινή περίοδο (8^ο -12^ο αιώνα)», Ό.π., 52.

⁴⁷ Ό.π., 327.

⁴⁸ Ό.π.

⁴⁹ Στο ναό της Ασίνου υπάρχει επίσης επιγραφή που αναφέρει τον απλό λαό, βλ. 1992, 36, υποσ. 101α.

⁵⁰ Ό.π., 36, Styliανου 1997, 84. Παρόμοια, αλλά μεταγενέστερη περίπτωση, όπου ομάδα δεκατριών χορηγών συνεισφέρουν στην διακόσμηση της εκκλησίας του χωριού τους στα 1513, μνημονεύεται σε επιγραφή στον Άγιο Σωζόμενο στη Γαλάτα (επαρχ. Λευκωσίας).

Στις αρχές του 13^{ου} αιώνα χρονολογείται η εικόνα του προφήτη Μωυσή μπροστά στη φλεγόμενη βάτο με απεικόνιση του αφιερωτή στην κάτω αριστερή γωνιά του πλαισίου της εικόνας από τη Μονή του Σινά. Ο ανώνυμος δωρητής παριστάνεται σε προσκύνηση με τα χέρια σε δέηση να φορεί τουρμπάνι. Πιθανότατα να πρόκειται για Μελχίτη (Ορθόδοξο) Άραβα. Έχει γραφεί ότι το πορτραίτο του δωρητή προστέθηκε σε μεταγενέστερη εποχή⁵¹.

Στο 13^ο αιώνα χρονολογήθηκε η εικόνα του αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του από το άλλοτε καθολικό της Μονής του Αγίου Νικολάου της Στέγης κοντά την Κακοπετριά. Πρόκειται για δωρεά Λατινικής οικογένειας σε ορθόδοξο ναό. Αριστερά εικονίζεται ιππότης με το άλογο του και δεξιά η σύζυγος του και το παιδί τους με δυτικές ενδυμασίες⁵².

Στον ίδιο αιώνα (μετά το 1214) χρονολογήθηκε το κεφάλι ενός δωρητή στον ανατολικό τοίχο νοτιότερα της νότιας εισόδου της εγκλείστρας του Αγίου Νεοφύτου στην Πάφο, που συνοδεύεται από ημικατεστραμμένη επιγραφή: [...]*ευτελούς μοναχού*⁵³.

Στο ναό του Αγίου Θεοδοσίου στην Αχέλεια της Πάφου έχουν σωθεί τα μεταθανάτια πορτραίτα δύο λαϊκών στην τοιχογραφία των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου. Σύμφωνα με επιγραφή που συνοδεύει τον εκ δεξιών αφιερωτή, αυτός λεγόταν Γεώργιος, ενώ του δευτέρου δεν έχει διασωθεί το όνομά του. Εικονίζονται σε νεαρή ηλικία, σε μικρότερη κλίμακα απ' ότι οι Πρωτοκορυφαίοι απόστολοι, έχοντας τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος. Οι δωρητές συνοδεύονται από επιγραφές νεκρικού χαρακτήρα⁵⁴.

Σε εικόνες του 13^{ου} αιώνα από το Σινά, έργα της λεγόμενης Σταυροφορικής Σχολής εικονίζονται συχνά οι δωρητές τους. Οι εικόνες αυτές ως προς την παραγωγή τους συνδέθηκαν με την Κύπρο λόγω της παράλληλης λειτουργίας εργαστηρίων ζωγραφικής στα δύο κέντρα. Σε εικόνα με τον άγιο Γεώργιο, από το Σινά, ο δωρητής είναι ο ιερομόναχος Ιωάννης. Εικονίζεται όρθιος στον κάμπο αριστερά να αιωρείται. Φορεί την ιερατική του στολή να δέεται στον μετωπικό άγιο Γεώργιο. Ο αφιερωτής συνοδεύεται από επιγραφή: + *Αγιε του Θεου βοήθι/ τον σων δουλον/ Ιω(άννην) μ(ονα)χ(όν) και ηερέαν τον/ εκ πόθου κτίσαντα/ την σιν ηκόνα τον η/βερον*. Στη συγκεκριμένη περίπτωση έχουμε ένα τελετουργικό

⁵¹ *The Glory of Byzantium* 1997, 379-380, αρ. 250 (N. Patterson Ševšenko).

⁵² *Ο.π.*, 397-398, αρ. 263 (R. W. Corrie), Kalopissi-Verti 1986, συχνάκις με έργα από την Ελλάδα.

⁵³ Παπαγεωργίου 1999, 24-25: Ο δωρητής που απεικονίζεται είναι πιθανότατα ο Ησαΐας ανεπιός και διάδοχος του αγίου Νεοφύτου, Panayotidi 2004, 145-166, ιδίως 152 εξ., όπου τα περί Κύπρου παραδείγματα

⁵⁴ Stylianou 1997, 407-408, εικ. 245.

δρώμενο, την τέλεση ακολουθίας δεήσεως που προσδίδει περισσότερη αίγλη και ιερότητα στον απεικονιζόμενο. Η κεντρική παράσταση πλαισιώνεται με διάχωρα που απεικονίζουν είκοσι σκηνές του βίου του αγίου Γεωργίου⁵⁵.

Σε άλλη εικόνα με τους αγίους Γεώργιο Διασορίτη και Θεόδωρο Στρατηλάτη ο γενειοφόρος δωρητής συνοδεύεται από επιγραφή: ΔΕ(ΗCIC) ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΡΙCΙ. Ο Γεώργιος εικονίζεται γονατιστός και δεόμενος με τέτοιο τρόπο ώστε να φαίνεται ότι δέεται στον ομώνυμό του άγιο⁵⁶. Σε άλλη εικόνα από το Σινά με την απεικόνιση του προφήτη Μωυσή, ο δωρητής εικονίζεται στο ζωγραφιστό πλαίσιο της εικόνας⁵⁷. Εκτός από άρρενες δωρητές εικονίζονται δωρήτριες, όπως στην εικόνα του αγίου Σεργίου στην οποία η Φράγκισσα δωρήτρια πρωτοτυπεί αφού ασπάζεται το δεξί πόδι του νεαρού αγίου. Ζεύγη αφιερωτών δεν λείπουν από εικόνες του Σινά. Σε αργυρό πλαίσιο εικόνας της Παναγίας Οδηγήτριας του τέλους του 13^{ου} αιώνα, οι δωρητές Κωνσταντίνος και Μαρία Ακροπολίτη για την καλύτερη προβολή τους εικονίζονται όρθιοι και δεόμενοι, ενώ οι άγιοι σε προτομή⁵⁸. Στη μία όψη αμφιπρόσωπης εικόνας⁵⁹ εποχής από την Καστοριά παριστάνεται ο άγιος Γεώργιος σε στάση τριών τετάρτων να προσεύχεται στον Χριστό με σκηνές του Βίου του. Η εικόνα είναι ξυλόγλυπτη και έχει φράγκικες επιδράσεις, Κάτω αριστερά έχει ζωγραφιστεί σε προσκύνηση⁶⁰ η δωρήτρια με γούνινο μανδύα και πάνω δεύτερο αχειρίδωτο επανωφόρι. Την κεφαλή της τυλίγει κεφαλόδεσμος με χαμηλό πιθανότατα πύλημα⁶¹. Πρόκειται πιθανόν για μοναχικά ή πένθιμα ενδύματα. Έχει άλλωστε γίνει υπόθεση ότι πιθανόν η εικόνα πρέπει να έγινε στη μνήμη του συζύγου της⁶².

Στην εκκλησία των Αγίων Νικολάου και Παντελεήμονος στη Bojana της Βουλγαρίας απεικονίζονται σε τοιχογραφία του 1259 ο Σεβαστοκράτωρ Καλοζαν και η σύζυγός του Dessislava με την επίσημη τους ενδυμασία⁶³.

⁵⁵ Ševčenko 1994, 157, υποσ. 5, *Byzantium* 2004 αρ. 228 (N. P. Ševčenko).

⁵⁶ Ο.π., αρ. 231 (J. Folda).

⁵⁷ Ševčenko 1994, 156, υποσ. 7.

⁵⁸ Ο.π., 158, υποσ. 8, 161 εικ. 3.

⁵⁹ *Byzantine Art* 1964, 272, αρ. 237. Στην άλλη όψη της εικόνας απεικονίζονται δύο άγιες.

⁶⁰ Μεσίληκας γενειοφόρος άνδρας εικονίζεται σε παρόμοια στάση προσκύνησης κάτω από το στύλο του αγίου Συμεών του Στυλίου σε μικρογραφία του Μηνολογίου του Βασιλείου Β', βλ. *The Glory of Byzantium* 1997, 100-101, αρ. 55 (Dimitrios G. Katsarelis).

⁶¹ *Συνομιλία με το Θεόν. Εικόνες από το Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών (9^{ος}-15^{ος} αιώνα)*, Αθήνα 1998, 48 κ.ε. (Χρ. Μπαλτογιάννη). (Αγγλικά/Ελληνικά).

⁶² Ševčenko 1994, 158 εξ.

⁶³ J. Alchermes, «The Bulgarians», στο *The Glory of Byzantium* 1997, 320.

Δύο πορτραίτα και μία επιγραφή δίνουν σημαντικές πληροφορίες για την ίδρυση της Μητρόπολης του Μυστρά περί το 1263 και στη διακόσμησή της με τοιχογραφίες μεταξύ των ετών 1270 και 1285⁶⁴. Το μεταθανάτιο πορτραίτο επισκόπου, ταυτίζεται με τη συνοδευτική επιγραφή με τον επίσκοπο Ευγένιο (περί το 1263-πριν το 1272) ιδρυτή της εκκλησίας. Στην αφίδα του ίδιου ναού παριστάνεται ο μητροπολίτης Θεοδόσιος, να γονατίζει μπροστά στη Θεοτόκο ως χορηγός διακόσμησης με τοιχογραφίες τμήματος της εκκλησίας. Ένα τρίτο πορτραίτο που αναφέρεται στην πρώιμη ιστορία της εκκλησίας αυτής είναι ο μοναχός Θεράπων, που έγινε μητροπολίτης Λακαϊδεμονίας στα 1283-84⁶⁵.

Με δυτικές ενδυμασίες, επηρεασμένες προφανώς από τους Φράγκους κατακτητές της Κύπρου τότε, εικονίζονται σε τοιχογραφία ο Ιωάννης Γερακιώτης- Μουτουλλάς και η σύζυγός του Ειρήνη, κτίτορες του ναού της Παναγίας στο Μουτουλλά. Οι κτίτορες παριστάνονται σε φυσικό μέγεθος μέσα στο ιερό βήμα να κρατούν ομοίωμα του ναού και να συνοδεύονται από σχετική επιγραφή⁶⁶. Ο Ιωάννης Μουτουλλάς θα απεικονιστεί ξανά ως δωρητής σε εικόνα του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου (περί το 1280) η οποία αρχικά βρισκόταν στο ναό της Παναγίας του Μουτουλλά⁶⁷.

Στα τέλη του 13^{ου} αιώνα χρονολογείται η τοιχογραφία με την αγία Αναστασία την Φαρμακολύτρια με τη δωρήτρια Αναστασία Σαραμαλύνα η οποία ακολουθεί τη δυτική μόδα ένδυσης της εποχής. Η δωρήτρια απεικονίζεται σε μικρότερη κλίμακα σύμφωνα με τη βυζαντινή συνήθεια⁶⁸.

Στην ίδια εποχή χρονολογήθηκε και η τοιχογραφία με απεικόνιση αγένειου δωρητή σε δύο έφιππους αγίους από το ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στη Σωτήρα Αμμοχώστου, πιθανώς του φεουδάρχη της περιοχής⁶⁹.

Στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στο Περίστρεμμα της Καππαδοκίας που εικονογραφήθηκε στα χρόνια 1283-1295 το ζεύγος των δωρητών μαζί με τον άγιο απεικονίζονται στο βορειοδυτικό τοίχο. Σύμφωνα με τη συνοδευτική επιγραφή οι τοιχογραφίες έγιναν με έξοδα της κυράς Θάμαρης και του αμηνράζη κυρού Βασιλείου Γιακουπή στα χρόνια του σουλτάνου Μασούτη και του Αυτοκράτορος Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου. Η Θάμαρ παριστάνεται με βυζαντινή ενδυμασία

⁶⁴ 1992, 39.

⁶⁵ Ό.π.

⁶⁶ Stylianos 1985, ό.π., 323-5.

⁶⁷ *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος* 1997, αρ. 50 (Α. Παπαγεωργίου), όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁶⁸ Χατζηχριστοδούλου, Μυριανθεύς 2002, 38.

⁶⁹ Γ. Ιωάννου, Χρ. Χατζηχριστοδούλου, *Σωτήρα Αμμοχώστου, η βυζαντινή κωμόπολη, Ιστορία και Τέχνη*, Λευκωσία 2002, 133.

ενώ ο σύζυγός της φορά το καφτάνι και το τουρμπάνι των Τούρκων αξιωματούχων. Ο Βασίλειος ήταν ένας από τους πολλούς Βυζαντινούς της Καππαδοκίας που είχαν μπει στην υπηρεσία των Σελτζούκων σουλτάνων του Ικονίου και που διατηρούσαν ακόμη τη θρησκεία τους⁷⁰.

Στη δεύτερη δεκαετία του 14^{ου} αιώνα ο ηγούμενος Παύλος, δεύτερος κτήτορας της Μονής των Αγίων Αποστόλων στη Θεσσαλονίκη συμπλήρωσε το διάκοσμο του καθολικού με υψηλής ποιότητας τοιχογραφίες. Ο Παύλος απεικονίστηκε σε περίοπτη θέση γονατιστός μπροστά στην ένθρονη βρεφοκρατούσα Θεοτόκο στην παράσταση που βρίσκεται στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα, πάνω από τη βασιλείο πύλη⁷¹.

Στα 1317 χρονολογείται η αναθηματική τοιχογραφία με το Μιχαήλ του Κατζουρούμπου και τη σύζυγό του στο ναό του Αγίου Δημητρίου Ανδριδιώτη στο Δάλι. Στην παράσταση προηγείται ο Μιχαήλ, ο οποίος κρατεί ομοίωμα του ναού και το προσφέρει στον Χριστό. Πίσω του σε δέηση ακολουθεί η σύζυγός του⁷².

Στα 1332/3 αιώνα χρονολογείται τοιχογραφία με την Παναγία ένθρονη Βρεφοκρατούσα και τρεις Φράγκους δωρητές στο τεταρτοσφαίριο νότια αφίδα του νάρθηκα της Ασίνου⁷³: Δεξιά εικονίζονται ο πατέρας με το γιο και αριστερά η μητέρα.

Πολλές από τις τοιχογραφίες του νάρθηκα της Ασίνου έχουν αναθηματικό χαρακτήρα και συχνά συνοδεύονται από πορτραίτα δωρητών, κληρικών, μοναχών, γυναικών και παιδιών. Κάποιες προσωπογραφίες είναι αναμνηστικές μεταθανάτιες και ζωγραφίζονται σε διάφορα σημεία του νάρθηκα⁷⁴. Ο ιερομόναχος Βασίλειος με πλήρη ιερατική στολή εικονίζεται σαν σε ώρα ακολουθίας να δέεται στην Παναγία τη Φορβιώτισσα (τοιχογραφία του 1105/6). Δύο μοναχοί με κοντόρασα, ο Θεόφιλος (μεταθανάτιο πορτραίτο, σύμφωνα με την επιγραφή) και ο Γερμανός, εικονίζονται στο εσωράχιο του ανατολικού τόξου κάτω από τους προφήτες⁷⁵. Στα δυτικά της νότιας αφίδας ιστορήθηκαν τα

⁷⁰ Καππαδοκία 1991, 66-67.

⁷¹ Χρ. Μαυροπούλου Τσιούμη et al., *Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1997, 104.

⁷² Styliανου 1997, 427, εικ. 256.

⁷³ Χατζηχριστοδούλου, Μυριανθεύς 2002, 30-31.

⁷⁴ Το παλαιότερο σωζόμενο μεταθανάτιο πορτραίτο στην Κύπρο είναι της Γέφυρας, η οποία πέθανε το 1099, απεικονίστηκε το 1106 και επιζωγραφίστηκε το 14^ο αιώνα βλ. σχετικά: Styliανου 1997, 232.

⁷⁵ Χατζηχριστοδούλου, Μυριανθεύς 2002, 37.

πορτραίτα του μοναχού Καλλίνικου, άνω και του Βασιλείου, κάτω⁷⁶. Στο νότιο ορθοστάτη του ανατολικού τόξου, στο νότιο τοίχο εικονίζεται ο Κύπριος άγιος Γεώργιος ο *Μαχερεμένος* και δίπλα του σε δέηση ο δωρητής Γεώργιος⁷⁷. Στον ίδιο ζωγράφο αποδίδονται και τα πορτραίτα αφιερωτών στο ναό του Τιμίου Σταυρού στο Πελένδρι (επαρχ. Λεμεσού)⁷⁸. Στο δυτικό τμήμα του βόρειου παρεκκλησίου απεικονίζεται το μεταθανάτιο πορτραίτο του Λέοντα Σκουλέα ο οποίος φορεί δυτική ενδυμασία και συνοδεύεται από την επιγραφή: *ΕΚΟΙΜΙΘΗ Ο ΔΟΥ<ΛΟΣ> ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ/ ΛΕΟΝ Ο/ ΣΚΟΥ/ΛΕΑΣ*. Ο Λέων είναι στραμμένος προς τα δεξιά με τα χέρια υψωμένα σε προσευχή να δέχεται την ευλογία από το χέρι του Θεού που προβάλλει από σχηματοποιημένο ουρανό στην άνω αριστερή γωνία. Στο βόρειο τοίχο, κάτω από τη σκηνή της Κοίμησης της Θεοτόκου έχει απεικονιστεί η μεταθανάτια προσωπογραφία⁷⁹ κάποιου Βασιλείου⁸⁰ που δέεται στο Χριστό. Ο Βασίλειος απεικονίζεται αγένειος, με κοντά μαλλιά, με τη χαρακτηριστική λευκή σκούφια που φορούσαν οι δυτικοί⁸¹. Όπως έχει επισημανθεί η αμφίεση και τα χαρακτηριστικά του δηλώνουν πως πιθανόν να ανήκε στο στενό κύκλο του τοπικού φεουδάρχη⁸².

Από την περίοδο της Φραγκοκρατίας έχουν διασωθεί τέσσερις εικόνες με πορτραίτα δωρητών από το ναό της Παναγίας Χρυσαιλιωτίσσης στη Λευκωσία. Οι εικόνες παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς το σχήμα του πλαισίου που είναι αρκετά μακρόστενο⁸³. Οι εικόνες αυτές πιθανόν να ήταν τοποθετημένες στις κύριες πλευρές πεσσών. Μια από αυτές είναι επακριβώς χρονολογημένη στα 1356. Οι εικόνες παρουσιάζουν αγίους και στο κάτω μέρος σε μικρότερη κλίμακα τους αφιερωτές. Η εικόνα του 1356 είχε παραγγελθεί σύμφωνα με την επιγραφή από τον Μανουήλ Ξηρό και τη σύζυγό του Ευφημία στη μνήμη της θυγατέρας τους Μαρίας, η οποία είχε πεθάνει την 1^η Αυγούστου 1356. Οι γονείς της κεκοιμημένης εικονίζονται γονυπετείς και δεόμενοι με το βλέμμα στραμμένο προς τον Χριστό που εικονίζεται ψηλότερα. Μεταξύ τους εικονίζονται ως μεσολαβητές

⁷⁶ Ό.π., 39.

⁷⁷ Styliανου 1997, 137, Χατζηχριστοδούλου, Μυριανθεύς 2002, 38.

⁷⁸ E. Hein, A. Jakovlevic, B. Kleidt, *Cyprus. Byzantine Churches and Monasteries, Mosaics and Frescoes*, Maribor, Slovenia 1998, 93-96.

⁷⁹ A. and J. Styliανου, "Donors and Dedicatory Inscriptions, Supplicants and Supplications in the Painted Churches of Cyprus", *JÖB* 9 (1960), 97-128.

⁸⁰ Ο δωρητής συνοδεύεται από την εξής επιγραφή: *ΕΚΗΜΙΘΗ Ο ΔΟΥΛΟ(Σ) ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΒΑΣΕΛΙΟΣ ΥΙΟΣ ΤΟΥ ΕΥΤΕΝΗΚΩΤ(ΑΤΟΥ) ΑΡΧ(ΟΝ)ΤΟΣ ΚΥΡ[ΟΥ] ΟΛΗΝΜΠΙΤΟΥ⁸⁰ ΤΟΥ ΜΑΔΕΛΛΟΥ ΚΑΙ Η ΑΝΑΓΙΝΟΣΚΟΝΤΕΣ ΜΑΚΑΡΙΣΑΤΕ ΑΥΤ[ΟΝ] ΑΜΗΝ*.

⁸¹ Χριστοφοράκη 1991, 90.

⁸² Ό.π.

⁸³ Παπαγεωργίου 1991, 63.

δύο δεόμενοι άγγελιοι. Η Μαρία εικονίζεται σε μεγαλύτερη κλίμακα από τους γονείς της, με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος που δηλώνει ότι είναι νεκρή. Φορεί πολυτελή ενδυμασία και διάδημα στην κεφαλή⁸⁴.

Από τη δεύτερη εικόνα έχει σωθεί μόνο το κάτω τμήμα και το θέμα επαναλαμβάνει το αντίστοιχο τμήμα της εικόνας του 1356. Στις άλλες δύο εικόνες παριστάνονται οι άγιοι Ελευθέριος και Παρασκευή. Στην εικόνα του αγίου Ελευθερίου παριστάνονται τρεις κεκοιμημένες κυρίες με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος. Στην εικόνα της αγίας Παρασκευής, ο δωρητής εικονίζεται γονυπετής να προσεύχεται. Πιθανό να επιλέχθηκαν οι άγιοι αυτοί, γιατί ο άγιος Ελευθέριος παρετυμολογώντας το όνομά του, ελευθερώνει τις ψυχές, ενώ ως προς την αγία Παρασκευή, ο χαρακτήρας της εικόνας είναι πένθιμος, αφού κατά μία εκδοχή στην εικόνα προσωποποιείται η ημέρα της Μεγάλης Παρασκευής⁸⁵.

Σε φορητή εικόνα του 1363, σήμερα στο μουσείο Ερμιτάζ εικονίζεται γονυπετής και δεόμενος, ο κτήτορας της Μονής Παντοκράτορος μέγας πριμικήριος Ιωάννης, ο οποίος φορεί πολυτελή χρυσοκέντητα ενδύματα με δικέφαλους αετούς και στέμμα⁸⁶.

Στο ναό της Μονής της Χώρας ο κτήτορας Θεόδωρος Μετοχίτης εικονίζεται σε ψηφιδωτό της δεύτερης δεκαετίας του 14^{ου} αιώνα γονατιστός να προσφέρει στον ένθρονο Χριστό το ομοίωμα της εκκλησίας⁸⁷. Σε όμοια στάση παρουσιάζεται και η μοναχή Μελάνη (Μαρία Παλαιολογίνα) σε ψηφιδωτό της ίδιας εποχής, στο συγκεκριμένο ναό⁸⁸.

Στην εικόνα της Ψηλάφησης του Θωμά⁸⁹ (μεταξύ 1367 και 1384) από τη Μονή Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα η δωρητές παριστάνονται μεταξύ των αποστόλων να μετέχουν του θαύματος. Πρόκειται για το Θωμά Πρελιούποβιτς, Δεσπότη των Ιωαννίνων και τη σύζυγό του Μαρία Αγγελίνα Κομνηνή Δούκαινα Παλαιολογίνα, αδελφή του Ιωάννη – Ιωσήφ Ούρος Παλαιολόγου, δευτέρου κτίτορα της Μονής Μεταμορφώσεως. Οι απεικονίσεις αφιερωτών, που συμμετέχουν αναχρονικά σε σκηνές του Χριστολογικού κύκλου, είναι παλαιότερο φαινόμενο λ.χ. Στη σκηνή της Αποκαθηλώσεως από τοιχογραφία στην Εγκλείστρα του Αγίου Νεοφύτου στην Πάφο, ο Ιωσήφ έχει τα φυσιολογικά χαρακτηριστικά

⁸⁴ Παπαγεωργίου 1991, 63.

⁸⁵ Ό.π., 62-63, εικ. 39, 40, 41.

⁸⁶ Γερά Μονή Παντοκράτορος (εκδ.), *Εικόνες της Μονής Παντοκράτορος*, Άγιον Όρος 1998, 42.

⁸⁷ Πάλλας 1968, πίν. 28α.

⁸⁸ Ό.π, πίν. 28 β.

⁸⁹ *Byzantine Art* 1964, 250-251, αρ. 193.

του οσίου Νεοφύτου. Ως εκ τούτου πρέπει να δεχτούμε την απαίτηση του χορηγού να παρασταθεί, χωρίς τούτο να θεωρηθεί ύβρις.

Η Μαρία Παλαιολογίνα (μεταξύ 1367 και 1384) απεικονίζεται και σε φύλλο δίπτυχου εικόνας που αρχικά περιείχε λείψανα των αγίων που απεικονίζονται περιμετρικά, γονυπετής μπροστά στη Θεοτόκο⁹⁰.

Σε μικρογραφία χρυσόβουλλου από τη Μονή Διονυσίου στο Άγιο Όρος, εικονίζονται ο Αυτοκράτορας της Τραπεζούντας Αλέξιος Γ' ο Μεγάλος Κομνηνός και η Αυτοκράτειρα Θεοδώρα, κτίτορες της Μονής, να κρατούν το σφραγισμένο χρυσόβουλλο. Μεταξύ του εικονίζεται μικρότερη κλίμακα Τίμιος Πρόδρομος, σαν να προβάλλει από τον ουρανό και να ευλογεί τους κτήτορες. Η κτιτορική προσφορά του Αλεξίου παριστάνεται συμβολικά σε αμφιπρόσωπη εικόνα της ίδιας εποχής (γύρω στα 1375), όπου στη μία όψη ο αυτοκράτορας προσφέρει στον Πρόδρομο τη δωρεά του γραμμένη σε σφραγισμένο ειλητάριο⁹¹.

Κατά τη βυζαντινή περίοδο, οι κτίτορες/κτήτορες ή οι ανακαινιστές του ναού συχνά απεικονίζονται σε περίοπτη θέση μέσα στο ναό όπως το απαιτούσε τότε η συνήθεια: πάνω ή κοντά στη δυτική ή βόρεια πόρτα, κάποτε στη νότια, συχνά στους μακρούς τοίχους, μέσα στο ιερό βήμα και όχι σπάνια στην κόγχη ή ακόμη και στο θόλο, και στο γυναικωνίτη ή στο τύμπανο των αρκοσολίων των τάφων τους⁹².

Ο κτίτορας παριστάνεται είτε μόνος του είτε με τη σύζυγο ή τα παιδιά του, με ολόκληρη την οικογένεια του ή με όλους τους άλλους που μετέχουν στην ίδρυση του ναού. Γονατισμένοι ή όρθιοι μπροστά στον προστάτη άγιο βαστούν συμβολικά το πρόπλασμα του ναού, ή στέκονται σε στάση προσευχής κυρίως δέησης. Παράλληλα παρατηρούνται ιδιομορφίες ανάλογα με την περιοχή ή τη χώρα⁹³. Ο θεσμός της χορηγίας ερμηνεύεται ως θρησκευτική προσφορά αλλά και ως καταξίωση των χορηγών στην τοπική κοινωνία⁹⁴. Επίσης χρησιμεύει ως μέσο προπαγάνδας και εκμετάλλευσης προς ίδιον όφελος. Οι απεικονίσεις των δωρητών παρέχουν πολύτιμες ενδείξεις για την κοινωνική τάξη, την προσωπική στάση και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των μελών της εκάστοτε κοινωνίας. Ο καλλιτέχνης ξεφεύγοντας από τον παραδοσιακό τρόπο απεικόνισης των αγίων αναγκαζόταν να δηλώσει στις εικόνες αυτές, με μεγαλύτερη πειστικότητα και

⁹⁰ Ο.π., 258-259, αρ. 211.

⁹¹ *Θησαυροί Αγίου Όρους* 1997, 96.

⁹² Gerola 1993, 327.

⁹³ Ο.π., 327.

⁹⁴ Ε. Δρακοπούλου, «Χορηγοί και ζωγράφοι στη μεταβυζαντινή Καστοριά», *Δέκατο πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 1995, 24.

σχετική ακρίβεια πρόσωπα καθώς και με ελευθερωμένη την ατομικότητα του, το πραγματικό καλλιτεχνικό του τάλαντο⁹⁵.

⁹⁵ Ό.π., 327.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

Η Κύπρος κατά την Τουρκοκρατία (1571-1878)

Η Κύπρος καταλήφθηκε από τους Οθωμανούς Τούρκους το 1570/71 αφού νίκησαν τους Βενετούς, και μέχρι το 1878 αποτέλεσε τμήμα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας⁹⁶.

Ο ελληνισμός της Μεγαλονήσου ακολούθησε τις τύχες και τις περιπέτειες των λοιπών Χριστιανών κάτω από το καθεστώς των νέων κυριάρχων και παρά τις αντίξοες συχνά καταστάσεις κατάφερε να επιβιώσει. Στο κείμενο που ακολουθεί δίνεται το στίγμα της εποχής⁹⁷.

Διοικητική οργάνωση

Η Κύπρος μετά την Οθωμανική κατάκτηση του 1570/19⁸, ενσωματώθηκε σε ένα στρατιωτικό φεουδαρχικό κράτος, στο οποίο υπήρχε πλήρης ταύτιση της

⁹⁶ Hill 1972, τόμ. IV, 1.

⁹⁷ Γενικότερα για την περίοδο της Τουρκοκρατίας (ή Οθωμανικής κυριαρχίας ή Οθωμανοκρατίας), βλ. Cl. Deleval Cobham, *Excerpta Cypria*, Cambridge 1908, Ν. Γ. Κυριαζής, *Κυπριακά Χρονικά*, τόμοι 1-12, Λάρνακα 1923-1937, σποράδην, ΚΣ, τόμοι Α' - ΞΘ', 1936-2005, σποράδην, Η. F. Alasya, *Kibris Tarihi ve Kibris'ta Turk Esrleri*, Lefkosa 1939 (Ankara ²1964), G. Hill, *A History of Cyprus*, vol. II-IV, (Cambridge University Press, 1940, 1948, 1952), [ειδικότερα ο τόμος IV], Th. Papadopoulos, *Social and Historical Data on Population (1570-1881)*, Nicosia 1965, I. Θεοχαρίδης, «Στοιχεία από την Ιστορία της Κύπρου (μέσα του 17^{ου} αι.)», Αφιέρωμα στον καθηγητή Στέφανο Ι. Παπαδόπουλο, Ανάτυπο από την «Δωδώνη», τόμος Στ', τεύχος 1 (1987), *Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 209-224, Α. Gazioğlu, *The Turks in Cyprus. A Province of the Ottoman Empire (1571-1878)*, London 1990, R. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World*, New York and London 1993. Επίσης έχουν μελετηθεί και εκδοθεί σημαντικά έγγραφα εποχής, όπως του Χιδιρογλου 1973, Ζ. Ν. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα Έγγραφα εκ των Αρχείων του Βατικανού (1625-1667)*, Λευκωσία 1973, Θ. Παπαδοπούλου, *Προξενικά Έγγραφα του ΙΘ' Αιώνας*, Λευκωσία 1980, I. Θεοχαρίδης, *Κατάλογος Οθωμανικών Εγγράφων της Κύπρου από τα Αρχεία της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Σόφιας (1571-1878)*, Λευκωσία 1984, C. P. Kyrris, *The Kanakaria Documents 1666-1850: Sale and Donation Deeds, edited with introduction and commentary*, Nicosia 1987, A. Pouradier Duteil – Loizidou, *Consulat de France à Larnaca – Documents inédits pour servir à l'histoire de Chypre*, tome I -III (1660-1696), Nicosie 1991, 1995, 1999, I. Θεοχαρίδης, *Οθωμανικά έγγραφα 1572-1839*, τόμοι Α' -Ε', Αρχείο Ιεράς Μονής Κύκκου 1, Λευκωσία 1993, ο ίδιος, *Οθωμανικά έγγραφα 1840-1912*, τόμοι Α' -Β', Αρχείο Ιεράς Μονής Κύκκου, 5, Λευκωσία 1999, Στ. Περδίκης, *Δικαιοπρακτικά έγγραφα Ιεράς Μονής Κύκκου 1619-1839*, τόμος Α' 1619-1669, Αρχείο Ιεράς Μονής Κύκκου, 4, Λευκωσία 1998 και τόμος Β' 1700-1749, Αρχείο Ιεράς Μονής Κύκκου, 4, Λευκωσία 2000, I. Κ. Χασιώτης, *Πηγές της Κυπριακής Ιστορίας από το Αρχείο Simancas. Από την Μικροϊστορία της Κυπριακής Διασποράς κατά τον ΙΣΤ' και ΙΖ' Αιώνα*, Λευκωσία 2000.

⁹⁸ Ζαχαριάδου 1997, 3, 5-7. Η τουρκική κατάκτηση της Κύπρου επιτελέσθηκε όταν η πανίσχυρη φαινομενικά Οθωμανική αυτοκρατορία είχε αρχίσει να παρακμάζει λόγω οικονομικής κρίσης, εσωτερικής κακοδιοίκησης, διαφθοράς και κατάχρησης εξουσίας. Θεοχαρίδης 2007, 354. «Στο πλέγμα των επεκτατικών επιδιώξεων της, η Οθωμανική Αυτοκρατορία νομοτελειακά θα

κοσμικής και θρησκευτικής εξουσίας⁹⁹ και ως ξεχωριστό beylerbeylik¹⁰⁰ τέθηκε κάτω από τη δικαιοδοσία του μεγάλου βεζίρη, ο οποίος διορίζε τον κυβερνήτη του νησιού με το αξίωμα του μπηλέρμπεη (beylerbeyi)¹⁰¹, διευθέτηση που ίσχυσε ως το 1670 περίπου.

Διοικητικά η Κύπρος οργανώθηκε με βάση το ισχύον διοικητικό σύστημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το νησί αποτέλεσε ένα *εγιαλέτι* (*eyâlet*), στο οποίο περιλήφθηκαν τα τρία σαντζάκια¹⁰² της Κύπρου (Κερύνειας, Αμμοχώστου και Πάφου), μαζί με άλλα τέσσερα σαντζάκια που βρίσκονταν σε περιοχές της Μ. Ασίας, απέναντι από την Κύπρο. Ως προς τη διοικητική διαίρεση της Κύπρου στην υπό εξέταση περίοδο οι πληροφορίες δεν είναι αρκετές για τους δύο πρώτους αιώνες. Ο Αρχιμανδρίτης Κυπριανός αναφέρει ότι το 1777 η Κύπρος χωριζόταν σε τέσσερις επαρχίες και δεκαεπτά διαμερίσματα¹⁰³ (*kaza*, καζάς, *kadilik*, κατηλλίκι)¹⁰⁴. Η Λευκωσία, πρωτεύουσα του νησιού δεν ανήκε σε καμιά επαρχία. Με ορισμένες κατά καιρούς τροποποιήσεις η διαίρεση αυτή κρατήθηκε ως το 1878. Το 1825 αναφέρονται δώδεκα κατηλλίκια, εκτός της Λευκωσίας, ενώ το 1862 δεκαέξι. Στην τελευταία δεκαετία της Τουρκοκρατίας από το 1868 και μετά η Κύπρος ήταν διαιρεμένη σε έξι επαρχίες και σε δεκαεπτά καζάδες ή κατηλλίκια. Από το 1872 μέχρι το 1878 οι επαρχίες ονομάζονταν καζάδες και τα διαμερίσματα ναχιέδες (*nahiye*) με πρώτο αξιωματούχο τον βοεβόδα (*voynoda*)¹⁰⁵.

Μεγάλη θέση και επιρροή στο διοικητικό σύστημα είχε ο μουλλάς (*mulla*) στη Λευκωσία και οι καδήδες (ιεροδικαστές, *kadiler*) στα άλλα δεκαέξι κατηλλίκια¹⁰⁶. Η απονομή της δικαιοσύνης γινόταν με βάση το Κοράνι και τους εκάστοτε σουλτανικούς νόμους.

Η φρουρά στα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας ήταν ανεπαρκής με αποτέλεσμα να ενθαρρύνονται σχέδια για επανάσταση των Κυπρίων με συνεργασία ξένων Οίκων που είχαν δεσμούς ή βλέψεις για την Κύπρο. Με την πάροδο των ετών και τη σταθεροποίηση της κατοχής, ο αριθμός των στρατιωτών μειώθηκε σημαντικά και σε περίπτωση εσωτερικών εξεγέρσεων και κρίσεων η

επιζητούσε την προσάρτηση της Κύπρου, ιδιαίτερα μετά την κατάληψη της Αιγύπτου (1517) και της Ρόδου (1522)».

⁹⁹ Θεοχαρίδης 2007, 355.

¹⁰⁰ Ο ίδιος 1993, XI.

¹⁰¹ Ζαχαριάδου 1997, 15.

¹⁰² Θεοχαρίδης 1993, XI, Ζαχαριάδου 1997, 15. Τα σαντζάκια ήταν στρατιωτικοδιοικητικές επαρχίες.

¹⁰³ Σπυριδάκης 1972, *Σύντομος ιστορία της Κύπρου*, Λευκωσία 1972, 136.

¹⁰⁴ Θεοχαρίδης 1993, XIII.

¹⁰⁵ Ο ίδιος, XIV.

¹⁰⁶ Hill 1972, τόμ. IV, 4-5.

Πύλη αναγκαζόταν να στείλει στρατεύματα από άλλες επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας για να καταστέλλουν τις στάσεις. Τα έξοδα αναγκάζονταν να πληρώνουν οι Κύπριοι.

Η Οθωμανική διοίκηση είχε αποδεχτεί ανίκανη να ανταποκριθεί στις στοιχειώδεις απαιτήσεις μιας χρηστής διακυβέρνησης αλλά συντελούσε στη συνεχή εξάντληση των πόρων του νησιού και στην καταπίεση των κατοίκων. Γύρω στα 1670, ύστερα από παραστάσεις των αρχιερέων προς την Πύλη για να παύσει η κακοδιοίκηση του νησιού και η εκμετάλλευση των κατοίκων από τους κυβερνήτες και τα άλλα όργανα της διοίκησης αφαιρέθηκε από την ευθύνη του μεγάλου βεζίρη και τέθηκε κάτω από την ευθύνη του καπουδάν πασά (Kaptan Paşa)¹⁰⁷, ο οποίος μετά την κατάληψη της Κρήτης το 1669 είχε αποκτήσει μεγάλο κύρος και επιρροή στην Οθωμανική αυτοκρατορία¹⁰⁸. Η Κύπρος παρέμεινε κάτω από την εξουσία του από το 1670 περίπου μέχρι το 1703 και αργότερα από το 1785 μέχρι το 1839 και αποτέλεσε ένα σαντζάκι στο *εγιαλέτι* των Νήσων του Αρχιπελάγους. Ο αξιωματούχος που διοριζόταν από τον καπουδάν πασά ως κυβερνήτης του νησιού έφερε τον τίτλο του μουχασίλη (muhassil) ή μουσελλίμη (mütesellim). Μεταξύ των ετών 1703 και 1785 η Κύπρος κάτω από την εξουσία του μεγάλου βεζίρη περιήλθε ως ειδικό στρατιωτικό τιμάριο, has, δινόταν σε αξιωματούχους με εισόδημα πάνω από 100.000 άσπρα. Το 1745 η Κύπρος μετατράπηκε και πάλιν σε αυτόνομη διοικητική επαρχία με δικό της διοικητή, που είχε τον τίτλο του πασά, έγινε δηλαδή πασαλίκι (pasalik)¹⁰⁹.

Μετά την εξαγγελία των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ (Tanzimat) το 1839¹¹⁰ και μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας το 1878, η Κύπρος παρέμεινε διοικητικά ένα σαντζάκι στη διοίκηση του Αρχιπελάγους, με τους κυβερνήτες να φέρουν τον τίτλο του μουτσαρίφ (mutasarrif), που σημαίνει τον έπαρχο.

Με τις μεταρρυθμίσεις του 1856 αναδιοργανώθηκε το Μεγάλο Συμβούλιο της Λευκωσίας, το οποίο επιλαμβανόταν με συμβουλευτική και δικαστική δικαιοδοσία διοικητικών, οικονομικών, φορολογικών και δικαστικών υποθέσεων. Στο Συμβούλιο προέδρευε ο κυβερνήτης και συμμετείχαν 5-7 ανώτεροι Μουσουλμάνοι αξιωματούχοι, ο αρχιεπίσκοπος Κύπρου, ο καδής Λευκωσίας, όλοι

¹⁰⁷ Ό. π., 67, Ζαχαριάδου 1997, 15. Καπουδάν πασάς είναι ο αρχιναύαρχος.

¹⁰⁸ Η ίδια, 15, Θεοχαρίδης 2007, 359.

¹⁰⁹ Η ίδια, 16.

¹¹⁰ G. A. Dionyssiou, *The Implementation of the Tanzimat reforms in Cyprus (1839-1878). An Assessment of the Greek and Ottoman. Evidence for Local Sources*, Thesis submitted for the degree of Masters of Letters, Center for Byzantine, Ottoman and Modern Studies, Faculty of Arts, University of Birmingham, 1995.

ως *ex officio* μέλη, και έξι ακόμη εκλεγμένα μέλη, τρεις Έλληνες και τρεις Μουσουλμάνοι. Το Συμβούλιο αυτό διατηρήθηκε ως τέλος της Τουρκοκρατίας και κατά την πρώιμη αγγλοκρατία, με ανάλογη σύνθεση και αρμοδιότητα. Παρόμοια διοικητικά συμβούλια συστάθηκαν και λειτούργησαν και στις πρωτεύουσες των έξι επαρχιών υπό την προεδρία αντιστοιχών διοικητών. Σ' αυτά συμμετείχαν από ελληνικής πλευράς ο επίσκοπος κάθε επαρχίας και δύο εκλεγμένα μέλη¹¹¹.

Κοινωνία

Η Κύπρος ενσωματώθηκε σε ένα κράτος που είχε πρόσφατα αρχίσει να νοσεί από οικονομική, διοικητική και κοινωνική άποψη για αυτό και οι συνέπειες της κατάκτησης ήταν περισσότερο επαχθείς¹¹². Ο σουλτάνος φρόντισε να πάρει μέτρα για αναδιοργάνωση του νησιού¹¹³. Οι εξαγγελθείσες προθέσεις του σουλτάνου και της Πύλης για βελτίωση των συνθηκών των υποδούλων Κυπρίων δεν πραγματοποιήθηκαν. Ωστόσο μερικά μέτρα που ελήφθησαν κατά καιρούς είχαν ευνοϊκό αντίκτυπο στον ελληνικό πληθυσμό του νησιού, όπως η αποδέσμευση των Κυπρίων δουλοπάροικων από τους πρώην φεουδάρχες κυρίους τους και αργότερα, στα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας, η παραχώρηση σ' αυτούς του δικαιώματος να αποκτούν γη¹¹⁴, χωρίς να έχουν πλήρη κυριότητα πάνω σ' αυτή, αλλά να μπορούν να τη μεταβιβάζουν πάνω στους κληρονόμους τους¹¹⁵.

Ένα θετικό μέτρο για τους Χριστιανούς ραγιάδες ήταν η διατήρηση ορισμένων θεσμών, όπως των αρχών τοπικής αυτοδιοίκησης και η εισαγωγή κάποιων δικαιωμάτων περιορισμένης συμμετοχής με εκλεγμένους εκπροσώπους στην τοπική διοίκηση, στα συμβούλια των γερόντων ή τις δημογεροντίες και μετά την εισαγωγή των μεταρρυθμίσεων του 19^{ου} αιώνα στο Μέγα Συμβούλιο της Λευκωσίας, στα επαρχιακά διοικητικά συμβούλια, στα δικαστήρια και στα δημαρχεία.

Σαν σοβαρό αντιστάθμισμα των προλεχθέντων, μπορούν να αναφερθούν πολλά μειονεκτήματα της Οθωμανικής διακυβέρνησης της Κύπρου, που

¹¹¹ Για τις μεταρρυθμίσεις και την επίδρασή τους στην Κυπριακή Κοινωνία, βλ. Μιχαήλ 2005, 245-294.

¹¹² Ζαχαριάδου 1997, 7.

¹¹³ Η ίδια, 12.

¹¹⁴ Ο Σουλτάνος ήταν ο κύριος της Κύπρου μετά την κατάκτησή της κατά το ισλαμικό δίκαιο και το σύστημα που ίσχυε της κρατικής γης.

¹¹⁵ Ζαχαριάδου 1997, 12. Κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την τουρκική κατάκτηση το 70% της γης ανήκε σε Μουσουλμάνους ως προϊόν βίαιης κατάκτησης.

επηρέασαν αρνητικά τον κυπριακό Ελληνισμό, τόσο βραχυπρόθεσμα, όσο και μακροπρόθεσμα. Πολλοί κυβερνήτες και ανώτεροι αξιωματούχοι αποδείχτηκαν άρπαγες, ανίκανοι για μια χρηστή διοίκηση, στυγνοί εκμεταλλευτές, που προσπαθούσαν να αποκομίσουν περισσότερα οφέλη από τη θέση τους, την οποία εξασφάλιζαν για δύο συνήθως χρόνια αφού πλειοδοτούσαν για την εκμίσθωσή της από το μεγάλο βεζίρη ή τον καπουδάν πασά, που είχαν την ευθύνη για την διοίκηση. Η εκμίσθωση σαν θεσμός επεκτεινόταν και στη φορολογία του νησιού, που μέχρι να φθάσει στο στάδιο της κατανομής και της συλλογής από τους κατοίκους αυξανόταν πάρα πολύ, ώστε να καλύψει τα κέρδη όλων των άμεσα αναμεμιγμένων ενοικιαστών και υπενοικιαστών των προσόδων.

Φορολογία

Η φορολογία που επιβαλλόταν σε όλα κατά την Τουρκοκρατία άφηνε πολλά περιθώρια για αυθαιρεσίες και εκμετάλλευση των κατοίκων¹¹⁶ που οδηγήθηκαν σε μεγάλη ένδεια¹¹⁷.

Μετά την τουρκική κατάκτηση κύριος της γης ήταν ο σουλτάνος και οι Χριστιανοί δεν επιτρεπόταν να κατέχουν γη, παρόλο που έπαιρναν χαρτί ιδιοκτησίας. Η γη παραχωρείτο στους καλλιεργητές με μακρόχρονη ενοικίαση με την πληρωμή του 1/3 ή 1/5 ή 1/10 της παραγωγής¹¹⁸. Η φορολογία αυτή, γνωστή ως δεκάτη, πληρώνονταν για όλα τα προϊόντα και αποτελούσε τη σημαντικότερη πρόσοδο της Πύλης από κάθε επαρχία¹¹⁹. Εκτός της δεκάτης υπήρχε και ο κτηματικός φόρος¹²⁰ και ο κεφαλικός φόρος (*cizye*, *τζιζιγιέ*¹²¹). Ο δεύτερος που επιβαλλόταν στους Έλληνες ραγιάδες αντικαταστάθηκε από το 1855 και μετά από το φόρο απαλλαγής από τη στρατιωτική υπηρεσία. Πολλές έκτακτες φορολογίες επιβάλλονταν για να καλύψουν τα έξοδα αποστολής στρατευμάτων για καταστολή στάσεων στο νησί, ή για σκοπούς αποζημιώσεων ή ακόμα για αυξημένες ανάγκες της Πύλης λόγω πολέμων και χρεών. Φορολογία επιβαλλόταν

¹¹⁶ Χιδίρογλου 1973, 42. Στο υπ' αρ. 8 έγγραφο των αρχών του Φεβρουαρίου του 1786, υπάρχει σημείωση που αναφέρει, ότι οι πατέρες της Μονής Κύκκου να μην ενοχλούνται από τους *ζαπίτας* και επισκόπους μετά που θα δώσουν τα συνηθισμένα δοσίματα. Βλ. επίσης ο ίδιος, 47, 55-56, 113, 124.

¹¹⁷ Πρωτοπαπά 2000, 344 εξ.

¹¹⁸ Η ίδια, 340-341.

¹¹⁹ Η ίδια, 350-353.

¹²⁰ Η ίδια, 353-354

¹²¹ Η ίδια, 354, Θεοχαρίδης 2007, 356.

και για την κατοχή ζώων. Κάθε άρρην ενήλικας υπόκειτο σε αγγαρεία τεσσάρων ημερών το χρόνο¹²².

Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι χριστιανοί μπορούσαν να δίνουν τη γη τους στην Εκκλησία και οι Τούρκοι στο Βάκουφ (Vakif)¹²³.

Οι χαμηλές τιμές για τα γεωργικά προϊόντα ήσαν η αιτία των δεινών του λαού, που προκαλούσε εξεγέρσεις κατά των κρατούντων. Τέτοιες σοβαρές στάσεις συνέβηκαν σε διάφορους χρόνους, όπως το 1680 από τον Αγά Μεχμέτ Ογλού και κατά το 1765-1766 από τον διοικητή της Κερύνειας Χαλίλ Αγά, τον οποίο υποστήριξαν Έλληνες και Τούρκοι. Η κεντρική κυβέρνηση με δυσκολία κατόρθωνε να καταστείλει τα κινήματα αυτά συχνά στέλνοντας στρατιωτικές δυνάμεις από τη Μ. Ασία¹²⁴.

Επίσης η κακή απονομή δικαιοσύνης λόγω διαφθοράς των κρατικών οργάνων, οφειλόταν στο γεγονός ότι οι δικαστές ήσαν καθήδεις και μάλιστα χαμηλά αμειβόμενοι που δίκάζαν με βάση τον ιερό μουσουλμανικό νόμο. Σε περιπτώσεις που αφορούσαν τους Χριστιανούς και ιδιαίτερα σε μεικτές υποθέσεις με Μουσουλμάνους διαδίκους, οπότε η μαρτυρία των Χριστιανών δεν γινόταν αποδεκτή, πλουσίων και πτωχών, προνομιούχων και μη, κέρδιζε τη δίκη όποιος είχε την ισχυρότερη επιρροή ή τη δυνατότητα δωροδοκίας των δικαστών¹²⁵.

Κατά την Τουρκοκρατία στην Κύπρο παρατηρήθηκε έλλειψη κρατικής φροντίδας για έργα κοινής ωφελείας. Από τις προσόδους που εισπράττονταν από την τοπική διοίκηση αφαιρούνταν τα έξοδα της διοίκησης και το υπόλοιπο κατετίθετο στο σουλτανικό θησαυροφυλάκιο.

Εξισλαμισμοί

Στην υπό εξέταση περίοδο παρατηρήθηκε αριθμητική μείωση του ελληνικού πληθυσμού του νησιού στο μισό ως απότοκο της κατάκτησης¹²⁶ και η εμφάνιση της μουσουλμανικής μειονότητας, γνωστής αργότερα ως τουρκοκυπριακής κοινότητας¹²⁷. Η μείωση αυτή οφειλόταν στον εξισλαμισμό άγνωστου αριθμού

¹²² Πρωτοπαπά 2000, 343, 355 εξ.

¹²³ Η ίδια, 341.

¹²⁴ Λήμμα «Χαλήλ Αγάς», *MKE* 13, 344-345.

¹²⁵ Πρωτοπαπά 2000, 350.

¹²⁶ Θεοχαρίδης 1993, XXXI, ο ίδιος 2007, 357.

¹²⁷ Τσικνόπουλλος 1971, 82-83.

Ελληνοκυπρίων¹²⁸, αλλά και καθολικών, που είτε ως κρυπτοχριστιανοί ή λινοβάμβακοι όπως τους αποκαλούσαν στην Κύπρο¹²⁹, διατήρησαν τη διφυή υπόστασή τους, Χριστιανοί στα κρυφά και Μουσουλμάνοι στα φανερά, είτε ως αρνησίθρησκοι αφομοιώθηκαν και ταυτίστηκαν πλήρως με τη μουσουλμανική κοινότητα. Η Λατινική Εκκλησία άλλωστε καταργήθηκε στο νησί και όσοι θα παρέμεναν, υποχρεώνονταν να γίνουν είτε Μουσουλμάνοι είτε Ορθόδοξοι Χριστιανοί¹³⁰.

Στη μείωση του ελληνικού πληθυσμού¹³¹ συνέτειναν οι δύσκολες κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν στο νησί και χαρακτηρίζονταν από φτώχεια, τους λιμούς, την ανασφάλεια, τους θανάτους από λοιμούς και εσωτερικές αναστατώσεις, τις επιδρομές ακριδών, τις ανομβρίες¹³², άλλες θεομηνίες¹³³, και τις αποδημίες σε άλλες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας για καλύτερες συνθήκες ζωής¹³⁴, ακόμη στη στρατολόγηση¹³⁵ και στο παιδομάζωμα¹³⁶.

Αποκατάσταση Ορθόδοξης Εκκλησίας

Η Ορθόδοξη Εκκλησία ήταν ο μόνος θεσμός της μεσαιωνικής πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας που κατάφερε να περάσει ανέπαφος στη νέα πολιτική τάξη πραγμάτων, η οποία δημιουργήθηκε μετά την Άλωση του 1453¹³⁷. Περισσότερο από κάθε άλλο παράγοντα οι ιεράρχες και τα μοναστήρια μπόρεσαν να κρατήσουν τη συνοχή της ορθόδοξης κοινότητας, μεταλαμπαδεύοντας σ' αυτή τις αξίες του παρελθόντος, την παράδοση και την ορθοδοξία. Οι πατριάρχες και οι

¹²⁸ Θεοχαρίδης 1987, ό.π., 210 εξ., ο ίδιος 2007, 356, Τσιρπανλής 2006, 215. Για τις συνέπειες των εξισλαμισμών στο Οθωμανικό κράτος, τις προσπάθειες της Εκκλησίας για αναχαίτιση του φαινομένου βλ. Χασιώτης 2001, 44-45, 61-62, 66, 69-70, 76, 83, 113, 118, 135, 139, 165.

¹²⁹ Λήμμα «λινοβάμβακοι ή λινοπάμπατζοι», *ΜΚΕ* 9, 177, Χασιώτης 2001, 60, Θεοχαρίδης 2007, 357.

¹³⁰ Λήμμα «Τουρκοκύπριοι», *ΜΚΕ* 13, 115, Α. Τυλληρίδης, «Από την ιστορία των εξισλαμισμών στην Κύπρο», *ΚΣ ΝΑ*(1987), 111-146, Κ. Πρωτοπαπά, «Εξισλαμισμοί-Κρυφοί Χριστιανοί-Λινοβάμβακοι. Αναφορές μέσα από τα Αρχαία Προφορικής Ιστορίας του Κ.Ε.Ε.», *ΕΚΕΕ* XXVIII 2002, 213-244.

¹³¹ Για τις πληθυσμιακές μεταβολές βλ. Hill 1972, τόμ. IV, 31 εξ.

¹³² Θεοχαρίδης 1987, 211, 214.

¹³³ Ο ίδιος 2007, 357, Τσικνόπουλλος 1971, 316. Για την αντιμετώπιση των κακών αυτών λιτανευόταν συχνά η εικόνα της Παναγίας του Κύκκου και η κάρα του Αποστόλου Φιλίππου.

¹³⁴ Θεοχαρίδης 2007, 357.

¹³⁵ Πρωτοπαπά 2000, 359-360.

¹³⁶ Λήμμα «λινοβάμβακοι ή λινοπάμπατζοι», *ΜΚΕ* 9, 178, Θεοχαρίδης 1987, 214, Φ. Παπαδόπουλος, *Τούρκοι, Μουσουλμάνοι ή Κρυπτοχριστιανοί (Λινοβάμβακοι); Γνωριμία με το σύνολο στοιχείο*, Λευκωσία 2003. Για το παιδομάζωμα στο Οθωμανικό κράτος γενικά και τις εκκλήσεις των υποδούλων για βοήθεια από τη Δύση, βλ. Χασιώτης 2001, 47, 69-70.

¹³⁷ Π. Κονόρτας, *Οι οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο 17^{ος} – αρχές 20^{ου} αιώνα*, 40 εξ., Ε. Α. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567)*, Αθήνα 1996, 41 εξ., Ι. Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής πρόκλησης. Ο Ελληνικός κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 2001, 76 εξ.

κατά τόπους αρχιερείς ήταν οι συνεχιστές της ορθόδοξης ζωής, αλλά και της Ρωμιοσύνης, δηλαδή της βυζαντινής παράδοσης¹³⁸. Επίσημη γλώσσα του Πατριαρχείου ήταν τα ελληνικά και ασκούσε εξουσία σύμφωνα με το ελληνορωμαϊκό δίκαιο. Η συνεχής παρουσία του κλήρου στην Ορθόδοξη και ειδικότερα στην ελληνική κοινωνία της εποχής οφείλεται βέβαια σε μεγάλο βαθμό στις λειτουργίες που επιτελούσε, ιδίως μετά την κατάργηση της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας ως προς την αυξημένη δικαιοδοσία και το κύρος των ιεραρχών οφείλεται στην επιλογή της Οθωμανικής εξουσίας¹³⁹.

Οι Οθωμανοί με σκοπό τον προσεταιρισμό των Ορθοδόξων κατοίκων της Κύπρου¹⁴⁰, προέβησαν μετά την κατάληψη της στην αποκατάσταση της τοπικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία κατά την περίοδο της Λατινοκρατίας ήταν υποταγμένη στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία¹⁴¹.

Η αποκατάσταση αυτή συνοδεύτηκε με τη σταδιακή ανάκτηση πολλών περιουσιακών στοιχείων της, όπως ναών, μονών, κτηρίων¹⁴² και κτημάτων και με την ενίσχυση του ρόλου στην εκπροσώπηση των υποδούλων Ελλήνων απέναντι στην Πύλη και την τοπική διοίκηση. Τα κληροδοτήματα και οι δωρεές των πιστών συνέβαλαν στην αύξηση της εκκλησιαστικής περιουσίας. Η εκκλησιαστική περιουσία ήταν σεβαστή σύμφωνα με τα χορηγούμενα βεράτια (*berat*), γιατί νομιμοποιούσαν τους κληρικούς που τα κατείχαν, έναντι των τοπικών οθωμανικών Αρχών καθώς και έναντι κάθε τρίτου¹⁴³.

Η Πύλη σε μια προσπάθειά της να ανακόψει τις αυθαιρεσίες των τοπικών διοικητικών της οργάνων σε βάρος των υποδούλων, αναγνώρισε τον

¹³⁸ Για τη δράση της Μ. Εκκλησίας κατά την Τουρκοκρατία βλ. Στ. Ράνσιμαν, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία*, (μετάφραση Ν. Κ. Παπαρρόδου), Αθήνα 2000, τόμος 2, συχνάκις.

¹³⁹ Hill 1972, τόμ. IV, 69, Κονόρτας 1998, 39.

¹⁴⁰ Ζαχαριάδου 1997, 13.

¹⁴¹ Για την Εκκλησία Κύπρου κατά την Τουρκοκρατία, βλ. Γεωργίου 1875 (²1975), Χάκκεττ 1923, Παπαδόπουλος 1929, Μιχαήλ 2005.

¹⁴² Χάκκεττ 1923, Β', 105. Κατά την Τουρκοκρατία υπήρχαν πέραν των 75 μοναστηριών. Αναφέρεται ως χαρακτηριστικό παράδειγμα η εξαγορά το 1589 από Χριστιανούς του ναού του Αγίου Λαζάρου στη Λάρνακα έναντι του ποσού των 3.000 άσπρων. Ο ναός χρησιμοποιούταν αδιακρίτως από τους Έλληνες και τους Λατίνους κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας και μετά την ένωση στη Φλωρεντία, όπου το ενωτικό διάταγμα της Συνόδου της Φλωρεντίας προήλθε από μια πιο σοβαρή προσπάθεια για αμοιβαία κατανόηση, βλ. Τ. Βαγενάς, Λ. Βαγενά-Παπαϊωάννου (εκδ. διαφρόντιση), Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ, *Η ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, τόμος 2, Διοίκηση, Εκκλησία, Πολιτισμός*, Αθήνα 1979, 757. Η συνιδιοκτησία συνεχίστηκε και μετά τα μέσα του 18^{ου} αι., συγκεκριμένα μέχρι το 1760-67, όταν οι Φραγκισκανοί είχαν το δικαίωμα να λειτουργούν δύο φορές το έτος. Ο ναός κατά τον Αρχιμανδρίτη Κυπριανό επισκευάσθηκε και συντηρήθηκε όταν μητροπολίτης ήταν ο Κιτίου Μακάριος, βλ. Κυπριανός 1788, 523.

¹⁴³ Για τα βεράτια των αρχιερέων της Κύπρου, βλ. Π. Χιθίρογλου, «Σουλτανικά βεράτια», *EKEE* 7, 119-150, Κονόρτας 1998, 45, Μιχαήλ 2005, 74 εξ.

αρχιεπίσκοπο της Κύπρου σαν τον εκπρόσωπο των Ελλήνων Κυπρίων με δικαίωμα να απευθύνεται προς τις τοπικές αρχές, αλλά και προς την ίδια την Πύλη και τον σουλτάνο, όταν καταπιεζόταν ο πληθυσμός ή παραβιάζονταν τα θρησκευτικά δικαιώματα των Χριστιανών ραγιαδών. Στην Εκκλησία δόθηκε αργότερα το δικαίωμα να κατανέμει τη φορολογία σε συνεργασία με τον δραγομάνο του σεραγιού¹⁴⁴, να συγκεντρώνει τις εισπράξεις και να τις καταθέτει στη διοίκηση. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αυξηθεί η δύναμη της ακόμη περισσότερο και να προκαλέσει τον φθόνο και την αντίδραση της τοπικής μουσουλμανικής κοινότητας¹⁴⁵.

Η Εκκλησία έδωσε ιδιαίτερη σημασία εκτός από το κτίσιμο και τις ανακαινίσεις των ναών και μονών και στον ευπρεπισμό των ναών με όλα εκείνα τα αντικείμενα που είναι απαραίτητα για την τέλεση της Λατρείας. Στους ορθόδοξους ναούς φυλάχτηκαν φορητές εικόνες και ιερά σκεύη που ανήκαν στην καθολική Εκκλησία, λ.χ. εικόνες των λατινικών ναών της Λευκωσίας μεταφέρθηκαν σε ορθόδοξους ναούς, μετά τη μετατροπή των πρώτων σε τζαμιά. Στα χέρια των ορθοδόξων περιήλθαν λατινικοί ναοί και μοναστήρια, όπως το Αββαείο στο Μπέλλαπαϊς¹⁴⁶, οι ναοί της Στάζουσας στο Καλό Χωριό της Λάρνακας¹⁴⁷ και της Παναγία η Καρμιώτισσας στα Πολεμίδια¹⁴⁸. Στους ναούς αυτούς οι ορθόδοξοι έκαναν τις απαραίτητες μετατροπές με πιο σημαντική την προσθήκη εικονοστασίου. Στην περίπτωση του ναού της Καρμιώτισσας στα Πολεμίδια διατηρήθηκε μέχρι και τις μέρες μας το λατινικό αλτάριο. Λατινικά παρεκκλήσια που προστέθηκαν στους ελληνικούς ναούς κατά τη Φραγκοκρατία, άλλοτε διατηρήθηκαν, όπως του ναού της Αγγελόκτιστης στο Κίτι¹⁴⁹, του λεγόμενου λατινικού παρεκκλησίου της μονής του Αγίου Ιωάννου του

¹⁴⁴ Για το θεσμό του δραγομάνου στην Κύπρο βλ. Α. Ιντιάνου, «Δραγομανία και Δραγομάνοι στην Κύπρο», *ΚΣ Ζ'*, 141-195, Ζαχαριάδου 1997, 16. Το αξίωμα του δραγομάνου αποκτά υπόσταση κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Ο δραγομάνος ήταν συνήθως Χριστιανός, τον πρότεινε στο αξίωμα η Εκκλησία και τον διόριζε ο σουλτάνος. Ο δραγομάνος διέθετε φορολογική απαλλαγή και ασκούσε οικονομικές επιχειρήσεις. Τα έσοδα του δραγομάνου προέρχονταν, μεταξύ άλλων, από ένα ειδικό φόρο που πλήρωναν οι Κύπριοι (*tercumanîye*).

¹⁴⁵ Για τη σταδιακή συγκρότηση της Εκκλησίας σε θεσμό πολιτικής εξουσίας, βλ. Μιχαήλ 2005, σποράδην.

¹⁴⁶ *Οδοιπορικό* 2006, 384-387 (Ι. Ηλιάδης), όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁴⁷ *Enlart* 1899 (31987), 321 εξ., Λήμμα «Στάζουσας Παναγίας εκκλησία, Πυργά», *ΜΚΕ* 12, 298-299 (Α. Παπαγεωργίου).

¹⁴⁸ *Enlart* 1899 (31987), 345-347, Λήμμα «Καρμηλιτών εκκλησία, Πολεμίδια», *ΜΚΕ* 6, 292-293 (Α. Παπαγεωργίου).

¹⁴⁹ *Enlart* 1899 (31987), 334-335.

Λαμπαδιστού στον Καλοπαναγιώτη¹⁵⁰, του παρεκκλησίου της μονής της Αψινθιωτίσσης στο Συγχαρί,¹⁵¹ ενώ σε κάποιες περιπτώσεις κατεδαφίστηκαν εσκεμμένα, όπως το λατινικό παρεκκλήσιο και το αλτάριο στο ναό του Αγίου Μάμαντος στη Μόρφου¹⁵². Το βασιλικό παρεκκλήσιο στα Πυργά περιέπεσε σε αχρησία από τους Ορθοδόξους, πιθανώς και λόγω της απουσίας αφίδας ιερού και αγίας τράπεζας¹⁵³.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η δράση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην τέχνη, κυρίως στην αγιογράφηση φορητών εικόνων και λιγότερο στη μνημειακή ζωγραφική. Το σημαντικό στοιχείο που έδειξε η συλλογή υλικού, είναι ότι παρατηρείται μια αδιάσπαστη συνέχεια στη ζωγραφική από την Ενετοκρατία στη Τουρκοκρατία, παρ' όλες τις λεηλασίες και τις καταστροφές που ακολούθησαν την κατάληψη της Κύπρου από τους Οθωμανούς Τούρκους το 1571. Αρκετοί ήσαν και οι Κύπριοι ζωγράφοι και λόγιοι που εγκατέλειψαν το νησί και διέπρεψαν στο εξωτερικό¹⁵⁴. Η αυξημένη ζήτηση εικόνων οδήγησε τους πιστούς στην εισαγωγή εικόνων από την Κρήτη, τα Επτάνησα και τη Βενετία, μεταξύ αυτών και της εικόνας της ένθρονης Θεοτόκου, ανάμεσα στους αγίους Νικόλαο και Γεώργιο και δωρητές (Α/Α 4). Την καλλιτεχνική παραγωγή από το 1571 μέχρι και το τέλος του α' μισού του 17^{ου} αιώνα συνεχίζουν ζωγράφοι πιστοί στην παράδοση της Ενετοκρατίας, υψηλής καλλιτεχνικής στάθμης, όπως ο Σίλβεστρος (1570), ο Λουκάς ο Τοχνίτης (δράση μεταξύ 1588-1604), βλ. Α/Α 2, ο Λούτζιος (1588) βλ. Α/Α 9, και λαϊκότεροι όπως ο Δημήτριος (δράση μεταξύ 1612-1664) Α/Α 11, οι Θεοφύλακτος και Γεράσιμος Πάλλη (δράση μεταξύ 1638-1659), βλ. Α/Α 12-15, 20, ο Παύλος ιερογράφος (δράση μεταξύ 1622-1668¹⁵⁵) βλ. Α/Α 17, 24-30, ο ιερέας Σολωμός (Ιεροθύτης) (δράση περί το 1641)¹⁵⁶. Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα παρατηρείται μια νέα εισαγωγή εικόνων από τη Βενετία, μεταξύ αυτών και της εικόνας του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου του Θεόδωρου Πουλάκη με δωρητή

¹⁵⁰ Stylianos 1985, 292 εξ., Λήμμα «Λαμπαδιστή, Αγίου Ιωάννη μοναστήρι», ΜΚΕ 8, 189 εξ. (Α. Παπαγεωργίου), Ο ίδιος, *Η Ιερά Μονή του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού στον Καλοπαναγιώτη*, Λευκωσία 2007, 21, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁵¹ Enlart 1899 (31987), 205-206.

¹⁵² Χρ. Χατζηχριστοδούλου, *Ο καθεδρικός ναός του Αγίου Μάμαντος στη Μόρφου*, υπό έκδοση.

¹⁵³ Α. Παπαγεωργίου, «Βασιλικό Παρεκκλήσι» Πυργά. Οδηγός, Λευκωσία, χ.χ., Λήμμα «Βασιλικόν παρεκκλήσι», ΜΚΕ 3, 184-185 (Α. Παπαγεωργίου).

¹⁵⁴ Ηλιάδης 2007, 410.

¹⁵⁵ Ο ίδιος, 415. «Η δράση του Παύλου είναι αξιοσημείωτη σε μια εποχή κατά την οποία η Εκκλησία της Κύπρου ανακτούσε τον εθναρχικό της χαρακτήρα και επεδίωκε την προβολή της μέσα από την καλλιτεχνική παραγωγή».

¹⁵⁶ Κ. Κοκκινόφτα, Ι. Θεοχαρίδη, *Μονή των Ιερέων ή Αγία Μονή*, Λευκωσία 1999, 30 όπου δημοσιεύεται η χρονολογημένη στα 1641 εικόνα του Χριστού, έργο του ζωγράφου Σολωμού, βλ. επίσης Ηλιάδης 2007, 419.

(A/A **33**)¹⁵⁷. Ο ζωγράφος ιερομόναχος Λεόντιος από τη Λεμεσό (δράση μεταξύ των ετών 1679-1683) εργάζεται στη Λευκωσία (A/A **34-37**), ο Ιωαννίκιος, επίσκοπος Κιτίου (1679-1704) δέχεται παραγγελία να ζωγράφισει εικόνα και εκτός των ορίων της μητροπόλεως του (A/A **31**). Κατά τον 18^ο αιώνα παρατηρείται νέα εισαγωγή εικόνων από τα ενετοκρατούμενα Επτάνησα (βλ. A/A **39-40**).

Η Εκκλησία της Κύπρου κατά το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα βρίσκεται στο στάδιο ανασύνταξης και ανασυγκρότησης. Τότε όλο και περισσότερα ελληνικά (ορθόδοξα) μοναστήρια κατόρθωναν ανασυγκροτηθούν και να επαναλειτουργήσουν. Ο περιηγητής Henry de Beauvau αναφέρει την επαναλειτουργία της μονής του Αγίου Νικολάου των Γάτων στο Ακρωτήρι από λίγους μοναχούς¹⁵⁸. Ο Pietro della Valle (1586-1652) αναφέρει ότι στο μοναστήρι της Αγίας Νάπας στο ομώνυμο χωριό είδε γυναίκες μοναχές, οι οποίες δεν διέμεναν εκεί¹⁵⁹. Ο ίδιος περιηγητής δίνει πληροφορίες και για άλλες εκκλησίες που είχε δει καθώς και για διάφορα χωριά που ήταν μικρά σε μέγεθος και φθίνοντα¹⁶⁰.

Κατά τον 18^ο αιώνα αναπτύχθηκε εκ μέρους των αρχιεπισκόπων, των επισκόπων και εύπορων λαϊκών σημαντική δραστηριότητα στην ανοικοδόμηση, ανακαίνιση και τοιχογράφηση ναών και μονών. Καθιερώνονται τα μεγάλα μοναστήρια παράλληλα με τα ολιγάριθμα μικρότερα και δημιουργείται η αίσθηση ταυτότητας. Η αύξηση της δύναμης που απέκτησαν ο αρχιεπίσκοπος και οι μητροπολίτες με την παρασχεθείσα σχετική ελευθερία και τα προνόμια που δόθηκαν από τους Τούρκους δυνάστες συνέτειναν στον εξωραϊσμό μεγάλου αριθμού ναών και μονών σε ολόκληρο το νησί που αντιμετώπιζαν σημαντικά προβλήματα μετά το 1571. Χάρης στην Εκκλησία σημειώθηκαν κάποιες προσπάθειες διαφωτισμού κυρίως με την έκδοση διαφόρων βιβλίων μη εκκλησιαστικού περιεχομένου¹⁶¹. Παρατηρείται επίσης μια επιστροφή στην κυπριακή αγιολογία με τη συστηματική εκτύπωση στα ελληνικά τυπογραφεία της Βενετίας ακολουθιών αγίων της Κύπρου και άλλων τιμωμένων¹⁶². Τα μεγάλα

¹⁵⁷ Ο ίδιος, 421.

¹⁵⁸ *Η Κύπρος ανά τους αιώνες* 1994, τ. II, 587 και σημ. 4.

¹⁵⁹ Ό.π., 582.

¹⁶⁰ Ό.π., 587.

¹⁶¹ Φιλίππου 1975, 135. Τέτοιο παράδειγμα ήταν το βιβλίο: *Είσοδος φυσικής ακρόασεως κατ' Αριστοτέλην* του Θεόφιλου Κορυδαλλέως που εκδόθηκε στη Βενετία το 1779.

¹⁶² Κατάλογο με ακολουθίες των χρόνων της Τουρκοκρατίας δημοσίευσε ο Θεοχάρης Σχιζας, «Αναφορά εις τας Ακολουθίας τας ψαλλομένας εν Κύπρω» στο Στ. Φωτίου (επιμ.), *Αντιπελάργησις. Τόμος τιμητικός προς τον Αρχιεπίσκοπον Κύπρου κ.κ. Χρυσόστομον επί τη εικοσιπενταετηρίδι της αρχιερατικής αυτού διακονίας*, Λευκωσία 1993, 527-530.

μοναστήρια, όπως ο Κύκκος και η Χρυσorroϊάτισσα εκδίδουν είτε προσκυνητάρια της μονής είτε μονόφυλλα χαρακτηριστικά, με την ιστορία και τα θαύματα των εφέστιων εικόνων τους¹⁶³. Την εποχή αυτή ιδρύονται και λειτουργούν από την Εκκλησία μερικά υποτυπώδη σχολεία.

Ο Μπάρσκυ δίνει την πληροφορία ότι το 1736 που επισκέφθηκε το νησί υπήρχαν πάνω από εβδομήντα μικρά και μεγάλα μοναστήρια. Αναφέρει ότι γύρω από την πρωτεύουσα Λευκωσία λειτουργούσαν μικρά μοναστήρια με ένα ή δύο μοναχούς. Ορισμένα από αυτά ήταν παλαιά και άλλα ήταν νεόκτιστα. Το 1770 υπό την επίβλεψη του τότε μητροπολίτου Πάφου Παναρέτου ανοικοδομείται η Μονή Χρυσorroϊατίσης, η οποία είχε κατά τον Χάκκεττ-Παπαϊωάννου ερειπωθεί¹⁶⁴. Υπήρχαν όμως και μοναστήρια που διαλύθηκαν κατά τον 18^ο αιώνα, όπως η Μονή του Αγίου Μάμαντος στη Μόρφου¹⁶⁵ και η Μονή της Παναγίας Αψινθιωτίσης στον Πενταδάκτυλο¹⁶⁶.

Ο Κιτίου Μελέτιος Α' Μυριανθεύς (1776-1797)¹⁶⁷, ενδιαφέρθηκε για την ανακαίνιση ναών και μονών στα όρια της μητροπόλεως του¹⁶⁸: Το 1780 και 1789 ανακαινίσθηκαν *διά προσταγῆς του*, ο ναός του Αγίου Μάμαντος (15^{ος} αιώνας)¹⁶⁹ στα Λεύκαρα, ο οποίος για κάποιο διάστημα είχε μετατραπεί σε τζαμί και ο ναός της Θεοτόκου του Λειβαδιού στην περιοχή των Λευκάρων, αντίστοιχα¹⁷⁰. Επιγραφές που αναφέρονται στον Μελέτιο Α' υπάρχουν σε διάφορους ναούς: στον παλιό ναό του Τιμίου Προδρόμου Δρομολαξιάς (1794), στον ιερό ναό Παναγίας Κιβισιλίου (1795) και στην εικόνα του Αγίου Νικολάου στον ιερό ναό Αγίου Λαζάρου Λάρνακος. Έργο του Μελετίου Α' είναι και ο δεσποτικός θρόνος του καθεδρικού ναού Σωτήρος. Στην εικόνα του αγίου Λαζάρου που ευρίσκεται πάνω στο θρόνο, υπάρχει η εξής περιγραφή: *Ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ Πανιερολογιωτάτου Κυρίου Μελετίου απηγ Χ(ριστοῦ)*. Η ίδια χρονολογία υπάρχει ανάγλυφη και στο θρόνο. Ακόμη, στο μέγα Συνοδικό της Μητροπόλεως υπάρχει θαυμάσια μεγάλη προσωπογραφία του Μελετίου Α', ημ. 1796, η οποία

¹⁶³ Παπαστράτου 1986, 504-506, 519-521. Για το χαρακτηριστικό της Μονής Κύκκου του 1778 βλ. Στ. Περδίκη, «Η περιγραφή της Ιεράς Μονής Κύκκου σε μία χαλκογραφία του 1778», *EKMIMK* 1, 31-49.

¹⁶⁴ Χάκκεττ 1923, 146-147, Στ. Φωτίου, *Ιερά Μονή Χρυσorroγιατίσης*, Πάφος 2000, 26.

¹⁶⁵ Grishin 1996, 19 εξ.

¹⁶⁶ Ό.π., 1996, 30-31, *Η Κύπρος ανά τους αιώνες* 1994, τ. II, 723 (23).

¹⁶⁷ Μιχαηλίδης 1992, 155 εξ.

¹⁶⁸ Ό.π., 159.

¹⁶⁹ Ό.π., 560.

¹⁷⁰ Ό.π., 159

στο κάτω μέρος φέρει επιγραφή σε ομηρική διάλεκτο. Πιθανώς η ελαιογραφία αυτή είναι έργο του αγιογράφου Ιωάννη Κορνάρου του Κρητός¹⁷¹.

Η καλλιτεχνική παραγωγή αφορά κατά κύριο λόγο τη μαζική παραγωγή φορητών εικόνων σε αντίθεση με την τοιχογραφία που υποχωρεί σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο και παρακμάζει από καλλιτεχνικής μορφής. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος περιορίζεται στα κύρια μέρη του ναού λ.χ. στο ιερό βήμα και σε περίοπτα σημεία του κυρίως ναού.

Πλήρη τοιχογραφημένα σύνολα στο νησί δεν υπάρχουν από την περίοδο που εξετάζεται εκτός ενός, του καθεδρικού ναού του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Λευκωσία¹⁷². Η τοιχογράφηση άρχισε επί αρχιεπισκόπου Σιλβέστρου και συνεχίστηκε από τον διάδοχό του Φιλόθεο¹⁷³. Η τοιχογραφίες του ναού, εκτός εκείνες της αφίδας που αποδίδονται στον Ιωαννίκιο, έχουν αποδοθεί στον ζωγράφο Φιλάρετο πρεσβύτερο¹⁷⁴.

Ο χαρακτήρας των ζωγράφων αυτών είναι τοπικός, ακολουθεί όμως τη βυζαντινή τεχνοτροπία, όχι σπάνια με δυτικές επιδράσεις από την περίοδο της Λατινοκρατίας στο νησί και από την εισαγωγή σύγχρονων των ζωγράφων δυτικών επιδράσεων.

Εκτός από την αγιογράφηση εικόνων κατασκευάζονται εικονοστάσια, άμβωνες και δεσποτικοί θρόνοι, οι οποίοι επιχρυσώνονται και ζωγραφίζονται. Πολλοί είναι εξάλλου και οι επώνυμοι ζωγράφοι κυρίως μοναχοί.

Στα τέλη του 17^{ου} αι. το αγιογραφικό εργαστήριο της Μονής του Αγίου Ηρακλείδιου (επαρχ. Λευκωσίας) παρουσιάζει έντονη καλλιτεχνική δραστηριότητα και δημιουργεί με τους μαθητές που βγάζει Σχολή ζωγραφικής, η οποία ακμάζει μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι.¹⁷⁵. Αγιογραφικό εργαστήριο με μοναχούς της Μονής του Αγίου Ηρακλείδιου δραστηριοποιείται στους μοναστηριακούς χώρους του Μεγάρου της Ιεράς Αρχιεπισκοπής στη Λευκωσία. Μεταξύ των σημαντικών ζωγράφων της μονής συγκαταλέγονται οι

¹⁷¹ Ό.π., 162.

¹⁷² Χάκκεττ 1923, 154. Με την ονομασία Άγιος Ιωάννης ο Πίτης αναφέρεται ως ένα από τα τέσσερα ανδρώα ορθόδοξα μοναστήρια που λειτουργούσαν στη Λευκωσία κατά τους τελευταίους χρόνους της Λατινοκρατίας, Λήμμα «Ιωάννη Αγίου του Θεολόγου καθεδρικός ναός», *MKE* 6, 126-127 (Α. Παπαγεωργίου), Παπαγεωργίου 1998, συχνάκις.

¹⁷³ Λοϊζίδης 1994, 127: «Η μακρά παραμονή του Φιλοθέου στον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Κύπρου του επέτρεψε να ασχοληθεί με θέματα όπως η ζωγραφική διακόσμηση ναών, η φιλοτέχνηση εικόνων, τα οικονομικά και άλλα προβλήματα της Εκκλησίας Κύπρου».

¹⁷⁴ Ό.π., 127.

¹⁷⁵ Ό.π., 126.

μετέπειτα ιερομόναχοι Δοσίθεος¹⁷⁶, Ιωαννίκιος¹⁷⁷, Λεόντιος¹⁷⁸, Νεκτάριος¹⁷⁹, Φιλάρετος, και Φιλόθεος¹⁸⁰.

Παράλληλα δραστηριοποιείται και το αγιογραφικό εργαστήριο της Μονής της Παναγίας Χρυσorroϊατίσης (επαρχ. Πάφου)¹⁸¹ με κυριότερους εκπροσώπους τον ιερέα Νικόδημο και τον Αυξέντιο, οι οποίοι υπήρξαν μαθητές του ζωγράφου Νεκταρίου, πρωτοσυγκέλλου της Αρχιεπισκοπής¹⁸², και τον Λαυρέντιο¹⁸³.

Αξιοσημείωτη είναι και η στροφή που παρατηρείται στο πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα στην αντιγραφή προτύπων της ιταλοβυζαντινής ζωγραφικής κυρίως από τον ζωγράφο ιεροδιάκονο Γαβριήλ¹⁸⁴.

Ο ερχομός στην Κύπρο στα τέλη του 18^{ου} αιώνα του Κρητός ζωγράφου Ιωάννου Κορνάρου, άσκησε μεγάλη επίδραση στην εξέλιξη της αγιογραφίας στην Κύπρο και συνέτεινε στο τέλος της τοπικής ζωγραφικής παράδοσης. Το ύφος του ήταν «τουρκομπαρόκ», με άφθονες προσμίξεις δυτικών στοιχείων από το μπαρόκ και το ροκοκό¹⁸⁵. Αρχικά ιδρύει αγιογραφικό εργαστήριο στη Μονή του Κύκκου και αργότερα μετακινείται στη Λευκωσία. Κατά την παραμονή του στο νησί μέχρι και το 1812, ο Κορνάρος ανακαίνισε ή ζωγράφισε πλήθος εικόνων.

Κατά τη στάση του 1804¹⁸⁶, ο οικονόμος του θρόνου ιερομόναχος Κυπριανός ως αντιπρόσωπος του γηραιού Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου, κατάφερε να διαπραγματευτεί για συμβιβασμό με τους πασάδες που πολιορκούσαν τη Λευκωσία, τον οποίο πέτυχε με τη βοήθεια κάποιων προξενείων των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Από τότε όλοι εμπιστεύθηκαν σ' αυτόν τα εκκλησιαστικά και πολιτικά πράγματα.

¹⁷⁶ Ό.π., 14-15. Η επιγραφή σε θωράκιο (1753) εικονοστασίου στο ναό αναφέρει ότι ο Δοσίθεος και ο ιεροδιάκονος Νεκτάριος υπήρξαν μαθητές του γνωστού ζωγράφου Φιλάρετου.

¹⁷⁷ Ό.π., 18-25. Πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο, αρχικά ιεροδιάκονος και ύστερα ιερομόναχος.

¹⁷⁸ Ό.π., 31- 37. Η δράση του ζωγράφου Λεοντίου εντοπίζεται στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αι. επί αρχιεπισκοπείας Χρυσάνθου.

¹⁷⁹ Ό.π., 14-15, 38-40.

¹⁸⁰ Ό.π., 16-17. Ο συγγραφέας αναφέρει το όνομα του ζωγράφου ως Θεόφιλος, αντί του ορθού Φιλόθεος.

¹⁸¹ Ό.π., 126.

¹⁸² Ό.π., 11. Η δράση του εντοπίζεται περί το 1768.

¹⁸³ Ό.π., 26-30.

¹⁸⁴ Ό.π., 12, Κ. Γερασίμου, «Ο ζωγράφος Γαβριήλ και οι αισθητικές και τεχνοτροπικές του αντιλήψεις», στο Χ. Χοτζάκογλου (επιμ.), *Δ' Διεθνές Κυπριολογικό Συνέδριο, Λευκωσία 29 Απριλίου – 3 Μαΐου 2008, Περιλήψεις*, Λευκωσία 2008, 204-205. Ο ζωγράφος Γαβριήλ έδρασε μεταξύ των ετών 1720-1730.

¹⁸⁵ Τριανταφυλλόπουλος 1997, 101.

¹⁸⁶ Για τη στάση του 1804 και την επίθεση των εξεγερθέντων εναντίον του Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου και του δραγομάνου Χατζηγεωργάκη, βλ. Hill 1972, τόμ. IV, 106 εξ., Χατζηχριστοδούλου et al. 2000, σποράδην.

Το 1806 ιδρύει το ναό του Αγίου Ελευθερίου στην παλιά πόλη της Λευκωσίας, τον οποίο προσαρτά ως μετόχι στη Μονή της μετανοίας του, τη Μονή Μαχαιρά¹⁸⁷.

Οι άνθρωποι που βρίσκονταν γύρω από τον Κυπριανό κατά μία εκδοχή κατάφεραν να εκδοθεί βασιλικό διάταγμα που όριζε την έξωση και την εξορία του Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου και του ομώνυμου ανεπιού του μητροπολίτου Κιτίου προς τους οποίους στάλθηκε βασιλικός μπουσάρης και τους οδήγησε στην Εύβοια, όπου ύστερα από λίγο ο Χρυσάνθος απέθανε¹⁸⁸. Ωστόσο τα πράγματα, μάλλον, δεν ήταν έτσι¹⁸⁹. Με υψηλά βεράτια ο οικονόμος Κυπριανός προήχθη σε αρχιεπίσκοπο και ο αρχιμανδρίτης Μελέτιος μητροπολίτης Κιτίου¹⁹⁰.

Ο Κυπριανός¹⁹¹ ίδρυσε στη Λευκωσία πλησίον της Αρχιεπισκοπής ελληνική σχολή την οποία εγκαινίασε το 1812. Το 1820 και το 1821 (λίγο πριν τον απαγχονισμό του από τους Τούρκους), έδωσε εντολή να ζωγραφιστούν δεκάδες εικόνες του αγίου Τρύφωνα, προστάτου των κήπων και των αμπελιών λόγω της μάστιγος της ακρίδος που ενέσκηψε στο νησί¹⁹².

Με την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης ο σουλτάνος διέταξε την αποστολή στρατού στο νησί και τον αφοπλισμό των Χριστιανών¹⁹³. Ο μουσελλίμης της Κύπρου Κουτσιούκ Μεχμέτ θεώρησε την κατάσταση κατάλληλη για να πλουτίσει αν κατόρθωνε να σκοτώσει τον αρχιεπίσκοπο και τους επισήμους των ραγιάδων. Για το λόγο αυτό απέστειλε στην Πύλη ονομαστικό κατάλογο προσώπων, που περιλάμβανε το αρχιεπίσκοπο, τους τρεις μητροπολίτες, τους ηγουμένους όλων των μονών, και τους προύχοντες του τόπου, τους οποίους κατηγορήσε ότι συνεννοήθηκαν με τους επαναστάτες στην Ελλάδα. Αποτέλεσμα των διαβολών του Κουτσιούκ Μεχμέτ ήταν η Πύλη να διατάξει την σφαγή όλων των προγραφέντων και τη δήμευση της περιουσίας τους¹⁹⁴. Οι Τούρκοι άρπαξαν την κινητή και ακίνητη περιουσία εκείνων που φόνευσαν και εκείνων που

¹⁸⁷ Τσικνόπουλλος 1968, 240 εξ.

¹⁸⁸ Για εμπλοκή του Κυπριανού στην εξορία του Χρυσάνθου αναφέρεται πολύ αργότερα ο Γεωργίου 1875 (²1975), 115.

¹⁸⁹ Κ. Κοκκινόφτα, «Ο Πάφου Χρυσάνθος (1805-1821) και η εκκλησιαστική κρίση του 1810», *EKEE* 23, 256-265, όπου δεν εμπλέκεται ο Κυπριανός με τα γεγονότα της εξορίας του Χρυσάνθου.

¹⁹⁰ Για τη δράση του Κυπριανού βλ. Hill 1972, τόμ. IV, 119 εξ.

¹⁹¹ Για τον Κυπριανό, βλ. Γεωργίου 1875 (²1975), 135-142.

¹⁹² Γ. Χριστοδούλου, «Η συμβολή του αρχιεπισκόπου Κυπριανού εις την Ιστορίαν του Κυπριακού 1821». *ΚΣ ΕΖ' -ΞΗ'* (2003-2004), 317-341.

¹⁹³ Για την Ελληνική Επανάσταση και την Εκκλησία της Κύπρου, βλ. Μιχαήλ 2005, 215 εξ.

¹⁹⁴ Βλ. επίσης Γ. Ι. Κηριάδης, *Απομνημονεύματα των κατά το 1821 εν τη Νήσω Κύπρω τραγικών σκηνών*, Αλεξάνδρεια 1880, Hill 1972, τόμ. IV, 133 εξ., Θεοχαρίδης 1993, XXIX.

Τον επίσημο κατάλογο των προγραφέντων δημοσίευσε ο Ι. Θεοχαρίδης, «Οι Κύπριοι προγραφέντες το 1821 σύμφωνα με άγνωστη Οθωμανική πηγή», στο *ΠΓΔΚΣ*, 329-365.

δραπέτευσαν. Τα χρυσά και αργυρά ιερά σκεύη και άλλα πολύτιμα αντικείμενα δημεύτηκαν και δημοπρατήθηκαν προς όφελος των αρπάγων. Με νεότερη διαταγή της Πύλης μέρος των αρπαγέντων επεστράφη στην αρχιεπισκοπή, τα οποία ο αρχιεπίσκοπος Ιωακείμ έλιωσε και τα έδινε στους Τούρκους αξιωματούχους για να εξασφαλίζει τις ανάγκες του θρόνου και του ιδίου¹⁹⁵. Πολλά μοναστήρια διαλύθηκαν και κατερειπώθηκαν, όπως ο Άγιος Μηνάς στη Βάβλα¹⁹⁶. Σε κάποιες περιπτώσεις λ.χ. ο Άγιος Μάμας του Μόρφου, μετά τη διάλυση της μονής έγινε ενοριακός¹⁹⁷.

Οι συνέπειες των γεγονότων του 1821 ήταν τραγικές. Εκτός από τις φρικαλέες ωμότητες και τα εγκλήματα των Τούρκων στην τότε κοινωνία των Ελλήνων, της φυγής των Ελλήνων και της τρομακτικής δημογραφικής διάβρωσης η θέση των υποδούλων της Κύπρου συνεχίζει το ίδιο καταπιεστική και ανυπόφορη¹⁹⁸.

Ο Κουτσιούκ Μεχμέτ μετά τη σφαγή των αρχιερέων όρισε διαδόχους τους κληρικούς που κρατούσε ομήρους, αφού τους έντυσε με τα νενομισμένα καφτάνια¹⁹⁹. Οι Κύπριοι ζήτησαν από το Οικουμενικό Πατριαρχείο να χειροτονήσει τους εκλεγμένους αρχιερείς. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ευγένιος θεώρησε δύσκολη την αποστολή επισκόπου στην Κύπρο, λόγω της κατάστασης και συνέστησε αναμονή. Σε δεύτερη αναφορά τους οι Κύπριοι έπεισαν τον Οικουμενικό Πατριάρχη να ζητήσει από τον Πατριάρχη Αντιοχείας να στείλει επισκόπους στην Κύπρο, πράγμα που έγινε²⁰⁰.

Η τετραμελής αποστολή που έστειλε το 1830 ο Αρχιεπίσκοπος Πανάρετος στην Κωνσταντινούπολη κατάφερε να χαριστούν από τον Σουλτάνο στον τόπο 326,000 γρόσια. Με αυτά απάλλαξε μέρος από το μεγάλο χρέος του θρόνου και εξαγόρασε από τους Οθωμανούς τη μονή της Παναγίας Αυγασίδας, αξιόλογο κτήμα της Αρχιεπισκοπής που είχε δημευθεί κατά το 1821²⁰¹.

Η επανασύνδεση της Εκκλησίας Κύπρου με το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, η εκχώρηση προνομίων από τους Οθωμανούς Τούρκους

¹⁹⁵ Για παράδειγμα, για τη δήμευση της περιουσίας της Μονής Κύκκου και την επιστροφή, αργότερα, μέρους των ακίνητων περιουσιακών της στοιχείων βλ. Κ. Κοκκινόφτα, *Η Ιερά Μονή Κύκκου στον κυπριακό τύπο (1878-1899)*, Λευκωσία 1999, 72-78.

¹⁹⁶ *Η Κύπρος ανά τους αιώνες* 1994, τ. II, 723.

¹⁹⁷ Ό.π., τ. II, 723. Αναφέρει ότι το μοναστήρι διαλύθηκε τον 18^ο αιώνα.

¹⁹⁸ Ι. Θεοχαρίδης, *Τραγωδία 1821 συνέχεια. Οθωμανική πηγή για την Κύπρο 1822-1832*, Λευκωσία 1996, 9 εξ.

¹⁹⁹ Γεωργίου 1875 (21975), 121.

²⁰⁰ Ό.π., 142.

²⁰¹ Ό.π.

στον αρχιεπίσκοπο Κύπρου και η βαθμιαία ανάδειξη του Αρχιεπισκόπου σε Εθνάρχη με ευρεία δικαιοδοσία συνέτειναν στην καλύτερευση των συνθηκών διαβίωσης, στην αύξηση του πληθυσμού και της επιρροής των μονών. Σε σχέση με τις δυσμενείς συνθήκες που επικρατούσαν στα τέλη του 16^{ου} και κατά το 17^ο αι, ο μεγάλος αριθμός των μονών που λειτουργούν είναι πολύ σημαντικός. Την περίοδο αυτή αναδείχθηκαν νέες μονές. Ορισμένοι παλιοί ναοί προσηλώθηκαν σε μονές και μεταβλήθηκαν σε καθολικά ή σε παρεκκλήσια μετοχίων²⁰².

Θρησκευτικά και κοσμικά κτήρια

Ως προς τα δημόσια κτήρια χρησιμοποιήθηκαν υφιστάμενα κτήρια της περιόδου της Φραγκοκρατίας και της Ενετοκρατίας, αφού έγιναν σ' αυτά κάποιες επεμβάσεις. Αρκετά κτήρια, βρίσκονταν σε μέτρια ή κακή κατάσταση διατήρησης, μεταξύ αυτών και κάποια φρούρια.

Οι σημαντικότεροι ορθόδοξοι και λατινικοί ναοί των πόλεων όπως της Αγίας Σοφίας²⁰³ και της Αγίας Αικατερίνης στη Λευκωσία, του Αγίου Νικολάου στην Αμμόχωστο, ο γνωστός ως Αγία Σοφία²⁰⁴ και ο Άγιος Νικόλαος, και οι δύο στην Πάφο, ο γνωστός ως Αγία Αικατερίνη στη Λεμεσό²⁰⁵, η Αγία Αικατερίνη στην Κερύνεια²⁰⁶ καθώς και οι ναοί πολλών χωριών της υπαίθρου μετατράπηκαν σε μουσουλμανικά τεμένη²⁰⁷, αφού απογυμνώθηκαν από το διάκοσμό τους, όπως ο Άγιος Ανδρόνικος στην Πόλη Χρυσοχούς²⁰⁸, η Αγία Σοφία²⁰⁹ (ή Αγία Ειρήνη²¹⁰) στην Τίμη, ο Άγιος Γεώργιος στην Επισκοπή Λεμεσού²¹¹, οι Άγιοι Φανέντες (ή Άγιοι Τεσσαράκοντα), γνωστό ως Hazreti Omer στον Άγιο Επικτήτο²¹². Άλλοι ναοί αφέθηκαν να καταρρεύσουν όπως ο Άγιος Ηράκλειος στην Κοφίνου²¹³, η Αγία Μαρίνα στο Καντού²¹⁴, ο Άγιος Θωμάς στο ομώνυμο χωριό²¹⁵.

²⁰² Τριανταφυλλόπουλος, «Μονές», *Κύπρος, Επτά Ημέρες Καθημερινή*, Αθήνα 1997, 101.

²⁰³ Λήμμα «Σοφίας Αγίας εκκλησία», *ΜΚΕ* 12, 274-276 (Α. Παπαγεωργίου), *Muslim places* 2005, 80-81.

²⁰⁴ Τσικνόπουλλος 1971, 82.

²⁰⁵ *Muslim places*, 49-56.

²⁰⁶ *Οδοιπορικό* 2006, 294 (Χρ. Αργυρού).

²⁰⁷ *Muslim places* 2005.

²⁰⁸ Τσικνόπουλλος 1971, 83. Στο ναό αποκαλύφθηκαν τοιχογραφίες του 16^{ου} αιώνα, μεταξύ αυτών και οι κτήτορες του ναού (αδημοσίευτη).

²⁰⁹ *Muslim places* 2005, 79, Προκοπίου 2007, 291 εξ.

²¹⁰ Τσικνόπουλλος 1971, 83-84.

²¹¹ *Muslim places* 2005, 39, εικ. 48, 50 εξ.

²¹² *Οδοιπορικό* 2006, 91-92 (Χρ. Χατζηχριστοδούλου).

²¹³ Ο ερειπωμένος ναός με σπαράγματα τοιχογραφιών βρίσκεται ΒΑ της Κοφίνου και είναι αδημοσίευτος, βλ. Λήμμα «Ηράκλειος άγιος», *ΜΚΕ* 5, 333.

²¹⁴ Προκοπίου 2007, 219 εξ.

²¹⁵ Ό.π., 328 εξ.

Σε κάποια χριστιανικά προσκυνήματα που περιήλθαν στα χέρια των κατακτητών συνεχίζεται μια κοινή λατρεία, όπως το Τουραλί (Άγιος Θεράπων)²¹⁶ στη Λάρνακα και στο Hazreti Omer στον Άγιο Επίκτητο. Σε κάποιους ναούς που μετατράπηκαν σε τζαμιά συνέχισαν να προσέρχονται οι Χριστιανοί και να ανάβουν κεριά και καντήλια σε κόγχες που βρίσκονταν στους εξωτερικούς τοίχους, όπως στην Αγία Αικατερίνα (Zafer Pasa Cami) στην Κερύνεια και στον Άγιο Γεώργιο στην Επισκοπή.

Κατά την Τουρκοκρατία δεν κατασκευάστηκαν λιμάνια ούτε και αποβάθρες. Το σημαντικό λιμάνι της Αμμοχώστου αποκλείστηκε από άμμο και ακαθαρσίες²¹⁷. Ως διοικητήριο χρησιμοποιήθηκε το μεσαιωνικό παλάτι των Λουζινιανών στη Λευκωσία. Στα σημαντικά κτήρια δημοσίας χρήσεως κατά την Τουρκοκρατία ήταν το χάνι (τουρκ. han) και το λουτρό²¹⁸ (τουρκ. hamam). Κατασκευάστηκαν επίσης ορισμένα υδραγωγεία²¹⁹ και λίγα μουσουλμανικά τεμένη²²⁰.

Το χάνι, δηλαδή το πανδοχείο, ήταν είδος ξενοδοχείου, με χώρους διαμονής επισκεπτών, ταξιδιωτών, караβανιών. Χάνια υπήρχαν στις πόλεις, σε μεγάλα χωριά και σε δρόμους ενδιάμεσα των πόλεων. Τα σημαντικότερα χάνια βρίσκονται στην εντός των τειχών πόλη της Λευκωσία. Το πιο αξιόλογο είναι το Μεγάλο Χάνι (Büyük Han) ή Χάνι των Αλλαγιωτών, το οποίο κτίστηκε το 1572 στο χώρο παλαιότερου μεσαιωνικού κτηρίου, από το Μουζαφέρ πασά, μπεηλέρμπεη της Κύπρου. Το χάνι είναι ένα μεγάλο τετραγωνικό διώροφο οικοδόμημα, κτισμένο γύρω από μια τετράγωνη αυλή. Στο κέντρο της αυλής είναι κτισμένο μικρό τζαμί επάνω σε δεξαμενή καθαρισμών²²¹.

Εκπαίδευση

Για την ελληνική εκπαίδευση δεν υπήρξε καμία κρατική φροντίδα, ενώ όσα σχολεία λειτούργησαν ιδρύθηκαν και συντηρούνταν από την Εκκλησία και την ιδιωτική πρωτοβουλία: Το 1733 ιδρύθηκε η πρώτη Ελληνική Σχολή στη

²¹⁶ Λήμμα «Θεράποντος Αγίου Εκκλησίας», ΜΚΕ 6, 28 (Α. Παπαγεωργίου).

²¹⁷ Για το λιμάνι αυτό και την κατάσταση του κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας βλ. Α. Μαραγκού, *Τα λιμάνια της Κύπρου*, Λευκωσία 1997, 124-142.

²¹⁸ Ο. Yilmazkaya, *Türk Hamamı, Istanbul Hamamları Rehberi*, Istanbul 2002. Για το Büyük Han, βλ. Κ. Κεσισιάν, *Λευκωσία, η πρωτεύουσα της Κύπρου*, Λευκωσία 1989, 197-200.

²¹⁹ Gazioğlu 1990, εικ. χ.σ.

²²⁰ Ό.π.

²²¹ Ό.π., G. Öney, "Büyük Han (The Great Inn) and Kumarcılar Han (The Chamberlains Inn) at Nicosia", *Ανάπτυξη εκ των Πρακτικών του Πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τόμος Γ-2, Λευκωσία 1973, 249-253, pl. XXVI-XLI.

Λάρνακα²²². Το 1741 ο Αρχιεπίσκοπος Φιλόθεος ίδρυσε τη Σχολή ελληνικών γραμμάτων και μουσικής στη Λευκωσία, όπου δίδαξε ο Εφραίμ ο Αθηναίος²²³. Ο Αρχιεπίσκοπος Χρυσάνθος²²⁴ ίδρυσε το 1808 στη Λευκωσία το Ελληνομουσείον, που στεγάστηκε σε ένα σπίτι, το οποίο πρόσφερε ο ιερομόναχος Ιωαννίκιος²²⁵. Για τις ανάγκες του σχολείου αυτού ο δραγομάνος Χατζηγεωργάκης Κορνέσιος έκανε δωρεά 10.000 γρόσια²²⁶. Ο Αρχιεπίσκοπος Κυπριανός ίδρυσε το 1812 την Ελληνική Σχολή Λευκωσίας και το 1819 ενίσχυσε τις ενέργειες για τη δημιουργία αντίστοιχης σχολής στη Λεμεσό²²⁷. Το 1830 ο Αρχιεπίσκοπος Πανάρετος προχώρησε στην επαναλειτουργία της ελληνικής Σχολής στη Λευκωσία, η οποία είχε ιδρυθεί από τον Αρχιεπίσκοπο Κυπριανό αλλά είχε διακόψει τη λειτουργία της μετά τον απαγχονισμό του ιδρυτή της και τις σφαγές του 1821²²⁸. Στην Ευρώπη εξάλλου έζησαν και έδρασαν λόγιοι Κύπριοι, όπως ο Νεόφυτος Ροδινός, ο Αρχιμανδρίτης Κυπριανός²²⁹.

Εκκλησία-Εθναρχία

Οι σχέσεις της Οθωμανικής διοίκησης του νησιού προς την εκκλησιαστική αρχή της Κύπρου βασιζόνταν κατά κύριο λόγο στα προνομιακά έγγραφα (διπλώματα, βεράτια) που παραχωρούσε ο σουλτάνος στις ενθρονιστήριες εγκαθιδρύσεις των εκάστοτε αρχιεπισκόπων²³⁰ και των μητροπολιτών. Οι επίσκοποι της Κύπρου είναι τέσσερις: Ο Αρχιεπίσκοπος, με έδρα τη Λευκωσία, ο Πάφου, δεύτερος στην ιεραρχία, με έδρα την Πάφο και ο Κιτίου, τρίτος στην ιεραρχία, με έδρα τη Λάρνακα (στη δικαιοδοσία του υπαγόταν και η Λεμεσός), ο Κυρηνείας, τέταρτος στην ιεραρχία²³¹ με έδρα τη μονή Αγίου Παντελεήμονος Μύρτου αρχικά και ύστερα την Κερύνεια.

²²² Μιχαηλίδης 1992, 134-135.

²²³ Κιτρομηλίδης 2002, 135 εξ.

²²⁴ Με δαπάνες του Χρυσάνθου εκδόθηκαν διάφορα εκκλησιαστικά βιβλία, όπως ακολουθίες Κυπρίων ή ιδιαίτερα τιμωμένων αγίων, βλ. σχετικά: Λήμμα «Χρυσάνθος αρχιεπίσκοπος», *MKE* 14, 103.

²²⁴ Κιτρομηλίδης 2002, 178.

²²⁵ Για το σχολείο του 1808 βλ. Ι. Περισιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων εν Κύπρω. Από της τουρκικής κατακτήσεως μέχρι της Αγγλικής Κατοχής (1571-1878)*, Λευκωσία 1930, 40-41. Επίσης βλ. Φιλίππου 1930, 80-91.

²²⁶ Λήμμα «Χρυσάνθος αρχιεπίσκοπος», *MKE* 14, 103.

²²⁷ Περισιάνης 1930, ό.π., 41-42, Φιλίππου 1930, 97-99, Hill 1972, τόμ. IV, 363 εξ. Κιτρομηλίδης 2002, 178.

²²⁸ Λήμμα «Πανάρετος αρχιεπίσκοπος», *MKE* 11, 68.

²²⁹ Θεοχαρίδης 2007, 368.

²³⁰ Κιτρομηλίδης 2002, 178.

²³¹ Θεοχαρίδης, Andreev 1996, 17.

Στα έγγραφα αυτά θεσμοποιούνται κάποιες σχέσεις των ιεραρχών προς τους κρατικούς φορείς της εξουσίας²³² και καθορίζονται τα δικαιώματα των ανώτερων κληρικών καθώς και οι υποχρεώσεις των Χριστιανών υπηκόων προς τους Μητροπολίτες λ.χ. σε σχέση για θρησκευτικά και φορολογικά θέματα. Στο βεράτι αναγνωρίζεται η θρησκευτική ελευθερία των Χριστιανών και απαγορευόταν ο βίαιος εξισλαμισμός²³³. Με βάση τα διασωθέντα σουλτανικά βεράτια προς τους Κυπρίους ιεράρχες τα θέματα αυτά έχουν συνοψισθεί ως εξής²³⁴:

A. Σχέσεις του μητροπολίτου προς την Οθωμανική κυβέρνηση:

1. Νομιμοφροσύνη προς το κράτος.
2. Είσπραξη και καταβολή στο αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο των φόρων που συνέλεγαν από τους Χριστιανούς
3. Υποχρέωση των κρατικών υπαλλήλων, πολιτικών, δικαστικών και στρατιωτικών να διευκολύνουν τον μητροπολίτη και τους ανθρώπους του στην είσπραξη των δικαιωμάτων και τις μετακινήσεις του, να μην αναμιγνύονται στις εκκλησίες που υπάγονται στη δικαιοδοσία του, στα μοναστήρια και στις επισκευές τους και στα κτήματα, στις διαθήκες των Χριστιανών, στις κληρονομίες, στην αμφίεση, οπλοφορία, δικαστική δικαιοδοσία σε θρησκευτικά ζητήματα, ακόμη και στην ποιμαντορική του ράβδο.

B. Σχέσεις του μητροπολίτου προς τους ομοθρήσκους του:

1. Ακέραιος χαρακτήρας και ικανότητα στη διοίκηση και εκπλήρωση των θρησκευτικών καθηκόντων έναντι των Χριστιανών.
2. Υποχρέωση των Χριστιανών, λαϊκών και κληρικών, όπως αναγνωρίζουν τον μητροπολίτη της περιφέρειας τους ως τον αρχηγό τους, μετά την έκδοση προς αυτόν σουλτανικού βερατίου, και πειθαρχία στις δικαστικές αποφάσεις του κυρίως σε ζητήματα οικογενειακού δικαίου²³⁵.

Στα βεράτια που παραχωρήθηκαν στους μητροπολίτες αναφέρεται η υποχρέωση της Εκκλησίας να εισπράττει τους φόρους προς όφελος της Οθωμανικής διοίκησης σε μια εποχή που παρατηρείται ελάττωση του πληθυσμού κυρίως λόγω καταχρήσεως. Ο Κύπρου Νικηφόρος ήταν ο πρώτος αρχιεπίσκοπος που ανέλαβε από το 1660 τα καθήκοντα αυτά. Στο έργο αυτό βοηθούσαν τον

²³² Βλ. σχετικά Μιχαήλ 2005, 133 εξ.

²³³ Χιδίρογλου 1971, 143 εξ., Hill 1972, τόμ. IV, 382.

²³⁴ Χιδίρογλου 1973, 104.

²³⁵ Ενδεικτικά για το περιεχόμενο του π.χ. βερατίου του Μητροπολίτου Πάφου Λαυρεντίου (1855) βλ. Φιλίππου 1975, 323-327. Για το βεράτιο του Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου (1865) βλ. Γεωργίου 1875 (1975), 136-143.

αρχιεπίσκοπο οι δραγουμάνοι της νήσου, τους οποίους εξέλεγαν οι αρχιεπίσκοποι και η εκλογή τους επικυρωνόταν από τους σουλτάνους. Η κατανομή και η είσπραξη των φόρων από τους Κύπριους αρχιερείς συνεχίστηκε μέχρι το 1839, οπότε με τη δικαιολογία της ισοπολιτείας απαλλάγηκαν. Ορισμένοι από τους αρχιεπισκόπους συνέβαλαν και στην ελάττωση των φόρων με προσωπικές παρεμβάσεις και ενέργειες στην Υψηλή Πύλη, όπως ο Φιλόθεος (1734-1759) το 1754, ο οποίος κατάφερε να συγκεκριμενοποιήσει το ποσό των 216.419 γροσίων για το σύνολο των εισπρακτέων φόρων, ο Χρυσάνθος (1767-1810) το 1774, ο Κυπριανός (1810-1821), το 1820, ο Πανάρετος (1827-1840)²³⁶ το 1830. Οι ενέργειες αυτές των αρχιεπισκόπων γίνονταν ύστερα από εκδήλωση προθυμίας εκ μέρους της Υψηλής Πύλης να συζητήσει τα προβλήματα της Κύπρου. Για τα μοναστήρια και τους μοναχούς, με σουλτανικό διάταγμα ορίστηκε φόρος 4.000 γροσίων συνολικά, που θα αποδιδόταν στην τουρκική διοίκηση μέσω του αρχιεπισκόπου και των μητροπολιτών²³⁷. Για το λόγο αυτό ο Πανάρετος απέστειλε αποστολή στην Κωνσταντινούπολη, η οποία είχε ικανοποιητικά αποτελέσματα, που αφορούσαν κυρίως σημαντικές ελαττώσεις οικονομικών υποχρεώσεων των Ελλήνων της Κύπρου²³⁸. Τέλος ο Σωφρόνιος (1865-1900)²³⁹ το 1865 συναντήθηκε προσωπικά με τον σουλτάνο και τον Μέγα Βεζίρη στην Κωνσταντινούπολη και πέτυχε επί πλέον ελάττωση των φόρων, λήψη νέων ανακουφιστικών μέτρων για το λαό και διοικητική αναδιάρθρωση του νησιού, σύμφωνα με την οποία η Κύπρος αποσπάστηκε από τη διοίκηση των άλλων νησιών του Αιγαίου και αποτέλεσε ξεχωριστό μουτεσαρρίφλίκι (mutasarriflik).

Ανοικοδομήσεις και ανακαινίσεις ναών- Διαφωτισμός

Η σημαντικότερη ταπείνωση για τον ελληνορθόδοξο κόσμο κατά τον Χασιώτη, ήταν η απαξίωση της θρησκείας του έναντι του κυριάρχου μουσουλμανισμού. Παρόλο που η θρησκευτική ελευθερία και η εκκλησιαστική αυτονομία των Ορθοδόξων ήταν κατοχυρωμένη με ειδικούς θεσμούς, αυτό δεν μείωνε το ηθικό βάρος της απώλειας της πρωτοκαθεδρίας της χριστιανικής πίστης²⁴⁰. Οι Τούρκοι κατακτητές με ποικίλες ενέργειες σε επίσημο ή σε προσωπικό επίπεδο έδιναν δραματικό χαρακτήρα στην ηθική μείωση της

²³⁶Hill 1972, τόμ. IV, 367 εξ., Λήμμα «Πανάρετος αρχιεπίσκοπος», *MKE* 11, 66-68.

²³⁷ Παπαδόπουλος 1929, 77.

²³⁸ Λήμμα «Πανάρετος αρχιεπίσκοπος», *MKE* 11, 67.

²³⁹ Λήμμα «Σωφρόνιος αρχιεπίσκοπος», *MKE* 13, 27-29.

²⁴⁰ Χασιώτης 2001, 68.

ορθόδοξης Εκκλησίας έναντι του ισλαμισμού με τη μετατροπή των χριστιανικών ναών σε μουσουλμανικά τεμένη, με τις απαγορεύσεις ορισμένων θρησκευτικών εκδηλώσεων των χριστιανών, όπως η ανέγερση, η ανοικοδόμηση, η ανακαίνιση, η μορφή και το μέγεθος των χριστιανικών ναών, το χτύπημα της καμπάνας κλπ²⁴¹.

Στην Κύπρο εξ αιτίας της αθλιότητας που επικρατούσε, πολλά μοναστήρια και εκκλησίες παρουσίαζαν σημαντικά προβλήματα διατήρησης, άλλα είχαν ερειπωθεί εντελώς και εγκαταλειφθεί²⁴². Οι εκάστοτε αρχιεπίσκοποι και οι μητροπολίτες στα πλαίσια των δυνατοτήτων τους μεριμνούσαν για τη συντήρηση των εκκλησιαστικών κτηρίων. Σύμφωνα με τα σουλτανικά βεράτια οι κρατικοί υπάλληλοι όφειλαν να μην αναμιγνύονται στις εκκλησίες και στα μοναστήρια που υπάγονται στη δικαιοδοσία του μητροπολίτου για τον οποίο είχε εκδοθεί το βεράτιο, ούτε και στις επισκευές τους.

Σε υπόμνημα που υποβλήθηκε από τον Υπουργό Εξωτερικών της Υψηλής Πύλης στους αντιπρόσωπους των Μ. Δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη το Μάιο του 1867 περί της εφαρμογής του hatt-i humayun, γίνεται λόγος για τη βοήθεια που παρείχε κατά καιρούς η Οθωμανική κυβέρνηση για την επισκευή και ανέγερση ναών από τους Χριστιανούς. Στην Κύπρο το θέμα αυτό αντιμετωπίστηκε με την παραχώρηση αδειών, οι οποίες υπάρχουν σε γράμματα προς τους αρχιεπισκόπους και ως υπηρεσιακά σημειώματα, *μουρασελέδες* (murasele), που εξέδιδαν οι τοπικές αρχές, εφόσον επρόκειτο για απλή επισκευή, ως *λάμια*, δηλαδή δικαστικές αποφάσεις και *φερμάνια*, δηλαδή σουλτανικές διαταγές εφόσον επρόκειτο για επέκταση ή κατεδάφιση και εκ θεμελίων ναού, ή για εκτεταμένη ανακαίνιση. Για να επεκταθούν ή να επισκευαστούν οι εκκλησίες αυτές λόγω αυξήσεως του πληθυσμού, να κατεδαφιστούν εκ θεμελίων και να ξανακτιστούν από τα θεμέλια στον ίδιο χώρο, να γίνουν ψηλότεροι έπρεπε να υποβληθεί αίτηση στις τοπικές αρχές από τους κατοίκους των ενοριών που βρίσκονταν οι ναοί ή από τους εκάστοτε αρχιεπισκόπους προς την Υψηλή Πύλη. Εκτεταμένες επισκευές και ανακαινίσεις ναών στην Κύπρο παρατηρούνται από το

²⁴¹ Ό.π., 68-69.

²⁴² Λήμμα «Χρύσανθος αρχιεπίσκοπος», *ΜΚΕ* 14, 101. Ως υπαίτιοι καταστροφών μονών και εκκλησιαστικών κειμηλίων αναφέρονται οι επιβάτες των θρόνων κατά το έτος 1783. Συγκεκριμένα σε επιστολή που έγραψαν Κύπριοι στο οικουμενικό πατριαρχείο κατήγγειλαν τα όσα απαράδεκτα συνέβηκαν που αφορούσαν την έκπτωση των Κυπρίων ιεραρχών με ραδιουργίες του κυβερνήτη Χατζημπακκή, καθώς επίσης και τις αυθαιρεσίες των επιβατών των θρόνων που τους κατηγορούσαν ότι απογύμνωσαν τις εκκλησίες σε όλο το νησί, αφάνισαν τα μοναστήρια και ήταν υπεύθυνοι της πώλησης των ιερών σκευών σε ασεβείς. Επίσης βλ. Θ. Σταυρίδης 2001, 163, όπου ο Κύπριος Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος Καρύδης πώλησε το Μετόχιο της Μονής Χρυσορροιατίσης στο Διπλοφανάριο Κωνσταντινουπόλεως σε κάποιο Χριστιανό, εξ αιτίας των χρεών που μαζεύτηκαν λόγω της επισκευής και ανοικοδομήσης που έγιναν σ' αυτό.

δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα και αυξάνονται στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και εξής. Στη δεύτερη περίπτωση το φαινόμενο αυτό έχει συνδεθεί με την παραχώρηση προνομίων προς τους Χριστιανούς από την Υψηλή Πύλη, όταν οι Μ. Δυνάμεις έθεσαν υπό την προστασία τους τις χριστιανικές μειονότητες στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Στα περισσότερα χειρόγραφα που αναφέρονται σε επισκευές ναών γράφονται με ακρίβεια οι διαστάσεις των ναών που πρόκειται να ανακαινιστούν και να επισκευαστούν και ενημερώνονται οι τοπικές αρχές του νησιού για να ελέγχουν, ώστε να μην γίνονται παραβάσεις των αυστηρά καθοριζόμενων όρων επισκευής²⁴³.

Ο Αρχιεπίσκοπος Χρύσανθος (1767-1810) ανακαίνισε πολλές εκκλησίες²⁴⁴. Στον Κτηματικό Κώδικα της Αρχιεπισκοπής (σελ. 1098-1100) αναφέρονται εκκλησίες και μοναστήρια που ανοικοδομήθηκαν εκ βάθρων ή ανακαινίστηκαν με φροντίδα και βοήθεια του αρχιεπισκόπου. Συνολικά αναφέρονται 81 εκκλησίες και μοναστήρια μέχρι το έτος 1795, οπότε σταματά η καταγραφή, συνεπώς μόνο κατά τα πρώτα 28 χρόνια της αρχιερατείας του. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται μοναστήρια, στα οποία διασώζονται απεικονίσεις δωρητών, όπως του Αρχαγγέλου στο Αναλιόντα²⁴⁵, Αγίου Ηρακλειδίου στο Πολιτικό²⁴⁶ και Παναγίας Μακεδονιτίσσης στη Λευκωσία²⁴⁷. Η ανακαίνιση ή ανοικοδόμηση ναών στη Λευκωσία, στην Αμμόχωστο καθώς και σε πολλά χωριά των επαρχιών Λευκωσίας, Αμμοχώστου, Λάρνακας και Πάφου, υπήρξε γιγάντιο έργο²⁴⁸. Παρά τις πρόνοιες των βερατίων η ανοικοδόμηση ήταν δύσκολο έργο αφού προκαλούσε την αντίδραση των μουσουλμάνων που το έβλεπαν ως ανταγωνισμό προς τα μωαμεθανικά τεμένη.

Ο Αρχιεπίσκοπος Πανάρετος (1827-1840)²⁴⁹ φρόντισε και για την επιδιόρθωση διαφόρων ναών, όπως της Παναγίας Χρυσαινιώτισσας και του Αγίου Κασσιανού στη Λευκωσία, καθώς και ναούς κοινοτήτων της υπαίθρου,

²⁴³ Ένα τέτοιο παράδειγμα ανακαίνισης είναι και του ναού του Αγίου Θεράποντος στο Λυθροδόνα, βλ. Ι. Θεοχαρίδη, «Φιρμάνι για την ανακαίνιση του ναού του Λυθροδόνα (1862), *EKMIMK* 3, 287-294».

²⁴⁴ Λήμμα «Χρύσανθος αρχιεπίσκοπος», *MKE* 14, 98-99.

²⁴⁵ Βλ. Α/Α 54.

²⁴⁶ Βλ. Α/Α 60.

²⁴⁷ Βλ. Α/Α 74.

²⁴⁸ Για τον κατάλογο με τις εκκλησίες και τα μοναστήρια που ανακαίνισε μέχρι το 1795 ο Αρχιεπίσκοπος Χρύσανθος βλ. Φιλίππου 1975, 128-130.

²⁴⁹ Για το βίο και τη δράση του Αρχιεπισκόπου Πανάρετου (1827-1840) βλ. Λήμμα «Πανάρετος αρχιεπίσκοπος», *MKE* 11, 66-68, Μιχαήλ 2005, 140.

όπως της Μια Μηλιάς, της Αγκαστίνας, της Δευτεράς, της Άχνας, της Ακανθούς κ.ά.²⁵⁰.

Για την ανακαίνιση εκκλησιαστικών καθιδρυμάτων διενεργούνταν έρανοι, γνωστές ως *ζητείες*, όπως στην περίπτωση του μετοχίου της Μονής Σταυροβουνίου που είναι αφιερωμένο στην Αγία Βαρβάρα. Οι έρανοι διεξήχθησαν στη Ρωσία από τη Ρωσίδα μοναχή Βαρβάρα Κατάγεβα. Το 1840 η Κατάγεβα επισκέφθηκε το μετόχι με εξουσιοδότηση της Ρωσικής Συνόδου και παρέδωσε το ποσό που μαζεύτηκε²⁵¹.

Ο θεσμός της δραγομανίας στην Κύπρο

Η Οθωμανική αυτοκρατορία κληρονόμησε από τις προοθωμανικές κοινότητες μεταξύ άλλων και το θεσμό της δραγομανίας²⁵². Στην τουρκοκρατούμενη Κύπρο ο θεσμός της δραγομανίας του τοπικού διβανίου είχε μεγάλη σημασία για τις τύχες του υπόδουλου χριστιανικού πληθυσμού της Κύπρου²⁵³. Ο θεσμός υπήρχε στο νησί κατά το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα της Τουρκοκρατίας²⁵⁴.

Ο δραγομάνος έπαιρνε μισθό από το δημόσιο κυβερνητικό ταμείο, τα έσοδα του οποίου προέρχονταν από τη συλλογή των φόρων. Ο μισθός του ποίκιλλε ανάλογα με την εποχή²⁵⁵. Κατά τον Θεοχαρίδη οι δραγομάνοι επειδή πληρώνονταν από το δημόσιο ταμείο, ήταν όργανα, υπάλληλοι της διοίκησης και ως εκ τούτου, αλλά και σύμφωνα με άλλες πληροφορίες αυτοί διορίζονταν δυνάμει αυτοκρατορικού χαττίου²⁵⁶.

Τη θητεία του δραγομάνου επηρέαζε η εκάστοτε πολιτική κατάσταση που επικρατούσε γενικά στην Οθωμανική αυτοκρατορία και οι οικονομικές δυνατότητες του προσώπου που κατείχε το αξίωμα. Έχει παρατηρηθεί ότι όλοι οι γνωστοί δραγομάνοι είχαν μεγάλη οικονομική δύναμη για την εποχή τους, την οποία χρησιμοποιούσαν για να εξασφαλίσουν το διορισμό, που μετά πρόσφερε

²⁵⁰ Λήμμα «Πανάρετος αρχιεπίσκοπος», *MKE* 11, 66-68.

²⁵¹ Ιεράς Μονής Σταυροβουνίου, *Η Ιερά Μονή Σταυροβουνίου. Ιστορία-Αρχαιολογία-Τέχνη*, Λευκωσία, 1998, 172, Σταυρίδης 2001, 161-162.

²⁵² Θεοχαρίδης 1986, 9, Μιχαήλ 2005, 147 εξ.

²⁵³ Hill 1972, τόμ. IV, 16.

²⁵⁴ Για το θεσμό της δραγομανίας, βλ. Λήμμα «δραγομάνος», *MKE* 4, 299-301 (Κ. Π. Κύρρης), όπου και η σχετική βιβλιογραφία, Θεοχαρίδης 1986, 10, ο ίδιος 1993, XXV εξ., ιδίως XXVII. Οι δραγομάνοι του διβανίου ή του σεραγίου πρέπει να διακρίνονται από τους δραγομάνους του Κριτηρίου, δηλαδή των δικαστηρίων και εκείνους των προξενείων.

²⁵⁵ Θεοχαρίδης 1986, 10.

²⁵⁶ Ό.π., 11.

την ευκαιρία για μεγάλα κέρδη²⁵⁷. Ο Χατζηγεωργάκις ήταν απόγονος εύπορης οικογένειας²⁵⁸. Οι δραγομάνοι ήταν επίσης απαλλαγμένοι από κάθε φόρο και το αξίωμα τους πρόσφερε την ευκαιρία να αποκτήσουν μεγάλες περιουσίες²⁵⁹. Ο Χριστοφάκις Κωνσταντίνου ανοικοδόμησε το 1747 τον ιδιόκτητο ναό του Αγίου Γεωργίου στο τσιφλίκι της Άρπερας²⁶⁰, πλησίον της Τερσεφάνου (επαρχ. Λάρνακας), βλ. Α/Α 47, ο Χατζηιωσήφ (1761-1780) έκτισε τριώροφα κτίσματα²⁶¹, έκαμε δωρεές στο ναό της Φανερωμένης στη Λευκωσία βλ. Α/Α 53, ενώ η μεγάλη περιουσία που είχε ο Χατζηγεωργάκις Κορνέσιος (1795-1809)²⁶² του επέτρεπε να κάμει πολλές δωρεές, λ.χ. στη Μονή Χρυσorroϊατίσης, βλ. Α/Α 77 και του Αγίου Αντωνίου²⁶³, πλησίον του αρχοντικού του στη Λευκωσία, όπου σώθηκαν αξιόλογες αδημοσίευτες εικόνες κ. ά.

Οι δραγομάνοι είχαν επίσης φορολογικές δικαιοδοσίες, που έχουν συνδεθεί με το σύστημα του *iltizam* που ήταν διαδεδομένο σε ολόκληρη την αυτοκρατορία²⁶⁴. Συνεπώς οι φόροι των χριστιανών εισπράσσονταν με τη μεσολάβηση του δραγομάνου, ο οποίος με τη σειρά του παρέδιδε τις εισπράξεις στο μουχασίλη²⁶⁵.

Οι σχέσεις των δραγομάνων με τους αρχιερείς ποίκιλλαν. Με τον δραγομάνο Μαρκουλλή οι σχέσεις ήταν πολύ εχθρικές και οι αρχιερείς προσπάθησαν να τον απομακρύνουν από τη θέση του. Με τον Χατζηγεωργάκι ήταν ιδιαίτερα αρμονικές²⁶⁶.

Ο θεσμός της δραγομανίας, κατά την Τουρκοκρατία, υπέστη μια εξέλιξη, με αποτέλεσμα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ο δραγομάνος να έχει ευρείες οικονομικές

²⁵⁷ Για γνωστούς δραγομάνους βλ. Κύρρης, ό.π., Θεοχαρίδης 1986, XXVII: Piero Guneme (1608), Federico Vallaraci (περί το 1628-πριν τις 25.7.1648), Μισεράντζουλος (πριν τον Οκτώβριο του 1669), Μαρκουλλ(λ)ής (μετά τις 4.10.1669-1675 με διακοπές), ο Κωνσταντής (1673), ο Γεωργής (1673-1676), Χατζηκωνσταντίνος Σεντούκας (1704), Χατζή Νικολός Κουμή (1720), Χριστοφάκις Κωνσταντίνου (πριν το 1750), Γεωργάκης προσκυνητής (1752-περί το 1759), Χατζηιωσήφ (1761-1780), Χατζηκυριάκος (1178), Γεωργάκης υιός Σακελλαρίου (1779), Τσιγκήνης Χατζή Κυριάκου (1800), Χατζηγεωργάκις Κορνέσιος (1759-1809), Λάμπρος (πιθανώς μέχρι το 1814). Κατά τα έτη 1805-1807 με εντολή του Χατζηγεωργάκι καθήκοντα δραγομάνου είχε ο Νικολίδης ή Νικολής ή Νικολαΐδης.

²⁵⁸ Για τον Χατζηγεωργάκι Κορνέσιο και τη σχετική βιβλιογραφία μέχρι το 1973, βλ. Θεοχαρίδης 1986, 21, υποσ. 1. Επίσης βλ. Λήμμα «Κορνέσιος Χατζηγεωργάκης», *ΜΚΕ* 7, 230-236, όπου και βιβλιογραφία μέχρι το 1985, Θεοχαρίδης 1993, όπου στη υποσ. 91 η σχετική βιβλιογραφία, Χατζηχριστοδούλου et al. 2000.

²⁵⁹ Θεοχαρίδης 1986, 13, Γαζιοΐλου 1990, 234.

²⁶⁰ Θεοχαρίδης 1986, 13, υποσ. 5, Κύρρης, ό.π., 300.

²⁶¹ Θεοχαρίδης 1986, 14, Γαζιοΐλου 1990, 234, Κύρρης, ό.π.

²⁶² Γαζιοΐλου 1990, 235, Κύρρης, ό.π., 300, δίνει διαφορετική χρονολογία για την ανάρρηση του Κορνέσιου στη δραγομανία: 1776 ή 1779.

²⁶³ Λήμμα «Αντωνίου Αγίου Εκκλησία», *ΜΚΕ* 2, 228.

²⁶⁴ Hill 1972, τόμ. IV, 100 εξ.

²⁶⁵ Θεοχαρίδης 1986, 18, Γαζιοΐλου 1990, 234.

²⁶⁶ Θεοχαρίδης 1986, 18.

δικαιοδοσίες. Ο θεσμός καταργείται για τους Έλληνες το 1821 και οι δραγομάνοι που διορίζονται στο εξής είναι Τούρκοι ή Αρμένιοι²⁶⁷.

²⁶⁷ Gazioğlu 1990, 237.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

Απεικονίσεις δωρητών στην κυπριακή ζωγραφική από την Ενετοκρατία έως την αρχή της Τουρκοκρατίας (1489-1571)

Κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας, κτίζονται και διακοσμούνται με τοιχογραφίες αρκετοί ναοί στην ύπαιθρο και όχι στις πόλεις²⁶⁸, ζωγραφίζονται φορητές εικόνες, είτε σύμφωνα με την παραδοσιακή βυζαντινή τεχνοτροπία²⁶⁹ είτε σύμφωνα με τη λεγόμενη *ιταλοβυζαντινή*²⁷⁰.

Στην πρώτη περίπτωση εντάσσονται και οι λίγες εισηγμένες εικόνες της Κρητικής Σχολής, ορισμένες από τις οποίες φέρουν απεικονίσεις δωρητών²⁷¹. Στη δεύτερη περίπτωση η τεχνοτροπία αυτή μπορεί να συνδεθεί με το καθεστώς της υποχρεωτικής ουνίας, που είχε επιβάλει στο νησί η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία²⁷² και έκφρασή της αποτέλεσε η εικονογράφηση λατινικών και «ελληνικών ναών», όπως χαρακτηριστικά αναφέρονται από περιηγητές. Ο βενετικός συρμός της περιόδου δανείζει πολλά ενδυματολογικά στοιχεία, τα οποία ως τότε υπήρχαν σε απεικονίσεις δωρητών των ναών και εικόνων, όπως τα έξωμα ενδύματα και τολμηρά ανοίγματα στο στήθος, που εισάγονται ακόμη και σε μορφές των ευαγγελικών γεγονότων²⁷³.

Από τα τέλη του 15^{ου} και ολόκληρο το 16^ο αιώνα παρατηρείται μία υπεροχή του δυτικού στοιχείου, όπως τα ριγωτά ενδύματα και αυτά με τα κεντητά φρεστόνια, τα κοντά μιάτια που συνδυάζονταν με κοντές περισκελίδες, τα πλατύγυρα καπέλα, τα κουμπωτά μανίκια και τα μανίκια με το σχίσσιμο στον καρπό απ' όπου ξεπροβάλλει πλούσιο ύφασμα, τα μικρά υφασμάτινα ή δερμάτινα βάλαντια που κρέμονται στη ζώνη και τα εφαρμοστά κορσάζ πιστοποιούν τις επιδράσεις της δυτικής μόδας στην τοπική. Επίσης, έχει επισημανθεί ότι τα

²⁶⁸ Τριανταφυλλόπουλος 2002 α, 392.

²⁶⁹ Τσικνόπουλλος 1967, 100, Τριανταφυλλόπουλος 2002 α, 317: «Είναι φανερό ότι προ του κοινού κινδύνου, του Ισλάμ, οι τόνοι αντιπαράθεσης Ελλήνων – Ορθοδόξων με Βενετούς - Ρωμαιοκαθολικούς αναπόφευκτα είναι χαμηλότεροι».

²⁷⁰ Τριανταφυλλόπουλος 2002, 322-323, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²⁷¹ βλ. Παπαγεωργίου 1991, 123, εικόνα Χριστού (1536) στην Έμπα (επαρχ. Πάφου), εικόνα Βατλής, βλ. Α/Α 4.

²⁷² Για την υπαγωγή της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Κύπρου στη Λατινική, βλ. Θ. Παπαδόπουλλος, «Η Εκκλησία Κύπρου κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας», στο Θ. Παπαδόπουλλος, *Ιστορία της Κύπρου, τόμος Δ', Μεσαιωνικόν Βασίλειον. Ενετοκρατία, Μέρος Α', Εξωτερική ιστορία-Πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί-Δίκαιον-Οικονομία-Εκκλησία*, Λευκωσία 1995, 543 εξ., ιδίως 548 εξ. Όπως σημειώνει ο συγγραφέας στη σελ. 560, «Σε τελική ανάλυση η Ορθόδοξος Εκκλησία υπεδουλώνητο διοικητικώς στη βασιλική εξουσία και το λατινικό ιερατείο, με την επιβολή δε ελέγχου επί των χειροτονιών διανοιγόταν η προοπτική πνευματικής αλλοτροίωσης και αφομοίωσης στο λατινικό δόγμα». Βλ. Επίσης G. Fedalto, *Η Λατινική Εκκλησία στο Μεσαιωνικό Βασίλειο*, ό.π., 667 εξ.

²⁷³ Χοτζάκογλου 2007, 206.

πορτραίτα της Αικατερίνης Κορνάρο και της συνοδείας της στον πίνακα «Το Θαύμα του Αληθινού Σταυρού», το οποίο ζωγράφησε ο G. Bellini το 1500 αποκαλύπτουν ότι ακόμα και οι πιο μοντέρνες κυρίες της Κύπρου δεν ήταν και τόσο ενήμερες για τις σύγχρονες τάσεις στη Δύση. Η Κορνάρο φορεί ένα φόρεμα, που δεν συνηθιζόταν στη μόδα της Βενετίας την εποχή εκείνη. Η συνοδεία της βασίλισσας της Κύπρου ξεχωρίζει ως αντιπροσωπευτική μίας ξένης χώρας²⁷⁴.

Παρόλα αυτά, η εισροή φραγκικών²⁷⁵ και βενετσιάνικων ρούχων και ο τρόπος ένδυσης δεν καθόριζε ουσιαστικά τη μόδα στο νησί, η οποία διατηρεί βυζαντινά μοτίβα και εμπλουτίζεται με άλλα στοιχεία από την Ανατολή, όπως η συχνή χρήση του πέπλου, ήδη από τον 14^ο αιώνα. Προς το δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα κάνουν την εμφάνισή τους και βόρεια στοιχεία στη μόδα της Κύπρου²⁷⁶, όπως τα μαύρα καπέλα και φορέματα με λευκούς γιακάδες, που μαρτυρούν γερμανικές και ολλανδικές επιδράσεις, φορείς των οποίων πρέπει να ήσαν έμποροι από τη Βενετία και τη Γένουα, με δραστηριότητες στην ανατολική Μεσόγειο και τη Φλάνδρα²⁷⁷.

Η Λατινοκρατία συνεχίστηκε απρόσκοπτα στην Κύπρο, σε αντίθεση με την επικράτηση των Οθωμανών στα Βαλκάνια με συμβατικό ορόσημο τη πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453. Η άμεση επαφή των Κυπρίων με τη Γαληνοτάτη, της οποίας η πλούσια οικοδομική και καλλιτεχνική δραστηριότητα εξαπλώθηκε ως ένα βαθμό και στο νησί ευνόησε το κτίσιμο ναών και τη διακόσμησή τους με τοιχογραφίες. Σ' αυτό βοήθησε η ελαστική θρησκευτική πολιτική που εφαρμόζαν στις αποικίες τους οι Βενετοί. Στην Κύπρο παρατηρήθηκε χαλάρωση των θρησκευτικών πιέσεων επί των Ορθοδόξων και σταμάτησαν οι διώξεις που συνέβαιναν επί Φραγκοκρατίας.

Στη μνημειακή ζωγραφική κατά την Ενετοκρατία οι απεικονίσεις των δωρητών βρίσκονται ως επί το πλείστον σε εμφανή σημεία του κυρίως ναού και σε μία περίπτωση στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του ιερού²⁷⁸ ή της κλειστής στοάς που περιβάλλει το ναό. Οι δωρητές εικονίζονται συνήθως ξεχωριστά, ανάλογα με το φύλο τους, αριστερά οι άνδρες και δεξιά οι γυναίκες. Ο διαχωρισμός αυτός φαίνεται ότι βολεύει και τον ζωγράφο στο στήσιμο των μορφών στην παράσταση.

²⁷⁴ Χριστοφοράκη 1999, 18.

²⁷⁵ Πληροφορίες για τα υφάσματα, κυρίως τα μεταξωτά και τα υφαντά της Κύπρου κατά τη Φραγκοκρατία βλ. Rice 1937, 140 εξ.

²⁷⁶ Ο.π., 71.

²⁷⁷ Arbel 2007.

²⁷⁸ Πρόκειται για τοιχογραφία του 16^{ου} αι. στο ναό του Τιμίου Σταυρού στην Παρεκκλησιά, βλ. Λήμμα «Σταυρού Τιμίου εκκλησία, Παρεκκλησιά», ΜΚΕ 12, 318-19.

Οι κτίτορες (ή κτήτορες) ναών, κατά κανόνα άνδρες, παριστάνονται σε τοιχογραφίες να κρατούν το ομοίωμα του ναού, το οποίο και προσφέρουν στον επώνυμο άγιο. Συχνά συνοδεύονται από μέλη της οικογένειάς ή του συγγενικού τους κύκλου.

Στην Κύπρο όμως απεικονίσεις δωρητών παρουσιάζονται ήδη από τα βυζαντινά χρόνια λ.χ. στον Καλοπαναγιώτη²⁷⁹ και συνεχίζονται και στα χρόνια της Λατινοκρατίας. Ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι απεικονίσεις δωρητών που κρατούν ομοίωμα ναού: της Παναγίας του Μουτουλλά του 1280²⁸⁰, του Αγίου Δημητρίου στο Ιδάλιο του 1317²⁸¹ και στη γνωστή παράσταση από την Ασίνου του 14^{ου} αιώνα²⁸² και στον Πεδουλά του 1474²⁸³. Στις απεικονίσεις αυτές ως είναι φυσικό ο ναός παριστάνεται, όπως ήταν τότε που ζωγραφίστηκε, χωρίς τις τυχόν μεταγενέστερες προσθήκες, αφού δεν παρατηρείται καμιά ζωγραφική επέμβαση.

Οι δωρήτριες όχι σπάνια κρατούν ροζάρια και εκκλησιαστικού περιεχομένου βιβλία, λ.χ. σε τοιχογραφία του 1514 στο ναό της Θεοτόκου (ή Αρχαγγέλου) της Γαλάτας²⁸⁴. Στους αναθηματικούς πίνακες εκτός από τα ιερά πρόσωπα και τους δωρητές αναγράφονται εκτενείς ή ολιγόστιχες επιγραφές. Στις τοιχογραφίες²⁸⁵, οι δωρητές για να δείξουν τη δωρεά τους, κρατούν το ομοίωμα του ναού, το οποίο αντιγράφει το υπάρχον οικοδόμημα, και κάποτε τα κλειδιά του για να τα δώσουν στον επώνυμο άγιο του ναού²⁸⁶, στοιχεία που απαντιούνται ήδη από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια και συνεχίζουν, στην πραγματικότητα, συνήθειες της αρχαιότητας. Η απεικόνιση του κτίτορα με το ομοίωμα του ναού, ήταν πολύ σημαντικό τμήμα του εικονογραφικού προγράμματος ενός ναού και ο χαρακτήρας είναι σαφώς αφιερωματικός (*votive*) και εσχατολογικός²⁸⁷. Η απεικόνιση του κτίτορα και του ναού αποτελούσε την εικαστική μαρτυρία, κατοχυρωνόταν με τον τρόπο αυτό το αναφαίρετο δικαίωμά του, γραπτή δε

²⁷⁹ Stylianos 1985, 176. Πρόκειται για τοιχογραφία με δύο γονυπετείς μοναχούς του 12^{ου} αιώνα.

²⁸⁰ Ό.π., 324. Στη συγκεκριμένη περίπτωση το ναό κρατούν ο Ιωάννης Μουτουλλάς και η σύζυγός του Ειρήνη, σύμφωνα με τη συνοδευτική επιγραφή.

²⁸¹ Marinković 2007, 252.

²⁸² Stylianos 1985, 114-117. Η συγκεκριμένη παράσταση είναι άγνωστο αν αντικατέστησε άλλη παλιότερη της εποχής ίδρυσης και τοιχογράφησης του ναού τον 12^ο αιώνα.

²⁸³ Ό.π., 332.

²⁸⁴ Ό.π., 91.

²⁸⁵ Marinković 2007, 306, υποσ. 1. Όταν απεικονίζονται οι κτίτορες στη μνημειακή ζωγραφική συνήθως παριστάνεται και το ομοίωμα του ναού, σε άλλες όμως απεικονίσεις τους, λ.χ. σε φορητές εικόνες, σε μικρογραφίες κλπ, οι κτίτορες μπορεί να μην κρατούν το ναό, αλλά άλλες δωρεές όπως το τυπικόν, ειλητάριο ή προνόμιο.

²⁸⁶ Stylianos 1985, 91.

²⁸⁷ Marinković 2007, 317: «*The nature of Medieval painting was symbolic and resisted realistic painting. Above all, the belief underlying the construction and endowment of a church is eschatological in nature. The founder stands before the Lord's throne hoping for mercy on the Day of Judgment, carrying his church-not its maquette*».

απόδειξη της θέλησής του αυτής αποτελούσε το τυπικό. Η συνήθεια ακόμη αναγραφής συνοδευτικής αφιερωματικής επιγραφής σε σχέση με την απεικόνιση του κτίτορα με το ομοίωμα του ναού φαίνεται ότι ισοδυναμούσε με νόμιμη πράξη. Στην περίπτωση αυτή απεικονίζονται μόνο τα κτήρια, που ο δωρητής οικοδόμησε, τα προϋπάρχοντα συνήθως δεν απεικονίζονται²⁸⁸.

Άσχετα με την τεχνοτροπία το απεικονιζόμενο ομοίωμα έπρεπε να έχει εκείνα τα χαρακτηριστικά αρχιτεκτονικά στοιχεία, ώστε να φαίνεται ότι είναι χριστιανικός ναός, όπως ο ημικύλινδρος και η αφίδα του ιερού, και ο σταυρός στη στέγη. Σημειώνω ορισμένα παλαιότερα παραδείγματα για να φανεί η συνέχεια αυτή, όπως το ομοίωμα του ναού του Αγίου Δημητρίου στο Ιδάλιο (επαρχ. Λευκωσίας), όπου φαίνεται η αφίδα του ιερού και στον τρούλο υπάρχει λευκός σταυρός. Στην περίπτωση της Παναγίας της Ασίνου ο ναός εικονίστηκε από τη βόρεια και δυτική πλευρά, φαίνεται όμως και η αφίδα του ιερού στην ανατολική πλευρά του²⁸⁹.

Στις εξαιρέσεις αυτές οφείλεται και ο τρόπος που απεικονίζεται στην τοιχογραφία ο ναός στον Αρχάγγελο του Πεδουλά²⁹⁰ δωρητής, ο οποίος κρατεί το ναό με τέτοιο τρόπο, ώστε να φαίνεται μόνο η νότια και η δυτική πλευρά του. Με όμοιο τρόπο προοπτικής απεικονίζεται ο ναός της Θεοτόκου (ή Αρχαγγέλου) στη Γαλάτα²⁹¹.

Στη διπλεπίπεδη εικόνα της Παναγίας του 16ου αιώνα²⁹² από τη Λευκωσία, όπου παριστάνεται ναός με υψηλό κωδωνοστάσιο στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής, η αφίδα του ιερού δεν απεικονίζεται, αφού ο ναός είναι ζωγραφισμένος από τη δυτική και βόρεια πλευρά του. Στο δυτικό άκρο της στέγης και στο κωδωνοστάσιο έχει σταυρούς²⁹³. Στην εικόνα αυτή πιθανώς να μην εικονίζονται οι κτίτορες του ναού, αλλά απλώς οι δωρητές της εικόνας.

Οι κτίτορες των ναών, πορτραίτα των οποίων παρουσιάζονται στη ζωγραφική της Κύπρου είναι λαϊκοί προφανώς ευκατάστατοι, άρχοντες και αξιωματούχοι, όπως ο Μιχαήλ του Κατζουρούμπου²⁹⁴, η σύζυγός και τα παιδιά του (δεν απεικονίζονται), κτίτορες του ναού του Αγίου Δημητρίου του

²⁸⁸ Η ίδια, 308.

²⁸⁹ Ό.π., 219.

²⁹⁰ Stylianos 1985, 332.

²⁹¹ Ό.π., 91.

²⁹² Παπαγεωργίου 1991, 134, εικ. 88, Τριανταφυλλόπουλος 2002 α, πίν. 10.

²⁹³ Παπαγεωργίου 1991, 134.

²⁹⁴ Ο Stylianos 1985, 426-7.

Ανδριδιώτου στο Ιδάλιο²⁹⁵ και κληρικοί, όπως ο Βασίλειος Χάμαδος, κτίτορας του Αρχαγγέλου στον Πεδουλά, ο οποίος εικονίζεται με τη σύζυγο και τις δύο θυγατέρες του²⁹⁶, ο πρωθιερέας Πέτρος Περάτης και η σύζυγός του Πεπάνη, κτίτορες του ναού του Σταυρού του Αγιασμάτι στην Πλατανιστάσα²⁹⁷, ο ιεροδιάκονος Ιωάννης Κούρδαλης κτίτορας του ναού του καθολικού της μονής της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Κούρδαλι²⁹⁸. Στο ναό της Παναγίας Ποδύθου στη Γαλάτα απεικονίστηκαν σε τοιχογραφία των αρχών του 16^{ου} αιώνα οι κτήτορες του ναού και χορηγοί των τοιχογραφιών, ο Δημήτριος ντε Κορό(ν), η σύζυγός του και ένας ανώνυμος μοναχός²⁹⁹.

Στα γνωστά παραδείγματα αναθηματικών πινάκων με κτίτορες που κρατούν ναούς κατά την Ενετοκρατία στην Κύπρο δεν απεικονίζονται επίσκοποι.

Οι αντιπροσωπευτικές τοιχογραφίες και εικόνες που παρατίθενται στη συνέχεια εικονίζουν πορτραίτα κτητόρων και δωρητών σε ναούς της περιόδου της Ενετοκρατίας στην Κύπρο και δείχνουν την εξέλιξη της προσωπογραφίας κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Παριστάνουν κληρικούς και λαϊκούς.

Στο ναό του Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι στην Πλατανιστάσα³⁰⁰ το ζεύγος των δωρητών του πρωθιερέα Πέτρου του Περάτη και της πρεσβυτέρας του Πεπάνης απεικονίζονται σε τοιχογραφία του 1494 εξωτερικά, αριστερά της νότιας εισόδου που οδηγεί στον κυρίως ναό³⁰¹. Οι χορηγοί απεικονίζονται σε αναθηματική παράσταση στο νότιο εξωτερικό τοίχο να προσφέρουν το ναό στον Χριστό με τη μεσολάβηση της Θεοτόκου³⁰². Το ομοίωμα του ναού κρατεί ο ιερέας, ενώ η σύζυγός του ακολουθεί. Κατά παρόμοιο τρόπο εικονίζεται ο Νικηφόρος Ισχύριος να προσφέρει ναό στον Χριστό με τη μεσολάβηση της Παναγίας (14^{ος} αι.)³⁰³.

Στο καθολικό της τέως μονής της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Κούρδαλι³⁰⁴, η αναθηματική τοιχογραφία των αρχών του 16ου αι. παριστάνει δύο ζεύγη δωρητών. Η τοιχογραφία βρίσκεται στο δυτικό τοίχο, στα δεξιά της κυρίας

²⁹⁵ Χριστοφοράκη 1999, 15.

²⁹⁶ Styliανου 1985, 332.

²⁹⁷ Ό.π., 188.

²⁹⁸ Λήμμα «Κούρδαλι Παναγίας εκκλησία», *ΜΚΕ* 7, 280.

²⁹⁹ Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μυριανθεύς 2005, 26.

³⁰⁰ Παπαγεωργίου 1975, 72 εξ., ιδίως 83, εικ. 22, Styliανου 1985, 186 εξ.

³⁰¹ Ό.π., 188, Ο ίδιος 1997, 218, Γκιολές 2003, 184 υποσ. 315, Αργυρού, Μυριανθεύς 2005, 14, 50.

³⁰² Α. Παπαγεωργίου, «Η εκκλησία του Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι στην Πλατανιστάσα», *Αρχαιολογικοί χώροι και μνημεία της Κύπρου στον κατάλογο της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς*, Λευκωσία 1999 (Ελληνικά/Αγγλικά), 74.

³⁰³ Για τον Νικηφόρο Ισχύριο βλ. Στ. Γεωργίου, «Περί κτίτορος της Μονής της Παναγίας της Ασίνου Νικηφόρου Ισχυρίου», *ΕΚΜΙΜΚ* 7, 191-198.

³⁰⁴ Styliανου 1985, 141.

εισόδου³⁰⁵ και παριστάνει σύμφωνα με τη συνοδευτική επιγραφή τον ιεροδιάκονο Κούρδαλη να κρατεί το ομοίωμα του ναού και πίσω του απεικονίζονται η σύζυγος και ο υιός του.

Σε μια δεύτερη αναθηματική τοιχογραφία στον ίδιο ναό ο κτίτωρ πρωθιερέας Ιωάννης Κούρδαλης απεικονίστηκε στην τοιχογραφία του Αγίου Γεωργίου στο βόρειο τοίχο. Δεξιά εικονίζονται ένας ακόμη ανώνυμος ιερέας.

Στο ναό του Αγίου Μάμαντος στο Λουβαραά απεικονίζονται δύο ζεύγη δωρητών, εκατέρωθεν μακροσκελούς αφιερωματικής επιγραφής πάνω από τη δυτική εσωτερική είσοδο του ναού. Οι τοιχογραφίες χρονολογήθηκαν στα 1495³⁰⁶.

Στο καθολικό της τέως μονής της Παναγίας Ελεούσης Ποδύθου στη Γαλάτα³⁰⁷ (ο ναός κτίστηκε το 1502 σύμφωνα με την κτιτορική επιγραφή³⁰⁸), παραστάσεις κοσμούν τη δυτική πρόσοψη του ναού, οι οποίες προστατεύονται από μεταγενέστερο σκεπαστό περίστωο, που περιβάλλει το ναό από τη βόρεια, τη δυτική και τη νότια πλευρά. Οι τοιχογραφίες αυτές θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στις αρχές του 16^{ου} αιώνα³⁰⁹.

Στην τοιχογραφία *Άνωθεν οι προφήτες σε προκατήγγειλαν*³¹⁰ παριστάνονται γονατιστοί οι κτίτορες³¹¹, ένα ζεύγος αριστερά και ένας μοναχός

³⁰⁵ Λήμμα «Κούρδαλι Παναγίας εκκλησία», *MKE* 7, 280.

³⁰⁶ Styliανου 1985, 187, 246-247, Αργυρού, Μυριανθεύς 2005, 14.

³⁰⁷ Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μυριανθεύς 2005, 25.

³⁰⁸ Styliανου 1985, 98-99, Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μυριανθεύς 2005, 28-29, 31. Στην επιγραφή γίνεται λόγος μόνο για την ανοικοδόμηση του ναού και όχι για την τοιχογράφησή του, εξωτερικά ή εσωτερικά.

³⁰⁹ Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών υπάρχουν διϊστάμενες απόψεις. Κατά τον Α. Στυλιανού (Styliανου 1985, 99) οι τοιχογραφίες είναι σύγχρονες με την εκκλησία, δηλ. τις χρονολογεί στα 1502. Η Στ. Frigerio-Zένιου (βλ. S. Frigerio-Zeniου, *L'art "italo-byzantin" à Chypre au XVI siecle. Trois témoins de la peinture religieuse: Panagia Podithou, la Chapelle Latine et Panagia Iamatiké*, Venise 1998) χρονολόγησε τις τοιχογραφίες μεταξύ των ετών 1555-1565. Ο Κ. Γερασίμου υιοθετεί την άποψη του Styliανου, ότι οι τοιχογραφίες χρονολογούνται στα 1502 (βλ. Κ. Γερασίμου, «Η Ιταλοβυζαντινή Τέχνη στο ναό της Παναγίας Καθολικής στο Πελέντρι και ο διττός χαρακτήρας της», στο *Πελέντρια* 2005, 122). Την ίδια άποψη έχει ο Ι. Ηλιάδης (βλ. Ι. Α. Ηλιάδης, «Η κυπριακή ζωγραφική και οι σχέσεις της με την Ιταλική Τέχνη κατά την Φραγκοκρατία και τη Βενετοκρατία: 1191-1571», στο St. Casu et al. (επιμ.), *Θεοτόκος/ Madonna*, Λευκωσία 2005, 28-37, ιδίως 32-33), καθώς και ο Δ. Τριανταφυλλόπουλος (Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *Μελέτες για τη Μεταβυζαντινή ζωγραφική*. Ενετοκρατούμενη και Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα και Κύπρος, Αθήνα 2002, 221. Η Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου (Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μυριανθεύς 2005, 33) δεν προτείνει κάποια χρονολόγηση αν και αναφέρει ότι «Από στυλιστικά και μόνο στοιχεία έχει κανείς την τάση να χρονολογήσει τα έργα αυτά μετά τις αρχές του 16^{ου} αιώνα, αλλά κάτι τέτοιο θα χρειαζόταν περισσότερη συγκριτική έρευνα». Ο Χ. Χοτζάκογλου χρονολογεί τις τοιχογραφίες αυτές γύρω στο 1500 (βλ. Χ. Χοτζάκογλου, «Φωτίζοντας τη χριστιανική τέχνη της Κύπρου: από την αυγή των πρώτων βασιλικών μέχρι την οθωμανική ημισέλινο (4^{ος}-16^{ος} αι.), στο *Κύπρος* 2007, 160-207» 202). Ο Παπαγεωργίου αναφέρει ότι «Οι τοιχογραφίες της εκκλησίας της Ποδίθου είναι χρονολογημένες με επιγραφή στο 1502», βλ. Παπαγεωργίου 2007, 49.

³¹⁰ Οι ίδιοι, 26.

³¹¹ Α. Αριστείδου, «Άγνωστα στοιχεία σχετικά με τους κτίτορες της εκκλησίας της Παναγίας Ελεούσας (Ποδύθου)», *EKEE* 30, 171-190, Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μυριανθεύς 2005, 26-27.

δεξιά, σε μικρή κλίμακα, κάτω από το θρόνο της Θεοτόκου. Οι δωρητές έχουν στο μέσο τους το ομοίωμα του ναού, που ανταποκρίνεται στην αρχική μορφή του καθολικού της μονής της Ποδύθου, χωρίς το μεταγενέστερο περίστωο. Χαμηλότερα αναγράφεται η κτιτορική επιγραφή, η οποία αναφέρει ότι ο ναός κτίστηκε το 1502 από το Δημήτριο Δε Κορό(ν)³¹² και τη σύζυγό του Ελένη. Πιθανώς ο μοναχός που συναπεικονίζεται στη αφιερωτική παράσταση να υποδηλώνει και την ισότιμη συμμετοχή του στη διαδικασία αφιέρωσης, σε σχέση με την τοιχογράφηση³¹³.

Ο κυρίως ναός παρέμεινε ακόσμητος εκτός από το αέτωμα του δυτικού τοίχου, όπου απεικονίστηκε η πληθωρική σκηνή της Σταύρωσης του Χριστού. Στην κάτω αριστερή γωνία της παράστασης εικονίστηκε ένας γέροντας μοναχός, προφανώς ο δωρητής της τοιχογραφίας³¹⁴. Η Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου εικάζει ότι μπορεί να είναι ο χορηγός και της τοιχογράφησης της δυτικής πρόσοψης³¹⁵.

Στο ναό της Παναγίας (ή του Αρχαγγέλου³¹⁶) στη Γαλάτα, η εξαμελής οικογένεια των δωρητών απεικονίστηκε το 1514 από τον Συμεών Αξέντη, μέσα στον κυρίως ναό πάνω από τη βόρεια είσοδο, έτσι ώστε ο εισερχόμενος από τη νότια είσοδο να βλέπει αυτήν πρώτα³¹⁷. Στην αναθηματική σκηνή εικονίζεται η Δέηση και χαμηλότερα η βενετική οικογένεια του Πόλου Ζαχαρία, η οποία χρηματοδότησε τη διακόσμηση της εκκλησίας με τοιχογραφίες. Οι δωρητές εικονίζονται σε δύο ομάδες, μεταξύ τους παρεμβάλλονται η αφιερωματική επιγραφή και χαμηλότερα το οικόσημο της οικογένειας Ζαχαρία. Ο Πόλος Ζαχαρία, εικονίζεται γονατισμένος να προσφέρει το ομοίωμα και το κλειδί της εκκλησίας στον Χριστό, με την Παναγία να μεσολαβεί για ανταμοιβή στη δωρεά. Μπροστά του εικονίζεται μικρό παιδί, που αν κρίνουμε από τη λιτή ενδυμασία του πρέπει να είναι το μοναδικό αγόρι του Πόλου. Δεξιά, γυρισμένες προς το κέντρο, εικονίζονται η σύζυγος του Πόλου, Μανταλένα, με ροζάριο στα χέρια και μπροστά της δύο από τις θυγατέρες της. Η μεγαλύτερη θυγατέρα κρατεί βιβλίο με την ακολουθία του Ακάθιστου Ύμνου (οίκος α'). Η Μανταλένα και τα μικρότερα

³¹² Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μυριανθεύς 2005, 31-32.

³¹³ Όπ., 30-31.

³¹⁴ Όπ., 24-25.

³¹⁵ Οι ίδιοι 2005, 25.

³¹⁶ Stylianou 1960, 61.

³¹⁷ Semoglou 2001, 500, Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μυριανθεύς 2005, 51.

παιδιά υψώνουν τα χέρια σε προσευχή. Σύμφωνα με μία εκδοχή πρόκειται για εξελληνισμένη οικογένεια Βενετών, η οποίοι ακολουθούν το ελληνορθόδοξο τυπικό³¹⁸.

Στο παρεκκλήσιο της Αγίας Χριστίνης³¹⁹ (ή Αγίας Παρασκευής³²⁰) στον Ασκά το ζεύγος των δωρητών απεικονίζεται στην τοιχογραφία με την αγία Χριστίνα στο βόρειο τοίχο³²¹, ενώ πάνω από την αρχική νότια θύρα και κάτω από την τοιχογραφία με το Άγιο Μανδήλιο αναγράφεται η κτιτορική επιγραφή³²². Οι τοιχογραφίες σύμφωνα πάντα με την επιγραφή έγιναν το 1518³²³.

Σε κόγχη πάνω από τη νότια θύρα του ναού της Κανακαρίας στη Λυθράγκωμη απεικονίζεται η Παναγία στον τύπο της Οδηγήτριας με την προσωνυμία η Οδηγήτρια, μαζί με ζεύγος δωρητών.³²⁴ Η τοιχογραφία είναι πανομοιότυπη με εικόνα της Παναγίας από τη Μονή του Αγίου Σάββα Καρόνος, ενυπόγραφο έργο του ζωγράφου Τίτου που χρονολογείται στα 1521. Συνεπώς, η τοιχογραφία μπορεί να αποδοθεί στον ζωγράφο Τίτο και να χρονολογηθεί γύρω στη δεύτερη δεκαετία του 16^{ου} αιώνα³²⁵.

Στο μικρών διαστάσεων καθολικό της Παναγίας Θεοτόκου στην Κακοπετριά³²⁶ η τετραμελής οικογένεια των δωρητών-κτιτόρων απεικονίστηκε το 1520³²⁷ σε τοιχογραφία επάνω από τη βόρεια κύρια είσοδο του ναού³²⁸. Απ' αυτούς μνημονεύονται στην αφιερωματική επιγραφή μόνο ο Λεόντιος (δεύτερος από δεξιά) και η σύζυγός του Λεγράστ(ζα;). Στην παράσταση αναγράφεται και το όνομα της μικρής τους κόρης, Μαρίας. Για τον ηλικιωμένο αφιερωτή που προηγείται των άλλων δεν υπάρχει καμία μνεία, γεγονός που οδήγησε στην υπόθεση, ότι ίσως να πρόκειται για τον χορηγό της διακόσμησης του ναού με τοιχογραφίες ή ακόμα για τον πατέρα του Λεοντίου.

³¹⁸ Hill 1972, 1097, Gerola 1993, 9 και υποσ. 7, 13-14: Ρωμαιοκαθολικοί που είχαν ασπαστεί το ορθόδοξο δόγμα υπήρχαν και στην Κρήτη. Υπήρχαν ακόμη Ορθόδοξοι, κυρίως ευγενείς που πήγαιναν να λειτουργηθούν σε λατινικούς ναούς, προφανώς λατινίζοντες, βλ. επίσης Styliανου 1997, 90-92.

³¹⁹ Ο ίδιος 1985, 290.

³²⁰ Ό.π.

³²¹ Ό.π.

³²² Ό.π., 291.

³²³ Frigerio-Zeniού 2005, 252.

³²⁴ A. H. Megaw, E. J. W. Hawkins, *The Church of the Panagia Kanakariá at Lythrankomi in Cyprus. Its mosaics and frescoes*, Washington 1977, 36, εικ. 128. Στο Λήμμα «Κανακαρίας Παναγίας εκκλησία», *ΜΚΕ* 6, 232 (Α. Παπαγεωργίου) ο συγγραφέας δεν αναφέρεται καθόλου στους δωρητές.

³²⁵ Τσικνόπουλλος 1971, 129, 287-288, εικ. 374.

³²⁶ Styliανου 1985, 76 εξ., Λήμμα «Θεοτόκου εκκλησία, Κακοπετριά», *ΜΚΕ* 6, 20-21(Α. Παπαγεωργίου).

³²⁷ Frigerio-Zeniού 2005, 296.

³²⁸ Styliανου 1985, 76-77, Semoglou 2001, 501.

Στο δίκλιτο ξυλόστεγο ναό των Αγίων Αναργύρων στο Παλαιχώρι³²⁹ οι τοιχογραφίες που σώθηκαν βρίσκονται στις τοξοστοιχίες και στο βόρειο τοίχο³³⁰, όπου και η παράσταση των δωρητών, γονυπετών με τα χέρια υψωμένα σε προσευχή³³¹. Παρόλο που στην αφιερωματική επιγραφή μνημονεύονται και τα τέκνα του Μιχαήλ και της Άννας, αυτά δεν απεικονίστηκαν³³². Οι τοιχογραφίες χρονολογήθηκαν στο πρώτο τέταρτο του 16^{ου} αι.

Ο μοναχός Ακάκιος που δαπάνησε για τη διακόσμηση με τοιχογραφίες του ναού του Τιμίου Σταυρού στην Κυπερούντα το 1521³³³ εικονίζεται γονυπετής και δεόμενος μπροστά στον Τίμιο Σταυρό και δίπλα σε αγίους μάρτυρες³³⁴ στο τύμπανο του βορείου τόξου³³⁵.

Στο ναό της Παναγίας στα Καμινάρια³³⁶, απεικονίζονται σε τοιχογραφία στο βόρειο τοίχο πλησίον του εικονοστασίου, αποσπασματικά σωζόμενοι, τέσσερις δωρητές, μιας γυναίκας και των τριών υιών της. Οι δωρητές εικονίζονται γονατιστοί να προσεύχονται³³⁷. Η τοιχογραφία έχει χρονολογηθεί στο πρώτο τέταρτο του 16^{ου} αι.³³⁸

Στον 16^ο αι. χρονολογούνται και οι τοιχογραφίες του μονόκλιτου ξυλόστεγου ναού του Αγίου Βασιλείου στα Καμινάρια³³⁹, όπου εικονίζεται οικογένεια δωρητών. Οι τοιχογραφίες είναι πιο λαϊκότερες από εκείνες του ναού της Παναγίας στο ίδιο χωριό.

³²⁹ Παπαγεωργίου 1975, 16-17, Σοφοκλέους, Χατζηχριστοδούλου 2002, 148 εξ.

³³⁰ Χ. Αργυρού, «Τοιχογραφίες», στο Σοφοκλέους, Χατζηχριστοδούλου 2002, 151.

³³¹ Σοφοκλέους, Χατζηχριστοδούλου 2002, 153, Frigerio-Zenìου 2005, 269-270.

³³² Παπαγεωργίου 1975, 17, Σοφοκλέους, Χατζηχριστοδούλου 2002, 153.

³³³ Παπαγεωργίου 1975, 13. Μεταγράφει τη χρονολογία σε ΑΦΚΔ αντί του ορθού ΑΦΚΑ, Λήμμα «Σταυρού Τιμίου εκκλησία, Κυπερούντα», ΜΚΕ 12, 316-317 (Α. Παπαγεωργίου).

³³⁴ Γκιολές 2003, 190.

³³⁵ Παπαγεωργίου 1975, 120-121, Styliανου 1985, 219.

³³⁶ Λήμμα «Παναγίας εκκλησία, Καμινάρια», 55 (Α. Παπαγεωργίου), Styliανου 1985, 345 εξ.

³³⁷ Semoglou 2001, 503.

³³⁸ Styliανου 1985, 346. Λήμμα «Παναγία Οδηγήτρια», *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου* 2000, 378-379 (Χρ. Χατζηχριστοδούλου).

³³⁹ Παπαγεωργίου 1975, 10-11, Styliανου 1985, 348.

Φορητές εικόνες με απεικονίσεις δωρητών την εποχή της Ενετοκρατίας στην Κύπρο

Ιδιαίτερο, ωστόσο, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι δωρητές σε εικόνες της εποχής της Ενετοκρατίας. Οι πλείστες από αυτές έχουν μετακινηθεί για διάφορους λόγους από την αρχική τους θέση, ενώ κάποιες από αυτές παραμένουν ακόμη στη λατρεία. Κατά την Ενετοκρατία, οι ζωγράφοι υπογράφουν και χρονολογούν πιο συχνά τα έργα τους. Παρόλο που παρουσιάζονται συχνά κληρικοί και μοναχοί, εντούτοις δεν υπάρχουν πορτραίτα του ελληνορθόδοξου αρχιεπισκόπου, που ήταν τότε ο Σολέας. Οι λαϊκοί που παρουσιάζονται είναι ως επί το πλείστον ευγενείς και πλούσιοι της εποχής, αν κρίνουμε από την αμφίεση και την κόμμωσή τους. Στις εικόνες της εποχής της Ενετοκρατίας οι δωρητές απεικονίζονται συνήθως σε δέηση ή σε σχήμα προσευχής, να γονατίζουν και με τα δύο πόδια. Οι δωρητές παρουσιάζονται ιεραρχικά, πάντοτε προηγείται ο πατέρας, ακολουθεί η σύζυγος και τα παιδιά. Συνήθης είναι και ο διαχωρισμός των ανδρών από τις γυναίκες, όταν αυτό προσφέρεται, αλλά ισχύει ο γενικός κανόνας να προηγείται ο άρρην.

Στην εικόνα με το Τρίμορφο³⁴⁰ (Δέηση³⁴¹) από τον Άγιο Κασσιανό της Λευκωσίας, στην οποία η προσευχόμενη καθολική, προφανώς η δωρήτρια με ροζάριο, φορεί ενδυμασία όμοια με της κυρίας από την εικόνα της Χάρτζιας. Δωρητές εικονίζεται σε παράσταση Δέησης σε τοιχογραφία στο ναό της Θεοτόκου (ή του Αρχαγγέλου) στη Γαλάτα, το 1514³⁴². Στην εικόνα με τον άγιο Ιωάννη τον Ελεήμονα και τη Παναγία και δύο δωρητές από τη Μονή του Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου Κουτζουβένδη συνδυάζεται το βυζαντινό και ιταλικό ύφος³⁴³. Οι αφιερωτές, Maria de Molino και ο γιος της εικονίζονται σύμφωνα με το ιταλικό ύφος και με βενετική ενδυμασία³⁴⁴. Στον 16^ο αιώνα χρονολογείται εικόνα της Παναγίας με ζεύγος λαϊκών δωρητών, στο ναό του χωριού Τσάδα στην Πάφο, έργο του ζωγράφου Τίτου. Οι δωρητές συνοδεύονται από αφιερωματική επιγραφή. Μια άλλη εικόνα από την εκκλησία της Παναγίας Χρυσαιλιωτίσσας Λευκωσίας που χωρίζεται σε τρεις ζώνες, η Δέηση απεικονίζεται στην πάνω ζώνη. Στη μεσαία ζώνη εικονίζονται οι Πρωτοκορυφαίοι απόστολοι Πέτρος και Παύλος

³⁴⁰ Παπαγεωργίου 1991, εικ.72

³⁴¹ Φορητές αυτοτελείς εικόνες με την παράσταση της Δέησης είναι σπανιότατες την εποχή αυτή στην Κύπρο, όπως επισημαίνει ο Παπαγεωργίου, 1991, 115-116: Πρόκειται για τις εικόνες από την εκκλησία του Τιμίου Σταυρού στον Πεδουλά και από την εκκλησία της Καθολικής στο Πελέντρι.

³⁴² Stylianou 1985, 91.

³⁴³ Τριανταφυλλόπουλος 2001, 624.

³⁴⁴ Με παρόμοιο τρόπο εικονίζονται και οι δωρητές σε εικόνα από τη Βατιλή (Α/Α 4), Χρ Χατζηχριστοδούλου, «Άγνωστη εικόνα της βενετοκρατούμενης Κύπρου δωρεά της Λάγουρας και του Φλώριου Γόννη» στο *Κύπρος – Βενετία* 2002, 350-1, εικ. 8.

να είναι στραμμένοι προς το κέντρο της εικόνας, και στην κάτω ζώνη όρθιοι, μετωπικοί οι άγιοι Νικόλαος, Γεώργιος, Τιμόθεος και Μαύρα. Κάτω αριστερά απεικονίζεται γονυπετής δεόμενος λαϊκός αφιερωτής. Χρυσή ταινία στη βάση της εικόνας φέρει εξίτηλη αφιερωματική επιγραφή³⁴⁵.

Σε εικόνα του αγίου Νικολάου του 16^{ου} αι. από τη Χρυσάλινιώτισσα Λευκωσίας εικονίζονται τρεις δυτικοί δωρητές, αριστερά ο σύζυγος και πίσω ο υιός του και δεξιά η σύζυγος³⁴⁶.

Στη δεσποτική εικόνα της Υπαπαντής του Χριστού από το ναό των Αγίων Βαρνάβα και Ιλαρίωνος στην Περιστέρωνα Μόρφου, ο λαϊκός δωρητής εικονίζεται γονατισμένος μπροστά στον Χριστό που τον κρατεί ο Συμεών, έχοντας την πλάτη γυρισμένη στην Παναγία, τον Ιωσήφ και την Άννα.

Στα 1506³⁴⁷ χρονολογείται η εικόνα της ένθρονης Θεοτόκου από το Παλαιχώρι με την απεικόνιση ανώνυμης κυρίας, πιθανώς της Cherubina di Acri³⁴⁸ που φορεί δυτική ενδυμασία.

Στα 1520 χρονολογείται η εικόνα της Σταυρώσεως³⁴⁹ με την παράσταση του γονυπετούς ιερέα Κυρίλλου Κατζούρου που προσεύχεται και η οποία προερχόταν από το ναό του Αγίου Σωζομένου στις Γερακιές³⁵⁰. Η εικόνα είχε μεταφερθεί στη Μονή Κύκκου και σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο της Μονής.

Σε δεσποτική εικόνα του Χριστού από την εκκλησία των Αρχαγγέλων στην Χάρτζια Κερύνειας, οι δωρητές απεικονίστηκαν γονυπετείς, οι άνδρες αριστερά και η γυναίκα δεξιά³⁵¹. Οι ενδυμασίες και πάλιν δηλώνουν την αρχοντική καταγωγή των δυτικών αφιερωτών³⁵².

Στην εικόνα του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου του 1529 από τη Μονή της Αμασγού στο Μονάγρι εικονίζεται το μεταθανάτιο πορτραίτο του Κυριακού Καζάρτου³⁵³.

Έργο του ζωγράφου Τίτου Χαρτοφύλακα είναι η δεσποτική εικόνα του Χριστού από την εκκλησία της Χρυσελεύσας στην Έμπα Πάφου που φέρει

³⁴⁵ Παπαγεωργίου 1991, 116 εξ. Δεν αναφέρεται καθόλου στον αφιερωτή κατά την περιγραφή της εικόνας.

³⁴⁶ *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος* 1997, αρ. 151 (Α. Παπαγεωργίου).

³⁴⁷ Frigerio-Zeniού 2005, 296. Χρονολογεί την εικόνα γύρω στα 1550.

³⁴⁸ Sofocleous 1997, fig. 30.

³⁴⁹ Χρυσόστομος 1969, 49: Παρόλο που η εικόνα είναι επακριβώς χρονολογημένη στις 7 Απριλίου 1520, ήταν τότε Μεγάλο Σάββατο, σύμφωνα με την επιγραφή, ο Χρυσόστομος σημειώνει ότι η εικόνα χρονολογείται στα 1500 μ.Χ.

³⁵⁰ *Κύπρος πετράδι στο στέμμα της Βενετίας* 2003, 198-9 (Στ. Περδίκης). Η εικόνα σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο της Μονής Κύκκου.

³⁵¹ Παπαγεωργίου 1991, εικ. 77.

³⁵² Frigerio-Zeniού 2005, 254-255, 296.

³⁵³ *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος* 1997, αρ. 145 (Α. Παπαγεωργίου).

χρονολογία 1536 και απεικονίζει προσωπογραφία δωρητή στην κάτω αριστερή γωνιά³⁵⁴.

Σε εικόνα με την παράσταση της Βαϊοφόρου του 1546 από το ναό της Παναγίας της Χρυσалиνωτίσσης Λευκωσίας εικονίζεται στο κάτω μέρος οικογένεια δωρητών, αριστερά τρεις άνδρες και δεξιά μία γυναίκα με δυτικές ενδυμασίες³⁵⁵.

Στα 1562 ο ζωγράφος Τζένιος απεικόνισε τον άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο³⁵⁶ με οικογένεια δωρητών, προφανώς αρχόντων, όπως συμπεραίνεται από τις πολυτελείς ενδυμασίες τους. Στην περίπτωση αυτή ο άρρην εικονίζεται αριστερά και τα θήλα δεξιά του αγίου. Οι τρεις δωρητές υψώνουν τα χέρια σε δέηση προς τον άγιο, ο οποίος παρουσιάζεται βαθιά απορροφημένος στην ανάγνωση του κειμένου του³⁵⁷.

Στην εικόνα της εις Άδου Καθόδου του Χριστού απεικονίζεται λαϊκός δωρητής. Η εικόνα χρονολογείται στα 1563 και προέρχεται από το ναό της Παναγίας Χρυσалиνωτίσσης στη Λευκωσία.

Σε εικόνα του Χριστού Δίκαιου Κριτή του 1562 από το ναό της Παναγίας Θελέτρας Πάφου, κάτω στα άκρα είναι ζωγραφισμένοι οι δωρητές Βασίλειος Εμπαλής Λότιακ και η σύζυγός του με δυτικές ενδυμασίες³⁵⁸. Ο Βασίλειος φέρει αιμάσσουσα πληγή στο λαιμό και υποδηλώνει πιθανώς το βίαιο θάνατό του. Σύμφωνα και με την επιγραφή στο κάτω μέρος, στην περίπτωση αυτή έχουμε μεταθανάτιο πορτραίτο του Βασιλείου. Η εικόνα έγινε στη μνήμη του από τη γυναίκα του³⁵⁹.

³⁵⁴ Παπαγεωργίου 1991, 117, 119.

³⁵⁵ Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος 1997, αρ. 147 (Α. Παπαγεωργίου), Frigerio-Zeniou 2005, 259-260.

³⁵⁶ Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος 1997, αρ. 149 (Α. Παπαγεωργίου). Η εικόνα προέρχεται από την εκκλησία του Αρχαγγέλου στον Άγιο Νικόλαο Πάφου και σήμερα εκτίθεται στο Βυζαντινό Μουσείο της Ιεράς Μητροπόλεως Πάφου.

³⁵⁷ Παπαγεωργίου 1991, εικ. 100. Δυστυχώς δεν έχουν σωθεί τα ονόματα των αφιερωτών, Frigerio-Zeniou 2005, 264-266 .

³⁵⁸ Gerola 1993, 326 και υποσ. 586. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα διάταγμα του βενετού αρχιεπισκόπου Κρήτης Αλβίζε Γριμάνι (+1620), που μεταξύ άλλων λέει: «*Prohibiamo alli pittori l' inserire nelle immagini che hanno da essere esposte in chiesa il far ritrati di donne vive, commandando espressamente alli curati delle chiese non dovere ammettere simili pitture*»³⁵⁸.

³⁵⁹ Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος 1997, αρ. 150 (Α. Παπαγεωργίου), όπου αναφέρεται ότι στο βαθυπράσινο επενδύτη του Βασιλείου υπάρχουν κόκκινες πινελιές. Στην πραγματικότητα είναι σταγόνες αίματος που κυλούν από την πληγή του. Ο Παπαγεωργίου χρονολογεί την εικόνα στα 1568 αντί του ορθού 1562, βλ. Frigerio-Zeniou 2005, 266-268, 295.

Εικονογράφηση των προνομίων της Εκκλησίας της Κύπρου

Ένα χρόνο μετά την κατάληψη της Κύπρου από τους Τούρκους, το 1572 αποκαταστάθηκε από το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως η Ορθόδοξη Εκκλησία στο νησί, η οποία κατά την προηγούμενη περίοδο της Λατινοκρατίας (1192-1571) είχε απολέσει την ανεξαρτησία της. Κατά την κρίση του Πατριαρχείου, η Κύπρος, «σωζομένου τοῦ Αυτοκεφάλου της», θεωρείται επαρχία του Οικουμενικού Θρόνου³⁶⁰.

Για τα επόμενα εκατό χρόνια δεν υπήρχαν καθορισμένες Μητροπόλεις και οι Ορθόδοξοι επίσκοποι αγνοήθηκαν παντελώς από τις Οθωμανικές αρχές. Εν τω μεταξύ είχαν ξεσπάσει έριδες μεταξύ των Κυπρίων ιεραρχών που αξίωναν να θεωρούνται ισότιμοι του αρχιεπισκόπου και να πράττουν στην αρχιεπισκοπική περιφέρεια ή και αλλού ότι και ο αρχιεπίσκοπος στη δική τους³⁶¹.

Στην τέχνη της νησιού, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας (1571-1878), για πρώτη φορά, διασώζονται πορτραίτα των αρχιεπισκόπων Κύπρου. Στις απεικονίσεις αυτές οι αρχιεπίσκοποι φέρουν, όχι σπάνια, τα σύμβολα εξουσίας των αυτοκρατορικών προνομίων που τους δόθηκαν σύμφωνα με την παράδοση, η οποία έχει ως εξής:

Γύρω στο 488³⁶² ο αρχιεπίσκοπος Κύπρου Ανθέμιος, κατόπιν οράματος, βρήκε δυτικά της Σαλαμίνας τον τάφο και το λείψανο του Αποστόλου Βαρνάβα, ο οποίος θεωρείται ως ο ιδρυτής της Εκκλησίας της Κύπρου. Στο στήθος του αποστολικού λειψάνου υπήρχε αντίγραφο του κατά Ματθαίον Ευαγγελίου, ιδιόγραφο του Βαρνάβα, το οποίο ο Ανθέμιος πρόσεφερε στον αυτοκράτορα Ζήνωνα (474-491)³⁶³. Με τον τρόπο αυτό διασφάλισε το αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Κύπρου, σε μια εποχή που κινδύνευε από επεμβάσεις της Εκκλησίας της Αντιόχειας.

³⁶⁰ Για τα σχετικά, καθώς και όσα αναφέρονται στη ζωή του πρώτου Κύπριου αρχιεπισκόπου των χρόνων της Τουρκοκρατίας Τιμοθέου, βλ. Α. Μιτσιδή, «Ο πρώτος κατά την Τουρκοκρατία Κανονικός Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Τιμόθεος ο Κυκκώτης (1572-1587/8)», *EKMIMK* 1, 25-30.

³⁶¹ Γεωργίου 1875 (²1975) 57-62. Δημοσιεύει υπόμνημα του Πατριάρχου Ιωαννικίου που καθόριζε τα όρια δικαιοδοσίας του Αρχιεπισκόπου και των μητροπολιτών, επί αρχιεπισκοπίας Νικηφόρου (1641;-1674).

³⁶² Κυπριανός 1788, 48. Δίνει χρονολογία εύρεσης του λειψάνου του Αποστόλου Βαρνάβα το 473, Κατά Βαρμάζη 1996, 18, το λείψανο του Αποστόλου Βαρνάβα βρέθηκε μεταξύ των ετών 485-89.

³⁶³ Χάκκεττ 1923, 70.

Κατά τον Μιχαήλ, ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός³⁶⁴ παραχώρησε σύμφωνα με τη παράδοση τα γνωστά τρία αυτοκρατορικά προνόμια στον εκάστοτε αρχιεπίσκοπο Κύπρου: Να υπογράφει με κιννάβαρι, να φέρει κατά τις ιεροτελεστίες πορφυρό μανδύα και να κρατεί αντί της επισκοπικής πατερίτσας αυτοκρατορικό σκήπτρο³⁶⁵. Διαφορετική άποψη είχε εκφράσει ο Παγεωργίου, ο οποίος αναφέρει ότι τα αυτοκρατορικά προνόμια δόθηκαν από τον αυτοκράτορα Ζήνωνα στον Αρχιεπίσκοπο Κύπρου Ανθέμιο³⁶⁶. Ειδικά για τον πορφυρό μανδύα υπάρχει και μια τρίτη παράδοση, σύμφωνα με την οποία «ο Ίσαυρος ετίμησε τους αυτοκεφάλους αρχιεπισκόπους της Κύπρου»³⁶⁷. Όμως, καμιά βυζαντινή πηγή δεν αναφέρει την παράδοση των προνομίων και όπως σωστά πιστεύω αναφέρει ο Εγγλεζάκης αντικείμενα-σύμβολα χρησιμοποιήθηκαν στα νεώτερα χρόνια³⁶⁸.

Ήδη από το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα γίνεται μια προσπάθεια να διευκρινιστούν και να καταγραφούν τα προνόμια αυτά. Σημαντική φαίνεται να υπήρξε η συμβολή του αρχιεπισκόπου Κύπρου Νικηφόρου (;-1641-1674)» όχι μόνο στον καθορισμό, αλλά και στην εικονογράφηση των προνομίων λ.χ. στην αργυρή λειψανοθήκη από τη Μονή του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού στον Καλοπαναγιώτη Α/Α **22**. Πίσω από τον γονυπετή Νικηφόρο βρίσκεται ακουμπισμένο το αυτοκρατορικό σκήπτρο των προνομίων. Ακολουθώντας το συρμό της εποχής ο Νικηφόρος εικονίζεται να φορεί σάκο και μίτρα.

Οι Τούρκοι κατακτητές διπλωματικά φερόμενοι εκμεταλλεύονταν την προσπάθεια αυτή των ηγετών της Εκκλησίας, αναγνώρισαν το 1660 τον εκάστοτε αρχιεπίσκοπο, όχι μόνο ως αρχηγό της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Κύπρου αλλά και ως εθνικό ηγέτη των Κυπρίων, καθιστώντας τον έτσι υπεύθυνο για την είσπραξη των φόρων και για την ομαλότητα στο νησί.

Ο πρώτος αρχιεπίσκοπος που αναγνωρίστηκε και επίσημα από την Υψηλή Πύλη ως εθνικός ηγέτης του υπόδουλου λαού, δηλαδή Εθνάρχης, ήταν ο Νικηφόρος το 1660³⁶⁹. Έτσι η Εκκλησία Κύπρου απέκτησε την εθναρχική της ιδιότητα την οποία διατηρεί μέχρι σήμερα.

³⁶⁴ Εγγλεζάκης 1996, 383. Αναφέρεται στον Ιουστινιανό Α' ή στον Β'. Κατά τον συγγραφέα τα προνόμια ανήκουν στην κοσμική εξουσία των αρχιεπισκόπων και προς την κατεύθυνση εκείνη πρέπει να αναζητηθεί η δημιουργία και ανάπτυξη του μύθου των.

³⁶⁵ Μιχαήλ 2005, 13, υποσ. 4.

³⁶⁶ Παπαγεωργίου 1995, XV.

³⁶⁷ Εγγλεζάκης 1996, 376.

³⁶⁸ Ό.π., 372, 378, 380.

³⁶⁹ Ό.π., 94 εξ.

Ο Νικηφόρος ήταν αυτός που καθόρισε τις μητροπολιτικές περιφέρειες σε τέσσερις: της Αρχιεπισκοπής, της Πάφου, του Κιτίου και της Κυρήνειας. Ο διαχωρισμός αυτό παρέμεινε μέχρι το 1973 οπότε ορίστηκε άλλο καθεστώς³⁷⁰.

Ο διάδοχος του Νικηφόρου, αρχιεπίσκοπος Ιλαρίων Κιγάλας (1674-1682), στο σύντομο χρόνο της αρχιερατείας του επισκεύασε το 1674 το βυζαντινό καθολικό της Μονής του Αποστόλου Βαρνάβα στη Σαλαμίνα το οποίο υπάγεται στη δικαιοδοσία της Αρχιεπισκοπής³⁷¹. Μετά την συμπλήρωση των εργασιών, τέλεσε τα εγκαίνια του καθολικού και καθιέρωσε ετήσια πανήγυρη κατά την 11 Ιουνίου, ημέρα εορτής του αποστόλου. Ο Κιγάλας συνέθεσε και ορισμένα τροπάρια που περιλήφθηκαν στην ακολουθία του Αποστόλου Βαρνάβα που τυπώθηκε αργότερα από τον Αρχιεπίσκοπο Φιλόθεο³⁷².

Ο διάδοχος του Κιγάλα, αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος ο Β' (1682-1685) παριστάνεται ως αφιερωτής στην εικόνα του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου του 1685 από το κατεχόμενο Μπέλλαπαϊς. Φορεί την αρχιερατική του στολή και μίτρα και φέρει το αυτοκρατορικό σκήπτρο με το μήλο³⁷³.

Αργότερα, ο αρχιεπίσκοπος Φιλόθεος (1734-1759) φρόντισε να απεικονιστεί η παράδοση της απόκτησης των προνομίων σε συνάρτηση με το κατοχυρωμένο Αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Κύπρου από την Οικουμενική Σύνοδο της Εφέσου το 431, νότιο τοίχο του αρχιεπισκοπικού ναού του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, δεξιά του αρχιεπισκοπικού θρόνου: απεικονίζονται με τρόπο αφηγηματικό, σε τέσσερα επεισόδια, η εύρεση του λειψάνου του Αποστόλου Βαρνάβα και η παράδοση των προνομίων³⁷⁴. Η τοιχογράφηση αποδίδεται στον ζωγράφο Φιλάρετο, σημαντικό εκπρόσωπο της τοπικής Σχολής Ζωγραφικής της Μονής του Αγίου Ηρακλείδου³⁷⁵. Ο ίδιος αρχιεπίσκοπος είχε εκδώσει το 1756 την ακολουθία του Αποστόλου Βαρνάβα στη Βενετία με εντολή να ψάλλεται σε όλες τις εκκλησίες της Κύπρου.

Ο περιηγητής Βασίλειος Μπάρσκυ καταγράφει την παράδοση για την εύρεση του ευαγγελίου του Ματθαίου, το οποίο δωρήθηκε στον Ιουστινιανό αντί στον

³⁷⁰ Για τον Νικηφόρο και την περίοδο της αρχιεπισκοπίας του βλ. Φιλίππου 1975, 56-76, Α. Μιτσιδής, «Ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Νικηφόρος ο Κυκκώτης», *EKMIMK* 2, 141-148.

³⁷¹ Για την επισκευή της Μονής του Αποστόλου Βαρνάβα από τον Ιλαρίωνα Κιγάλα βλ. Κ. Κοκκινόφτα, «Η Μονή του Αποστόλου Βαρνάβα και η επαναλειτουργία στα νεότερα χρόνια», *ΚΣ ΕΖ' -ΕΗ'* (2003-2004), 364.

³⁷² Φιλίππου 1975, 76-83, Κιτρομηλίδης 2002, 153-154.

³⁷³ Βλ. ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ (Α/Α 35).

³⁷⁴ Βλ. Παπαγεωργίου 1999, 37, όπου έγχρωμη φωτογραφία της τοιχογραφίας στον Άγιο Ιωάννη, Λευκωσία.

³⁷⁵ Για τις τοιχογραφίες στο ναό του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου βλ. Α. Παπαγεωργίου, «Ο καθεδρικός ναός του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου», *ΚΣ ΕΑ'*, 47-96.

Ζήνωνα³⁷⁶. Το γεγονός αυτό σημειώνει συνέτεινε ώστε να παραχωρηθεί το αυτοκέφαλο στην Εκκλησία της Κύπρου και το προνόμιο στον αρχιεπίσκοπο της να φέρει στέμμα, παρόμοιο με εκείνο των πατριαρχών, να κρατεί σκήπτρο με εγκόσμια σφαίρα, να υπογράφει με κόκκινο μελάνι, ενώ αγνοεί το δικαίωμα να φορεί πορφυρό μανδύα στις επίσημες τελετές³⁷⁷.

Παρόμοια αναφορά κάνει και ο Ιταλός Τζιοβάνι Μαρίτι, ο οποίος έζησε στην Κύπρο κατά τα έτη 1760-1767: «τα προνόμια δόθηκαν όμως από τον Ζήωνα και αυτά ήσαν να υπογράφει με κόκκινη μελάνη, να φορεί μίτρα, να κρατεί εγκόσμια σφαίρα στο αριστερό χέρι και σκήπτρο στο δεξιό του και να ενδύεται βασιλικό ένδυμα»³⁷⁸.

Η ασημένια μίτρα του Αρχιεπισκόπου Φιλόθεου που χρονολογείται στα 1745 κοσμείται με κεντημένες μορφές σε μετάλλια, έργα της κεντήτριας Ευσεβίας. Από τις άγιες μορφές ξεχωρίζουν εκείνες του Αποστόλου Βαρνάβα, του άμεσου διαδόχου του Ηρακλειδίου και του Επιφανίου, ο οποίος συνέβαλε στη θεμελίωση του αυτοκέφαλου της Εκκλησίας Κύπρου³⁷⁹.

Κατά τη Μεσοβυζαντινή περίοδο το αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Κύπρου θα παρασταθεί με την απεικόνιση των δύο αγίων μαζί στο κέντρο της αφίδας του ιερού βήματος των ναών λ.χ. στην Παναγία του Ασίνου (1105/6)³⁸⁰, στην Παναγία του Άρακος [1192]³⁸¹, στους Αγίους Αποστόλους στο Πέρα Χωριό [β' μισό 12^{ου} αιώνα]³⁸².

Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της εικονογραφίας των προνομίων φαίνεται ότι έπαιξε και η εικονογραφία του Αποστόλου Βαρνάβα ως πρώτου «αρχιεπισκόπου» Κύπρου, να φορεί στις αρχαιότερες απεικονίσεις του χιτώνα και μάτιο και επισκοπικό ωμοφόριο π.χ. στους προαναφερθέντες ναούς των Αγίων Αποστόλων στο Πέρα Χωριό, της Παναγίας του Άρακος καθώς και σε μνημεία και εικόνες της Λατινοκρατίας π.χ. σε φορητή εικόνα με τον Απόστολο Βαρνάβα και επίσκοπο δωρητή από το ναό του Αγίου Λουκά Λευκωσίας [α' μισό 16^{ου} αιώνα]³⁸³ και σε τοιχογραφία με τον ίδιο απόστολο από το ναό της Παναγίας στα Κούρδαλι³⁸⁴.

³⁷⁶ Grishin 1996, 96.

³⁷⁷ *Η Κύπρος ανά τους αιώνες*, 1994, τ. Β', 720.

³⁷⁸ Ό.π., 862.

³⁷⁹ Παπαγεωργίου 1995, 103.

³⁸⁰ Styliανου 1985, 118.

³⁸¹ Ο ίδιος 1997, 175.

³⁸² Ό.π., 422.

³⁸³ Μακάριος 1997, χ.σ.

³⁸⁴ Styliανου 1985, 149.

Στην αρχιεπισκοπική περιφέρεια στην οποία υπάγεται το μοναστήρι και ο τάφος του Αποστόλου Βαρνάβα, εΐθισται από τον 17^ο αιώνα, να τοποθετούνται στους δεσποτικούς θρόνους των ναών, εικόνες του Αποστόλου Βαρνάβα αντί του Χριστού. Δύο από αυτές έχουν ζωγραφιστεί από τον ιερομόναχο Λεόντιο και παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον: Σε εικόνα του 1673 από το ναό του Αγίου Γεωργίου Λευκωσίας, ο Απόστολος Βαρνάβας συνοδεύεται από χάρτη της Κύπρου ως ο προστάτης του νησιού³⁸⁵, ενώ στην άλλη εικόνα του 1691 από το καθολικό της Μονής Παναγίας Παλλουριωτίσσης παριστάνεται ως δωρητής ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Ιάκωβος Α' (1691-1692-;) να φορεί μίτρα που θυμίζει την τιάρα του πατριάρχη Αλεξανδρείας (Α/Α 37).

Στις εικόνες αυτές, ο Βαρνάβας φορεί αρχιερατικά άμφια, όχι όμως μίτρα. Με μίτρα, κατά τον εικονογραφικό τύπο του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέως, ο άγιος θα απεικονιστεί στην προσκυνηματική εικόνα του 1762, η οποία έχει κλαπεί από την κατεχόμενη μονή του³⁸⁶.

Στις γραπτές πηγές της εποχής, όπως στην ακολουθία του Αποστόλου Βαρνάβα που εξέδωσε στη Βενετία το 1756 ο Αρχιεπίσκοπος Φιλόθεος, αναφέρεται ότι τα προνόμια δόθηκαν από τους αυτοκράτορες Ζήνωνα και Ιουστινιανό³⁸⁷. Με τον τρόπο αυτό δικαιολογούσαν και τη φήμη του Αρχιεπισκόπου Κύπρου ως Αρχιεπισκόπου νέας *Ιουστινιανής*, δηλαδή της Κωνσταντίας (Σαλαμίνας) και όχι της Νέα Ιουστινιανούπολης κοντά στην Κύζικο, όπου υποχρεωτικά μετοίκησαν οι Κύπριοι το 691 με εντολή του Ιουστινιανού Β' κατά την περίοδο των Αραβικών επιδρομών³⁸⁸. Ο Αρχιμανδρίτης Κυπριανός μας δίνει, επίσης, την πληροφορία ότι ο Ιουστινιανός ο Ρινότμητος ανακαίνισε τη Σαλαμίνα-Κωνσταντία και την ονόμασε Νέα Ιουστινιανή³⁸⁹.

Στο βίο του Αποστόλου που περιλαμβάνεται στην ακολουθία αυτή καταγράφονται και τα προνόμια: «...έν Κύπρω δέ τελευτήσας, καί τιμήσας τήν πατρίδα εΐς Θρόνον Αποστολικόν, καί αύτόνομον, Έκκλησιαστικοῦ σεμνηνόμενον προνομίοις, καί βασιλικοῦ ἔκτε Ζήνωνος, καί Ιουστινιανοῦ, ᾧστε μέχρι τοῦ νῦν

³⁸⁵ Κύπρος πετράδι στο στέμμα της Βενετίας 2003, 206-207, no.1 (C. Chadjichristodoulou).

³⁸⁶ Φωτογραφία αρ. Ε/ο/321 από το Φωτογραφικό Αρχείο του Λεβέντειου Δημοτικού Μουσείου Λευκωσίας.

³⁸⁷ Φιλόθεος 1756, 22-23.

³⁸⁸ Εγγλεζάκης 1996, 105 εξ.

³⁸⁹ Κυπριανός 1788: Σύμφωνα με τον Κυπριανό: «Καί γάρ ὁ Βαλσαμών ἐν τῇ ἐρμηνεία τοῦ τριακοστοῦ κανόνος τῆς ἐν Τρούλλω Συνόδου λέγει, ὅτι εἰς τήν Σαλαμίνα, ἣτις καί Κωνσταντία ἐλέγετο (νῦν δὲ λέγεται Ἀμμόχουστος) Ἰουστινιανός ὁ Ρινότμητος ἀνακαινίσας εἰς κάλλος, ᾠνόμασε Νέαν Ἰουστινιανήν».

έρυθρώς ύπογράφεσθαι, καί μανδίον φορεῖν κόκκινον, καί σκήπτρον φέρειν, καί νέας Ἰουστινιανῆς λέγεσθαι τόν Μακαριώτατον Κύπρου...».

Παρά την προσπάθεια των πηγών του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα να συνδέσουν τα αρχιεπισκοπικά προνόμια με την επί Ζήνωνος φάση του ζητήματος του κυπριακού αυτοκέφαλου, ή και τον Ιουστινιανό Α' ή Ιουστινιανό Β', τα προνόμια δεν φαίνεται να έχουν καμιά σχέση με το αυτοκέφαλο. Ανήκουν στην κοσμική εξουσία των αρχιεπισκόπων, αστική, πολιτική ή εθναρχική, αναλόγως της περίπτωσης.

Εικονογραφική σύνοψη των προνομίων βρίσκουμε στο μελανοδοχείο του Αρχιεπισκόπου Κυπριανού, έργο του 1812³⁹⁰. Στο κάλυμμα του μελανοδοχείου στο κέντρο παριστάνονται ο δικέφαλος αετός, αριστερά ο μανδύας, το σκήπτρο και η μίτρα και δεξιά γυάλινο μελανοδοχείο με δύο κάλαμους φτερών που παριστάνει το προνόμιο της υπογραφής του αρχιεπισκόπου με κιννάβαρι. Στην μπροστινή πλευρά απεικονίζεται ο Απόστολος Βαρνάβας ως ιεράρχης μεταξύ του αρχιεπισκοπικού σκήπτρου και της ποιμαντορικής ράβδου (ασπίδας), αριστερά εικονίζεται ο τάφος του Απ. Βαρνάβα και δεξιά ο αυτοκράτωρ Ζήνων να προσφέρει στον άγιο το σκήπτρο, κονδύλι από φτερό και το μανδύα, δια του οποίου κατά την παράδοση, ο Ίσαυρος τίμησε τους αυτοκέφαλους αρχιεπισκόπους της Κύπρου³⁹¹.

Στην πίσω πλευρά, απεικονίζονται αριστερά το κατά Ματθαίο ευαγγέλιο και δεξιά χάρτης της Κύπρου. Στο κέντρο παριστάνεται ο Κυπριανός να προσπαθεί να σηκώσει πεσμένη γυναίκα με παραδοσιακή κυπριακή στολή. Στην περίπτωση αυτή που ο αρχιεπίσκοπος κρατεί σκήπτρο και δεν φορεί την αρχιερατική στολή εικονίζεται ως εθνάρχης και η γυναίκα που προσπαθεί να αναστήσει συμβολίζει την Κύπρο³⁹². Στη δεξιά πλευρά της θήκης εικονίζεται η Λευκωσία και στην αριστερή η Αμμόχωστος, οι δύο σημαντικότερες πόλεις της Κύπρου που βρίσκονται στην αρχιεπισκοπική περιφέρεια³⁹³.

Για την εποχή της Τουρκοκρατίας ο αρχιεπίσκοπος Κύπρου, όπως συμβαίνει και με τον Οικουμενικό Πατριάρχη, έχει θέση *δεσπότης*, δηλαδή αυτοκράτορα και με τον τρόπο αυτό δανείζεται και χρησιμοποιεί σύμβολα εξουσίας μιας αναγνωρισμένης αρχής, στην περίπτωση αυτή της βυζαντινής, η οποία πλέον δεν

³⁹⁰ Για περιγραφή του μελανοδοχείου του Αρχιεπισκόπου Κυπριανού βλ. Εγγλεζάκης 1996, 365-370.

³⁹¹ Ό.π., 376.

³⁹² Ό.π.

³⁹³ Ό.π., 376-377.

υπήρχε και η Εκκλησία, ως ο μόνος θεσμός που επιβίωσε, παρουσιάζεται ως συνεχιστής της. Ο αρχιεπίσκοπος χρησιμοποιώντας τα σύμβολα αυτά στην συγκεκριμένη εποχή θα ένοιωθε ασφαλής, αλλά και ούτε θα είχε το φόβο ότι θα επέσυρε την οργή του αυτοκράτορα που δεν υπήρχε, αφού η χρήση των αυτοκρατορικών εμβλημάτων εθεωρείτο έγκλημα καθοσίσεως στο Βυζάντιο.

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ Α. ΧΑΤΖΗΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Δ. ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ (ΕΠΩΝΥΜΩΝ ΚΑΙ ΑΝΩΝΥΜΩΝ) ΔΩΡΗΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ (1571-1878)

ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΚΑΙ ΜΟΝΑΧΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ

16^{ος} αιώνας

Αρχάγγελος Μιχαήλ με ζεύγος δωρητών (Έτους: 1580)

A/A 2

Ο μεσήλικας ιερέας Ελευθέριος γονατίζει³⁹⁴ προς τα δεξιά και στρέφει το κεφάλι προς τον Αρχάγγελο Μιχαήλ³⁹⁵, (επιγραφή: *Ο ΑΡ ΜΗΧΑΗ Λ*). Ο Μιχαήλ είναι ημίτομος, μετωπικός, με ξανθά λυτά μαλλιά και νεανικό πρόσωπο, Φορεί ενδύματα επηρεασμένα από το βασιλικό βεστιάριο και οι λώροι του είναι διακοσμημένοι με πολύτιμους λίθους και μαργαριτάρια, όπως και η παρυφή του μανδύα του. Με το δεξιό κρατεί ράβδο και με το αριστερό μετάλλιο με τον Χριστό Εμμανουήλ σε γκριζογραφία (επιγραφή: *I(ICOY)C-X(PICTO)C-O/ΩΝ*). Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά είναι τα ρόδινα φτερά του, που αποδίδονται φυσιοκρατικά και θυμίζουν εκείνα των Αρχαγγέλων στις εικόνες επιστυλίου των αρχών του 16^{ου} αιώνα από το ναόν της Παναγίας Ποδύθου στη Γαλάτα³⁹⁶, από τη Μονή του Αγίου Νεοφύτου του 1544 και την εικόνα του Αρχαγγέλου Γαβριήλ του 16^{ου} αιώνα από το Όμοδος³⁹⁷, όλες της ιταλοβυζαντινής τεχνοτροπίας. Πίσω από τον Ελευθέριο, γονατιστή³⁹⁸ επίσης, η σύζυγός του³⁹⁹.

³⁹⁴ Για τη γονυκλισία βλ. Λήμμα «Γονυκλισία», *ΘΗΕ* 4, 611-613.

³⁹⁵ Για την εικονογραφία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ ενδεικτικά βλ. Κουκιάρης 2006, σποράδην.

³⁹⁶ Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μυριανθεύς 2005, 36-37.

³⁹⁷ Παπαγεωργίου 1991, 176, εικ. 124.

³⁹⁸ Για το θέμα της γονυκλισίας βλ. I. Βαραλής, « Εικόνα με ιδιότυπη παράσταση Ανάληψης», *ΔΧΑΕ* 15 (1989/90) 168 εξ., όπου οι απ. Πέτρος και Ανδρέας ξεχωρίζουν με τη γονατιστή τους στάση από τους υπόλοιπους αποστόλους σε εικόνα των μέσων του 17^{ου} αιώνα από ιδιωτική συλλογή στην Αθήνα. Σύμφωνα με το συγγραφέα, σελ. 169, υπος. 34, στη δυτική εικονογραφία της Ανάληψης οι απόστολοι εικονίζονται γονατιστοί και από τα υστερογοθικά χρόνια και εξής γονατιστοί απόστολοι απαντούν λ.χ. σε αργυρό κάλυμμα τετραευαγγέλου Α.δ. 1475 στη Walter Art Gallery της Βαλτιμόρης, του 17^{ου} αιώνα (S. Der Nersessian, *Armenian Manuscripts in the Walters Arts Gallery*, Baltimore, 1973, 50-51, πίν. 129, εικ.196) (δεν το έχω δει). Βλ. επίσης A. Weyl Carr, *Cyprus and Devotional Arts of Byzantium in the Era of Crusades*, Padstow, Cornwall 2005, VI, 66. Κατά τη Weyl Carr το θέμα της γονυκλισίας βασικό για τη ζωγραφική της Κύπρου και των λατινοκρατούμενων περιοχών απαντά σε παραστάσεις δωρητών, όπως στην απεικόνιση καθολικής δωρήτριας και της οικογένειάς της σε τοιχογραφία στο νάρθηκα του ναού της Παναγίας Ασίνου. Η δωρήτρια δεν απεικονίζεται όρθια, ούτε και σε προσκύνηση, αλλά γονατίζει με τέτοιο τρόπο που είναι άγνωστος στα βυζαντινά, αλλά γνωστός σε δυτικοευρωπαϊκά αφιερωματικά πορτραίτα, ήδη από τις αρχές του 13^{ου} αιώνα εξ. Στην παράσταση οι δύο άνδρες της οικογένειας της γονατίζουν με τον ίδιο ακριβώς τρόπο στα δεξιά. Η λατινική οικογένεια από την Ασίνου φορούν φράγκικα ενδύματα και γονατίζουν σε στάση Καθολικού προσευχόμενου και προσβλέπουν στην Θεοτόκο

Η επιγραφή στο πλαίσιο αναφέρει: *ΑΦΠ Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ ΜΝΗΣΘΗΤΗ Κ(ΥΡΙ)Ε Κ(ΑΙ) ΑΝΑΠΑΥΣΟΝ ΤΗΝ ΨΥΧήν ΤΟΥ ΔΟΥΛ(ΟΥ ΣΟΥ ΕΛΕΥΘ)ΕΡΙΟΥ ΤΟΥ ΕΙΕΡΕΟΣ Κ(ΑΙ) ΤΗ(Σ) ΣΙΜΒΙΟΥ [ΑΥΤΟΥ]*⁴⁰⁰. Φορεί άμφια⁴⁰¹: μαύρο ράσο⁴⁰², λευκό στιχάριο⁴⁰³, επιμανίκια⁴⁰⁴, επιτραχήλιο⁴⁰⁵ διακοσμημένο με σταυρούς και λευκό φελόνιο, με λευκή επίσης επένδυση και ορθογώνια λαιμόκοψη⁴⁰⁶. Σε αντίθεση με φελόνια άλλων κληρικών, που φέρουν κατά την εποχή αυτή τρεις πόλους μπροστά στο ύψος του στήθους, το φελόνιο του Ελευθερίου είναι ακόσμητο⁴⁰⁷.

Τα λευκού χρώματος άμφια (στιχάριο, φελόνιο⁴⁰⁸) παρουσιάζονται συχνά σε απεικονίσεις κληρικών⁴⁰⁹ όπως στην παράσταση του ανώνυμου ιερέα σε εικόνα με την Ανάληψη του Προφήτου Ηλίου στο ναό της Παναγίας στον Αγρό (13^{ος} αιώνα)⁴¹⁰, σε τοιχογραφία με τον ιερομόναχο Βαρνάβα στο ναό της Παναγίας Φορβιώτισσας (Ασίνου) (1332/3)⁴¹¹, σε τοιχογραφία με τον ιερέα Βασίλειο Χάμαδο στο ναό του Αρχαγγέλου στον Πεδουλά (1474)⁴¹², σε τοιχογραφία με τον ιερέα Πέτρο Περάτη στο ναό του Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι στην

και στον Χριστό, οι οποίοι σπάνε τη μετωπικότητά τους για να δούν τους ικέτες. Η συγγραφέας επισημαίνει ότι πορτραίτα οικογενειών είναι σπάνια πριν τον 14^ο αιώνα στη Δύση, εν τούτοις στη λατινική τέχνη της σταυροφορικής Ανατολής, παρουσιάζεται οικογένεια δωρητών σε μικρογραφία χειρογράφου ευαγγελίου της Βασίλισσας Kerau του 13^{ου} αιώνα από την Κιλικία της Αρμενίας. Η βασίλισσα, ο σύζυγός της, οι τρεις γιοί και οι δύο θυγατέρες γονατίζουν με παρόμοιο τρόπο μπροστά στη Θεοτόκο.

³⁹⁹ Frigerio-Zeniou 2005, 268-269.

⁴⁰⁰ Ό.π., 2005, 268.

⁴⁰¹ Για την ιερατική αμφίεση βλέπε Millet 1938-1947, Σωτηρίου 1949, 481 εξ., Papas 1965, 61, 84 υποσ. 3 (κατά Συμεών Θεσσαλονίκης), Λήμμα «Άμφια», *ΘΗΕ* 2, 401-427, Κούρκουλας 1960, 52 εξ., Johnstone 1967, Σκορδής 1971, Θεοχάρη 1974, Αλιπράντης 1975, Ενισλειδής 1981, Θεοχάρη 1986, Inneme 1992, Μπαλιάν 1999, σποράδην, Βλαχοπούλου-Καραμπίνα 2005.

⁴⁰² Καλλίνικος 1969, 494: «περί ράσου δηλαδή περί ίματίου λευκού κατ' αρχάς, μελανού ακόλουθως, εν ταῖς μοναῖς, διαρκῶς χρησιμοποιουμένου», Λήμμα «Ράσον», *ΘΗΕ* 10, 774 όπου και η έως τότε βιβλιογραφία (Π. Ν. Παπαευαγγέλου).

⁴⁰³ Καλλίνικος 1922 (41969), 481-482. Papas 1965, 62, *ODB* 3, 1956, Λήμμα "Sticharion".

⁴⁰⁴ Κούρκουλας 1960, 51-52, Καλλίνικος 1922 (41969), 485-486, N. Patterson Ševčenko, Λήμμα "Erimanikia", *ODB* 1, 713.

⁴⁰⁵ Σωτηρίου 1937, 45-6, Κούρκουλας 1960, 52-53, Papas 1965, 153 εξ., Καλλίνικος 1922 (41969) 484, Θεοχάρη 1974, 145, N. Patterson Ševčenko, Λήμμα "Epitrachelion", *ODB* 1, 725.

⁴⁰⁶ Κούρκουλας 1960, 55-58, Papas 1965, 112-116, 1922 (41969), ό.π., 484-485, N. Patterson Ševčenko, Λήμμα "Paenula", *ODB* 3, 1551, η ίδια, Λήμμα "Phelonion", *ODB* 3, 1551.

⁴⁰⁷ Είναι άγνωστο αν τα τρία κυκλικά επιρράμματα (πόλοι) που κοσμούν μόνο τα φελόνια των ιερέων έχουν σχέση με κάποιο τιμητικό αξίωμα ή απλώς είναι διακοσμητικά.

⁴⁰⁸ Καλλίνικος 1922 (41969), 485. Συμεών Θεσσαλονίκης, Περί λειτουργ. 83. Migne 157, 84 που ερμηνεύει ότι το λευκό φελόνιο συμβολίζει «τό καθαρόν καί φωτεινόν τε τῆς χάριτος».

⁴⁰⁹ *Sinai* 1990, 155. Στην εικόνα που χρονολογείται στα τέλη του 12^{ου} αιώνα ο εικονιζόμενος Αρχιεπίσκοπος Αντώνιος φορεί λευκά άμφια. Επίσης βλ. ό.π., 178. Λευκά άμφια φορεί και ο ανώνυμος δωρητής, πιθανόν κληρικός σε εικόνα των αρχών του 13^{ου} αιώνα, βλ. *Byzantium* 2004, αρ. 79. Στην εικόνα που χρονολογείται γύρω στο 1475 οι κληρικοί που παριστάνονται να συμμετέχουν στη λιτανεία της εικόνας της Παναγίας φορούν λευκά άμφια.

⁴¹⁰ Παπαγεωργίου 1991, 43, αρ. 25.

⁴¹¹ Stylianos 1997, πίν. 332.

⁴¹² Ο ίδιος 1985, 332.

Πλατανιστάσα (1494)⁴¹³, του ιερέα σε εικόνα του Αγίου Μάμαντος από το ναό Παναγίας Χρυσαινωτίσσης στη Λευκωσία (γύρω στο 1500)⁴¹⁴, σε εικόνα με τον ιερέα Κύριλλο Κατζούρο⁴¹⁵ από τον ερειπωμένο ναό του Αγίου Σωζομένου στις Γερακιές⁴¹⁶, τώρα στο Μουσείο της Μονή Κύκκου (1520)⁴¹⁷, σε τοιχογραφία με τον κεκοιμημένο ιερέα Γεώργιο Κλάδο από τους Μαργαρίτες Μυλοποτάμου της Κρήτης⁴¹⁸. Επίσης όμως λευκά άμφια φορούν και οι ιερωμένοι της Λατινικής Εκκλησίας⁴¹⁹ γενικά, όπως και στην Κύπρο λ.χ. στην εικόνα της Παναγίας από το ναό του Αγίου Κασσιανού Λευκωσίας⁴²⁰ και σε αδημοσίευτη τοιχογραφία στο ναό της Παναγίας Καθολικής στα Κούκλια⁴²¹.

Το επιτραχήλιο του ιερέα Ελευθερίου εδώ είναι τεντωμένο καθώς ακολουθεί το σχήμα του γονατισμένου σώματος. Με τον τρόπο αυτό παρουσιάζεται και στην τοιχογραφία από την Πλατανιστάσα και στην εικόνα από τον Κύκκο.

Ο Ελευθέριος κρατεί με το δεξιό χέρι κλειστό βιβλίο και με το αριστερό δέεται στον Αρχάγγελο. Κλειστό βιβλίο κρατεί ο ιερέας στην εικόνα από τον Αγρό⁴²², στην εικόνα από τη Χρυσαινωτίσση⁴²³ και στην τοιχογραφία από τους Μαργαρίτες⁴²⁴.

Στο κεφάλι φορεί μαύρο σκούφο όμοιο με αυτό που φορεί ο μοναχός-δωρητής σε μικρογραφία χειρογράφου του 13^{ου} αιώνα στο Σινά⁴²⁵, ο λαϊκός σε τοιχογραφία στο νάρθηκα της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού στον Καλοπαναγιώτη (15^{ος} αιώνα)⁴²⁶ και ο ιεράρχης-δωρητής στην εικόνα του Αποστόλου Βαρνάβα (α' μισό 16^{ου} αιώνα) από το ναό Αγίου Λουκά στη Λευκωσία⁴²⁷, στην εικόνα με την ένθρονη Παναγία Πανύμνητο (16^{ος} αιώνα) από την Πάφο⁴²⁸ αντίστοιχα σκούφο φέρει και ο αφιερωτής Αρχιερέας Ιωάσαφ κάτω

⁴¹³ Παπαγεωργίου 1975, 83.

⁴¹⁴ Μαραβά-Χατζηνικολάου 1953 (31997), πίν. XXII.

⁴¹⁵ Περδίκης 1997, 36.

⁴¹⁶ Ο ίδιος 2003, 198.

⁴¹⁷ Χρυσόστομος 1969, (χωρίς αρίθμηση). Στη λεζάντα η χρονολογία της εικόνας αναφέρεται λανθασμένα 1500 μ.Χ. αντί της ορθής 1520.

⁴¹⁸ Gerola 1993, πίν. 11, αρ. 3.

⁴¹⁹ Για τα άμφια στη Λατινική Εκκλησία βλέπε Κούρκουλας 1960, 24 εξ., ειδικότερα 26.

⁴²⁰ Παπαγεωργίου 1991, αρ. 31.

⁴²¹ Δήμμα «Καθολικής Παναγίας εκκλησίες», *MKE* 6, 178-179.

⁴²² Παπαγεωργίου 1991, ό.π.

⁴²³ Ο ίδιος 1975, 83.

⁴²⁴ Gerola 1993, ό.π.

⁴²⁵ *Sinai* 1990, 1990, 345.

⁴²⁶ Παπαγεωργίου 2007, εικ. 39. Σκούφο φοράει ο (κοσμικός) δωρητής, όχι οι ιερωμένοι.

⁴²⁷ Rice 1937, no 138.

⁴²⁸ Ό.π., πίν. XXVII, 59.

από επιρριπτάριο σε τοιχογραφία του β' μισού του 16^{ου} αιώνα στη μονή Μ. Λαύρας Αγίου Όρους⁴²⁹.

Η εικόνα έχει αποδοθεί στον ζωγράφο Λουκά (πριν το 1588-μετά το 1604) από την Τόχνη, έργα του οποίου είναι η Παναγία Οδηγήτρια στο ναό της Αγίας Μαρίνης στην Ορά⁴³⁰, η Παναγία Οδηγήτρια στο ναό του Αγίου Γεωργίου στη Βάβλα⁴³¹, η ένθρονη Οδηγήτρια⁴³² και ο αμφίγραπτος σταυρός⁴³³ στο ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην Τόχνη, η αμφιπρόσωπη λατρευτική εικόνα από τον ναό της Παναγίας στην Καλαβασό⁴³⁴, η αγία Μαρίνα από τον ομώνυμο ναό στη Μελίνη⁴³⁵, η Παναγία Ελεούσα από τον ναό Αγίας Μαρίνης στη Λάγια⁴³⁶ και η αδημοσίευτη ενυπόγραφη εικόνα του Προδρόμου από τον ομώνυμο ναό του Ασκά.

Παρόλο που η επιγραφή απευθύνεται στον Χριστό, η επιλογή της απεικόνισης του Αρχαγγέλου Μιχαήλ δεν φαίνεται να είναι τυχαία, αφού θεωρείται ψυχοπομπός, γεγονός που συνάδει με την απεικόνιση των κεκοιμημένων δωρητών⁴³⁷.

Παναγία Βρεφοκρατούσα, άγιοι και δωρητές (Περί το 1581)

A/A 4

Στην εικόνα⁴³⁸ η Παναγία εικονίζεται καθισμένη σε μαρμάρινο θρόνο με ημικυλινδρικό ερεισίνωτο και πατεί σε μαρμάρινο επίσης υποπόδιο. Το σώμα της είναι μετωπικό και τα πόδια προς τα πλάγια, έτσι ώστε στον υπερυψωμένο αριστερό μηρό να κάθεται με άνεση ο νήπιος Χριστός. Με το αριστερό χέρι κρατεί τον Χριστό από τον αριστερό ώμο και φέρει το δεξιό της χέρι αγγίζοντας τον στο δεξιό μηρό. Φορεί κυανό χιτώνα, το χρώμα του οποίου δεν είναι το αρχικό, αλλά οφείλεται στη νεότερη επιζωγράφιση του 19^{ου} αιώνα που δεν κατέστη δυνατόν να αφαιρεθεί το 2007 κατά την τελευταία συντήρηση της εικόνας. Πάνω από το χιτώνα φορεί βυσσινί μαφόριο με χρυσή παρυφή, το οποίο καλύπτει σταυρωτά το στήθος και τα χέρια, μαζεύεται στους μηρούς και πέφτει ελεύθερα πίσω στην

⁴²⁹ Χατζηδάκης, Δρακοπούλου 1997, 399.

⁴³⁰ *Κατά Κίτιον* 2002, 154-155, αρ. 17. Η εικόνα φέρει υπογραφή στην πίσω πλευρά.

⁴³¹ *Ό.π.*, 156-157.

⁴³² *Ό.π.*, 158, αρ. 19.

⁴³³ *Ό.π.*, 159, αρ. 20.

⁴³⁴ *Ό.π.*, 160-163, αρ. 21.

⁴³⁵ *Ό.π.*, 164, αρ. 22. Αναφέρεται ότι η εικόνα του Αρχαγγέλου με δωρητές από τους Τρούλλους είναι του 1600, αντί του ορθού 1580.

⁴³⁶ *Ό.π.*, 166-167, αρ. 23.

⁴³⁷ Paraskevoudou 1982, 107, Κουκιάρης 2006, 145-147.

⁴³⁸ Rice 1937, no. 57.

πλάτη δημιουργώντας γωνιώδεις πτυχώσεις. Στην κεφαλή φορεί κυανού χρώματος κεκρύφαλο· το ίδιο χρώμα διακρίνεται στον χιτώνα, στο ορατό τμήμα του στήθους, αλλά προφανώς οφείλεται στην αρχική φάση. Στα πόδια φορεί ερυθρά κλειστά υποδήματα.

Ο Χριστός φορεί χρυσό χιτώνα και χρυσό μάτιο με καφέ πτυχές και είναι ανυπόδητος. Υψώνει τα δύο χέρια Του και ευλογεί, όπως ο Χριστός μέσα στο άγιο ποτήριο σε τοιχογραφία του 16^{ου} αιώνα στο ναό του Αγίου Μάμαντος Μόρφου (επαρχ. Λευκωσίας)⁴³⁹ και σε εικόνα του β' μισού του 17^{ου} αιώνα με το θαύμα της Αγίας Ζώνης στο Μουσείο Μπενάκη⁴⁴⁰. Ψηλά πάνω εικονίζονται οι αρχάγγελοι Μιχαήλ (ημικατεστραμμένος) και Γαβριήλ οι οποίοι κρατούν ενεπίγραφα ελιθάρια, από τα οποία έχει σωθεί εκείνο του Γαβριήλ.

Την Παναγία πλαισιώνουν ολόσωμοι και όρθιοι οι άγιοι Νικόλαος (αριστερά) και Γεώργιος (δεξιά), σεβίζοντες. Άγιοι πλαισιώνουν την ένθρονη Θεοτόκο σε εγκαυστική εικόνα στο Σινά του 6^{ου} αιώνα⁴⁴¹. Με παρόμοιο τρόπο εικονίζονται εκατέρωθεν της Θεοτόκου προφήτης Μωσής και ο πατριάρχης Ιεροσολύμων Ευθύμιος σε εικόνα γύρω στο 1224 στη Μονή Σινά⁴⁴², οι άγιοι Σάββας και Συμεών σε τοιχογραφία του 14^{ου} αιώνα στη Μονή Χιλανδαρίου στο Άγιον Όρος⁴⁴³. Σε εικόνα του 16^{ου} αιώνα στη Μονή Γωνιάς στην Κρήτη, εικονίζεται η Παναγία μεταξύ του Αρχαγγέλου Μιχαήλ και της αγίας Παρασκευής⁴⁴⁴.

Ο άγιος Νικόλαος εικονίζεται με ευρύ μέτωπο και κοντά γκριζόλευκα μαλλιά, στρογγυλογένης⁴⁴⁵. Φορεί γκριζόλευκο στιχάριο με κατακόρυφο σημείο, ώχρα μπεζ επιτραχήλιο και επιγονάτιο με χρυσοκονδυλιές, μαργαριτάρια και πολύτιμους λίθους, ροδόχρουν πολυσταύριο φελόνιο και γκριζόλευκο ωμοφόριο με μαύρους σταυρούς, όπως ο άγιος Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης σε τρίπτυχο γύρω στα 1500⁴⁴⁶. Κρατεί και με τα δύο χέρια κλειστό ευαγγέλιο με λιθοκόσμητη στάχωση και ερυθρό το πάχος των σελίδων του. Σε εικόνα του 15^{ου} αιώνα από το Σινά ο άγιος Νικόλαος εικονίζεται να δέεται μαζί με τη Θεοτόκο στο Χριστό⁴⁴⁷.

⁴³⁹ Για έγχρωμη φωτογραφία της τοιχογραφίας, βλ. E. Hein, A. Jakovljevic, B. Kleidt, *Cyprus Byzantine Churches and Monasteries, Mosaics and Frescoes*, Maribor 1997, 141.

⁴⁴⁰ Χατζηδάκη, Δρακοπούλου 1997, 31.

⁴⁴¹ *Sinai* 1990, 138.

⁴⁴² Ο.π., 48.

⁴⁴³ Velmans 1977, εικ. 82.

⁴⁴⁴ Μ. Μπορμπουδάκης, *Εικόνες Νομού Χανίων*, Αθήνα 1975.

⁴⁴⁵ Για την εικονογραφία του αγίου Νικολάου, βλ. Λήμμα «Nicholas of Myra», *ODB 2* (A. Kutler, N. Patterson Ševčenko), N. Patterson Ševčenko, *The Life of St. Nicholas in Byzantine Art*, Turin 1981, *San Nicola* 2006, 61 εξ.

⁴⁴⁶ Μπορμπουδάκης 1993, αρ. 69.

⁴⁴⁷ *Sinai* 1990, 210.

Ο νεαρός άγιος Γεώργιος με ελαφρά σκυμμένο το κεφάλι του κινείται προς τη Παναγία⁴⁴⁸. Φέρει το δεξιό χέρι στο στήθος κρατώντας δόρυ, όπως οι στρατιωτικοί άγιοι Σέργιος και Βάκχος σε εικόνα από το ναό Αντιβουნიώτισσας Κερκύρας (βλ. κατωτέρω), και τείνει το αριστερό σε δέηση. Φορεί κοντό γαλαζοπράσινο χιτώνα, θώρακα με χρυσό διάκοσμο πάνω, με ζωόμορφη μάσκα στον ώμο, και μπεζ κάτω και ερυθρή χλαμύδα. Γύρω από τη μέση του κρέμονται δερμάτινες ταινίες. Στην αριστερή πλευρά του κρέμεται το σπαθί του μέσα στο θηκάρι. Στα πόδια διακρίνονται ψηλά υποδήματα. Ολόσωμος και όρθιος ο Γεώργιος απεικονίζεται ελεφαντοστέινο τρίπτυχο του Harbaville στο Παρίσι (950-970;), σε εικονίδιο του 11^{ου} αιώνα στη Μονή Βατοπαιδίου⁴⁴⁹, σε ψηφιδωτή εικόνα της μονής Ξενοφώντος Αγίου Όρους (εδώ με κοσμική περιβολή)⁴⁵⁰, σε τοιχογραφία του τέλους του 12^{ου} αιώνα στο ναό των Αγίων Αναργύρων στην Καστοριά⁴⁵¹, σε αμφιπρόσωπη εικόνα του 13^{ου} αιώνα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών⁴⁵², σε τοιχογραφία του 13^{ου}/14^{ου} αιώνα στο ναό του Αγίου Νικολάου της Στέγης⁴⁵³, σε τοιχογραφία του 14^{ου} αιώνα στο ναό της Παναγίας της Ασίνου⁴⁵⁴, σε τοιχογραφία του 14^{ου} αιώνα στη Μονή της Χώρας⁴⁵⁵ και σε εικόνα του 17^{ου} αιώνα στη μονή Αρκαδίου στην Κρήτη⁴⁵⁶.

Η επιλογή των συγκεκριμένων αγίων δεν φαίνεται να είναι τυχαία. Οι δύο άγιοι είναι οι προστάτες την ελληνικής κοινότητας της Βενετίας⁴⁵⁷. Επιπλέον ναοί τους βρίσκονται και στη γενέτειρα του πρωτοπαπά Γεωργίου στη Βατιλή⁴⁵⁸.

Στο κάτω μέρος της εικόνας εκατέρωθεν της επιγραφής εικονίζονται ανά τρία τα πορτραίτα έξι δωρητών και στο μέσον τους υπάρχει αφιερωματική επιγραφή. Οι δωρητές ζωγραφίστηκαν από διαφορετικό καλλιτέχνη από εκείνο που ζωγράφησε την εικόνα. Ο ικανός ζωγράφος των πορτραίτων κάλυψε τμήμα της αρχικής με γκριζο χρώμα για να δημιουργήσει δικό βάθος, το οποίο διακρίνεται μεταξύ της Αχελούς και του πρωτοπαπά Γεωργίου.

Η εικόνα επιζωγραφίστηκε τον 19^ο αιώνα από μέτριο ζωγράφο της σχολής Κορνάρου. Ο τελευταίος αφιερωτής δεξιά, ο οποίος ήταν επιζωγραφισμένος

⁴⁴⁸ Για τον άγιο Γεώργιο ως στρατιωτικό, μη έφιππο βλ. Λήμμα «George», *ODB* 2 (A. Kutler, N. Patterson Ševčenko), 834-835, Walter 2003, 109 εξ.

⁴⁴⁹ *Θησαυροί Αγίου Όρους* 1997, 318-319.

⁴⁵⁰ *Ό.π.*, 56.

⁴⁵¹ Walter 2003, pl. 2.

⁴⁵² Στ. Πετσόπουλος (επιμ.), *Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, Αθήνα 2004, 140-141.

⁴⁵³ Stylianiou 1985, 73.

⁴⁵⁴ Χατζηχριστοδούλου 2002, 20.

⁴⁵⁵ Walter 2003, pl. 5.

⁴⁵⁶ Ψιλάκης 1994, εικ. 246.

⁴⁵⁷ Μαλτέζου χ.χ., χ.σ.

⁴⁵⁸ Λήμμα «Βατιλή», *MKE* 3, 191 (Γ. Κ.).

συντηρήθηκε το 2007. Ενώ παρουσιαζόταν ως άνδρας, το αρχικό στρώμα αποκάλυψε το πορτραίτο της Φλουρέντζας⁴⁵⁹ που αναφέρεται στην επιγραφή. Αριστερά εικονίζεται ο πρωτοπαπάς Γεώργιος από τη Βατιλή, πίσω από αυτόν η γυναίκα του Αχελού και μπροστά του ο υιός του Αλοΐζιος, που μαζί με τον ξάδελφό του Γεώργιο αριστερά κρατούν ανοικτό βιβλίο ή ειλητάριο. Πίσω από τον Γεώργιο εικονίζεται ο πατέρας του Φραγκίσκος, αδελφός του πρωτοπαπά Γεωργίου, με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος και πίσω η σύζυγός του Φλουρέντζα⁴⁶⁰. Σύμφωνα με τον Παπαγεωργίου το βιβλίο⁴⁶¹ ζωγραφίστηκε μετά το θάνατο του Αλοΐζου⁴⁶².

Στην αριστερή πλευρά του βιβλίου αναγράφεται: *Κ'ΥΡΙΕ ΊΥΣΟΨ ΧΡΙΣΤ[Ε]/ ΥΠΕΡΆΓΑΘΕ ΆΝΑΠΑΥΣ[ΟΝ]/ ΤΗΝ ΨΥΧΗΝ ΤΟΨ ΔΟΥΛΟΥ ΣΟΥ ΑΛΟ'Ι[ΖΟΥ] ΤΟΥ ΥΙΟΥ'ΜΟΥ. ΈΜΟΙ ΔΕ ΤΟ ΠΡΩ[ΤΟ]/ΠΑΠΑ ΓΕΩΡΓΙ'Ω ΚΑΙ ΆΧΕΛΟΥΗ/ ΤΑΙΣ ΟΙΚΕΤΑΙΣ ΣΟΥ ΣΥΤΧ[Ω]ΡΙΣΩΝ.// Ό ΆΛΟΙΖΙΟΣ ΆΝΕΠΑΥΘΗ 15[../] Ο ΠΡΩΤΟ/ΠΑΠΑ ΓΕΩΡΓΙΟΣ/ ΆΝΕΠΑΥΘΗ Φεβρουαρίω⁴⁶³ 8 16[ο8].*

Στη δεξιά σελίδα: *Ο ΔΕΣΠΟΤΑ Φ[ΙΛ]Ε[ΥΣ]ΠΛ[Α]ΧΝΕ Κ(ΑΙ') ΠΑΝΥΜΝΗΤΕ [ΜΗ]ΤΕΡ// ΤΟΥ ΓΛΥΚΥΤΑΤΟΥ ΊΥΣΟΨ ΣΥΤΧΩ'/[ΡΗ]ΣΟΝ Κ(ΑΙ') ΑΝΑ'ΠΑΥΣΟΝ ΤΑ'Σ/ [Ψ]ΥΧΑ'Σ/ ΗΜΩΝ ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ/ [Σ]ΟΥ ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΥ ΦΛΩΡΕΝΤ'ΖΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΗΜΕΤΕ'ΡΩΝ/ [ΤΕΚ]ΝΩΝ ΓΕΩΡΓΙΟΥ. 1604/ [ΦΡΑΓΚ]ΙΣΚΟΣ ΆΝΕΠΑΥ'ΘΗ μαΐου ²⁴⁶⁴/ [ΦΛΩΡ]ΕΝΤΖΑ ΆΝΕΠΑΥ'ΘΗ σεπτεμβρίω 1 1582⁴⁶⁵/ [ΓΕΩ]ΡΓΙΟΣ ΆΝΕΠΑΥ'ΘΗ μαρτίω 2 1604⁴⁶⁶.*

Ο ιερέας και έμπορος Γεώργιος του Γεωργίου ή του Τζιόρτζη (Βατιλή Αμμοχώστου 1547 περ. – Βενετία 8.1. 1608)⁴⁶⁷, εικονίζεται κάτω αριστερά στο μέσον, σε προτομή και σε προχωρημένη ηλικία με γκριζα γένια. Ο Γεώργιος φορεί λευκό υποκάμισο με περιλαίμιο και στενά μανίκια, ερυθρό στιχάριο με στενά μανίκια και μαύρο ράσο. Στο κεφάλι φορεί μαύρο σκούφο, που κρύβει τα μαλλιά

⁴⁵⁹ Η συντήρηση της εικόνας πραγματοποιήθηκε το 2007 στα εργαστήρια συντήρησης εικόνων της Αρχιεπισκοπής Κύπρου.

⁴⁶⁰ Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος 1997, 236-237 (Α. Παπαγεωργίου). Κατά την επιζωγράφιση της εικόνας από ζωγράφο της Σχολής του Ιωάννου Κορνάρου, η δωρήτρια πίσω από τον Φραγκίσκο έγινε άνδρας με αποτέλεσμα να εκληφθεί ως ο δεύτερος υιός του Φραγκίσκου, βλ. Κ. Γερασίμου, «Εμμανουήλ Τζαφουρνάρης. Το οικογενειακό του περιβάλλον μέσα από την εικόνα της Βατιλής», ΚΣ ΟΑ' (υπό έκδοση). Ο Τσιρπανλής 2006, 51 διερωτάται αν εικονίζεται και δεύτερος γιος του Φραγκίσκου στην εικόνα.

⁴⁶¹ Rice 1937, 226. Η αποσπασματική μεταγραφή της επιγραφής από τον Rice περιέχει λάθη.

⁴⁶² Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος 1997, 236.

⁴⁶³ Τσιρπανλής 2006, 52-53, υποσ. 3. Αναφέρει ότι ο Γεώργιος πέθανε ένα ακριβώς μήνα ενωρίτερα από ότι αναγράφεται στην επιγραφή της εικόνας, δηλαδή στις 8 Ιανουαρίου 1608.

⁴⁶⁴ Ο Rice 1937, 226, διάβασε τη χρονολογία 1604.

⁴⁶⁵ Ό.π., ο συγγραφέας διάβασε τη χρονολογία 1532 αντί της ορθής 1582.

⁴⁶⁶ Ό.π., ο συγγραφέας διάβασε *μαρτιούς 3 1600* αντί της ορθής *μαρτίω 2 1604*.

⁴⁶⁷ Χρ. Μαλτέζου, Γ. Πλουμίδης, *Οι αποβιωτήριες πράξεις Ελλήνων στο αρχείο του ναού του Αγίου Αντωνίου Βενετίας (1569-1810)*, Βενετία 2001, βλ. 48. Στην αποβιωτήρια πράξη αναφέρεται ότι ο πρωτοπαπάς Γεώργιος πέθανε στις 8 Ιανουαρίου 1608 σε ηλικία 61 ετών, Τσιρπανλής 2006, 50.

του. Υψώνει το δεξιό του χέρι σε δέηση προς τη Θεοτόκο. Τα λευκά υποκάμισα με μεγάλο γιακά ήταν στη μόδα της εποχής όπως φαίνεται και από άλλες απεικονίσεις τους λ.χ. στα υποκάμισα που φορούν δύο από τους άντρες στον πίνακα «Ο Χριστός εκδιώκει τους εμπόρους από το Ναό» του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου⁴⁶⁸. Ακόμη περισσότερες εικονογραφικές ομοιότητες παρουσιάζει ο Γεώργιος με τον πρώτο άντρα της ομάδος, καθώς επίσης και στον ίδιο τρόπο που φορούν το σκούφο, αφήνοντας να φανεί το μέτωπό τους, στοιχεία μάλλον του συρμού τότε. Σύμφωνα με την επιγραφή ο Γεώργιος πέθανε στις 8 Φεβρουαρίου 1608.

Την εποχή αυτή συνήθιζαν να ζωγραφίζουν δωρητές ή άλλες μορφές ημίτομους, στο πρώτο επίπεδο, μπροστά από την κυρίως θρησκευτική σκηνή, στοιχείο που απαντάται ήδη από τον 16ο αιώνα στην τοιχογραφία με την Επίσκεψη της Θεοτόκου του Salviati στο Ορατόριο του San Giovanni Decollato στη Ρώμη⁴⁶⁹. Κατά παρόμοιο τρόπο με τους δωρητές της Βατιλής εικονίζεται ένας δωρητής σε εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου του 16^{ου} αιώνα από το ναό του Τρυπιώτη στη Λευκωσία⁴⁷⁰, δύο μορφές σε εικόνα της Προσκύνησης των Μάγων, του 16^{ου} αιώνα, έργο του Εμμανουήλ Λαμπάρδου⁴⁷¹, λαϊκοί και μοναχοί στον πίνακα του Simone de Wobreck, Palermo liberata dalla peste του 1576⁴⁷², καθώς και οι τέσσερις «κορυφές της ζωγραφικής τέχνης (Τισιανός, Μιχαήλ Άγγελος, Κλόβιο, Ραφαήλ)»⁴⁷³ στον προαναφερθέντα πίνακα του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου. Επίσης ημίτομη μορφή παρουσιάζεται και στο έργο του Μιχαήλ Δαμασκηνού, Μυστικός Δείπνος, που χρονολογείται μεταξύ των ετών 1585-1591⁴⁷⁴.

Σημαντικές ομοιότητες παρουσιάζει η εικόνα της Βατιλής με έργα του Μιχαήλ Δαμασκηνού, όπως η εικόνα της Πρώτης Οικουμενικής Συνόδου του 1591⁴⁷⁵. Εικονογραφικά ο άγιος Νικόλαος της εικόνας της Βατιλής ομοιάζει με τον Πέτρο Αλεξανδρείας την εικόνα του 1591, όπως και η απόδοση του φελονίου του ομοιάζει με την απόδοση του πολυσταύριου σάκκου του πρώτου εκ δεξιών καθήμενου ιεράρχη στην εικόνα του 1591. Η εικόνα της Βατιλής παρουσιάζει

⁴⁶⁸ Ο Γκρέκο στην Ιταλία 1995, 15.

⁴⁶⁹ Ό.π., 71.

⁴⁷⁰ Ο Παπαγεωργίου χρονολογεί την εικόνα στον 15^ο -16^ο αιώνα, βλ. Παπαγεωργίου 1995, 149. Όμως η ενδυμασία του δωρητή είναι παρόμοια με εκείνη του δωρητή στο ναό του Τιμίου Σταυρού στην Παρεκκλησιά (επαρχ. Λεμεσού) που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα.

⁴⁷¹ *El Greco, Ταυτότητα και μεταμόρφωση*, Ιταλία 1999, 245.

⁴⁷² M. Concetta Di Natale, *Il Museo Diocesano di Palermo*, Palermo 2006, 88.

⁴⁷³ Ο Γκρέκο στην Ιταλία 1995, 71.

⁴⁷⁴ Μπορμπουδάκης 1993, εικ. 96.

⁴⁷⁵ Ό.π., αρ. 99. Επιγράφεται λανθασμένα ως η «Θεία Λειτουργία».

ομοιότητες με την εικόνα των αγίων Σεργίου, Ιουστίνης και Βάκχου (μετά το 1571) στην Αντιβουνιώτισσα Κερκύρας⁴⁷⁶. Η φυσιογνωμική ομοιότητα και η κόμμωση του αγίου Γεωργίου είναι παραπλήσια εκείνης του αγίου Βάκχου, όπως και η κλίση του κεφαλιού, η διακόσμηση του θώρακα με τη μάσκα στην επωμίδα, καθώς και οι δερμάτινες ταινίες που κρέμονται, επιπλέον είναι όμοιες και με το θώρακα του αγίου Σεργίου. Ως προς την κόμμωση ακολουθεί το ίδιο κτένισμα με τον άγιο Γεώργιο δρακοκτόνο από το ναό Υ.Θ. Σπηλαιώτισσας Κερκύρας⁴⁷⁷. Ο τρόπος που ζωγραφίζονται τα πόδια και η στάση τους, ομοιάζει πολύ με τον τρόπο που έγιναν τα πόδια του αγίου Σεργίου.

Με βάση τα προλεχθέντα η εικόνα της Βατιλής θα μπορούσε να αποδοθεί στον ίδιο τον Μιχαήλ Δαμασκηνό⁴⁷⁸ ή στον περίγυρό του. Ο ζωγράφος, αν όντως είναι αυτός που ζωγράφησε τις προσωπογραφίες, εργάζεται αμφιδέξια, δηλαδή και κατά τον βυζαντινό και κατά τον αναγεννησιακό τρόπο (τον οποίο ασφαλώς ξέρει πολύ καλά ο Δαμασκηνός), όπως φαίνεται από τη διαφορετική τεχνοτροπία⁴⁷⁹. Ο Δαμασκηνός εργάστηκε στη Βενετία κατά τα έτη 1574 μέχρι τις αρχές του 1584, ενώ μέχρι το θάνατό του το 1592 ή το 1593 ζει στη Κρήτη. Αν η εικόνα ζωγραφίστηκε στη Βενετία αυτό θα έγινε πιθανό πριν το 1582, έτος θανάτου του Αλοΐζιου. Τα χρόνια αυτά βρισκόταν στη Βενετία ο πρωτοπαπάς Γεώργιος⁴⁸⁰.

Ο πρωτοπαπάς Γεώργιος συνέταξε τη διαθήκη τους στις 28 Αυγούστου 1607. Η διαθήκη του δημοσιεύτηκε στις 8 Ιανουαρίου 1608. Κατά τον Γερασίμου ο θάνατός του θα συνέβηκε πριν την 8^η Ιανουαρίου. Σύμφωνα με την επιγραφή στην εικόνα ο Γεώργιος «ανεπαύθη 8 [Ι]α[ν]ουαρίω» χωρίς να δηλώνεται χρονιά. Ο Φραγκίσκος πέθανε στις 2 Μαΐου 1604.

Ο Απ. Ιάκωβος ο Αδελφόθεος με μοναχή δωρήτρια (17^{ος} αιώνας) A/A 5

Ο Απόστολος Ιάκωβος ο Αδελφόθεος⁴⁸¹ (επιγραφή: *Ο ΑΓ ΙΑΚΟ-ΒΟΣ Ο ΑΔΕΛ-ΦΘΘΕΟΣ*) εικονίζεται μετωπικός, με επισκοπικά άμφια, λευκό στιχάριο με ποταμούς, επιμανίκια, επιγονάτιο, πολυσταύριο φελόνιο και ωμοφόριο, όπως οι ιεράρχες σε τρίπτυχο του 15^{ου} αιώνα από τον Άγιο Γεώργιο Αραδίππου⁴⁸² και σε

⁴⁷⁶ Βοκοτόπουλος 1990, 48, αρ. 25.

⁴⁷⁷ Ό.π., 48, 50-51, αρ. 26 εικ. 29-30.

⁴⁷⁸ Ευγγόπουλος 1951, 4-5, Χατζηδάκης, Δρακοπούλου 1997, 241 εξ.

⁴⁷⁹ Τριανταφυλλόπουλος 2002, 328, όπου και ο γενικότερος προβληματισμός του συγγραφέα για την εικόνα. Η αναφορά ότι η εικόνα εστάλη στην Κύπρο από τον πρωτοπαπά Γεώργιο στη Βενετία βασίζεται σε εικασία, αφού δεν υπάρχει γραπτή μαρτυρία. Για διαφορετική εκδοχή βλ. ΛΑΪΚΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ A/A 4.

⁴⁸⁰ Μπορμπουδάκης 1993, αρ. 96, Ψιλάκης 1994, 61.

εικόνα με τον Χριστό ένθρονο και δύο ιεράρχες του τέλους του 16ου αιώνα από τον Άγιο Λουκά της Λευκωσίας⁴⁸³. Ευλογεί με το δεξιό χέρι και με το αριστερό κρατεί κλειστό βιβλίο με πολυτελή στάχωση. Ο τρόπος που υψώνει τα χέρια παρουσιάζεται και σε ανάλογα παραδείγματα, όπως σε εικόνα του αγίου Νικολάου του τέλους του 16ου αιώνα από την Τσακίστρα⁴⁸⁴.

Κάτω δεξιά σε ένθετο διάχωρο γονυπετής η δωρήτρια Κυριακή μοναχή (επιγραφή: ΔΕΗCIC ΚΥΡΙΑΚΗC ΜΟΝΑΧΗC). Η Κυριακή φορεί μαύρο ράσο και έχει καλυμμένο κεφάλι και το λαιμό με μαύρο μαντήλι. Με το απλωμένο σε δέηση χέρι κρατεί κομποσκοίνι. Μεμονωμένες μοναχές ως δωρήτριες παρουσιάζονται σε τοιχογραφία της Βαπτίσεως του 13ου αιώνα στο ναό του Αγίου Στεφάνου στην Καστοριά⁴⁸⁵, σε τοιχογραφία με τη μοναχή Καταφυγή του 14ου αιώνα στο ναό της Αγίας Τριάδος στην Ψίνθο⁴⁸⁶ και σε εικόνα του Χριστού του 16ου αιώνα και δύο ιεραρχών από τον προαναφερθέντα ναό του Αγίου Λουκά στη Λευκωσία.

Άγιοι και δωρητής (17ος αιώνα)

A/A 6

Στο σώμα του αγίου ποτηρίου⁴⁸⁷ μεταξύ των εικονιζόμενων ημίσωμων αγίων Ηρακλειδίου⁴⁸⁸ και Ιωάννου Λαμπαδιστού⁴⁸⁹ και ενός εξαπτερύγου, εικονίζεται γονυπετής κληρικός, πιθανόν ο δωρητής, με λυτά μαλλιά και όχι πολύ μακριά γένια. Δεξιά του δωρητή υπάρχει η επιγραφή που δηλώνει το αξίωμα και όχι το όνομά του: ΗΓΟΥΜΕΝΟΣ. Ο ηγούμενος φορεί αντερί⁴⁹⁰ και ζώνη⁴⁹¹.

Στις έξι πλευρές της εξάλοβης, εξάπλευρης βάσης του ποτηρίου εικονίζονται κάτω από τόξα σε έξεργο ανάγλυφο οι ιεράρχες Χρυσόστομος,

⁴⁸¹ Για την εικονογραφία του Αποστόλου Ιακώβου του Αδελφόθεου γενικά και ως επισκόπου βλ., *Ερμηνεία*, 151. Ο άγιος παριστάνεται γέρων μακρυγένης, Ν. Δρανδάκης, *Ο Εμμανουήλ Τζάνε Μπουνιαλής θεωρούμενος εξ εικόνων του σωζομένων κυρίως εν Βενετία*, Εν Αθήναις 1962, 84-87, πίν. 29, *ΑΒΜΕ* 10 (1964) 79 (Α. Ορλάνδος), Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Το μὲν ποτήριον ο εγὼ πίνω πίεσθε. Σχόλιο στην εικόνα του Αποστόλου Ιακώβου στη Μονή της Πάτμου», *ΔΧΑΕ* 26 (2005), 105-110. Λήμμα, “James”, *ODB* 2, 1030-31 (J. Irmischer, A. Kazhdan, A.M. Weyl Carr).

⁴⁸² Rice 1937, no. 5, pl. VIII.

⁴⁸³ Ό.π., no. 106, pl. XXXIX.

⁴⁸⁴ *San Nicola* 1996, 292, V.10 (C. Chatzichristodoulou).

⁴⁸⁵ Δρακοπούλου 1997, 68.

⁴⁸⁶ Χριστοφοράκη 2000, πίν. 171 γ.

⁴⁸⁷ *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου* 2000, αρ. 109 (Στ. Περίδης).

⁴⁸⁸ Για τον άγιο Ηρακλειδίο, βλ. Delehaye 1907, 236, 237, 257, Ευστρατιάδης ²1995, 168.

⁴⁸⁹ Για τον άγιο Ιωάννη το Λαμπαδιστή, βλ. Delehaye 1907, 256, Ευστρατιάδης ²1995, 229, Κάκουρας 2007. Για την εικονογραφία του αγίου, βλ. Χρ. Χατζηχριστοδούλου, «Ο εικονογραφικός κύκλος του αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη», στο *Εικοστό πρώτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων καθώς και ευρετήριο των ετών 1991-2000*, Αθήνα, 4, 5 και 6 Μαΐου 2001, Αθήναι 2001, 104-105.

⁴⁹⁰ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 97 εξ.

⁴⁹¹ Ό.π., 156-158.

Γρηγόριος, Βασίλειος, Αθανάσιος, Επιφάνιος⁴⁹² και Νικόλαος. Απεικονίσεις Ιεραρχών στο άγιο ποτήριο είναι γνωστές ήδη από τα βυζαντινά χρόνια λ.χ. σε ποτήριο (γύρω στο 1170-80) στον Άγιο Μάρκο Βενετίας⁴⁹³, στο λεγόμενο *ίασπι* (1349-80) της Μονής Βατοπαιδίου⁴⁹⁴, σε ποτήριο δωρεά του δεσπότη των Ιωαννίνων Θωμά Πρελούμπου (1367-84) στην ίδια μονή⁴⁹⁵, στο αδημοσίευτο άγιο ποτήριο (17^{ος} αιώνα) του ναού του Τρυπιώτη στη Λευκωσία⁴⁹⁶ και σε ποτήριο (1766) του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών⁴⁹⁷.

Ο ανώνυμος ηγούμενος φορεί αντερί με ζώνη στη μέση και στα πόδια υποδήματα, όπως οι δύο ανώνυμοι μοναχοί στην αφίδα του καθολικού της Μονής του Αγίου Ιωάννου στον Καλοπαναγιώτη του 12^{ου} αιώνα⁴⁹⁸ ή οι μοναχοί Γερμανός και Θεόφιλος σε τοιχογραφίες του 1332/33 στο ναό της Παναγίας Ασίνου⁴⁹⁹. Υψώνει τα χέρια σε δέηση. Κατά παρόμοιο τρόπο εικονίζεται ο κληρικός στην εικόνα της Σταύρωσης (1520) στη Μονή Κύκκου⁵⁰⁰ καθώς και οι λαϊκοί δωρητές στην εικόνα του Χριστού (16^{ος} αιώνα) από το ναό των Αρχαγγέλων στη Χάρκεια⁵⁰¹ (Χάρτζια)⁵⁰², ο λαϊκός δωρητής στην εικόνα του Ιωάννου του Προδρόμου (16^{ος} αιώνα) από το Όμοδος⁵⁰³, ο λαϊκός δωρητής στην εικόνα του Ιωάννου του Προδρόμου (1529) από τη Μονή Παναγίας Αμασγού στο Μονάγρι⁵⁰⁴, ζεύγος δωρητών στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Παλαιχώρι (16^{ος} αιώνα)⁵⁰⁵ και ο λαϊκός δωρητής στο βημόθυρο (1659) από το ναό του Προφήτου Ηλιού στο Λυθροδόντα (Α/Α28). Στην ίδια στάση αλλά με πιο ανοικτά τα χέρια εικονίζεται ανώνυμος αρχιερέας στην εικόνα του Αποστόλου Βαρνάβα (α' μισό 16^{ου} αιώνα)⁵⁰⁶, η οποία βρίσκεται στο Μέγα Συνοδικό της Ιεράς Αρχιεπισκοπής στη Λευκωσία.

⁴⁹² Στη μνημειακή ζωγραφική μεταξύ των ιεραρχών εκτός από τον άγιο Επιφάνιο παριστάνονται και άλλοι τοπικοί άγιοι όπως οι Βαρνάβας, Λάζαρος, Τύχων, Ιωάννης ο Ελεήμων, Σπυρίδων, Τριφύλλιος, Αυξίβιος, Δημητριάδος, πρβλ Μουρίκι 1993, 258, 261, Stylianou 1985, 79, 88, 93, 94, 106, 118, 147, 175, 183, 218, 227, 237, 254, 273, 289, 302, 325, 339, 348, 350, 364, 405, 417, 421, 422, 448-9, Πελέντρια 2005, 96.

⁴⁹³ *The Glory of Byzantium* 1997, 297-8

⁴⁹⁴ *Βατοπαιδί* 1996, 475-477.

⁴⁹⁵ *Ό.π.*, 478-9.

⁴⁹⁶ Το άγιο ποτήριο εκτίθεται στο Βυζαντινό Μουσείο Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' στη Λευκωσία.

⁴⁹⁷ *Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, αρ. 274.

⁴⁹⁸ Stylianou 1985, 295, εικ. 176.

⁴⁹⁹ Χατζηχριστοδούλου 2002, 37.

⁵⁰⁰ Χρυσόστομος 1969, χ.σ.

⁵⁰¹ Τα τοπωνύμια αποδίδονται σύμφωνα με την έκδοση Μ. Ν. Christodoulou, Κ. Konstantinidis, *A Complete Gazetteer of Cyprus*, volume 1, Nicosia 1987, Μ. Ν. Χριστοδούλου, *Οδηγός τυποποίησης ονομάτων*, Λευκωσία 2007, 107.

⁵⁰² Παπαγεωργίου 1991, εικ. 77, *Οδοιπορικό* 2006, αρ. 169 (Α. Φούλιας).

⁵⁰³ Η εικόνα είναι αδημοσίευτη.

⁵⁰⁴ Sophocleous 1994, αρ. 49.

⁵⁰⁵ Σοφοκλέους, Χατζηχριστοδούλου 2002, 153.

⁵⁰⁶ Μακάριος 1997, χ.σ.

Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος με δωρητή (Μεταξύ των ετών 1612-1664)
Α/Α 11

Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος⁵⁰⁷ εικονίζεται όρθιος γυρισμένος αριστερά να πατεί σε μαρμαροθετημένο δάπεδο. Ο άγιος κρατεί ανοικτό ενεπίγραφο ειλητάριο: *ΜΕΤΑΝΟ/ΕΙΤΑΙ ΗΝΓΓΕΙ/Κ<Ε> ΓΑΡ Η ΒΑ/ΣΕΙΛΕΙΑ ΤΩΝ/ΟΥ(ΡΑΝΩΝ)* (Ησ. 61, 1, Λουκ. 4, 18) // *ΗΔΕ/ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΤΟΝ Ε/ΡΟΝΤΑ Τ(ΗΝ) ΑΜΑΡ/ΤΗΝ ΤΟΥ Κ/ΟΣΜΟΥ* (Ιω. 1, 29). Κάτω αριστερά εικονίζεται ο δωρητής της εικόνας, ένας ανώνυμος ιερέας σε προχωρημένη ηλικία. Ο σεβάσμιος ιερέας είναι όρθιος, γυρισμένος αριστερά με το κεφάλι ελαφρά προς τα πάνω και με τα χέρια απλωμένα σε δέηση προς τον Πρόδρομο. Με το δεξιό χέρι του κρατεί ειλητό σε όρθια θέση στο οποίο αναγράφεται: *ΤΗ ΣΕ/ ΚΑΛΕ/ΟΜΕ/Ν ΠΡΟ/ΦΗΤΑ/ΑΓΓΕΛ/ΟΝ ΑΠΟ/ΣΤΟΛΟΝ*⁵⁰⁸.

Φορεί ερυθρό ακόσμητο στιχάριο, λευκά επιμανίκια, επιτραχήλιο διακοσμημένο με μαύρους σταυρούς και πολυσταύριο φελόνιο, με ερυθρούς σταυρούς μέσα σε μαύρα ορθογώνια⁵⁰⁹. Στα πόδια φορεί μαύρα υποδήματα που διακρίνονται κάτω από το στιχάριο. Με πολυσταύρια φελόνια παριστάνονται κατά κανόνα ιεράρχες⁵¹⁰ λ.χ. σε εικόνες και τρίπτυχα στο Σινά, τέλη 12^{ου} αιώνα, γύρω στο 1224⁵¹¹, του τέλους του 15^{ου} – αρχών 16^{ου} αιώνα⁵¹², των αρχών του 16^{ου} αιώνα⁵¹³, του 16^{ου} αιώνα⁵¹⁴. Πολυσταύριο φελόνιο φορούν και στα κυπριακά μνημεία λ.χ.: ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος σε τοιχογραφία στο ναό της Ασίνου, του έτους 1105/6⁵¹⁵, οι ιεράρχες στη Αγία Σολομονή Πάφου⁵¹⁶ και στον Αρχάγγελο στα Λεύκαρα⁵¹⁷, του τέλους του 12^{ου} αιώνα, ο άγιος Νικόλαος σε εικόνα του 13^{ου} αιώνα από το Αρεδιού⁵¹⁸, οι ιεράρχες Γρηγόριος και Βασίλειος σε εικόνα του 14^{ου}

⁵⁰⁷ Για την εικονογραφία του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, βλ. Α. Κατσιώτη, Οι σκηνές της ζωής και ο εικονογραφικός κύκλος του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στη βυζαντινή τέχνη, Αθήνα 1998, Λήμμα «Johannes der Täufer (Baptista), der Vorläufer (Prodromos)», *LCI* 7, 165 εξ.

⁵⁰⁸ Βλ. *Μηναῖον τοῦ Αὐγούστου περιέχον ἅπασαν τὴν ἀνήκουσαν αὐτῷ ἀκολουθίαν μετὰ τῆς προσθήκης τοῦ τυπικοῦ*, Αθήνα 1961, 275. Η φράση προέρχεται από το πρώτο στιχηρό ιδιόμελον της Λιτῆς της εορτῆς της Αποτομῆς της τιμίας κεφαλῆς του Προδρόμου (29 Αυγούστου) σε ἦχο α', ποίημα Γερμανοῦ Πατριάρχου.

⁵⁰⁹Κούρκουλας 1960, 57.

⁵¹⁰ Papas 1965, 83.

⁵¹¹ *Sinai* 1990, 175.

⁵¹² *Ό.π.*, 213.

⁵¹³ *Ό.π.*, 209.

⁵¹⁴ *Ό.π.*, 218.

⁵¹⁵ *The Sweet Island*, 258.

⁵¹⁶ Stylianou 1985, 208.

⁵¹⁷ *Ό.π.*, 448.

⁵¹⁸ Παπαγεωργίου 1991, 99.

αιώνα από τη Χρυσαιλινώτισσα Λευκωσίας⁵¹⁹, εκ των εβδομήκοντα αποστόλων στη Μονή του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού των αρχών του 15^{ου} αιώνα⁵²⁰, οι ιεράρχες στη σκηνή της Κοίμησης από τον Αρχάγγελο Πεδουλά του 1474⁵²¹. Επίσης στο λεγόμενο Λατινικό παρεκκλήσιο της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού στον Καλοπαναγιώτη περί το 1500⁵²², ο άγιος Σπυρίδων στον Αρχάγγελο της Γαλάτας του 1514⁵²³, ο επίσκοπος δωρητής σε εικόνα του πρώτου μισού του 16^{ου} αιώνα από το Φοινί⁵²⁴, ο άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων σε εικόνα του 16^{ου} αιώνα από τη Μονή του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου στον Κουτζοβέντη⁵²⁵, ο Μέγας Βασίλειος σε εικόνα των αρχών του 17^{ου} αιώνα⁵²⁶ κ.ά.

Η εικόνα μας, ενυπόγραφο έργο του ζωγράφου Δημητρίου⁵²⁷, παρουσιάζει κάποιες εικονογραφικές ομοιότητες με την εικόνα του ίδιου αγίου (πρώτο μισό 17^{ου} αιώνα) στο Άρσος Λεμεσού, έργο του ζωγράφου ιερέως Σολομώντος⁵²⁸. Στην εικόνα από το Άρσος παριστάνεται σε προτομή ο άγιος Σωφρόνιος με πολυσταύριο φελόνιο να απευθύνεται στον Πρόδρομο και να κρατεί ενεπίγραφο ελλητάριο, όπως στην εικόνα των Μεσάνων. Ως προς την εικονογραφία φαίνεται ότι ακολουθούν παρόμοιο πρότυπο, λ.χ. την αδημοσίευτη εικόνα του Προδρόμου από το ομώνυμο χωριό (16^{ος} αιώνα). Στην εικόνα από τον Πρόδρομο απουσιάζει ο Σωφρόνιος. Πιθανόν η προσθήκη του Σωφρονίου στην εικόνα από το Άρσος να επηρέασε τον ζωγράφο Δημήτριο στην απεικόνιση του δεόμενου κληρικού στην εικόνα από τα Μέσανα. Παρόλο που ο κληρικός φορεί πολυσταύριο φελόνιο, το οποίο φοριόταν κυρίως από ιεράρχες, είναι άγνωστο αν ο ζωγράφος παρανόησε το πρότυπο ή πιθανώς να πρόκειται για μια δική του επιλογή ως προς την απεικόνιση του αφιερωτή κληρικού στη σπανιότερη παραλλαγή ιερέα με πολυσταύριο φελόνιο.

⁵¹⁹ Ό.π., 71, 73.

⁵²⁰ Stylianos 1985, 181, Παπαγεωργίου 2007, 31 (με έγχρωμες φωτογραφίες).

⁵²¹ Stylianos 1985, 337.

⁵²² Ό.π., 316.

⁵²³ Ό.π., 93.

⁵²⁴ Papageorgiou 1969, 95.

⁵²⁵ Ό.π., 104.

⁵²⁶ Κατά Κίτιον, αρ. 39.

⁵²⁷ Γερασίμου 2000 α, 175, υποσ. 3.

⁵²⁸ Gunnis 1936 (51973), 179, Λήμμα «Σολομών θύτης ή ιεροθύτης ζωγράφος», ΜΚΕ 12, 258-259 (Α. Παπαγεωργίου), Ιωακείμ 2004, 294.

Ο άγιος Λεόντιος με ομώνυμο επίσκοπο δωρητή (Πιθανόν μεταξύ των ετών 1630-1634) A/A 16

Στην ημικατεστραμμένη από φωτιά εικόνα ο άγιος Λεόντιος παριστάνεται ως στρατιώτης, έφιππος⁵²⁹.

Ο δωρητής, σύμφωνα με την επιγραφή που τον συνοδεύει, είναι ο μητροπολίτης Κιτίου Λεόντιος (πιθ. 1630-1634)⁵³⁰: Ο ΚΥΤΕ[ΩΝ]/Μ[ΗΤΡΟΠΟΛ]ΙΤΗΣ-ΛΕΟΝ/[Τ]ΙΟΣ⁵³¹. Ο Λεόντιος πατεί πάνω στο κεφάλι του αλόγου του αγίου Λεοντίου και στρέφεται προς τη δεξιά γωνία, όπου μέσα από νεφέλη ως τμήμα κύκλου εξέρχεται το χέρι του Κυρίου όπως είναι σχεδόν κανόνας στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή παράδοση, λ.χ. σε εικόνα με τον άγιο Γεώργιο του 14^{ου} αιώνα από τη Φιλούσα Κελοκεδάρων (επαρχ. Πάφου)⁵³², σε εικόνα του αγίου Φανουρίου του 15^{ου} αιώνα από την Κρήτη⁵³³, σε εικόνα με τον άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο των μέσων του 15^{ου} αιώνα από το Σινά⁵³⁴, σε εικόνα του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου των μέσων του 15^{ου} αιώνα στο Ιστορικό Μουσείο Μόσχας⁵³⁵, σε εικόνα του αγίου Γεωργίου του Περβολιάτου του α' μισού του 16^{ου} αιώνα από το ναό του Αγίου Κενδέου Πάφου, σε εικόνα του αγίου Γεωργίου του β' μισού του 16^{ου} αιώνα στο Μουσείο Μπενάκη⁵³⁶, σε εικόνα του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου του τέλους του 16^{ου} αιώνα από την Κρήτη⁵³⁷. Ασυνήθιστη αντίθετα, είναι η θέση του στο κεφάλι του αλόγου: πρόκειται για προοπτικό λάθος ή για έμφαση στην επιτακτική δέηση του μητροπολίτου, πιθανόν το δεύτερο. Εικονίζεται σε προχωρημένη ηλικία με μακριά λευκή γενειάδα και λυτά μαλλιά⁵³⁸ που μαζεύονται πίσω από τα αυτιά και πέφτουν στην πλάτη. Με το αριστερό κρατεί επίμηκες, ανοικτό ενεπίγραφο ειλητάριο με ημικατεστραμμένη σήμερα

⁵²⁹Πρόκειται για το μάρτυρα Λεόντιο που εορτάζει στις 18 Ιουνίου, και ο οποίος μαρτύρησε μαζί με τον Υπάτιο και τον Θεόδουλο στην Τρίπολη της Φοινίκης, ίσως επί Διοκλητιανού ή Δικινίου, βλ. Λήμμα «Λεόντιος», *ΘΗΕ* 12, 234. Για την εικονογραφία του βλ. *Ερμηνεία*, 158, Delehay 1907, 267, Μιχονίς 1973, 280, 301, 339, 359, 388, Ευστρατιάδης 1995, 272-273, Καδάς 1998, 73, εικ. 163. *Κύπρια Μηναιά*, Μην Ιούνιος, 18^η, 143 εξ., ιδίως 156-157, Παϊσίδου 2002, 262, υποσ. 2593, πίν. 66α: ο άγιος παριστάνεται σε νεαρή ηλικία σε σχέση με το πρότυπο από τα Περιβόλια (επαρχ. Λάρνακας) και είναι αμφίβολο αν η τοιχογραφία εικονίζει τον ίδιο άγιο.

⁵³⁰Μιχαηλίδης 1992, 80-83.

⁵³¹Ό.π., 81. Σύμφωνα με τον Μιχαηλίδη η μορφή του Λεοντίου Α' ως δωρητή στη συγκεκριμένη εικόνα αποτελεί την πιο παλιά προσωπογραφία Μητροπολίτου Κιτίου που υπάρχει μέχρι στιγμής. Όμως σε τοιχογραφία του 14^{ου} αιώνα στο σπήλαιο του Αγίου Σωζομένου στο ομώνυμο χωριό της επαρχίας Λευκωσίας απεικονίζεται ανώνυμος μητροπολίτης Κιτίου, πρβλ. Παπαγεωργίου 1999, 50, πίν. 25.

⁵³²Παπαγεωργίου 1996, 162, εικ. 100.

⁵³³Μπορμπουδάκης 1993, εικ. 95.

⁵³⁴*Sinai* 1990, 206, εικ. 80.

⁵³⁵Μπορμπουδάκης 1993, εικ. 64.

⁵³⁶Χατζηδάκη 1997, 264, εικ. 159.

⁵³⁷Μπορμπουδάκης 1993, εικ. 126.

⁵³⁸Καλλίνικος 1922 (41969), 496 εξ.

επιγραφή: *ΤΟ λα'ΟΝ COY/Κ[ΑΙ] ευ[λογησον] τ(ην) ΚΛ(ηρονο)ΜίαΝ COY ΤΟ Π[λη]ρωμα ΤΗΣ ΕΚΛΗCΙΑC COY ΦΥΛΑΞΟΝ ΑΓΙ<Α>CΟΝ ΤΟΥC ΑΓΑΠΟΝΤΑC [ΤΗΝ ΕΥ]*⁵³⁹.

Φορεί αρχιερατικά άμφια⁵⁴⁰: κόκκινο στιχάριο⁵⁴¹, κόκκινο επιτραχήλιο⁵⁴² με κίτρινους σταυρούς⁵⁴³, κόκκινο επιγονάτιο⁵⁴⁴, κόκκινο φαλόνιο με σταυρούς⁵⁴⁵ και λευκό ωμοφόριο⁵⁴⁶ με μαύρους σταυρούς.

Αρχιερατικά άμφια φορούν άγιοι ιεράρχες σε εικόνες όπως ο Νικόλαος σε εικόνα στη Μονή Σινά (τέλη 10^{ου} αιώνα)⁵⁴⁷, ο ίδιος άγιος σε εικόνα στη Μονή Σινά (12^{ος} αιώνα)⁵⁴⁸ και από το Novgorod (αρχές 14^{ου} αιώνα)⁵⁴⁹, άγιοι ιεράρχες σε εικόνα από το Pskov (μέσα 16^{ου} αιώνα)⁵⁵⁰, σε κάλυμμα λάρνακας από τη Μόσχα⁵⁵¹, σε τοιχογραφίες στην Κύπρο όπως οι Δημητριανός και Φίλων στον Άγιο Νικόλαο της Στέγης (11^{ος} αιώνα)⁵⁵², ο Νικόλαος στον Αντιφωνητή (12^{ος} αιώνα)⁵⁵³, Ιωάννης ο Ελεήμων⁵⁵⁴ και Τυχικός⁵⁵⁵ στην Παναγία της Ασίνου (1105/1106)⁵⁵⁶, Αρίστων⁵⁵⁷ στην Παναγία Αμασγού, Μονάγρι (γύρω στα 1200)⁵⁵⁸, Τρεις Ιεράρχες, Επιφάνιος⁵⁵⁹ και Αυξίβιος⁵⁶⁰ στο ναό της Παναγίας στο Μουτουλλά (1280)⁵⁶¹, ο μητροπολίτης Κιτίου στο σπηλαιώδες ασκητήριο του Αγίου Σωζομένου (14^{ος} αιώνα)⁵⁶², Επιφάνιος στον ομώνυμο ναό της Ασπρογιάς (14^{ος} αιώνα)⁵⁶³, Πάφος, Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης και Ιερόθεος στη σκηνή της Κοίμησης της Θεοτόκου

⁵³⁹ Πρόκειται για την οπισθάμβωνα ευχή, ευχή απολύσεως της θείας λειτουργίας αλλά και ευλογίας του λαού, βλ. Ι. Β. Κογκούλη, Χρ. Οικονόμου, Π. Ι. Σκαλτσή, *Η Θεία Λειτουργία του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου*, Θεσσαλονίκη 1995, 190.

⁵⁴⁰ Κούρκουλας 1960, 61εξ.

⁵⁴¹ Ό.π., 62.

⁵⁴² Κούρκουλας 1960, 52-53, Παpas 1965, 153 εξ. και για παραδείγματα πρβλ. Σωτηρίου 1937, 45-6, *Θησαυροί Αγίου Όρους* 1997, αρ. 11.9-12.

⁵⁴³ Θεοχάρη 1974, 145.

⁵⁴⁴ Ό.π. 6, Σωτηρίου 1937, 50 και για παράδειγμα πρβλ. *Θησαυροί Αγίου Όρους* 1997, αρ. 11, 18.

⁵⁴⁵ Σωτηρίου 1937, 34, 43. Κούρκουλας 1960, 54-55, 57.

⁵⁴⁶ Παpas 1965, 212 εξ., *Θησαυροί Αγίου Όρους* 1997, αρ. 11.4-5.

⁵⁴⁷ *San Nicola 2006*, 192.

⁵⁴⁸ Ό.π., 196.

⁵⁴⁹ *Πύλες του Μυστηρίου*, 62, εικ. 3.

⁵⁵⁰ Ό.π., 89, εικ. 25.

⁵⁵¹ Ό.π., 140, εικ. 66.

⁵⁵² Μακάριος 1997, χ.σ.

⁵⁵³ Styliανου 1985, 478.

⁵⁵⁴ Μακάριος 1997, 33, αρ. 135.

⁵⁵⁵ Delehayε 1907, 237, Μακάριος 1997, 47, αρ. 225

⁵⁵⁶ Ό.π., χ.σ.

⁵⁵⁷ Ό.π., 14, αρ.21 και 22.

⁵⁵⁸ Ό.π., χ.σ.

⁵⁵⁹ Μακάριος 1997, 24, αρ. 75.

⁵⁶⁰ Delehayε 1907, 237, 259.

⁵⁶¹ Styliανου 1985, 325.

⁵⁶² Παπαγεωργίου 1999, πίν. 25.

⁵⁶³ Αδημοσίευτη. Η εικόνα εκτίθεται στο Βυζαντινό Μουσείο Πάφου.

στον Αρχάγγελο του Πεδουλά (1474)⁵⁶⁴, Θεράπων⁵⁶⁵ και Κουρνούτος⁵⁶⁶ στον Άγιο Μάμα του Λουβαρά (1494)⁵⁶⁷, Σπυρίδων σε τοιχογραφία στα Κούρδαλη ⁵⁶⁸ (α΄ μισό 16^{ου} αιώνα), Ηρακλείδιος σε τοιχογραφία στο ναό του Αγίου Σωζόμενου στη Γαλάτα (1513)⁵⁶⁹, Σπυρίδων σε τοιχογραφία στο ναό του Αρχαγγέλου (ή της Παναγίας Θεοτόκου) στη Γαλάτα (1514)⁵⁷⁰.

Ο Απόστολος Πέτρος με δωρητή (Έτους: 1633)

A/A 17

Ο Απόστολος Πέτρος εικονίζεται όρθιος να κρατεί μισάνοικτο ειλητάριο, στη δυτική πλευρά του βόρειου πεσσού κοντά στο εικονοστάσιο ναό του Αγίου Νικολάου της Στέγης.

Ο ιερομόναχος Φιλόθεος εικονίζεται μπροστά από τον Απόστολο Πέτρο. Φορεί μοναχικά ενδύματα, μαύρο ράσο και στο κεφάλι κουκούλιο, όπως σε εικόνες με την κοίμηση του Εφραΐμ του Σύρου από τον Άγιο Κωνσταντίνο Ιεροσολύμων και τη Μητρόπολη της Λευκάδας του 16^{ου} αιώνα⁵⁷¹. Γονατίζει προς τα δεξιά, έχοντας πίσω του τον Απόστολο, και υψώνει τα χέρια σε δέηση, σαν να απευθύνεται προς τα ιερά πρόσωπα στο τέμπλο ή στον απέναντι Απόστολο Παύλο⁵⁷². Είναι προφανές, ότι υπονοείται ως αναντίρρητη η προστασία του αγίου, ώστε με δική του βοήθεια να στρέφεται προς τα άλλα ιερά πρόσωπα. Στο δάπεδο πάνω από το κεφάλι του δωρητή η επιγραφή: ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΦΙΛΟ/ΘΕΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΕΥΧΕΣΤ/ΑΙ ΜΟΙ ΔΙΑ ΤΟΝ Κ(ΥΡΙΟ)Ν ΑΧΑΓ Χ(ΡΙ)Σ(ΤΟΥ)⁵⁷³.

Παρόμοια παραδείγματα δωρητών που δεν δέονται στον άγιο της εικόνας στην οποία συναπεικονίζονται είναι: σε εικόνα του Ιωάννου Προδρόμου με δωρητή τον Φώτιο Βαρέσκο στη Μονή της Παναγίας Αμιρούς στην Αψιού (επαρχ. Δεμεσού) (16^{ος} αιώνα)⁵⁷⁴, σε λυπηρό με τον άγιο Ιωάννη Θεολόγο και ανώνυμο δωρητή από το ναό των Αγίων Βηχιανού και Νόμωνος στα Ανάγυια

⁵⁶⁴ Stylianos 1985, 337.

⁵⁶⁵ Ό.π., 254, Σωτηρίου 1935, πίν. 97, Μακάριος 1997, 31, αρ. 119-120.

⁵⁶⁶ Stylianos 1985, 251, 254, Μακάριος 1997, 36, αρ. 149.

⁵⁶⁷ Ό.π., χ.σ.

⁵⁶⁸ Stylianos 1985, 76.

⁵⁶⁹ Ό.π., 89.

⁵⁷⁰ Ό.π., 93.

⁵⁷¹ Chatzidakis 1976, IV 1- 2.

⁵⁷² Σύμφωνα με τον Stylianos 1985, 75, ο Φιλόθεος ήταν ο δωρητής και της τοιχογραφίας του αποστόλου Παύλου.

⁵⁷³ Stylianos 1985, 75.

⁵⁷⁴ Sophocleous 1994, 188.

(μέσα 16^{ου} αιώνα)⁵⁷⁵, σε εικόνα του Ιωάννου του Προδρόμου, άλλοτε στη Μονή Χρυσοστόμου Κουτζοβέντη (β' μισό 16^{ου} αιώνα)⁵⁷⁶.

Η τοιχογραφία αποδίδεται στο χρωστήρα του ζωγράφου Παύλου Ιερογράφου⁵⁷⁷, ο οποίος ζωγράφησε και τα παραδείγματα A/A 17, **22-28**.

Ο άγ. Γεώργιος με σκηνές του μαρτυρίου του και δωρητές (Έτους 1636)
A/A **19**

Η κεντρική παράσταση απεικονίζει τη δρακοκτονία. Κάτω δεξιά στο πλαίσιο απεικονίζεται η βασιλοπούλα. Στον υπόλοιπο χώρο του πλαισίου παριστάνονται έντεκα σκηνές από τον εικονογραφικό κύκλο του αγίου Γεωργίου⁵⁷⁸.

Στη σκηνή της κήδευσης του λειψάνου του αγίου Γεωργίου εικονίζεται ένας ανώνυμος ιερέας στραμμένος προς τα δεξιά. Η σκηνή παρουσιάζει ιδιαίτερο

⁵⁷⁵ Rice 1937, pl. XXXIV, 87.

⁵⁷⁶ Ό.π., pl. XXXV, 89.

⁵⁷⁷ Ηλιάδης 2007, 415 εξ.

⁵⁷⁸ Για το βίο του αγίου Γεωργίου, βλ. Κ. Δουκάκης, *Συναξαριστής. Μην Απρίλιος*, τόμος 8^{ος}, Αθήνα 1962, 149-161. Βλ. επίσης Μ. Κιτρομηλίδου, *Κυπριακά θρησκευτικά ποιήματα από το ανέκδοτο χειρόγραφο του Εμμανουήλ Χριστοδούλου – Χατζηφιλίππου, Χουλιώτη, Λευκωσία 2001, 126-131 (δημώδες άσμα βίου αγίου Γεωργίου).*

Για την εικονογραφία του αγίου Γεωργίου, βλ. Α. Kutler, N. Patterson Ševčenko, Λήμμα "George", *ODB 2*, 834 εξ., Λήμμα "Georg", *LCI 6*, 366 εξ, ιδίως 371-373 (λ.χ. στη σελ. 367 σε εικόνα του 6^{ου} αιώνα από το Σινά ο άγιος εικονίζεται με τη Θεοτόκο, το άγιο Θεόδωρο και αγγέλους, σε εικόνα από το Νόβγκοροντ του 14^{ου} αιώνα, ο άγιος παριστάνεται μόνος του ως στρατιώτης, στη σελ. 369, σε αργυρή ανάγλυφη εικόνα από τη Γεωργία του 11^{ου} αιώνα, ο άγιος εικονίζεται έφιππος να φονεύει τον Διοκλητιανό, ενώ στην ίδια σελίδα, σε εικόνα από το Νόβγκοροντ του α' μισού του 15^{ου} αιώνα εικονίζεται ως δρακοκτόνος, στις σελ. 366 και 371 αναφέρονται παραδείγματα που ο άγιος συνοδεύεται από το συναξάριό του, όπως στο ναό της Θεοτόκου στο Goreme του 10^{ου} αιώνα, σε ναό στη Mestia του 11^{ου} αιώνα, σε εικόνα του 13^{ου} αιώνα στο Σινά κ.ά., σε ανάγλυφη εικόνα του 11^{ου}-12^{ου} αιώνα ο άγιος απεικονίζεται με στρατιωτική περιβολή και σκηνές του βίου του, βλ. L. Milyaeva, "The Icon of Sant George, with Scenes from His Life, from the Town of Mariupol", στο O. Z. Pevny (επιμ.), *Perceptions of Byzantium and Its Neighbors: 843-1261*, 102-117. N. Chatzidakis, "Saint George on Horseback "in parade". A Fifteenth Century Icon in the Benaki Museum", στο Λ. Μπρατζιώτη (εκδ. επιμ.), *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, Αθήνα 1994, τόμος 1, 61-65, τόμος 2, πίν. VI-VII, 30-32. Στην εικόνα που εξετάζεται ο άγιος απεικονίζεται μόνος έφιππος. E. Didi-Huberman, R. Carbetta, M. Morgaine, *Saint Georges et le Dragon. Version d' une Legende*, Italy 1994, συχνάκις, Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Εικόνα του αγίου Γεωργίου στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών αποδιδόμενη στον Γεώργιο Κλόντζα», *ΔΧΑΕ 22* (2001), 77-85. Η συγγραφέας αναφέρεται (στη σελ. 84) μεταξύ άλλων σε μια τοιχογραφία με σκηνές του βίου του αγίου Γεωργίου στο ναό σερβικής Dečani του 14^{ου} αιώνα, Παϊσίδου 2002, πιν. 68, τοιχογραφία με σκηνές από το μαρτύριο του αγίου, *Κατά Κίτιον* 2002, 195, ο άγιος έφιππος στον τύπο του Διασορίτη σε εικόνα του 1648, 197, εικόνα του 1691 με τον άγιο δρακοκτόνο και σκηνές του μαρτυρίου του 198, εικόνα του 1695 με τον άγιο δρακοκτόνο και σκηνές του μαρτυρίου του, Stylianos 1985, 88, 147, 232, 235, 438. Επίσης σε κυπριακές τοιχογραφίες σε ναούς αφιερωμένους στον Άγιο Γεώργιο λ.χ. στη Βάσα Κουλιανίου (πιθανώς τέλη 15^{ου} αιώνα) με τον άγιο δρακοκτόνο και σκηνές του μαρτυρίου του, πρβλ. Λήμμα «Γεωργίου Αγίου εκκλησία, Βάσα», *MKE 4*, 48 (Α. Παπαγεωργίου) και στη Δερύνεια (18^{ος} αιώνα) με τον άγιο δρακοκτόνο και σκηνές του μαρτυρίου του, πρβλ. Λήμμα «Γεωργίου Αγίου εκκλησία, Δερύνεια», *MKE 4*, 49-50 (Α. Παπαγεωργίου), Walter 2003, 134 εξ., Sophocleous 2007, εικ. 27, εικόνα 16^{ου} αιώνα με τον άγιο δρακοκτόνο και σκηνές του μαρτυρίου του.

ενδιαφέρον γιατί παριστάνει σκηνή της καθημερινότητας με εκφορά σαβανωμένου νεκρού. Ο ιερέας έχει πυκνή μακριά γενειάδα και μακριά λυτά μαλλιά που πέφτουν στην πλάτη. Ο ιερέας γονατίζει και με τα δυο του χέρια κρατεί ενεπίγραφο ειλητάριο με την λέξη «εύ/λο/γητο(ε)». Η λέξη *ευλογητός* παραπέμπει προφανώς στα ευλογητάρια της νεκρώσιμης ακολουθίας⁵⁷⁹. Ο ιερέας φορεί λευκά άμφια: στιχάριο, φελόνιο και ερυθρό επιτραχήλιο⁵⁸⁰. Λευκά άμφια φορεί ο κληρικός δωρητής στην εικόνα A/A 2, όπου στο κείμενο αναφέρονται και σχετικά παραδείγματα.

Κατά παρόμοιο τρόπο εικονίζεται και η κήδευση του αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού σε εικόνα του πρώτου μισού του 17^{ου} αιώνα από τον ομώνυμο ναό στο Πελέντρι⁵⁸¹.

Ο Διάκονος Στέφανος με σκηνές του βίου του και δωρητή (Περί το 1636-1659)
A/A 20

Στο κέντρο εικονίζεται όρθιος ο Πρωτομάρτυς Στέφανος με άμφια διακόνου. Συγκεκριμένα φορεί βαθυκύανο αντερί και κοντό ερυθρό στιχάριο. Στο σώμα του έχει περασμένο σταυροειδώς το οράριο⁵⁸² και στα χέρια κρατεί θυμιατήρι χωρίς κουδούνια και μισάνοικτο βιβλίο. Στα πόδια φορεί κλειστά υποδήματα.

Στην κεφαλή φέρει παπαλήθρα, όπως σε εικόνα των αρχών του 13^{ου} αιώνα⁵⁸³ και σε μια δεύτερη με τη Μ. Δέηση των αρχών του 15^{ου} αιώνα⁵⁸⁴ από το Σινά. Παπαλήθρα φέρουν και οι διάκονοι άγιοι σε απεικονίσεις τους όπως ο Αθανάσιος ο Πεντασχοινίτης σε τοιχογραφία του 13ου αιώνα στη Σωτήρα Αμμοχώστου⁵⁸⁵, ο Ρωμανός ο Μελωδός σε τοιχογραφία στον Αντιφωνητή της τελευταίας δεκαετίας του 15^{ου} αιώνα⁵⁸⁶, ο άγιος Ιωάννης ο Λαμπαδιστής σε τοιχογραφία στο ναό του Σωτήρος στο Παλαιχώρι της δεύτερης δεκαετίας του 16^{ου} αιώνα⁵⁸⁷, ο άγιος Στέφανος σε τοιχογραφία στην Παναγία Θεοτόκο στην Κακοπετριά του έτους

⁵⁷⁹ *Μέγα Ευχολόγιον*, Αθήνα 2007, 303.

⁵⁸⁰ Πρβλ για αυτά ανωτέρω, A/A 2.

⁵⁸¹ Παπαϊωακείμ 2005, 137.

⁵⁸² Οι διάκονοι βάζουν σταυροειδώς το οράριο λίγο πριν να κοινωνήσουν.

⁵⁸³ *Sinai* 1990, 156.

⁵⁸⁴ *Ό.π.*, 203.

⁵⁸⁵ Γ. Ιωάννου, Χρ. Χατζηχριστοδούλου, *Σωτήρα Αμμοχώστου. Η βυζαντινή κωμόπολη. Ιστορία και Τέχνη*, (Φάκελλος εικόνων), Λευκωσία 2001.

⁵⁸⁶ Stylianos 1985, 483.

⁵⁸⁷ *Ό.π.*, 279.

1520⁵⁸⁸ και σε μνημεία εκτός Κύπρου όπως λ.χ. ο Ευαγγελιστής Λουκάς σε μικρογραφία του κωδ. 43 της Μονής Σταυρονικήτα Αγίου Όρους (950-960)⁵⁸⁹, ο ίδιος Ευαγγελιστής σε χειρόγραφο στην Οξφόρδη (1125-1150)⁵⁹⁰, ο Διάκονος Ρωμανός σε τοιχογραφία του 17^{ου} αιώνα⁵⁹¹ και ο ένας διάκονος, ίσως ο Λαυρέντιος σε τοιχογραφία του 17^{ου} αιώνα⁵⁹², και τα δυο από την Καστοριά.

Το οράριο και το στιχάριο που δυτικοφέρνουν σε συνδυασμό με την παπαλήθρα οδηγούν σε αντιγραφή δυτικού προτύπου πιθανώς το αδημοσίευτο χαρακτηριστικό της ακολουθίας του αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού του 1667.

Στις κάθετες πλευρές δώδεκα σκηνές από το βίο και το μαρτύριό του⁵⁹³. Ο εικονογραφικός κύκλος του Αγίου Στεφάνου εξ όσων γνωρίζω δεν απαντά στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή ζωγραφική, αλλά υπάρχει σε δυτικά έργα, όπως στην Κρύπτη του Saint-Germain, Auxerre, γύρω στο 850, στον καθεδρικό ναό της Cahors, α' μισό του 12^{ου} αιώνα, στον καθεδρικό ναό της Chartres του 13^{ου} αιώνα, στο ναό του St-Ouen, Rouen του 14^{ου} αιώνα⁵⁹⁴. Οι δώδεκα σκηνές συνοδεύονται από τις εξής επιγραφές:

1. *Η ΓΕΝΝΗΣΙΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ*
2. *Ο ΑΓΙΟΣ ΧΡΙΟΜΕΝΟΣ ΤΩ ΜΥΡΩ*
3. *Ο ΑΓΙΟΣ ΘΕΩΡΙ ΤΟΥΣ ΟΥ(ΡΑΝΟ)ΥΣ ΑΝΕΩΓΜΕΝΟΥΣ*
4. *Ο ΑΓΙΟΣ ΛΙΘΑΖΩΜΕΝΟΣ ΕΞΕΤΑΖΟΜΕΝΟΣ ΥΠΟ ΤΟΥ ΣΑΥΛΟΥ*
5. *Ο ΑΓΙΟΣ ΕΝΤΑΦΙΑΖΩΜΕΝΟΣ ΥΠΟ ΕΥΣΕΒΩΝ*
6. *Ο ΑΓΙΟΣ ΣΟΖΩΜΕΝΟΣ ΤΟΝ ΛΟΥΚΙΑΝΟ*
7. *Ο ΑΓΙΟΣ ΚΗΔΕΥΟΜΕΝΟΣ ΥΠΟ ΤΟΥ [...] ΕΝ ΤΗ ΑΓΙΑ ΣΙΩΝ*
8. *Ο ΑΓΙΟΣ ΒΑΛΘΕΙΣ ΕΝ ΤΩ ΝΑΩ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ*
9. *Ο ΑΓΙΟΣ ΒΑΚΤΑΖΩΜΕΝΟΣ [...]*
10. *Ο ΑΓΙΟΣ ΒΑΛΘΕΙΣ ΕΝ ΠΛΙΩ*
11. *Ο ΑΓΙΟΣ ΒΑΛΘΕΙΣ ΕΝ ΤΗ ΑΜΑΞΗ Κ(Α ')Ι ΕΝΘΑ ΕΝ ΤΗ ΠΟΛΕΙ*
12. *Ο ΑΓΙΟΣ ΥΠΟΔΕΧΟΜΕΝΟΣ ΥΠΟ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΕΝ ΤΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ*

Ο ιερομόναχος Γεράσιμος, γέρον με λευκή κοντή γενειάδα, εικονίζεται σε μικρή κλίμακα να γονατίζει, στραμμένος προς τα δεξιά. Υψώνει τα χέρια σε δέηση. Από το δεξιό του χέρι κρέμεται μεγάλο κομποσκοίνι προσευχής.

⁵⁸⁸ Ό.π., 79.

⁵⁸⁹ Γαλάβαρης 1995, εικ. στο κάλυμμα του βιβλίου.

⁵⁹⁰ Ό.π., 134, εικ. 138.

⁵⁹¹ Παϊσίδου 2002, πίν. 37, εικ.β.

⁵⁹² Ό.π., πίν. 36, εικ. α.

⁵⁹³ Για το βίο του αγίου Στεφάνου, ενδεικτικά βλ. Λήμμα «Στέφανος», ΘΗΕ 11, 468-470.

⁵⁹⁴ Λήμμα «Stephan», LCI 8, 395-403, ιδίως 398 εξ.

Κομποσκοίνια κρατούν οι μοναχοί σε εικόνα του ίσως του 1603 από το Σινά⁵⁹⁵. Στην αριστερή του μασχάλη ακουμβά σε ράβδο δίκην δεκανικιού, όπως αυτό που κρατούν μοναχοί σε εικόνα με την Κοίμηση του αγίου Εφραίμ του Σύρου από τη Μονή Ιβήρων Αγίου Όρους (μέσα 15^{ου} αιώνα)⁵⁹⁶, ο άγιος Αντώνιος σε τοιχογραφία στο ναό του Αρχαγγέλου (ή της Θεοτόκου) στη Γαλάτα (1514)⁵⁹⁷, ο ίδιος άγιος σε εικόνα από την Κέρκυρα (δεύτερο μισό 16^{ου} αιώνα)⁵⁹⁸ καθώς και σε εικόνα από τη Μονή Διονυσίου Αγίου Όρους (17^{ος} αιώνα)⁵⁹⁹.

Φορεί μοναχικά ενδύματα: Μαύρο στιχάριο με στενά μανίκια, και ανοιχτόχρωμη επένδυση και ερυθρό ράσο με φαρδιά μανίκια που έχει κουμπιά στο ύψος του στήθους. Στη μέση φορεί ζώνη⁶⁰⁰. Στο κεφάλι φορεί επιρριπτάριο (κουκούλιο)⁶⁰¹ και στα πόδια μαύρα υποδήματα⁶⁰², πιθανώς *ποδίνες*⁶⁰³.

Επιρριπτάριο φορούν μοναχοί σε τοιχογραφία στον Αναπαυσά (1527)⁶⁰⁴, σε εικόνα με την θέμα την Κλίμακα του Ιωάννου του Σιναΐτου (γύρω στο 1600) από τη Μονή Παντοκράτορος Αγίου Όρους⁶⁰⁵ όπως και ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς σε εικόνα από την Κέρκυρα (1654)⁶⁰⁶.

Στον κάμπο μεταξύ του δεξιού ποδιού του αγίου και του πλαισίου ο ζωγράφος υπογράφει ως εξής: *ΟΛΟ Θ(ΕΟ)Υ ΧΑ/ΡΙΣ ΧΕΙΡ/ ΘΕΟΦΙ/ΛΑΚΤΟΥ/ ΘΥΤΟΥ Π/ΑΛΠΗ/ ΑΜΑΘΗ*⁶⁰⁷.

Στο στενό πλαίσιο κάτω από τα πόδια του αγίου είναι γραμμένη η αφιερωματική επιγραφή: *+ΑΝΙΣΤΟΡΟΓΡΑΦΗΘΙ ΟΙ ΠΑΡΟΥΣΑ ΟΙΚΟΝΑ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ Κ ΕΞΟΔΟΥ [ΚΑΙ] ΠΟΛΛΟΥ ΠΟΘ/ΟΥ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΜΙΤΡΟΣ ΑΥΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΣ.*

Άγιοι με δωρητή (Έτους: 1639 με μεταγενέστερη προσθήκη λεκάνης)

A/A 21

⁵⁹⁵ *Sinai* 1990, 224.

⁵⁹⁶ *Θησαυροί Αγίου Όρους* 1997, 102-103.

⁵⁹⁷ Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μυριανθεύς 2005, 66.

⁵⁹⁸ *Περίπλους* 1994, 66.

⁵⁹⁹ *Θησαυροί Αγίου Όρους* 1997, 163.

⁶⁰⁰ *Goar* 1960, 411.

⁶⁰¹ *Ο.π.*, 411, Κούρκουλας 1960, 60.

⁶⁰² *Goar* 1960, 411.

⁶⁰³ Είναι ψηλά υποδήματα, μπότες, *ποδίνες* κατά την κυπριακή διάλεκτο. Βλ. *Κυπριακές φορεσιές* 1999, 150-1, Α. Αριστείδου, *Η υφαντουργία στην Κύπρο από την Αρχαιότητα μέχρι τον 20ό αιώνα και η συμβολή του Κώστα Χριστοδούλου*, τόμος Α', Λευκωσία 2006, 316.

⁶⁰⁴ Chatzidakis 1976, εικ. 15,16.

⁶⁰⁵ Παπαμαστοράκης 1998, εικ. 72.

⁶⁰⁶ *Περίπλους* 1994, 110.

⁶⁰⁷ Για τον ζωγράφο Θεοφύλακτο βλ. Λήμμα «Θεοφύλακτος ζωγράφος», *ΜΚΕ* 6, 27, Γερασίμου 2000, 164.

Η βάση είναι του 1639 και η λεκάνη του 19^{ου} αιώνα και χρησιμοποιόταν ως λεκάνη αγιασμού. Το ασήμι είναι σφυρήλατο, σκαλιστό, διάτρητο, επίχρυσο, κοσμημένο με φυτικά και άνθινα μοτίβα. Στη βάση φέρει σε στηθάρια, ημίτομους, την Θεοτόκο, τον Χριστό, τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, τον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο και τον ηγούμενο Κύκκου Νικηφόρο (1634-1641);⁶⁰⁸. Γύρω από τη σφαίρα σε μικρότερα στηθάρια εικονίζονται οι δώδεκα απόστολοι. Η βάση είναι έργο του Χριστοφή Αργυρού.

Ο Νικηφόρος εικονίζεται σε προτομή, με κοντό γένι, δεόμενος, γυρισμένος προς τα δεξιά. Αριστερά του δωρητή αναγράφεται ανορθόγραφα: *ΝΙΚΙ/ΦΟΡΟΣ/ΚΑΘΙΓΟΥ/ΜΕΝΟΣ*.

Φορεί μοναχικά ενδύματα όπως ο δωρητής στην εικόνα A/A **20** και στην τοιχογραφία A/A **17**. Τα χέρια του είναι σε δέηση όπως στα παραδείγματα A/A **3, 6, 9, 12**. Άγιοι στη βάση αγίου ποτηρίου εικονίζονται σε άγιο ποτήριο του 1460 στο ναό του Σωτήρος στη Λάρνακα⁶⁰⁹.

Άγιοι και δωρητής (Μεταξύ ετών 1644-1674)

A/A **22**

Ο Κύπρου Νικηφόρος⁶¹⁰ εικονίζεται κάτω από τόξο στο πρώτο διάχωρο από δεξιά της εμπρόσθιας κάθετης πλευράς της θήκης δεόμενος, γυρισμένος προς τα αριστερά. Γονατίζει σε έξαρμα του εδάφους με τα χέρια υψωμένα σε δέηση. Φορεί αρχιερατικά άμφια: στιχάριο⁶¹¹, σάκκο⁶¹², ωμοφόριο⁶¹³, μίτρα⁶¹⁴ και υποδήματα.

⁶⁰⁸ Σταυρίδης 2001, 24, Λήμμα «Νικηφόρος αρχιεπίσκοπος», *MKE* 10, 224 εξ. Ο Νικηφόρος ανήλθε μετά στον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Κύπρου (1640;-1674) και ως αρχιεπίσκοπος εικονίζεται στα παραδείγματα A/A **22, 25, 26**.

⁶⁰⁹ Γερασίμου 2000 α, 19.

⁶¹⁰ Χάκκεττ 1923, 210, Σταυρίδης 2001, 24 εξ.

⁶¹¹ Κούρκουλας 1960, 61.

⁶¹² Ο.π., 65-68, *Θησαυροί Αγίου Όρους* 1997, αρ. 11.1-2.

⁶¹³ Κούρκουλας 1960, 63-65, *Θησαυροί Αγίου Όρους* 1997, αρ. 11.4-5.

⁶¹⁴ P. Hetherington, "The Jewels from the Crown: Symbol and Substance in the later Byzantine Imperial Regalia", *BZ* 96(2003)157-168. Ο ζωγράφος φαίνεται ότι αντλεί την εικονογραφία του θέματος από την απεικόνιση του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέως, όπως στην ουρανία του κιβωρίου του ναού του Αγίου Μάμαντος στη Μόρφου, ενυπόγραφο έργο του ζωγράφου Σιλβέστρου Αξιώτου (γύρω στο 1570), (αδημοσίευτη), σε εικόνα του τέλους του 16^{ου} αιώνα από τη Ζάκυνθο, βλ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1997, αρ. 27, σε ουρανία κιβωρίου στο ναό της Παναγίας Χρυσοπαντανάσσης (16^{ος}/17^{ος} αιώνα), βλ. Σοφοκλέους, Χατζηχριστοδούλου 2002, 126-7, σε ουρανία στο ναό του Τιμίου Σταυρού Αγιασμάτι στην Πλατανιστάσα (17^{ος} αιώνα) (αδημοσίευτη), σε εικόνα του έτους 1665 από την Κέρκυρα, βλ. Βοκοτόπουλος 1995, αρ. 166, σε εικόνα του 1670 από τη Ζάκυνθο, βλ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1997, αρ. 42, βλ. επίσης *Θησαυροί Αγίου Όρους* 1997, αρ. 11.8 (μίτρα, μέσα 18^{ου} αιώνα). Με μίτρα παριστάνονται και ιεράρχες άγιοι όπως σε μία

Σε εικόνα με θέμα τους Αγίους Πάντες (γύρω στο 1600) στη Μονή Παντοκράτορος, ο ανώνυμος ιεράρχης που προηγείται του χορού των ιεραρχών φορεί επίσης σάκκο και μίτρα⁶¹⁵, όπως ο άγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας σε εικόνα του 1654 στο Μουσείο Αντιβουνιώτισσας Κερκύρας⁶¹⁶, ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος σε εικόνα του τέλους του 17^{ου} ή των αρχών του 18^{ου} αιώνα από ιδιωτική Συλλογή⁶¹⁷. Ακουμπισμένο πίσω από τον Αρχιεπίσκοπο Νικηφόρο βρίσκεται το αρχιεπισκοπικό του σκήπτρο που απολήγει σε σταυροφόρο σφαίρα (μήλο). Ο Μυριανθέας εικάζει ότι ο Νικηφόρος δαπάνησε για την αργυρεπίχρυση διακόσμηση, πιθανόν να καταγόταν από τον Καλοπαναγιώτη ή ακόμα να θεραπεύτηκε από κάποια ασθένεια από τον άγιο⁶¹⁸. Μέχρι το 1641 περίπου ο Νικηφόρος ήταν ηγούμενος Κύκκου⁶¹⁹.

Η κυβοπυραμιδοειδής λειψανοθήκη⁶²⁰ που περικλείει την κάρα του αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού⁶²¹ είναι τοποθετημένη μέσα σε οξυκόρυφη κόγχη που ανοίγεται στο πάχος του τοίχου (ακριβώς δυτικά του θεωρούμενου ως «τάφου» του αγίου Ιωάννου), στην ανατολική πλευρά της μεγάλης αφίδας που ενώνει το Παρεκκλήσιο του Ακαθίστου Ύμνου, γνωστό και ως «Λατινικό Παρεκκλήσιο»⁶²², με το ναό του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού⁶²³. Στην μπροστινή πλευρά, πάνω στην τριγωνική επιφάνεια ανοίγεται θυρίδα που αφήνει ακάλυπτο τμήμα του κρανίου για προσκύνηση. Πάνω από τη θυρίδα στο υπόλοιπο του τριγώνου χώρου απεικονίζεται ο άγιος Ιωάννης Λαμπαδιστής που κρατεί με το αριστερό χέρι

εικόνα με τον άγιο Ιωάννη Χρυσόστομο (τέλη 17ου/αρχές 18ου αιώνα) και σε άλλες δύο με τον άγιο Κύριλλο από την Κέρκυρα, βλ. Βοκοτόπουλος 1990, αρ. 61, 291. Εκτός από τον Χριστό με μίτρα παριστάνονται και άγιοι, όπως οι Κλήμης, Σίλβεστρος και Λέων σε εικόνες της β' δεκαετίας του 18^{ου} αιώνα από τη Ζάκυνθο, βλ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1997, αρ. 48-50.

⁶¹⁵ Παπαμαστοράκης 1998, 139.

⁶¹⁶ Βοκοτόπουλος 1990, αρ. 79, εικ. 220-221.

⁶¹⁷ Ό.π., 61.

⁶¹⁸ Μυριανθέας 1991, 39.

⁶¹⁹ Παπαδόπουλος 1929, 45 εξ., Λήμμα «Νικηφόρος αρχιεπίσκοπος», *MKE* 10, 224, Θ. Σταυρίδης, «Οι Ηγούμενοι της Ιεράς Μονής Κύκκου: Προσωπογραφική μελέτη», *EKMIMK* 7, 21-23.

⁶²⁰ Χ. Χατζηχριστοδούλου, «Λειψανοθήκες αγίων καρών στην Κύπρο», Δ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου, Σεπτέμβριος 2002, *Εισηγήσεις-Περιλήψεις ανακοινώσεων*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης-Φιλοσοφική Σχολή, Θεσσαλονίκη 2003, 235-6. Περιγραφή της λειψανοθήκης γίνεται στο Μυριανθέας 1991, 38-39.

⁶²¹ Βλ. για τον άγιο: *Κύπρια Μηναία*, Μην Οκτώβριος, 1995, 37 εξ., Μακάριος 1997, 34, αρ. 138. Κάκκουρας 2007, σποράδην, ιδίως 327.

⁶²² Stylianou 1985, 312 εξ.

⁶²³ Παπαγεωργίου 2007, σποράδην, Stylianou 1985, 292 εξ. Το καθολικό της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού είναι αφιερωμένο στον Κύπριο άγιο Ηρακλείδιο και κτίστηκε τον 11^ο/12^ο αιώνα. Στη βόρεια πλευρά του καθολικού, κτίστηκε το 12^ο αιώνα ναός επ' ονόματι του αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού. Στα δυτικά του καθολικού και του ναού του Λαμπαδιστού κτίστηκε κοινός νάρθηκας. Τον 15^ο αιώνα κτίστηκε στη βόρεια πλευρά του ναού του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού παρεκκλήσιο, γνωστό ως «Λατινικό» ή του «Ακαθίστου Ύμνου». Στη δυτική πλευρά του παρεκκλησίου κτίστηκε μικρή αίθουσα που χρησιμοποιείται σήμερα ως αποθήκη.

σταυρό και με το δεξιό αναμμένη λαμπάδα⁶²⁴. Στην εμπρόσθια πλευρά εικονίζονται οι άγιοι Σάββας και Αντώνιος⁶²⁵ και ο Αρχιεπίσκοπος Νικηφόρος⁶²⁶. Κάτω από την θυρίδα της πρόσθιας όψης η επιγραφή: *εδιορθώθη υπό χειρός εμοῦ Χρυστοφόρου Χρυσοχοῦ*.

Πάνω στη θυρίδα είναι χαραγμένο μεγαλυνάριο προς τον άγιο Ιωάννη τον Λαμπαδιστή, το οποίο αντιγράφηκε από την ακολουθία του 1667: *Τῆς λαμπάδος βλάστημα, πανιερώτατον ἄρθης, Ιωάννη ἔνδοξε, μέγας φωστήρ ἀνεδείχθης, θαύμασι καταπλουτίσας αὐτήν παντίοις, ὅθεν ἀνευφημοῦντες πιστᾶς βοᾶμεν μὴ διαλείπης πρεσβεύειν ὑπὲρ ἡμῶν*⁶²⁷.

Στη δεξιά πλευρά, στο τρίγωνο εικονίζεται ὀρθια ἡ Θεοτόκος ὡς Πλατυτέρα, δεόμενη. Ἡ μορφή της θυμίζει περισσότερο δυτικά παρά ὀρθόδοξα πρότυπα. Κάτω, στην πλευρά, οἱ ἅγιοι Βασίλειος, Γρηγόριος και Ιωάννης ὁ Χρυσόστομος. Στὴν αριστερή πλευρά στην τριγωνική επιφάνεια εικονίζεται ὁ ἅγιος Ιωάννης ὁ Πρόδρομος δεόμενος στον Κύριο. Κάτω, στην πλευρά οἱ ἅγιοι Ἀθανάσιος, Κυριακός και Νικόλαος. Στὴν πίσω πλευρά, στο τρίγωνο, εικονίζεται ὁ Χριστός ὡς Μέγας Αρχιερέας, ἐνθρονος. Κάτω εικονίζονται οἱ Κύπριοι ἅγιοι αρχιερεῖς Ηρακλείδιος⁶²⁸, Μνάσων⁶²⁹ και Ρόδων⁶³⁰. Ὅλοι οἱ ἅγιοι και ὁ δωρητής, στις κάθετες πλευρές, βρίσκονται κάτω ἀπὸ κιονοστήρικτα τόξα, ὅπως λ.χ. ἅγιοι σε τοιχογραφία στο ναὸ του Αρχαγγέλου (ἢ της Θεοτόκου) στη Γαλάτα (1514)⁶³¹. Στὴν κορυφή της λειψανοθήκης ὑπάρχει σταυρός.

Ἐνθρονη Βρεφοκρατούσα Θεοτόκος με δύο δωρητές (Περί το 1650) A/A 24

Στὴν εἰκόνα ἀπὸ το Παραλίμνι ἡ Θεοτόκος εμφανίζεται ἐνθρονη, μετωπική και αριστεροκρατούσα στον τύπο της Οδηγήτριας⁶³²(ονομαστική επιγραφή: ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ / Η ΚΗΡΙΑ ΤΟΝ ΑΓΓΕ<Λ>Ο<Ν> / Η ΕΛΠΙΣ ΤΟΝ

⁶²⁴ Για τὴν εἰκονογραφία του ἁγίου βλ. Χ. Α. Χατζηχριστοδούλου, «Ο εἰκονογραφικὸς κύκλος του ἁγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή στην βυζαντινὴ και μεταβυζαντινὴ τέχνη», *Εικοστὸ πρῶτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς και Μεταβυζαντινῆς Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Ἀθήνα 2001, 104-105, Κάκκουρας 2007, 322.

⁶²⁵ Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μυριανθεὺς 2005, 66.

⁶²⁶ Μυριανθεὺς 1969, 115.

⁶²⁷ Ὁ.π. Ο Μυριανθεὺς που ἀναδημοσιεύει τὴν ακολουθία του 1667 εἰκάζει ὅτι αὐτὸ το μεγαλυνάριο πιθανὸ να γράφηκε ἀπὸ τον Νικηφόρο. Ἀντίτυπο της ακολουθίας του 1667 φυλάσσεται στον Ἀγρό, ἀλλὰ δεν μου ἦταν προσιτὸ.

⁶²⁸ Μακάριος 1997, 27, ἀρ. 96. *Κύπρια Μηναιά, Μην Σεπτέμβριος*, 1994, 50 ἐξ.

⁶²⁹ Μακάριος 1997, 39, ἀρ. 172. *Κύπρια Μηναιά, Μην Οκτώβριος*, 1995, 239 ἐξ.

⁶³⁰ Μακάριος 1997, 44, 207.

⁶³¹ Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μυριανθεὺς 2005, 66-67.

⁶³² Για τον τύπο της Οδηγήτριας βλ. A/A 1.

<ΑΠΕΛ>ΠΙ<Σ>ΜΕΝ<ΟΝ>)⁶³³. Φορεί πολυτελή χρυσοκόσμητα ενδύματα: βαθυκύανο μάτιο, χρυσό κεκρύφαλο και πορφυρό μαφόριο. Το μαφόριο φέρει «σημείο» με το ψαλμικό : *ΕΝ ΚΡΟΣΟΤΗ ΧΡΙΣΙΣ ΠΕ* (Ψαλμός 44 (45), 13-14⁶³⁴) στη χρυσοκέντητη με κρόσια απόληξη στο δεξιό προς το θεατή χέρι της, «σε ταιριαστό αντίκρισμα λόγου και εικόνας»⁶³⁵. Στα πόδια φορεί κόκκινα υποδήματα.

Ο νήπιος Χριστός κάθεται σε πλάγια θέση στον αριστερό μηρό της μητέρας του. Με το υψωμένο δεξιό χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατεί ενεπίγραφο ειλητάριο: *ΠΝ(ΕΥΜ)Α Κ(ΥΡΙΟ)Υ Ε/Π ΕΜΕ ΟΥ Ε/ΝΕΚ'ΕΝ ΉΧ/ΡΙΣΣΕ ΜΕ Ή* (Ησ. 61,1. Λουκ. 4, 18).

Κάτω, εκατέρωθεν της ένθρονης Θεοτόκου, απεικονίζονται δύο δωρητές, ο ένας κληρικός με ενεπίγραφο ειλητάριο (αριστερά), ο άλλος λαϊκός (δεξιά).

Ο ανώνυμος ιερέας εικονίζεται όρθιος, είναι γενειοφόρος, μεσήλικας. Στρέφεται προς τα θεία πρόσωπα ανασηκώνοντας ελαφρά το κεφάλι του. Φορεί την ιερατική του στολή που αποτελείται από πορτοκαλί χρώματος στιχάριο, χρυσοκέντητο επιτραχήλιο, χρυσά επιμάνικα και επιγονάτιο, καθώς και κόκκινο φελόνιο⁶³⁶, διακοσμημένο στο στήθος με τρεις πόλους, όπως αυτό στην παράσταση του ανώνυμου ιερέα σε εικόνα με την Ανάληψη του Προφήτου Ηλιού στο ναό της Παναγίας στον Αγρό (13^{ος} αιώνα)⁶³⁷, σε τοιχογραφία με τον ιερομόναχο Βαρνάβα στο ναό της Παναγίας Φορβιώτισσας (Ασίνου) (1332/3)⁶³⁸, σε τοιχογραφία με τον ιερέα Βασίλειο Χάμαδο στο ναό του Αρχαγγέλου στον Πεδουλά (1474)⁶³⁹, σε τοιχογραφία με τον ιερέα Πέτρο Περάτη στο ναό του Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι στην Πλατανιστάσα (1494)⁶⁴⁰, του ιερέα σε εικόνα του Αγίου Μάμαντος από το ναό Παναγίας Χρυσαλινιωτίσσης στη Λευκωσία (γύρω στο 1500)⁶⁴¹, σε εικόνα με τον ιερέα Κύριλλο Κατζούρο⁶⁴² από τον ερειπωμένο ναό του Αγίου Σωζομένου στις Γερακιές⁶⁴³, σε τοιχογραφία με τον κεκοιμημένο ιερέα Γεώργιο Κλάδο από τους Μαργαρίτες Μυλοποτάμου της

⁶³³ Χατζηχριστοδούλου 2002, 28-29.

⁶³⁴ Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Νικολάου του Λαμπρούδη Σπαρτιάτου: Εικόνα της Παναγίας», *ΔΧΑΕ ΙΖ'*, (1993-1994), 259 εξ., ιδίως 260 εξ., υποσ. 7.

⁶³⁵ Ό.π., 260, Ιωάννου-Γιανναρά 1986, 19 εξ., ιδίως 35 εξ.

⁶³⁶ Για τα άμφια βλ. Α/Α 2.

⁶³⁷ Sophocleous 1994, 145, εικ. 19.

⁶³⁸ Stylianos 1997, πίν. 332.

⁶³⁹ Ο ίδιος 1985, 332.

⁶⁴⁰ Παπαγεωργίου 1975, 83.

⁶⁴¹ Μαραβά-Χατζηνικολάου, 1953 (²1995), πίν. XXII.

⁶⁴² Perdíkis 1997, 36.

⁶⁴³ Ο ίδιος 2003, 198.

Κρήτης⁶⁴⁴ και σε εικόνα του 17^{ου} αιώνα με άγγελο-ιερέα από το Κάστρο της Χώρας, στη Μύκονο⁶⁴⁵. Στο κεφάλι φορεί επιρριπτάριον. Με ιερατική στολή, αλλά χωρίς επιγονάτιο παρουσιάζονται οι κληρικοί στα παραδείγματα A/A **2, 11, 19** και εκτός Κύπρου σε εικόνα με τον άγιο Θεοδόσιο και σκηνές του βίου του (αρχές 17^{ου} αιώνα)⁶⁴⁶.

Με το δεξιό χέρι κρατεί θυμιατήριο και λιβανίζει τα ιερά πρόσωπα. Ιερέας που λιβανίζει απεικονίζεται και σε εικόνα από την Κέρκυρα.⁶⁴⁷ Ο Απόστολος Πέτρος εικονίζεται να θυμιατίζει στην εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου από την Πάτμο του 15^{ου} αιώνα⁶⁴⁸. Επίσης ο αρχιερέας που παρουσιάζεται σε εικόνα με την Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου των μέσων του 16^{ου} αιώνα⁶⁴⁹ και ένας ιερέας σε εικόνα από την Κέρκυρα⁶⁵⁰.

Ο δωρητής με το αριστερό χέρι κρατεί όρθιο ανοικτό ενεπίγραφο ελλητάριο: Ω ΠΑΝΥΜ/ΝΗΤΕ ΜΗ(ΤΕ)Ρ Η ΤΕ/ΚΟΥΣΑ ΤΟΝ ΠΑΝΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΓΙ/ΩΤΑΤΟΝ ΛΟΓΟΝ (24^{ος} οίκος Ακαθίστου⁶⁵¹). Ο Κύπρου Νικηφόρος κρατεί ελλητάριο με τον ίδιο οίκο και στο παράδειγμα A/A **26**. Η αναγραφή του συγκεκριμένου οίκου, οδηγεί στην υπόθεση ότι εικονίζεται η ακολουθία της Δ' Στάσεως των οίκων της Θεοτόκου που αναγιγνώσκεται την Παρασκευή της Δ' Εβδομάδος των Νηστειών⁶⁵². Εικονογραφικά δεν συμφωνεί απόλυτα με την απόδοση του 24^{ου} Οίκου⁶⁵³, όμως όταν τελείται η συγκεκριμένη ακολουθία ο ιερέας στέκει μπροστά στην εικόνα της Παναγίας, η οποία μπορεί να βρίσκεται στο εικονοστάσιο ή σε προσκυνητάριο ή ακόμα σε τοιχογραφία λ.χ. σε σκηνές οίκων του Ακαθίστου⁶⁵⁴.

Η εικόνα αποδίδεται στον ζωγράφο Παύλο ιερογράφο⁶⁵⁵, ο οποίος ζωγράφησε τα παραδείγματα A/A **25-28, 30**.

⁶⁴⁴ Gerola 1993, πίν. 11, αρ. 3.

⁶⁴⁵ Λήμμα «Μύκονος, Castle of Chora, churches of Agioi Anargyroi, of Paraportiani and of Agios Ioannis Vathous», *Archaeological Reports for 2006-2007*, no. 53, Published by the Council of the Society for the Promotion of Hellenic Studies and the Council of the British School at Athens, [Athens], 2007, 82-83.

⁶⁴⁶ Μπορμπουδάκης 1993, εικ. 51.

⁶⁴⁷ Βοκοτόπουλος 1995, 97-98.

⁶⁴⁸ *Byzantine Art* 1964, αρ. 198.

⁶⁴⁹ Ό.π., αρ. 269.

⁶⁵⁰ Βοκοτόπουλος 1995, 97-98.

⁶⁵¹ Τριώδιον 1960, 302.

⁶⁵² Ό.π., 296.

⁶⁵³ Καλοκύρης 1971, 83 εξ., Spatharakis 2005, fig. 701-705, Ασπρά-Βαρδαβάκη 2001, Κλαβαριώτου 2007.

⁶⁵⁴ Spatharakis 2005, fig. 657, 697, 699, 707, 709-710.

⁶⁵⁵ Για τον ζωγράφο βλ. Ηλιάδης 2004.

Ως ένθρονη, μετωπική, αριστεροκρατούσα εμφανίζεται η Θεοτόκος στον τύπο της Οδηγήτριας⁶⁵⁶, τον κατεξοχήν τύπο της απεικόνισης της Ενανθρώπισης⁶⁵⁷. Στο παράδειγμα A/A 24 υπάρχει το ίδιο χωρίο.

Ο νήπιος Χριστός κάθεται σε πλάγια θέση στον αριστερό μηρό της μητέρας του. Με το υψωμένο δεξιό χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατεί ενεπίγραφο ειλητάριο, όπως και στο A/A: ΠΝ(ΕΥΜ)Α Κ(ΥΡΙΟ)Υ Ε/Π ΕΜÈ Ο Ύ Ε/ΝΕΚΕΝ ΄ΕΧ/ΡΙΣ΄ΕΜΕ ΄ΕΥΑ (Ησ. 61,1. Λουκ. 4, 18).

Πάνω στα ερεισίχειρα εικονίζονται γονατιστοί κατά το δυτικό τρόπο δύο σεβίζοντες λευκοφορημένοι άγγελοι με κόκκινα φτερά, όπως και στην εικόνα του αγίου Νικολάου της Στέγης του 1633 στην Κακοπετριά⁶⁵⁸ (επαρχ. Λευκωσίας) που ζωγράφησε ο Παύλος ιερογράφος⁶⁵⁹.

Κάτω από το δεξιό χέρι της εικονίζεται ο δωρητής της εικόνας Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Νικηφόρος (1641-1674)⁶⁶⁰ όπως αναφέρει η αφιερωματική επιγραφή: ΔΕΥΣΙC ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΤΑΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ/ ΠΑCΗC ΚΥΠΡΟΥ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΙΟΥCΤΙΝΙΑΝΗΣ ΑΧΝ Χ(ΡΙCΤΟ)Υ.

Ο Νικηφόρος τέως ηγούμενος Κύκκου, στον οποίο οφείλονται τα A/A 21, 22 εικονίζεται σε μικρή κλίμακα όρθιος στραμμένος προς τα αριστερά. Με το αριστερό χέρι κρατεί ανοικτό ενεπίγραφο ειλητάριο με την αρχή του τελευταίου οίκου του Ακάθιστου Ύμνου: Ω ΠΑΝΥΜ/ΝΗΤΕ ΜΗΤΕΡ Η/ ΤΕΚΟΥCΑ ΤΟΝ/ ΠΑΝΤΩΝ ΑΓΙΩΝ/ ΑΓΙΩΤΑΤΟ/Ν ΛΟΓΟΝ (24^{ος} οίκος Ακαθίστου Ύμνου⁶⁶¹) και το δεξιό υψώνεται ικετευτικά προς τα θεία πρόσωπα. Ο Κύπρου Νικηφόρος κρατεί ειλητάριο με τον ίδιο οίκο όπως στο παράδειγμα A/A 24.

Φορεί πλήρη αρχιερατική σκευή όπως και στα παραδείγματα A/A 22, 26: στιχάριο, επιτραχήλιο, αρχιερατικό σάκκο⁶⁶² κόκκινου και πράσινου χρώματος με χρυσά σχέδια, επιγονάτιο και λευκό ωμοφόριο με χρυσούς σταυρούς και διάλιθη χρυσή μίτρα⁶⁶³. Στα πόδια διακρίνονται τα μαύρα υποδήματά του. Κάτω από τον δωρητή αναγράφεται η χρονολογία: ΑΧΝ Χ(ΡΙCΤΟ)Υ (1650). Η εικόνα

⁶⁵⁶ Παρόμοια παραδείγματα ένθρονης Θεοτόκου, πρβλ Rice 1937, pl. VII, 3, pl. VIII, 5, pl. XXVII, 61.

⁶⁵⁷ *Μήτηρ Θεού* 2000, 43.

⁶⁵⁸ Ηλιάδης 2007, 418, εικ. 15.

⁶⁵⁹ Ό.π., 415.

⁶⁶⁰ Κύρρης, Jakovljević χ.χ., χ.σ., Λήμμα «Νικηφόρος αρχιεπίσκοπος», *ΜΚΕ* 10, 224-226. Σταυρίδης 2006, ό.π., Μιχαήλ 2005, 108.

⁶⁶¹ *Τριώδιον* 1960, 296, 302.

⁶⁶² Μπαλιάν 1999, 41, αρ. 10 όπου εικονίζεται σάκκος του 17^{ου} αιώνα.

⁶⁶³ Ό.π., 43, αρ. 52 όπου εικονίζεται μίτρα 17^{ου} αιώνα.

αποδίδεται στον ζωγράφο Παύλο ιερογράφο⁶⁶⁴, ο οποίος εκτέλεσε τα παραδείγματα A/A **24-28, 30**.

Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ με δωρητή (Έτους: 1652)

A/A **26**

Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ εικονίζεται έως την οσφύ, μετωπικός με τη συνήθη στολή του. Κάτω αριστερά εικονίζεται όρθιος σε στάση δέησης ο δωρητής Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Νικηφόρος⁶⁶⁵ σύμφωνα με τη συνοδευτική επιγραφή.

Στο ειλητάριο του αρχιεπισκόπου αναγράφεται το μεγαλυνάριο του Αρχαγγέλου Μιχαήλ: *ΜΙΧΑΗΛ ΑΡΧΑ'ΓΓΕΛΕ ΤΟΥ ΧΥ ΜΝΗΣΘΗΤΕ[...]
ΑΓΡΙΩ'ΤΑΤΟΣ ΕΠ' ΕΜΟΥ ΜΗΔΕ ΤΗ'Ν ΨΥΧΗ'Ν ΜΟΥ, ΑΡΠΑ'ΣΕ ΩΣ
ΣΤΡΟΥΘΙ'ΟΝ ΕΝ ΩΡΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑ'ΤΟΥ ΣΥ ΜΟΙ ΒΟΗ'ΘΗΣΟΝ*⁶⁶⁶. Η επιγραφή σε συνδυασμό με την απεικόνιση του Αρχαγγέλου δηλώνουν το ρόλο του ως ψυχοπομπού και κριτή των νεκρών⁶⁶⁷.

Στο κάτω μέρος της εικόνας αναγράφεται η αφιερωματική επιγραφή: *ΔΕ'ΗCΙC ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΩΤΑ'ΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙCΚΟ'ΠΟΥ ΠΑ'ΧΗC ΚΥ'ΠΡΟΥ ΚΑΙ'
ΝΕ'ΑC ΙΟΥCΤΙΝΙΑΝΗC ΚΥΡΙ'ΟΥ ΝΙΚΗΦΟ'ΡΟΥ ΑΧΝΒ. ΧΥ: ΧΕΙΡ ΕΜΟΥ
ΠΑΥ'ΛΟΥ.*

Η εικόνα υπογράφεται από τον ζωγράφο Παύλο ιερογράφο⁶⁶⁸, ο οποίος ζωγράφησε και τα παραδείγματα A/A **24-25, 27-28, 30**.

Ο άγιος Επιφάνιος με δωρητές (Έτους: 1659)

A/A **29**

Η εικόνα του αγίου Επιφανίου προέρχεται από το καθολικό της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού στον Καλοπαναγιώτη⁶⁶⁹. Ο άγιος παριστάνεται έως τη μέση μετωπικός, να ευλογεί με το δεξιό και με το αριστερό να κρατεί κλειστό βιβλίο⁶⁷⁰.

⁶⁶⁴ Για τον ζωγράφο βλ. Ηλιάδης 2004.

⁶⁶⁵ Ο Νικηφόρος ως δωρητής απεικονίζεται και στα παραδείγματα A/A **21-22, 26**.

⁶⁶⁶ Τμήμα του κειμένου της επιγραφής προέρχεται από το μεγαλυνάριο του Αρχαγγέλου.

⁶⁶⁷ Π. Καλαμάρα, «Το εικονογραφικό θέμα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ ως κριτή των νεκρών και η κοινωνική παράμετρος της επικράτησής του κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο στη Μάνη», στο *Δέκατο έκτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 1996, 35-36, Κουκιάρης 2006, 145-147.

⁶⁶⁸ Για τον ζωγράφο βλ. υποσ. 722.

⁶⁶⁹ Styliανου 1985, 305.

⁶⁷⁰ Για την εικονογραφία του αγίου Επιφανίου, καθώς και για σχετικά παραδείγματα βλέπε: B. Baldwin, A.-M. Talbot, Λήμμα, «Eriphanios», *ODB* 1, 714, Σωτηρίου 1935, πίν. 77, Μίτζονις 1973, 283, 299, 338, 372, 387, Styliανου 1985, 71 (τοιχογραφία των μέσων του 14^{ου} αιώνα στον Άγιο

Κάτω, δεξιά και αριστερά του αγίου, εικονίστηκαν σε μικρή κλίμακα οι δωρητές, ο *πρωτοϊερέας* (sic, πρωθιερέας) Γαβριήλ και η σύζυγός του. Ο Γαβριήλ γονατίζει και έχει τα χέρια υψωμένα σε δέηση, με το βλέμμα προς τον άγιο και αιμορραγεί από πληγή στο λαιμό. Πληγωμένοι δωρητές απεικονίζονται σε εικόνες του 16^{ου} αιώνα με τον Χριστό και την Θεοτόκο από την Πάφο⁶⁷¹ και από το Μονάγρι (επαρχ. Λεμεσού)⁶⁷² αντίστοιχα, σε εικόνα με την Κοίμηση της Θεοτόκου, περιβαλλόμενη από μικρογραφίες του τέλους του 17^{ου} αιώνα από την Κεφαλονιά⁶⁷³.

Φορεί ιερατικά άμφια, όπως ο ιερέας στην εικόνα A/A 1. Στο φελόνιό του φέρει τρία επιρράμματα διακοσμημένα με σταυρούς, όπως ο ιερέας Βασίλειος Χάμαδος σε τοιχογραφία (1474) στον Αρχάγγελο του Πεδουλά⁶⁷⁴ και ο ιερέας Πέτρος Περάτης⁶⁷⁵ σε τοιχογραφία (1494) στο ναό του Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι στην Πλατανιστάσα⁶⁷⁶, οι κληρικοί στη σκηνή της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού στον ίδιο ναό⁶⁷⁷ και ένας ιερέας σε τοιχογραφία του 1535 στη μονή

Νικόλαο της Στέγης στην Κακοπετριά), 74 (τοιχογραφία του 13^{ου} αιώνα στον Άγιο Νικόλαο της Στέγης στην Κακοπετριά), 79 (τοιχογραφία του 1520 στην Παναγία Θεοτόκο στην Κακοπετριά), 88 (τοιχογραφία του 1513 στον Άγιο Σωζόμενο στη Γαλάτα), 93-94 (τοιχογραφία του 1514 στην Παναγία Θεοτόκο στη Γαλάτα), 106 (τοιχογραφία του 1514 στην Αγία Παρασκευή στη Γαλάτα), 118 (τοιχογραφία του 1105/1106 στο ναό Παναγίας Ασίνου), 147 (τοιχογραφία των αρχών του 16^{ου} αιώνα στην Παναγία στο Κούρδαλι), 175 (τοιχογραφία του 1192 στο ναό της Παναγίας του Άρακος), 218 (τοιχογραφία του 1494 στο ναό Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι), 227 (τοιχογραφία 14^{ου} αιώνα στο ναό Τιμίου Σταυρού στο Πελέντρι), 237 (τοιχογραφία του τέλους του 15^{ου} αιώνα στην Αγία Μαύρη στο Κουλάκι), 254 (τοιχογραφία του 1495 στον Άγιο Μάμα Λουβαρά), 273 (τοιχογραφία της δεύτερης δεκαετίας του 16^{ου} αιώνα στο ναό του Σωτήρος στο Παλαιχώρι), 289 (τοιχογραφία 16^{ου} αιώνα στο ναό Αγίου Ιωάννου Προδρόμου στον Ασκά), 302 (τοιχογραφία του 15ου αιώνα στο ναό του Αγίου Ηρακλειδίου της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού στον Καλοπαναγιώτη), 325 (τοιχογραφία του 1280 στην Παναγία του Μουτουλλά), 339 (τοιχογραφία του 1474 στον Αρχάγγελο Πεδουλά), 348 (τοιχογραφία του πρώτου τετάρτου του 16^{ου} αιώνα στο ναό της Παναγίας στα Καμινάρια), 349 (τοιχογραφία του τέλους του 12^{ου} αιώνα στην κατακόμβη της Αγίας Σολομονής στην Πάφο), 364 (τοιχογραφία του 1183 στην Εγκλείστρα του Αγίου Νεοφύτου στην Πάφο), 405 (τοιχογραφία 16^{ου} αιώνα στο ναό Αγίου Νικολάου, Γαλαταριά, επαρχ. Πάφου), 417 (τοιχογραφία τέλους 15^{ου} αιώνα στη Λετύμπου), 421(τοιχογραφία 15^{ου}/16^{ου} αιώνα στον Αρχάγγελο στο Χόλι, επαρχ. Πάφου), 422 (τοιχογραφία γύρω στα 1160-80 στο ναό των Αγίων Αποστόλων στο Πέρα Χωριό), 448-49 (τοιχογραφία τέλους 12^{ου} αιώνα στον Αρχάγγελο, Κάτω Λεύκαρα), Μουρική 1993, 240, 258, 261, Μακάριος 1997, χ.σ.: τοιχογραφία στο ναό του Αγίου Νικολάου της Στέγης, 14^{ος} αιώνα *Κύπρια Μηναία (Μην Μάιος)*, 93-94 όπου και εκτενής βιβλιογραφία. Στο Βυζαντινό Μουσείο της Ιεράς Μητροπόλεως Πάφου φυλάσσεται η λατρευτική εικόνα του αγίου Επιφανίου από τον ομώνυμο ναό της Ασπρογιάς του 14^{ου} αιώνα (αδημοσίευτη). Ο άγιος Επιφάνιος εικονίζεται σε επιστύλιο του τέλους του 15^{ου} αιώνα από την Κυπερούντα, βλ. Sophocleous 2006, 409, αρ. 101. Επίσης στο ναό του Τρυπιώτη στη Λευκωσία υπάρχει μεγάλων διαστάσεων εικόνα του αγίου Επιφανίου του 18^{ου} αιώνα.

⁶⁷¹ Λήμμα «Ιησούς Χριστός ο Δίκαιος Κριτής», *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος* 1997, αρ. 150 (Α. Παπαγεωργίου).

⁶⁷² Rice 1937, pl. XXI, 36.

⁶⁷³ Κεφαλονιά 1989 (²1993), τόμος 1, 92, 94.

⁶⁷⁴ Stylianos 1985, 332.

⁶⁷⁵ Παπαγεωργίου 1975, 85.

⁶⁷⁶ Stylianos 1985, 188. Στους πόλους του φελονίου του ιερέως παριστάνεται η Δέηση (Χριστός, Παναγία και Ιωάννης ο Πρόδρομος).

⁶⁷⁷ A. and J. Stylianos, *En toutw Nika/ In hoc vinces/ By this Conquer*, Nicosia 1971, 90, εικ. 49. Ο Stylianos χρονολογεί την τοιχογραφία στα 1466 αντί του γενικότερα αποδεκτού 1494.

Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος⁶⁷⁸. Ο ιερέας Βασίλειος επιπλέον φέρει επιγονάτιο στην αριστερή πλευρά, όπως ο άγιος Θεόδωρος ο Στουδίτης σε τοιχογραφία του 1313/1314 στη Studenica⁶⁷⁹ και ο ίδιος άγιος εικόνα του δεύτερου μισού του 15^{ου} αιώνα στο Σινά⁶⁸⁰. Στο κεφάλι φορεί σκούφο, όπως οι δωρητές στις εικόνες A/A **4, 24**.

Αριστερά της δωρήτριας αναγράφεται η χρονολογία ΑΧΝΘ (1659) και δεξιά από το επιγονάτιο η αφιερωματική επιγραφή: *ΔΕΗΙCΙC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ CΟΥ ΓΑΒΡΗΛ ΠΡΩΤΟΙΕΡΕΩC Κ(ΑΙ) ΤΗC ΧΗΝΒίου αυτου*.

Παναγία η Τραχωνίτισσα με δωρητή (Έτους: 1670)

A/A **31**

Στη λατρευτική εικόνα από τον κατεχόμενο ναό της Παναγίας στο Τραχώνι (επαρχ. Λευκωσίας), η Θεοτόκος εικονίζεται ένθρονη με το Παιδίον Ιησού. Κάτω αριστερά, μπροστά από το θρόνο της Παναγίας, εικονίζεται σε μικρή κλίμακα ο δωρητής της εικόνας ιερέας Σάββας, να γονατίζει στο δάπεδο, πίσω από το υποπόδιο του θρόνου και υψώνει τα χέρια σε δέηση⁶⁸¹.

Φορεί την ιερατική του στολή: λευκό στιχάριο με μαύρο σχέδιο, επιτραχήλιο, επιγονάτιο και μαύρο φελόνιο με κόκκινες γραμμές. Στο κάτω μέρος της εικόνας αναγράφεται η αφιερωματική επιγραφή⁶⁸²: *ΙCΤΟΡΗΘΗ Η ΠΑΡΟΥCΑ ΕΙΚΩΝ ΔΙΑ CΥΝΔΡΟΜΗC ΚΑΙ ΠΟΘΟΥ ΤΟΥ ΕΥΛΑΒΕCΤΑΤΟΥ CΑΒΑ ΙΕΡΕΟC ΚΑΙ ΕΥΚΕCΤΕ ΑΥΤΟΥ ΑΜΗΝ. ΑΧΟ Χ(ΠΙCΤΟ)Υ ΙΩΑΝΝΙΚΙΟΥ*.

Ο ζωγράφος της εικόνας είναι ο επίσκοπος Κιτίου Ιωαννίκιος (1679/80-1704)⁶⁸³, ο οποίος δείχνει μια αξιοσημείωτη προτίμηση στη ρεαλιστική απόδοση

⁶⁷⁸ Ό.π., 101, εικ. 52.

⁶⁷⁹ Ćirković, Korac, Babić 1986, 134, no 108.

⁶⁸⁰ *Sinai* 1990, 203, αρ. 76.

⁶⁸¹ Rice 1937, pl. XXVII, 61.

⁶⁸² Κατά Rice 1937, 61.

⁶⁸³ Κατά Κίτιον 2002, 84 εξ., 197, Πρόκειται για τον ζωγράφο Ιωαννίκιο Α', επίσκοπο Κιτίου (1679/80-1704) του οποίου τα ενυπόγραφα έργα χρονολογούνται μεταξύ των ετών 1670-1686, Χατζηδάκης, Δρακοπούλου 1997/1997, 340, Rice 1937, αρ. 133: εικάζει ότι η εικόνα της Παναγίας από το Τραχώνι μπορεί να αποδοθεί στον ζωγράφο Ιωαννίκιο που υπογράφει την εικόνα της αγίας Παρασκευής (1678) από τη Νήσου. Οι Χατζηδάκης, Δρακοπούλου 1997, ό.π. δίνουν λάθος τη χρονολογία της εν λόγω εικόνας, 1698. Η εικόνα της αγίας Παρασκευής, σύμφωνα με τη νεότερη έρευνα (Κατά Κίτιον 2002, 88) έχει αποδοθεί στον ζωγράφο Ιωαννίκιο (δράση μεταξύ των ετών 1678-1693), μαθητή και ανεπίσημο του ζωγράφου Ιωαννικίου Α', επισκόπου Κιτίου. Οι Χατζηδάκης, Δρακοπούλου, ό.π., αναφέρονται και σε άλλα ενυπόγραφα έργα του ζωγράφου Ιωαννικίου (δράση 1676-1713), προφανώς συγχέοντας τα δύο πρόσωπα. Για τη διάκριση των ομώνυμων ζωγράφων σε

των χρυσοποίκιλτων υφασμάτων. Ο Rice⁶⁸⁴ μετέγραψε λανθασμένα το όνομα του ζωγράφου σαν *Ιωάννιος* αντί του ορθού *Ιωαννίκιος*.

Η αγία Μαρίνα με ιερέα δωρητή (Έτους: 1670)

A/A **32**

Στην απολεσθείσα εικόνα της αγίας Μαρίνης⁶⁸⁵ απεικονιζόταν ένας ιερέας δωρητής κατά συνοπτική περιγραφή του Gunnis, που δεν παρέχει άλλες πληροφορίες⁶⁸⁶.

Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος με δωρητή (Έτους: 1685)

A/A **35**.

Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος εικονίζεται ημίσωμος, ελαφρά στραμμένος προς τα δεξιά. Στο αριστερό κρατεί σταυροφόρο ενεπίγραφο ειλητάριο. Στο πλαίσιο της εικόνας ακολουθούν 15 σκηνές του βίου του⁶⁸⁷. Άλλα παρόμοια παραδείγματα έχομε σε εικόνες του 13^{ου} αιώνα από το Σινά⁶⁸⁸, του 16^{ου} αιώνα από τη Μονή Διονυσίου Αγίου Όρους⁶⁸⁹, από την Εθνική Πινακοθήκη της Μπλόνιας στην Ιταλία⁶⁹⁰, από τη Μονή Προδρόμου στο νησί Ιωαννίνων⁶⁹¹ και του 17^{ου} αιώνα από την Μονή Τοπλού Κρήτης⁶⁹² κ.ά. Σε αδημοσίευτη εικόνα αγίου

σχέση με τα έργα τους βλ. Μιχαηλίδης 1992, 115 εξ., Ανδρέου 2000, σποράδην. *Κατά Κίτιον αιογραφική τέχνη* 2002, αρ. 54, 55, Ηλιάδης 2007, 423 εξ.

⁶⁸⁴ Σύμφωνα με τον Rice 1937 και τις τότε επικρατούσες απόψεις, η εικόνα ακολουθεί «ανατολίτικο πρότυπο», και αναφέρει λανθασμένα ότι ζωγραφίστηκε από τον ζωγράφο που ζωγράφησε την Βρεφοκρατούσα Θεοτόκο στην Πάνω Λακατάμεια, τον οποίο ωστόσο αγνοεί, δηλαδή τον Παύλο ιερογράφο.

⁶⁸⁵ Για την εικονογραφία της αγίας Μαρίνης μόνης της, ενδεικτικά βλ. A. Kazhdan, N. Patterson Ševčenko, Λήμμα «Marina», *ODB* 2, 1299, Παϊσίδου 2002, 252-253 καθώς και στο παράδειγμα A/A **52**.

⁶⁸⁶ Gunnis 1936 (51973), 219.

⁶⁸⁷ Για τον εικονογραφικό κύκλο του Προδρόμου, βλ. Κατσιώτη 1998, σποράδην, Παϊσίδου 2002, 158 εξ., *Κατά Κίτιον* 2002, αρ. 25 (Κ. Γερασίμου).

⁶⁸⁸ *Sinai* 1990, 52.

⁶⁸⁹ Καδός 1997, 48-49.

⁶⁹⁰ Κατσιώτη 1998, 346.

⁶⁹¹ Ο.π., 347.

⁶⁹² Μπορμπουδάκης 1993, αρ. 141.

Ιωάννου του Προδρόμου, του 17^{ου} αιώνα, από το ναό Αγίου Ανδρονίκου και Αθανασίας στη Λεμεσό, έργο του ίδιου αγιογράφου με την εικόνα από το Μπέλλαπαϊς και σκηνές από το εικονογραφικό κύκλο του αγίου.

Στην εικόνα από το Μπέλλαπαϊς, αριστερά εικονίζεται ο δωρητής της εικόνας ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Χριστόδουλος Β' (περί το 1679 ή 1682-1685)⁶⁹³. Παριστάνεται όρθιος, δεόμενος να στρέφεται προς τον άγιο. Ο Χριστόδουλος εικονίζεται σε προχωρημένη ηλικία με γκριζόασπρα μαλλιά και γένια.

Φορεί στιχάριο χρώματος πράσινου με μαύρα περιγράμματα και πτυχώσεις, κόκκινο σάκκο με χρυσή παρυφή και χρυσή απόληξη στα φαρδομάνικα και στο λαιμό. Η χρυσή διακόσμηση του σάκκου φέρει ρόμβους και ωοειδή μοτίβα. Μέσα σε κάθε ρόμβο υπάρχει ένας ισοσκελής ελληνικός σταυρός με την επιγραφή *Ι(ΗΣΟΥ)C Χ(ΡΙΣΤΟ)C ΝΙΚ<Α>*. Παρόμοιο διάκοσμο φέρουν αρχιερατικός σάκκος του 17^{ου} αιώνα από τη Βενετία⁶⁹⁴, ο σάκκος του αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου σε εικόνα του τέλους του 17^{ου} αιώνα της Μονής Παντοκράτορος Αγίου Όρους⁶⁹⁵, σε τεμάχια εκκλησιαστικών αμφίων πιθανόν του 17^{ου} αιώνα⁶⁹⁶ και σε εικόνα του Χριστού του 1740 στο ναό Αγίας Νάπας Λεμεσού⁶⁹⁷. Πάνω από το σάκκο φορεί χρυσοποϊκίλο ωμοφόριο. Στο κεφάλι φορεί χρυσοποϊκίλη μίτρα και στα πόδια μαύρα υποδήματα.

Στο κάτω μέρος αναγράφεται η αφιερωματική επιγραφή: *ΔΕΗCΙC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΧΡΙCΤΟΔΟΥΛΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙCΚΟΠΟΥ ΠΑCΗC ΚΥΠΡΟΥ: ΑΧΠΕ. ΧΕΙΡ ΛΕΟΝΤΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΕΚ ΝΕΜΕCΟΥ*⁶⁹⁸. Στο χρυσό βάθος, πάνω δεξιά υπάρχει επιγραφή ανακαίνισης της εικόνα μετά από καταστροφή που προξένησαν αλλόφυλοι, προφανώς οι Τούρκοι: *Η ΠΑΡΟΥCΑ ΕΙΚΩΝ ΥΠΟ ΤΩΝ ΑΛΛΟΦΥΛΩΝ ΔΙΕΦΘΑΡΙ Κ(ΑΙ) ΑΝΕΚΕΝΙCΘΗ ΕΠΙ ΤΩΝ ΗΜΕΡΩΝ ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΕCΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΖΑΝΤΗ ΟΥ ΜΝΗCΘΗΤΙ ΑΓΙΕ CΥΜΒΙΑC Κ(ΑΙ) ΤΩΝ ΤΕΚΝΩΝ ΑΥΤΟΥ ΑΩΓ' Χ(ΡΙCΤΟ)C*⁶⁹⁹.

⁶⁹³ Για τα έτη αρχιεπισκοπείας του Χριστοδούλου Β', βλ. Λήμμα «Χριστόδουλος Β'», *ΜΚΕ* 14, 81, Παπαγεωργίου, 1995, XXV, Μιχαήλ 2005, 373: δεν σημειώνει τα έτη αρχιεπισκοπίας του Χριστοδούλου Β', τον οποίο τοποθετεί μετά το 1678 και πριν το 1695.

⁶⁹⁴ Μαλτέζου χ.χ., χωρίς αρίθμηση.

⁶⁹⁵ *Μονή Παντοκράτορος* 1998, εικ. 134.

⁶⁹⁶ Μπαλιάν 1999, 30, εικ. 17-18.

⁶⁹⁷ Ανδρέου 2000, 36-37, 109.

⁶⁹⁸ Για τον ζωγράφο Λεόντιο βλ. C. Hadjichristodoulou, "A map of Cyprus in a Post Byzantine Cypriot Icon", *Tetradia Ergasias* 25/26 (2004), Institute for Neohellenic Research N.H.R.F., 337-346, Ηλιάδης 2007, 421 εξ.

⁶⁹⁹ Στυλιανού 1957, υποσ. 65.

Στην εικόνα παριστάνονται κάτω οι άγιοι Πάντες⁷⁰⁰ και άνω ο Χριστός σε μεγαλύτερη των υπολοίπων μορφών κλίμακα σε αποκαλυπτικό όραμα. Επίσης σε τοιχογραφία του 13^{ου} αιώνα στο ναό του Αγίου Γεωργίου στην Kartlia, Γεωργία⁷⁰¹, σε λοφία του τρούλλου ίσως του 13ου αιώνα στη Raca, Γεωργία⁷⁰². Ο Χριστός εικονίζεται καθισμένος επί νεφών που βαίνουν σε τροχούς, το οποίο ανακρατούν δύο άγγελοι και πλαισιώνεται από τα σύμβολα των ευαγγελιστών⁷⁰³ και εξαπτέρυγα, όπως στην εικόνα από τον Άγιο Κασσιανό στη Λευκωσία του 16^{ου} αι⁷⁰⁴, σε εικόνα του 1737 από την Πάρο⁷⁰⁵. Παρόμοιες απεικονίσεις συμβόλων των ευαγγελιστών υπάρχουν στο χειρόγραφο Dd. 9.69 γύρω στο 1350 στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Καίμπριτζ⁷⁰⁶, σε αμφιπρόσωπη εικόνα από τη Θεσσαλονίκη με το Όραμα του Ιεζεκιήλ μεταξύ των ετών 1371 και 1393⁷⁰⁷. Με τη μορφή τετράμορφου απαντούν σε τοιχογραφία του 13^{ου} αιώνα, στο ναό Αγίου Ανδρέου στο Λιβιάδι Κυθήρων⁷⁰⁸, σε μικρογραφία του 14^{ου} αιώνα στον κώδικα 937 της Μονής Βατοπεδίου στο Άγιον Όρος⁷⁰⁹, σε τοιχογραφία του τρίτου τετάρτου του 14^{ου} αιώνα στο ναό του τιμίου Σταυρού στο Πελέντρι⁷¹⁰. Οι ευαγγελιστές σε μεμονωμένες απεικονίσεις τους συνοδεύονται από τα σύμβολά τους όπως σε μικρογραφίες του 18^{ου} αιώνα στον κώδ. 272 της Μονής Καρακάλου στο Άγιον Όρος⁷¹¹, σε εικόνα με τον άγιο Ιωάννη Θεολόγο του 18^{ου} αιώνα από τη Λεμεσό⁷¹².

⁷⁰⁰ Για την εικονογραφία των αγίων Πάντων βλ. G. Millet, *La Dalmatique du Vatican*, Paris 1945, 9 εξ., 81εξ, πίν. 1.2, Γ. Γούναρης, *Εικόνες της Μονής Λειμώνος*, Θεσσαλονίκη 2002, αρ. 41.

⁷⁰¹ *Georgia* 1996, εικ. 34.

⁷⁰² *Ό.π.*, εικ. 38.

⁷⁰³ Βλ. Δήμμα “Evangelist symbols”, *ODB* 2, 762 (A. Weyl Carr), Δήμμα “Evangelistensymbole”, *RbK* 2, 508-516 (K. Wessel), Ν. Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική Τέχνη. Μνημειακή Ζωγραφική*, Αθήνα 1991, 213, εικ. 27 με την ψηφιδωτή παράσταση στη Μονή Λατόμου Θεσσαλονίκης, Ν. Πανσελήνου, «Τα σύμβολα των ευαγγελιστών στη βυζαντινή μνημειακή τέχνη. Μορφή και περιεχόμενο», *ΔΧΑΕ* 17 (1993-94), 79-86. Στη σελ. 81, εικ. 2, βλ. την πρόσθια όψη αμφιπρόσωπης εικόνας με το Όραμα των προφητών Ιεζεκιήλ και Αββακούμ του 14^{ου} αιώνα από τη Βουλγαρία, όπου τα σύμβολα των ευαγγελιστών προβάλλουν πίσω από τη δόξα του Χριστού συναποτελώντας με αυτόν τη *Majestas Domini*.

⁷⁰⁴ Rice 1937, no. 20.

⁷⁰⁵ Α. Κ. Ορλάνδος, «Οι μεταβυζαντινοί ναοί της Πάρου», *ABME* 10 (1964)133.

⁷⁰⁶ *Byzantium* 2004, 263, εικ. 9.7.

⁷⁰⁷ *Ό.π.*, 198, εικ. 117.

⁷⁰⁸ Chatzidakis, *Bitha* 2003, 70, εικ. 23.

⁷⁰⁹ *Θησαυροί*, τόμος Δ' (1991), εικ. 253.

⁷¹⁰ *Πελέντρια* 2005, 69.

⁷¹¹ *Θησαυροί*, τόμος Γ' (1979), εικ. 296-299.

⁷¹² Παναγής 2002, 56.

Ο ουρανός δηλώνεται με έναστρο ημικύκλιο πάνω από τον Χριστό. Στον υπόλοιπο χώρο κάτω από τον Χριστό εικονίζονται οι χοροί των Αγίων Πάντων, όπως οι εικόνες από τη Μονή Λειμώνος Λέσβου του β' μισού του 16^{ου} αιώνα⁷¹³ και από τη Μονή Κύκκου του 18^{ου} αιώνα. Παρόμοια παράσταση οράματος σε κυπριακή έχουμε σε εικόνα του 1773 από το καθολικό της τέως Μονής Αγίου Σάββα Καρόνος στην Τραχυπέδουλα (επαρχ. Πάφου)⁷¹⁴.

Κάτω αριστερά εικονίζεται ο δωρητής της εικόνας ιερομόναχος Νικηφόρος γονυπετής και δεόμενος, σύμφωνα με τη συνοδευτική επιγραφή. Ο Νικηφόρος είναι ντυμένος όπως οι ιερείς στα παραδείγματα A/A **19, 24, 29, 31**. Φορεί γκριζοστιχάριο, ερυθρό φελόνιο και επιτραχήλιο. Ως ιερομόναχος φορεί επανωκαλύμμαυχο, όπως ο Αρχιεπίσκοπος Κυπριανός ως αρχιμανδρίτης σε ελαιογραφία⁷¹⁵ και στα παραδείγματα A/A **44-46, 49 κ.ά.**

Η εικόνα φέρει τη χρονολογία ΑΧΠΣΤ (1686) και υπογράφεται από τον ζωγράφο ιερομόναχο Λεόντιο⁷¹⁶ από τη Λεμεσό, που έχει ζωγραφίσει και τις εικόνες A/A **35-37**.

Ο Απόστολος Βαρνάβας με δωρητή (Έτους: 1691)

A/A **37**

Ο Απόστολος Βαρνάβας⁷¹⁷ εικονίζεται με επισκοπικά άμφια καθισμένος σε πολυτελή ξυλόγλυπτο θρόνο με υψηλό ερεισίνωτο⁷¹⁸ και πατεί σε υποπόδιο⁷¹⁹. Με το δεξιό χέρι ευλογεί και με το αριστερό στηρίζει ανοικτό ευαγγέλιο στο γόνατο του. Στις άνω γωνίες εικονίζονται μέσα από νέφη οι Αρχάγγελοι, προσκομίζοντας

⁷¹³ Γούναρης 1999, αρ. 41.

⁷¹⁴ Sophocleous 2000, no 58 (G. Philotheou).

⁷¹⁵ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 99, εικ. 80.

⁷¹⁶ Ηλιάδης 2007, 423 εξ.

⁷¹⁷ Κιτρομηλίδης 2002, 95, 135.

⁷¹⁸ Τα πόδια του θρόνου διακοσμούνται με ξυλόγλυπτες μάσκες, όπως και σε εικόνες του Χριστού και της Θεοτόκου του 16^{ου} αιώνα από το ναό των Αγίων Ανδρονίκου και Αθανασίας στη Λεμεσό, βλ. Sophocleous 1994, 217, 218.

⁷¹⁹ Για την εικονογραφία του Αποστόλου Βαρνάβα, βλ. Λήμμα «Barnabas», *LCI* 5, 316-320, *Ερμηνεία*, 153, Stylianiou 1985, 118 (τοιχογραφία του 1105/6 στην Παναγία Ασίνου), 422 (τοιχογραφία του 1160-80 στους Αγίους Αποστόλους στο Πέρα Χωριό), 175, 183, (τοιχογραφία του 1192 στην Παναγία του Άρακα), 66 (τοιχογραφία 13^{ου}/14^{ου} αιώνα στο νάρθηκα του Αγίου Νικολάου της Στέγης στην Κακοπετριά), 213, 217 (τοιχογραφία του 1494 στον Τίμιο Σταυρό Αγιασμάτι), 237 (τοιχογραφία του τέλους του 15^{ου} αιώνα στο ναό της Αγίας Μαύρης στο Κοιλάνι), 484 (τοιχογραφία του τέλους του 15^{ου} αιώνα στο ναό Χριστού Αντιφωνητού στην Καλογραία), 421 (τοιχογραφία 15^{ου}/16^{ου} αιώνα στο ναό Αρχαγγέλου στο Χόλι, επαρχ. Πάφου), Papageorgiou 1999, 37 (τοιχογραφία 18^{ου} αιώνα στον Άγιο Ιωάννη Λευκωσίας), Παναγής 2002, 67 (εικόνα 18^{ου} αι., με σκηνές βίου Αποστόλου Παύλου στις οποίες εικονίζεται και ο Βαρνάβας). Βλ. επίσης Παπαγεωργίου 1995, 92, 103, Γούναρης 1999, εικ. 32 (εικόνα β' μισού 16^{ου} αιώνα).

ο Μιχαήλ μίτρα και ο Γαβριήλ σκήπτρο με *μήλο*⁷²⁰, ένα από τα προνόμια που δόθηκαν στον αρχιεπίσκοπο Κύπρου σύμφωνα με την παράδοση⁷²¹.

Κάτω αριστερά εικονίζεται σε μικρότερη κλίμακα, ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Ιάκωβος ο Α' (μεταξύ 1685 και 1695⁷²²) όρθιος σε στάση δέησης. Έχει γκριζα γένια και φορεί αρχιερατική ενδυμασία, αποτελούμενη από σκουρόχρωμο στιχάριο, κόκκινο επιτραχήλιο, κόκκινα επιμάνικα, πορφυρό σάκκο με χρυσή διακόσμηση από σταυρούς σε μέταλλα και λευκό ωμοφόριο με μαύρους σταυρούς.

Δεξιά κάτω σε θυρεόμορφο πλαίσιο με κόκκινα γράμματα αναγράφεται η αφιερωματική επιγραφή: *Εν δόξη παριστάμενος θεω τω Παντοκράτορι Βαρνάβα Κύπρου καύχημα, εντενώς ικετεύω του δυσωπειν τον σ(ωτη)ρα υπερ του αχρίου. Του αξιοσε με τότε της δεξιας του μερίδος +(και με μαύρα γράμματα μικρότερα) Δέησις και πολλού πόθου του Μακαριωτάτου αρχιεπισκόπου Κύπρου Κύριου Ιακώβου ΑΧΖΑ Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ*. Επιγραφή σε ασπιδόμορφο θυρεό παριστάνεται σε εικόνα με τον Απόστολο Βαρνάβα από το ναό του Αγίου Γεωργίου στη Λευκωσία του 1673⁷²³.

Την εικόνα από την Παλλουριώτισσα προσγράφο στον ζωγράφο ιερομόναχο Λεόντιο από τη Λεμεσό, ο οποίος ζωγράφισε τη δεσποτική εικόνα του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέως, τα αποστολικά και το κιβώριο της αγίας τράπεζας του παλαιού καθολικού της τέως Μονής Παλλουριωτίσσης, με την εικόνα του Αποστόλου Βαρνάβα από το ναό του Αγίου Γεωργίου στη Λευκωσία, καθώς και τις εικόνες Α/Α **35, 36**, με τις οποίες παρουσιάζει τεχνοτροπικές και στυλιστικές ομοιότητες.

Ο άγιος Σπυρίδων και ιερομόναχος δωρητής (18^{ος} αιώνα)

Α/Α **38**

Το θωράκιο προέρχεται από το εικονοστάσιο του ναού του Αγίου Γεωργίου Μυλικουρίου (επαρχ. Λευκωσίας). Επάνω σε πορτοκαλόχρωμο βάθος απλώνονται πυκνοί, πανομοιότυποι φυτικοί βλαστοί, οι οποίοι εναλλάσσονται με ρόδακες σε σχήμα τριαντάφυλλων και λαδοπράσινα άνθη με φυλλάματα. Στο μέσο του διακόσμου παρεμβάλλεται ορθογώνιο διάχωρο (24x23 εκ.) στον τύπο εικόνας. Το βάθος καλύπτεται με ώχρα και το δάπεδο δίδεται κεραμιδόχρωμο.

⁷²⁰ Η παλαιότερη σωζόμενη απεικόνιση του αρχιεπισκοπικού σκήπτρου στο παράδειγμα Α/Α **22**.

⁷²¹ Βλ. εδώ, ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ', Εικονογράφηση των προνομίων της Εκκλησίας της Κύπρου.

⁷²² Μιχαήλ 2005, 373, Λήμμα «Ιάκωβος αρχιεπίσκοπος. Ιάκωβος Α'», ΜΚΕ 6, 55-56, Φιλίππου 1975, 83-84.

⁷²³ Κύπρος πετράδι στο στέμμα της Βενετίας 2003, 204 εξ.

Στο κέντρο εικονίζεται ο άγιος Σπυρίδων επίσκοπος Τριμυθούντος⁷²⁴, όρθιος, μετωπικός ντυμένος με τα αρχιερατικά άμφια του. Στο κεφάλι φορεί ψάθινο οξυκόρυφο σκούφο⁷²⁵. Με ανασηκωμένο το δεξιό χέρι του ευλογεί και με το αριστερό κρατεί μισάνοικτο βιβλίο⁷²⁶.

Δεξιά του αγίου σε μικρότερη κλίμακα απεικονίζεται ο δωρητής, ένας μοναχός πλάγια δοσμένος, με τα χέρια σε δέηση. Φορεί μαύρο ράσο και ομοιόχρωμο σκούφο στο κεφάλι. Τα ερυθρά χείλη, τα ροδαλά μάγουλα καθώς και η καφετόχρωμη γενειάδα και η μακριά κόμη, υποδηλώνουν το νεαρό της ηλικίας του. Η συνοδευτική επιγραφή ανάμεσα στον άγιο και το δωρητή είναι γραμμένη με κόκκινο χρώμα και αναφέρει τα εξής: ΔΕΗCIC/ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ/ ΤΟΥ Θ(Ε)ΟΥ ΙΩΑ/ΝΝΗΚΙΟΥ/ ΙΕΡΟΜΟΝΑ/ΧΟΥ.

Ο δωρητής ιερομόναχος Ιωαννίκιος είναι πιθανόν να προέρχεται από τη Μονή Κύκκου, η οποία βρίσκεται σε κοντινή απόσταση από το Μυλικούρι και η

⁷²⁴ Για το βίο του αγίου Σπυρίδωνος, βλ. P. van den Ven (ed.), *La légende de s. Spyridon évêque de Trimithonte*, στο *Bibliothèque du Museon*, vol. 33, Louvain 1953, 1 εξ. Για την περιπέτεια του λειψάνου του αγίου, βλ. Χρ. Χατζηχριστοδούλου, «Η περιπέτεια του λειψάνου του αγίου Σπυρίδωνος», *Χρονικόν. Ιστορία-Τέχνες-Πολιτισμός*, τεύχος 15, Λευκωσία, 30 Μαΐου 1999, 22-23.

⁷²⁵ Γούναρης 1999, 62, υποσ. 72.

⁷²⁶ Για την εικονογραφία του αγίου Σπυρίδωνος, βλ. *Ερμηνεία* 154, Α. Kazhdan, Ν. Ρ. Ševčenko, Λήμμα «Spyridon», *ODB* 3, 1940, Stylianos 1985, 119 (τοιχογραφία στην Παναγία Ασίνου, ίσως του 12^{ου} αιώνα), 239 (τοιχογραφία του 1105/6 στην Παναγία Αμασγού στο Μονάγρι), 175, 183 (τοιχογραφία του 1192 στην Παναγία του Άρακα), 350 (τοιχογραφία του τέλους του 12^{ου} αιώνα στην κατακόμβη της Αγίας Σολομονής στην Πάφο), 71 (τοιχογραφία μέσων 14^{ου} αιώνα στον Άγιο Νικόλαο της Στέγης στην Κακοπετριά), 227 (τοιχογραφία του 14^{ου} αιώνα στον Τίμιο Σταυρό στο Πελέντρι), 237 (τοιχογραφία του τέλους του 15^{ου} αιώνα στην Αγία Μαύρη στο Κουλάρι), 339 (τοιχογραφία του 1474 στον Αρχάγγελο Πεδουλά), 484 (τοιχογραφία της τελευταίας δεκαετίας του 15^{ου} αιώνα στον Χριστό Αντιφωνητή στην Καλογραία), 218 (τοιχογραφία του 1494 στον Τίμιο Σταυρό Αγιασμάτι), 394 (τοιχογραφία του τέλους του 15^{ου} αιώνα στην Αγία Παρασκευή Γεροσκήπου), 147 (τοιχογραφία των αρχών του 16^{ου} αιώνα στην Παναγία στο Κούρδαλι), 254 (τοιχογραφία του 1495 στον Άγιο Μάμα Λουβαρά), 417 (τοιχογραφία του τέλους του 15^{ου} αιώνα στον Άγιο Κήρυκο Λετύμπου, επαρχ. Πάφου), 421 (τοιχογραφία 15^{ου}/16^{ου} αιώνα στον Αρχάγγελο Χόλι, επαρχ. Πάφου), 83 (τοιχογραφία 16^{ου} αιώνα στον Άγιο Γεώργιο Περαχωρίτη στην Κακοπετριά), 348 (τοιχογραφία του 16^{ου} αιώνα στην Παναγία στα Καμινάρια), 289 (τοιχογραφία 16^{ου} αιώνα στον Τίμιο Πρόδρομο στον Ασκά), 86, 88 (τοιχογραφία στο ιερό Βήμα και στην τοιχογραφία με την παράσταση της Α' Οικουμενικής Συνόδου, του 1513 στον Άγιο Σωζόμενο στη Γαλάτα), 93-94 (τοιχογραφία στον Αρχάγγελο ή Παναγία Θεοτόκο στη Γαλάτα του 1514), 106 (τοιχογραφία στην Αγία Παρασκευή στη Γαλάτα του 1514), 156 (τοιχογραφία της πρώτης εικοσαετίας του 16^{ου} αιώνα στον Τίμιο Σταυρό στην Αγία Ειρήνη), 79 (τοιχογραφία του 1520 στην Παναγία Θεοτόκο στην Κακοπετριά), 244-245 (τοιχογραφία του 1564 στο ιερό βήμα στην Παναγία Αμασγού στο Μονάγρι), 273 (τοιχογραφία της β' δεκαετίας του 16^{ου} αιώνα στον Σωτήρα Παλαιχωρίου), 291 (τοιχογραφία του 1518 στην Αγία Χριστίνα στον Ασκά), 344 (τοιχογραφία του 16^{ου} αιώνα στον Τίμιο Σταυρό στον Παλιόμυλο), 405 (τοιχογραφία της β' δεκαετίας του 16^{ου} αιώνα στον Άγιο Νικόλαο Γαλαταριάς, επαρχ. Πάφου), Triantaphyllopoulos 1985, 205 εξ., Mouriki 1993, 40, Parageorgiou 1999, 17 εικ. 6, Γούναρης 1999, 62-63, υποσ. 71, 176, εικ. 12, Τριανταφυλλόπουλος 2002 α, 226, Χ. Χατζηχριστοδούλου, «Η μεταβυζαντινή λειψανοθήκη του ναού του Αγίου Νικολάου στο Πέρα-Πεδί της Λεμεσού Κύπρου», στο *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίτσα*, Θεσσαλονίκη 2001, 669-678, Χρ. Χατζηχριστοδούλου, «Συνέχειες και ασυνέχειες στην απεικόνιση του αγίου Σπυρίδωνος Επισκόπου Τριμυθούντος Κύπρου και η σχέση του με την επτανησιακή τέχνη», στο *Πρακτικά Η' Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου* (υπό έκδοση).

οποία ανέκαθεν διατηρούσε στενές σχέσεις με το χωριό⁷²⁷. Με το ίδιο όνομα έχει εντοπιστεί ιερομόναχος της Μονής στα 1743⁷²⁸.

Ο δωρητής μοναχός Παρθένιος δεόμενος (Περί το 1727)

A/A 42

Σε τοιχογραφία στο καθολικό της Μονής Μαχαιρά⁷²⁹ εικονίζονται ο δωρητής μοναχός Παρθένιος να προσεύχεται⁷³⁰, πιθανώς να δεόταν, όπως τα παραδείγματα A/A 6, 17, 21. Η τοιχογραφία καταστράφηκε στην πυρκαγιά που κατέκαυσε το καθολικό το 1892⁷³¹.

Ιεράρχες ιερού Βήματος με δωρητή (Έτους: 1736)

A/A 44

Ο ναός του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου⁷³² στην εντός των ενετικών τειχών πόλη της Λευκωσίας είναι κτισμένος στη νότια πλευρά του παλαιού Μεγάρου της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου. Στο χώρο που είναι κτισμένος ο σημερινός ναός θα πρέπει να βρισκόταν το καθολικό της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Πίπη. Σύμφωνα με την κτιτορική επιγραφή πάνω από τη δυτική είσοδο ο ναός θεμελιώθηκε το 1662⁷³³ και κατέστη καθεδρικός από το 1730, οπότε έπαυσε να υπάρχει η Μονή. Τα μοναστηριακά κτήρια που περιέβαλαν το ναό έγιναν η Αρχιεπισκοπή⁷³⁴. Στο τεταρτοσφαίριο της αφίδας είναι ζωγραφισμένη η Παναγία

⁷²⁷ Για τις σχέσεις Μονής Κύκκου με το χωριό Μηλικούρι βλ., Ι. Συκουτρή, «Ποικίλα περί Κύκκου», *KX* 3 (1925), 151-158, όπου δημοσιεύονται επιγραφές από ναούς και εικόνες του Μηλικουρίου που σχετίζονται με τη Μονή Κύκκου, π.χ. η ανέγερση του ναού του Αγίου Γεωργίου έγινε το 1726 από τον ηγούμενο Κύκκου Μελέτιο, Κ. Κοκκινόφτας, *Χωριά και μοναστήρια της Νότιας Μαραθάσας*, Λευκωσία 1995, 161-168, όπου πολλές αναφορές στις σχέσεις Κύκκου-Μηλικουρίου, όπως η ανέγερση σχολείου το 1931 από τον Επιφάνιο Κυκκώτη, ο ίδιος, *Κυκκώτικα Μελετήματα*, τ. Α', Λευκωσία 1997, 51-78, 191-203, όπου βιογραφικά των εκ Μηλικουρίου Κυκκώτου μοναχού Μητροπολίτου Λοκρίδος Αγαθαγγέλου Μυριανθούση και Αρχιμανδρίτου Μακαρίου Κυκκώτη, Κ. Κοκκινόφτας, *Η Ιερά Μονή Κύκκου στον Κυπριακό τύπο (1921-30)*, Λευκωσία 2004, 583-589, ο ίδιος, *Η Ιερά Μονή Κύκκου στον Κυπριακό τύπο (1931)*, Λευκωσία 2007, 42-75, όπου βιογραφικά των Κυκκωτών μοναχών των αρχών του 20ού αιώνα Ανθίμου, Αυξεντίου, Γενναδίου, Επιφανίου.

⁷²⁸ Περδίκης 2000, 252-253.

⁷²⁹ Π. Αγάθωνος (επιμ.), *Αναμνηστικός τόμος επί τη οκτακοσιετηρίδι της Ιεράς Βασιλικής και Σταυροπηγιακής Μονής Μαχαιρά, 17-23 Οκτωβρίου 2001*, Κύπρος 2003, Νικολαΐδης 2001, σποράδη.

⁷³⁰ Τσικνόνπουλλος 1968, 90 εξ.

⁷³¹ Δήμμα «Μαχαιρά Παναγίας μοναστήρι», *MKE* 9, 364-367 (Α. Παπαγεωργίου κ. ά.).

⁷³² Δήμμα «Ιωάννη Αγίου του Θεολόγου καθεδρικός ναός», *MKE* 6, 126-127 (Α. Παπαγεωργίου), ο ίδιος, «Ο καθεδρικός ναός του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου», *ΚΣ ΞΑ'* (1997), 47-96, Παπαγεωργίου 1999.

⁷³³ Ο ίδιος 1997, 56.

⁷³⁴ Ό.π., 52-53.

όρθια με τα χέρια υψωμένα σε δέηση. Πιο κάτω στον ημικυλινδρικό τοίχο της αψίδας εικονίζονται εξ αριστερών προς τα δεξιά οι άγιοι ιεράρχες Σιλβεστρος⁷³⁵, Κύριλλος, Επιφάνιος, Σπυρίδων, Χρυσόστομος, Βασίλειος, Γρηγόριος ο Θεολόγος, Νικόλαος, Αθανάσιος και Ιωάννης ο Θεολόγος. Στο νότιο τοίχο εικονίζεται ο άγιος Τριφύλλιος⁷³⁶ και στον βόρειο τοίχο ο Άγιος Ηρακλείδιος⁷³⁷.

Ως χορηγός της αγιογράφησης ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Φιλόθεος (1734-1759)⁷³⁸ εικονίζεται μπροστά στον άγιο Σιλβεστρο στο βόρειο άκρο της κόγχης του Ιερού. Ο Φιλόθεος παρουσιάζεται έως τη μέση, είναι μεσήλικας και έχει κοντή γενειάδα. Φορεί λαδοπράσινο ράσο και κόκκινο μανδύα και στο κεφάλι επανωκαλύμμαυχο, όπως στο παράδειγμα Α/Α **36**.

Με το δεξιό χέρι κρατεί δικανίκιο (=ποιμαντική ράβδος), όπως στο παράδειγμα Α/Α **20**. και με το αριστερό ανοικτό ενεπίγραφο ειλητάριο: *ΤΟΥ'ΤΟΥC ΟΡΩΝ ΔΕ'ΔΗΘΙ ΟΥ'C ΓΕ'ΓΡΑΦΑ' COI, / ΜΥ'ΣΤΑC ΕΑΥΤΟΥC ΦάCΚΟΝΤΑC ΑΝΑΞΙ'ΟΥC, / Κ(ΑΙ')ΠΕΡ ΕΥΛΑΒΩC ΖΗ'CΑΝΤΑC Κ(ΑΙ') ΕΝΘΕ'ΩC, / ΘΕΟΥΡΓΩΝ ΓΕ, ΜΗ'Ν ΜΕΤΑCΧΕ'ΙΝ ΔΕΔΙΟ'ΤΑC, / 'ΑΠΕΡ ΜΟ'ΛΙC 'ΕΝΕCΤΙΝ ΟΡΑΝ ΑΓΓΕ'ΛΟΙC, / ΦΡΙ'ΕΟΝ ΤΟΙ'ΝΥΝ CΤΕ'ΝΑΞΟΝ CΥ' ΓΕ Κ(ΑΙ') ΚΛΑΥCΟΝ, / ΚΑΤΑ' ΝΟΥΝ ΛΑΒΟ'MΕΝΟC, Τ'Α 'ΟCΑΙ 'ΩΡΑΙ, / ΟΙΑΠΕΡ ΚΑΓΩ' ΠΡΑ'ΤΤΩ ΤΑ'ΛΑC ΑΘΕ'CΜΩC, / ΔΕ'ΕΙ ΤΟΙ'ΝΥΝ ΠΡΟCΕ'ΡΧΟΥ ΘΕΟΙΟ ΛΑ'ΤΡ[ΗC] / 'ΙΝΑ ΜΗ' ΠΥΡΙ' ΠΕΜΘΗC ΤΩ ΑΙΩΝΙ'Ω / Ο ΘΕΙΩ ΕΛΕ'ΕΙ ΚΥ'ΠΡΟΥ ΦΙΛΟ'ΘΕΟC, / ΑΨΛΣΤω –ΦΕΒΡΟΥΑΡΙ'ΟΥ-*

Ο Σιλβέστρος (1718-1734)⁷³⁹ ύστερα από επάνοδο του από την εξορία το 1731, επεχείρησε να τοιχογραφήσει την εκκλησία του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου αλλά «μόλις ζωγραφήσας τό έρόν θαύμα προσελήφθη υπό τοῦ θανάτου», σύμφωνα με τον Γεωργίου⁷⁴⁰. Τη συμπλήρωση της διακόσμησης της εκκλησίας με τοιχογραφίες ανέλαβε ο διάδοχος του, Αρχιεπίσκοπος Φιλόθεος.

Η επιγραφή που φέρει τη χρονολογία 1736, στην αψίδα του Ιερού, δίπλα από πορτραίτο αρχιεπισκόπου αναφέρει ρητά ότι ο απεικονιζόμενος είναι ο

⁷³⁵ Για απεικονίσεις του αγίου Σιλβέστρου στη ζωγραφική της Κύπρου, βλ. Stylianiou 1985, 71, Kazhdan, Λήμμα «Silvester I», *ODB* 3, 1900.

⁷³⁶ Βλ. γι' αυτόν τον τοπικό άγιο, πρώτο επίσκοπο Λήδρας/Λευκωσίας: Μακάριος 1997, 46, αρ. 224, Α. Παπαγεωργίου, *Ο άγιος Τριφύλλιος*, Λευκωσία 1999. Για την εικονογράφησή του σε ναούς της Κύπρου, βλ. Stylianiou 1985, 71, 119, 183, 217, 227, 421.

⁷³⁷ Για απεικονίσεις του τοπικού αγίου Ηρακλειδίου, πρώτου επισκόπου Κύπρου, στη ζωγραφική της Κύπρου, βλ. Τσικνόπουλλος 1967, σποράδηγ, Stylianiou 1985, 71, 89, 183, 218, 298, 304, 311, Μακάριος 1997, 27, αρ. 96, Παπαγεωργίου 2007, 53.

⁷³⁸ Παπαδόπουλος 1929, 69, 80 όπου αναφέρει ως έτος θανάτου του Φιλοθέου το 1758, Φιλίππου 1975, 94 εξ., Λήμμα «Τουρκοκρατία», *ΜΚΕ* 13, 110 (Α. Παυλίδης). Ο Παυλίδης αναφέρει ότι ο Φιλόθεος έγινε αρχιεπίσκοπος το 1733, αντί του 1734, όπως ο Κιτρομηλίδης 2002, 262 εξ.

⁷³⁹ Πρβλ. γι' αυτόν Μιχαηλίδης 1992, 124 εξ., Παπαδόπουλος 1929, 69-70.

⁷⁴⁰ Γεωργίου 1875 (²1975), 102, Παπαδόπουλος 1929, 70.

Αρχιεπίσκοπος Φιλόθεος. Το πορτραίτο αυτό διαφέρει από εκείνο του Φιλοθέου στην αναθηματική τοιχογραφία στο βόρειο τοίχο του κυρίως ναού, πλησίον του άμβωνα (A/A 49). Το πορτραίτο της αφίδος ομοιάζει με το πορτραίτο του ίδιου αρχιεπίσκοπου, πάνω από τη νότια είσοδο του καθολικού του Αγίου Σπυρίδωνα στην Τρεμετουσιά (βλ. A/A 45). Επειδή και τα γράμματα των τελευταίων δύο γραμμών της επιγραφής που αναφέρουν τον Φιλόθεο και τη χρονολογία είναι διαφορετικά από τα γράμματα της επιγραφής, θεωρήθηκε ότι ο εικονιζόμενος δεν είναι ο Φιλόθεος, αλλά ο Σίλβεστρος. Είναι γεγονός ότι οι τοιχογραφίες της αφίδας και του ανατολικού τμήματος της καμάρας όπου εικονίζεται ο Ακάθιστος Ύμνος διαφέρουν τεχνοτροπικά από τις υπόλοιπες τοιχογραφίες του κυρίως ναού⁷⁴¹.

Οι τοιχογραφίες της αφίδας έχουν αποδοθεί στον ζωγράφο Ιωαννίκιο⁷⁴², στον οποίο αποδίδεται και το παράδειγμα A/A 44.

Ο άγιος Σπυρίδων με δωρητή (Έτους: 1738)

A/A 45

Ο άγιος Σπυρίδων⁷⁴³ εικονίζεται όρθιος και μετωπικός στο τυφλό τόξο πάνω από τη νότια είσοδο του καθολικού της ομώνυμης Μονής στην Τρεμετουσιά (επαρχ. Λάρνακας)⁷⁴⁴. Φορεί την αρχιερατική του στολή και ψάθινο σκούφο στο κεφάλι όπως στο παράδειγμα A/A 38.

Κάτω δεξιά σε μικρότερη κλίμακα εικονίζεται όρθιος ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Φιλόθεος, μεσήλικας με μικρή γενειάδα. Φορεί ράσο και επανωκαλύμμαυχο όπως στην απεικόνισή του στον καθεδρικό ναό του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Λευκωσία (A/A 44).

Ο Φιλόθεος υψώνει το δεξιό χέρι σε δέηση και με το αριστερό κρατεί ενεπίγραφο ειλητάριο με τα λόγια που απευθύνει προς τον άγιο: *ΑΠΟΔΟΣ ΜΟΙ ΤΟ ΘΑΥΜΑΣΤΟΝ ΛΕΙΨΑΝΟΝ ΔΕΟΜΑΙ ΣΟΥ*⁷⁴⁵, προφανώς εννοεί την επιστροφή

⁷⁴¹ Παπαγεωργίου 1997, 71.

⁷⁴² Για το συγκεκριμένο έργο βλ. *Κατά Κίτιον* 2002, 106.

⁷⁴³ Για τον βίο και την εικονογραφία του αγίου Σπυρίδωνος βλ. στο παράδειγμα A/A 38.

⁷⁴⁴ Για τη Μονή του Αγίου Σπυρίδωνος στην Τρεμετουσιά και την ανασκαφή που διενήργησε το Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου, βλ. Δήμμα «Σπυρίδωνος Αγίου μοναστήρι», *ΜΚΕ* 12, 295-296 (Α. Παπαγεωργίου).

⁷⁴⁵ Κωνσταντινίδης 1972, πίν. 8-10, Χ. Χατζηχριστοδούλου, «Η μεταβυζαντινή λειψανοθήκη του ναού του Αγίου Νικολάου στο Πέρα-πεδί της Λεμεσού Κύπρου», στο Ελληνική Εταιρεία Σλαβικών Μελετών (εκδ.), *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίτσα*, Θεσσαλονίκη 2001, 669-78, ιδίως 676. Το λείψανο του αγίου Σπυρίδωνος μεταφέρθηκε από την Κύπρο στην Κωνσταντινούπολη για προστασία, πιθανώς πριν τις αραβικές επιδρομές. Την περίοδο εκείνη είχε μεταφερθεί και το λείψανο του Αγίου Θεράποντος στην Κωνσταντινούπολη. Κατά την Βαρμάξη η μεταφορά θα έγινε

από την Κέρκυρα στην Κύπρο του λειψάνου του αγίου, το οποίο μεταφέρθηκε εκεί μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453. Στο δάπεδο δεξιά του αγίου η επιγραφή αναφέρεται στον ζωγράφο: *ΧΕΙΡ ΙΩΑΝΝΙΚΙΟΥ⁷⁴⁶ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ/ Κ(ΑΙ) ΠΡΩΤΟΣΥΓΓΕΛΛΟΥ ΤΗΣ ΑΥΤΟΥ/ ΜΑΚΑΡΙΟΤΗΤΟΣ – ΑΨΛΘ ΧΥ/ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ.*

Ο Φιλόθεος απεικονίζεται επίσης και στο παράδειγμα Α/Α **49**.

Ο αρχάγγελος Μιχαήλ με δωρητή (Έτους: 1740)

Α/Α **46**

Η αναθηματική τοιχογραφία είναι ζωγραφισμένη στο τυφλό τύμπανο της κόγχης πάνω από τη δυτική θύρα, εξωτερικά⁷⁴⁷ του καθολικού της τέως Μονής του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Μονάγρι (επαρχ. Λεμεσού)⁷⁴⁸. Ο ημίσωμος αρχάγγελος Μιχαήλ κρατεί με το δεξιό χέρι σπαθί και με το αριστερό ανοικτό ενεπίγραφο ειλητάριο, στο οποίο εμφανίζεται προστάτης της πύλης του ναού και της μονής του⁷⁴⁹: *ΟΡΑΣ Μ' ΑΥΛΟΝ/ ΑΛΛ' ΕΧΘΡΟΝ ΚΑΤΑ ΜΑΧΗΝ ΕΙΦΗΦΟΡΟΣ Δ' ΑΜΑΧΟΣ ΠΕΛΩ ΤΗΣ ΠΥΛΗΣ/ ΕΦΟΡΟΣ ΕΙΜΙ ΤΗΣ/ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ΕΝΘΑΔΕ/ ΕΙΤΙΣ ΒΟΥΛΗΘΗ ΕΝ/ΘΑΔΕ Τ' ΑΔΙΚΗΣΑΙ/ ΣΤΡΕΨΩ ΚΑΤΑΥ/ΤΟΥ ΤΗΝ ΣΠΑΘΗΝ Κ(ΑΙ) ΤΟ ΕΙΦΟΣ.* Κατά την Κορρέ στους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους, υπάρχει συχνά σε υπέρθυρα παράσταση του Αρχαγγέλου Μιχαήλ ως φύλακος⁷⁵⁰.

γύρω στο 648, πριν αρχίσουν οι αραβικές επιδρομές (*Συναξάριον Κωνσταντινουπόλεως*, εκδ. Η. Delehayе, Bruxellis 1902, στ. 710. 10 εξ.), βλ. Νεράντζη-Βαρμάζη 1996, 69.

⁷⁴⁶ Για τον ζωγράφο Ιωαννίκιο βλ. Λήμμα «Ιωαννίκιος», *ΜΚΕ* 6, 144-145, Ανδρέου 2000, σποράδην, *Κατά Κίτιον* 2002, 103 εξ.

⁷⁴⁷ Styliανου 1967, 66-67.

⁷⁴⁸ Για τη Μονή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Μονάγρι βλ. Λήμμα «Αρχαγγέλου μοναστήρι, Μονάγρι», *ΜΚΕ* 2, 343-344 (Α. Παπαγεωργίου), Α. & J. Styliανου, "Two donor-portraits and two Dedicatory inscriptions concerning Bishop Macarios of Kition 1737-1776", στο *ΚΣ ΛΑ'* (1967), 65 εξ.

⁷⁴⁹ Για την εικονογραφία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ ως φύλακα, βλ. Α. Ξυγγόπουλος, «Αρχάγγελος Μιχαήλ ο Φύλαξ», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 10 (1993)184. Σύμφωνα με την *Ερμηνεία*, 262 ο αρχιστράτηγος Μιχαήλ φέρει σπαθί και επιγραφή με παραπλήσιο νόημα της επιγραφής από το Μονάγρι. Για απεικονίσεις του Αρχαγγέλου ξιφοφόρου στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη βλ. Gabelié 2004, συχνάκις.

⁷⁵⁰ Κ. Γ. Κορρέ, *Η ανθρώπινη κεφαλή, θέμα αποτρεπτικό στη νεοελληνική λαϊκή τέχνη*, Αθήναι 1978, 51, 403, εικ. 368: Σε ανάγλυφο υπέρθυρο στην εκκλησία των Ταξιαρχών στην Αρεόπολη Μάνης παριστάνεται ο Αρχάγγελος Μιχαήλ ξιφοφόρος. Ο Μιχαήλ ξιφοφόρος, όπως στο παράδειγμα από το Μονάγρι μπορεί να συνδυαστεί και με την ακόλουθη αποτρόπαιη επιγραφή: «εί μὲν φίλος πέφυκας, εισελθε χαίρων εἰ δ' ἐχθρός καὶ βάσκανος καὶ γέμων δόλου,/ πόρρω, πέφευγε τῆς πύλης ταύτης/ ξιφηφόρος γάρ ἴσταμαι φυλάττων τήνδε». Βλ. επίσης Ε. Rizoroulou-Egoumenidou, Κ. Seretis, "Folk Art Stone Carvings in Traditional Houses in the Village of Mitsero", Reprinted from the *Report of the Department of Antiquities, Cyprus 2000*, Nicosia 2000, 422-423. Παρόμοια παράσταση του Αρχαγγέλου σε λιθανάγλυφο των αρχών του 20ού αιώνα υπάρχει στην οικία Σωφρόνη Χαράλάμπους στο Μιτσερό.

Αριστερά εικονίζεται γονυπετής δεόμενος ο Μητροπολίτης Κιτίου Μακάριος Α' (1737-1776), ανακαινιστής του ναού σύμφωνα με τη συνοδευτική αφιερωματική επιγραφή⁷⁵¹. Ο Μακάριος εικονίζεται νέος, στην αρχή της αρχιερατείας του. Φορεί αντερί, ράσο και επανωκαλύμμαυχο όπως στα παραδείγματα (Α/Α 44-45).

Η τοιχογραφία χρονολογείται σύμφωνα με επιγραφή στα 1740 και υπογράφεται τον ζωγράφο Φιλάρετο, στον οποίο οφείλονται και τα παραδείγματα Α/Α 47-49. Η αναθηματική συνοδευτική επιγραφή, η οποία είναι γραμμένη στο μαρμάρινο ανώφλι αναφέρει + ΟΙΚΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ ΟΣ ΦΩΤΙΑΣ ΥΠΟ ΧΡΟΝΟΥ Τ' ΕΦΘΑΡΤΟ/ ΩΚΟΔΟΜΗΤΟ ΔΕ ΑΥ ΠΕΡΙΚΑΛΛΕΣΤΑΤΟΣ ΑΜ ΟΙΚΟΙΣ, / ΑΡΧΙΘΥΤΟΥ ΥΠΟ ΚΙΤΙΑΙΩΝ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ / ΟΥ ΔΑΠΑΝΗ ΤΕ ΛΟΓΩ Κ(ΑΙ) ΕΥΦΥΙΑ ΣΥΝ ΕΡΓΩ, / ΕΥΧΕΣΘΩ ΔΕ ΟΡΑΝ ΠΑΣ ΚΤΗΤΟΡΟΣ - ΧΕΙΡ ΚΟΠΟΣ / Κ(ΑΙ) ΣΠΟΥΔΗ ΚΑΜΟΥ ΤΟΥ ΑΜΑΘΟΥΣ ΦΙΛΑΡΕΤΟΥ ΔΙΑΚΟΝΟΥ⁷⁵² – ΑΨΜ. Η τοιχογραφία χρονολογείται σύμφωνα με της επιγραφή στα ΑΨΜ (1740) και υπογράφεται από τον ζωγράφο Φιλάρετο, στον οποίο οφείλονται και τα παραδείγματα Α/Α 47-49.

Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ εικονίζεται σε προτομή στο εξωτερικό τύμπανο τόξου επάνω από τη νότια είσοδο του ομώνυμου ναού στον Πεδουλά⁷⁵³ και επάνω από τη δυτική είσοδο του ναού, όπως σε τοιχογραφία του έτους 1646, στη μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Plaviceni, Ρουμανία⁷⁵⁴.

Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ εικονίζεται ξιφοφόρος σε τοιχογραφία του 15^{ου} αιώνα στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Καλούτζη Στο Μέσα Βουργό –Χώρα των Κυθήρων⁷⁵⁵, σε τοιχογραφία του 1494 στο ναό Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι⁷⁵⁶, των μέσων του 16^{ου} αιώνα στη μονή Humor στη Ρουμανία⁷⁵⁷, σε εικόνες του 16^{ου} αιώνα από την Ουκρανία⁷⁵⁸, των ετών 1562-1556 από το Ζαγκόρσκ στη Ρωσία⁷⁵⁹, σε εικόνα των μέσων του 16^{ου} αιώνα από το ναό του Αρχαγγέλου στην Παρεκκλησιά (επαρχ. Δεμεσού)⁷⁶⁰, σε τοιχογραφία του 16^{ου} αιώνα από τη

⁷⁵¹ Μιχαηλίδης 2002, 139 εξ.

⁷⁵² Για τον ζωγράφο βλέπε Λήμμα «Φιλάρετος ζωγράφος», ΜΚΕ 13, 238-9 (Α. Παπαγεωργίου), Χατζηδάκης, Δρακοπούλου 1997, 443-4, Γερασίμου 2000 α, 168, Χατζηχριστοδούλου 2007, 437 εξ.

⁷⁵³ Stylianos 1985, 332.

⁷⁵⁴ Κουκιάρης 2006, 67.

⁷⁵⁵ Chatzidakis, Bitha 2003, 130, εικ. 1.

⁷⁵⁶ Ο.π., 28.

⁷⁵⁷ Ο.π., 35-36, 219.

⁷⁵⁸ Ο.π., 45-46, 48-50.

⁷⁵⁹ Ο.π., 52.

⁷⁶⁰ Sophocleous 2006, 447, εικ. 139.

Μόσχα⁷⁶¹, του β' μισού του 16^{ου} αιώνα από τη Σλοβακία⁷⁶², του έτους 1612 από τη Τσαριτσάνη Ελασσώνας⁷⁶³, του έτους 1648 από τη Ρουμανία⁷⁶⁴, του 17ου αιώνα στο Μουσείο Αντρέι Ρουμπλιόφ στη Μόσχα⁷⁶⁵, του έτους 1599-1600 από τη Σερβία, εδώ κρατεί και ειλητάριο⁷⁶⁶, του 16^{ου}-17^{ου} αιώνα από τη Βουλγαρία⁷⁶⁷, εδώ κρατεί και ειλητάριο, των αρχών του 17^{ου} αιώνα από τη μονή Δοχειαρίου Αγίου Όρους, εδώ κρατεί και ειλητάριο⁷⁶⁸, του 17^{ου} αιώνα στην Πολωνία⁷⁶⁹, του 17^{ου} αιώνα στην Ελβετία, εδώ κρατεί και ειλητάριο⁷⁷⁰.

Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ με ιερέα δωρητή (Έτους: 1755)
Α/Α 48

Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ εικονίζεται ολόσωμος με τη συνηθισμένη ενδυμασία του, η οποία προέρχεται από την αυτοκρατορική⁷⁷¹. Με το δεξιό χέρι υψωμένο πλάγια κρατεί το λάβαρο με τις λέξεις: Άγιος Άγιος Άγιος και με το αριστερό μετάλλιο με τη μορφή του Χριστού Εμμανουήλ⁷⁷².

Κάτω αριστερά εικονίζεται γονυπετής και δεόμενος ο δωρητής της εικόνας, ιερέας Μιχαήλ, με γκρίζα μαλλιά, κοντά γένια και μαύρο σκούφο, ίσως καμηλαύκιο, στο κεφάλι. Φορεί μαύρο στιχάριο και πράσινο φελόνι με πλατύ χρυσό επίρραμμα στους ώμους.

Κάτω, σε ανοικτό ειλητό υπάρχει η αναθηματική επιγραφή: + *ΕΓΙΝΕΝ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΥΚΩΝ ΤΟΥ, / ΤΑΞΙΑΡΧΟΥ Κ(ΑΙ) ΠΥΡΙΜ'ΟΡΦΟΥ ΜΙ/ΧΑ'ΗΛ, ΔΙΑΣΥΝΔΡΟΜΗΣ Κ(ΑΙ) ΔΑΙΠΑΝΗΣ Κ(ΑΙ) / ΠΟΘΟΥ ΠΟΛΛΟΥ, ΤΟΥ ΕΥΛΑΒΑΣΤΑΤΟΥ ΜΙ/ΧΑ'ΗΛ ΙΕΡΕΩΣ. ΔΙΑΜΝΗΜΟΣΗΝΟΝ ΑΥΤΟΥ Κ(ΑΙ) ΤΩΝ / ΓΩΝ'ΕΩΝ ΤΟΥ. Κ(ΑΙ) Ο Θ(ΕΟ)Σ ΣΥΧΟΡ'ΕΣΗ ΑΥΤΟΥ.*

⁷⁶¹ Ό.π., 54-55.

⁷⁶² Ό.π., 223.

⁷⁶³ Ό.π., 231.

⁷⁶⁴ Ό.π., 67.

⁷⁶⁵ Ό.π., 72, 220.

⁷⁶⁶ Ό.π., 225.

⁷⁶⁷ Ό.π., 227.

⁷⁶⁸ Ό.π., 235.

⁷⁶⁹ Ό.π., 74.

⁷⁷⁰ Ό.π., 81.

⁷⁷¹ Για την αυτοκρατορική ενδυμασία βλ. Parani 2003, 12 εξ.

⁷⁷² Παρόμοια παραδείγματα βλ. Gabeliic 2004, 36: τοιχογραφία πριν το 1156 στο ναό Mirosh, 50, εικ. 50: σε τοιχογραφία των μέσων του 13^{ου} αιώνα στο σπηλαιώδη ναό του Ivanovo, 180, εικ. 196: σε εικόνα του 15ου ή 16^{ου} αιώνα στη Storona, 296, εικ. 269: σε τοιχογραφία του 1761 στο Arbanassi κ.ά.

Δεξιά του Αρχαγγέλου και πάνω στο δάπεδο υπογράφει ο ζωγράφος ο οποίος δηλώνει και την καταγωγή του: *ΧΕΙΡ ΦΙΛΑΡΕΤΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΕΚ ΨΥΜΟΛΟΦ<ΟΥ>⁷⁷³/ ΑΨΝΕω Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ*.

Κτήτωρ με άγιο Ιωάννη Θεολόγο (Έτους: 1756 (:))
A/A **49**

Ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος⁷⁷⁴ εικονίζεται στην τοιχογραφία του αρχιεπισκοπικού ναού στη Λευκωσία⁷⁷⁵ να οδηγεί τον Αρχιεπίσκοπο Κύπρου Φιλόθεο (1734-1759)⁷⁷⁶ στον Χριστό, ο οποίος προβάλλει μέσα από νεφέλες και σχηματοποιημένο ουρανό στην άνω δεξιά γωνία, όπως στα παραδείγματα A/A **54, 55, 57**. Η τοιχογραφία έχει υποστεί ανεπανόρθωτες φθορές από υγρασία και ελαιοχρωματισμό⁷⁷⁷. Σε εικόνα από το Σινά του 5^{ου}-7^{ου} αιώνα εικονίζεται ο Χριστός να κρατεί από το χέρι δωρητή⁷⁷⁸. Άγιοι να οδηγούν δωρητές προς τον Χριστό παρουσιάζονται στην τέχνη, όπως η Παναγία στο ναό της Ασίνου (14^{ος} αιώνα⁷⁷⁹) και στο ναό του Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι (1494)⁷⁸⁰ στην Πλατανιστάσα.

Ο Φιλόθεος φορεί ράσο και επανωκαλύμμαυχο μαύρου χρώματος, όπως στην τοιχογραφία A/A **44**, στην απεικόνιση του αρχιεπισκόπου Ανθεμίου στην τοιχογραφία με τα προνόμια της Εκκλησίας της Κύπρου⁷⁸¹ στο νότιο τοίχο του εδώ ναού και στην απεικόνιση του Εφραίμ του Αθηναίου⁷⁸² σε τοιχογραφία στη δυτική πλευρά του σφενδονίου πάνω από τον άμβωνα στον ίδιο ναό⁷⁸³.

Σύμφωνα με τον Φίλιππο Γεωργίου⁷⁸⁴, τον Χαρίλαο Παπαϊωάννου⁷⁸⁵ και το Χρυσόστομο Παπαδόπουλο⁷⁸⁶, ο αρχιεπίσκοπος κρατούσε ομοίωμα του ναού, προφανώς του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, το οποίο σήμερα δεν σώζεται. Πάνω από το κεφάλι του Φιλοθέου, υπάρχει εξίτηλη επιγραφή σε ανοικτό ειλητάριο.

⁷⁷³ Το χωριό Ψημολόφου είναι χωριό της επαρχίας Λευκωσίας, βρίσκεται δε νότια της πόλης της Λευκωσίας, βλ. Λήμμα. «Ψημολόφου ή Ψιμολόφου», *MKE* 14, 152-153. Για τον ζωγράφο βλ. στο A/A **46**.

⁷⁷⁴ J. Irmscher, A. Kazhdan, A.W. Carr, Λήμμα «John», *ODB* 2, 1043.

⁷⁷⁵ Για το ναό βλ. ανωτέρω A/A **44**.

⁷⁷⁶ Παπαδόπουλος 1929, 71, Hill 1972, τόμ. IV, 345 εξ., Λήμμα «Φιλόθεος», *MKE* 13, 245-247, Θεοχαρίδης 1993, XXII.

⁷⁷⁷ Παπαγεωργίου 1997, 94, εικ. 17, Ο ίδιος 1999, 45-46.

⁷⁷⁸ Σωτηρίου 1956, εικ. 16.

⁷⁷⁹ Styliανου 1985, 116, Χατζηχριστοδούλου, Μυριανθεύς 2002, 20.

⁷⁸⁰ Αργυρού, Μυριανθεύς 2005, 50.

⁷⁸¹ Παπαγεωργίου 1997, 92, εικ. 14.

⁷⁸² Ό.π., 93, εικ. 15.

⁷⁸³ Ό.π., 69.

⁷⁸⁴ Γεωργίου 1875 (²1975), 102.

⁷⁸⁵ Χ. Παπαϊωάννου, «Χριστιανικά επιγραφαί Λευκωσίας», *Φώς Α'*, 1911, 246.

⁷⁸⁶ Παπαδόπουλος 1929, 72-73.

Πρόκειται για τα λόγια που ο Φιλόθεος απηύθυνε στον άγιο Ιωάννη προσφέροντάς του το ναό: *ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΑ ΚΥΡΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ/ ΣΕΠΤΟΥ ΣΟΥ ΟΙΚΟΥ ΕΥΠΡΕΠΕΙΑΝ ΠΡΟΣΔΕΧΟΥ/ ΗΝ ΗΓΑΠΗΣΑ ΚΥΡΙΟΥ ΣΚΗΝΩΜΑΤΟΣ/ ΔΙ'ΗΝ ΜΟΙ ΕΥΧΟΥ ΤΩΝ ΑΜΑΡΤΙΩΝ ΛΥΣΙΝ/ ΩΣ ΩΝ ΜΑΘΗΤΗΣ ΤΟΥ ΙΗΣΟΥ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣ/ ΤΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΥ ΜΟΥ ΚΑΙ ΘΕΟΥ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ*».

Ο άγιος εικονίζεται όρθιος με το αριστερό χέρι κατεβασμένο κάτω σε σχήμα παράκλησης και πιθανόν με το δεξιό να κρατούσε τον αρχιεπίσκοπο. Φορεί ιμάτιο και χιτώνα κεραμιδί. Το κεφάλι του αγίου είναι υψωμένο και στραμμένο προς τον Χριστό, του απευθύνει την ακόλουθη παράκληση γραμμένη σε ειλητάριο, αποδεχόμενος τη δέηση του αρχιεπισκόπου: *ΧΑΡΙΖΟΜΕΝΟΣ ΜΟΙ ΧΑΡΙΝ ΤΩ ΣΩ ΦΙΛΩ/ ΔΟΣ ΧΡΙΣΤΕ ΜΟΥ ΑΦΕΣΙΝ ΑΜΑΡΤΗΜΑΤΩΝ/ ΠΟΙΜΕΝΙ ΚΥΠΡΟΥ ΤΩ ΦΙΛΩ ΦΙΛΟΘΕΩ/ ΚΑΛΩΠΙΣΑΝΤΙ ΤΗΝ ΔΕ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΝ*⁷⁸⁷.

Η τρίτη επιγραφή, πάνω αριστερά, αποσπασματικά σωζόμενη σήμερα, αναφερόταν στο περιεχόμενο του καλλωπισμού του ναού: *ΟΦΘΑΛΜΟΙ ΕΙΠΕΡ ΩΤΙΩΝ ΠΙΣΤΟΤΕΡΟΙ/ ΤΑΥΤΗ ΤΟΙ ΟΡΑ ΤΗΝ ΔΕ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ/ ΟΜΜΑΣΙΝ ΑΥΤΟΙΣ ΟΥΡΑΝΟΥ ΙΕΡΑΡΧΙΑΝ/ ΓΕΝΝΑΝ, ΕΟΡΤΑΣ ΚΑΙ ΠΑΘΟΣ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ/ ΑΝΑΣΤΑΣΙΝ ΤΕ ΚΑΙ ΑΔΕΚΑΣΤΟΝ ΚΡΙΣΙΝ/ ΠΡΟΣ ΔΕ ΚΑΙ ΑΡΧΑΣ ΤΩΝ ΚΥΠΡΟΥ ΠΡΟΝΟΜΙΩΝ/ ΘΕΟΥ ΤΕ ΑΙΝΟΝ ΥΠΟ ΠΑΝΤΩΝ ΚΤΙΣΜΑΤΩΝ/ ΚΑΙ ΕΞ ΙΕΣΣΑΙ ΤΟΝ ΤΟΚΟΝ ΤΗΣ ΠΑΡΘΕΝΟΥ/ ΚΑΙ ΤΟΥ ΙΗΣΟΥ ΘΑΥΜΑΤΑ ΕΤΙ ΣΚΟΠΕΙ/ ΚΑΙ ΤΕΛΟΣ ΕΠΤΑΔΑ ΣΥΝΟΔΩΝ/ ΟΥ ΓΑΡ ΑΠΛΩΣ ΓΕΓΡΑΠΤΑΙ ΕΝΤΑΥΘΑ ΤΑΔΕ ΑΛΛ' ΙΝΑ ΒΛΕΠΩΝ ΣΥ ΔΙΟΡΘΩΣΙΝ ΛΑΒΗΣ*⁷⁸⁸.

Σύμφωνα με τον Παπαγεωργίου⁷⁸⁹, η τοιχογραφία με την προσωπογραφία του Φιλοθέου έγινε μετά τη συμπλήρωση της διακόσμησης του ναού με τοιχογραφίες, όπως φαίνεται από τις συνοδευτικές επιγραφές που αναφέρονται στον ευπρεπισμό του ναού, τον οποίο πρόσφερε στον προστάτη του αρχιεπισκοπικού ναού άγιο Ιωάννη και που περιλάμβανε εκτός από τις τοιχογραφίες, το ξυλόγλυπτο εικονοστάσιο και τον άμβωνα. Αναφέρει επίσης ότι το χρύσωμα του εικονοστασίου και προφανώς και του άμβωνα συμπληρώθηκε το 1756. Η προσωπογραφία του Φιλοθέου, που έγινε ίσως το 1756, αποτυπώνει τη μορφή του όπως ήταν τότε, καθώς ο χρόνος και η ασθένεια άλλαξαν τελείως την εξωτερική εμφάνισή του. Γι' αυτό διαφέρει ως προς την εμφάνιση με την

⁷⁸⁷ Φιλίππου 1975, 97, υποσ. 1.

⁷⁸⁸ Παπαγεωργίου 1998, 70.

⁷⁸⁹ Ό.π., 75.

προσωπογραφία του στο βόρειο άκρο της αψίδας (A/A 44) που είχε γίνει είκοσι χρόνια ενωρίτερα⁷⁹⁰.

Δέηση με δωρητές (Έτους: 1757)

A/A 50

Το θωράκιο βρισκόταν μέχρι το 1974 στον κατεχόμενο ναό της Μηλιάς και η τύχη του σήμερα αγνοείται. Στο άνω τμήμα του θωρακίου, στις γωνίες εικονίζονται οι Αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ και κάτω από τρίλοβο τόξο παραλλαγή της Μικρής Δέησης⁷⁹¹ (Παναγία-Χριστός-Ιωάννης ο Θεολόγος)⁷⁹².

Ο Χριστός στο κέντρο υψώνει και τα δύο χέρια του σε σχήμα ευλογίας. Αριστερά εικονίζεται η Θεοτόκος και δεξιά ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, επώνυμος άγιος του ναού, να δέονται στον Χριστό. Ο Χριστός φορεί κόκκινο χιτώνα και πράσινο ιμάτιο, η Θεοτόκος κόκκινο χιτώνα και ο Ιωάννης πράσινο χιτώνα και ρόδινο ιμάτιο. Το φόντο είναι χρυσό και το έδαφος πράσινο. Οι Αρχάγγελοι φορούν γκριζα ενδύματα. Με παρόμοιο τρόπο παριστάνεται ο Ιωάννης ο Θεολόγος να δέεται μαζί με την αγία Θεοκτίστη τη Λεσβία στην ένθρονη Θεοτόκο σε εικόνα του 17^{ου} από την Πάρο⁷⁹³.

Στο κέντρο του θωρακίου υπάρχει μετάλλιο με την επιγραφή⁷⁹⁴: *ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΧΛΑΙΟΥΣ ΕΠΤΑΚΟΣΙΟΥΣ ΠΕΝΗΝΤΑ ΕΠΤΑ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡ ΦΙΛΟΘΕΟΥ⁷⁹⁵ ΕΓΙΝΕ ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΤΕΜΠΛΟΣ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΣΟΛΟΜΟΥ, ΙΕΡΕΩΣ ΚΑΙ ΑΡΓΥΡΗΣ, ΤΗΣ ΑΥΤΟΥ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΗΜΟΣΥΝΗΣ ΤΩΝ ΛΟΓΙΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΧΕΙΡ ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ⁷⁹⁶ ΙΕΡΟΔΙΑΚΟΝΟΥ ΜΑΘΗΤΟΥ ΙΩΑΝΝΙΚΙΟΥ⁷⁹⁷ ΚΑΙ ΦΙΛΑΡΕΤΟΥ⁷⁹⁸ ΤΩΝ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΩΝ.*

Στο κάτω μέρος του θωρακίου εικονίζονταν αντικριστές οι μορφές των δωρητών, που ταυτίζονται από την προαναφερθείσα επιγραφή με τον ιερέα

⁷⁹⁰ Ό.π., Για το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού και το νόημα του βλ. Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος 2000, 385-428.

⁷⁹¹ Για τη Μ. Δέηση (Παναγία-Χριστός-Πρόδρομος), ενδεικτικά βλ. Α. Weyl Carr, Λήμμα «Deesis», *ODB* 1, 599-600.

⁷⁹² Για απεικονίσεις της Δέησης με Ιωάννη Θεολόγο, αντί του Ιωάννου του Προδρόμου, βλ. Rice 1937, 248, D. I. Pallas, *Passion und Bestattung Christi. Der Ritus-das Bild*, München 1965, 128, Chatzidakis 1982, αρ. 37.

⁷⁹³ Α. Ορλάνδος, «Οι μεταβυζαντινοί ναοί της Πάρου», *ABME* 1 (1964), 147-149, πίν. 66.

⁷⁹⁴ Ό.π., 247-248.

⁷⁹⁵ Λήμμα «Φιλόθεος αρχιεπίσκοπος», *MKE* 13, 245 εξ.

⁷⁹⁶ Λήμμα «Νεκτάριος ζωγράφος», *MKE* 10, 196, Λήμμα «Δοσίθεος», *MKE* 4, 294, Χατζηδάκης, Δρακοπούλου 1997, τόμος 2, 228.

⁷⁹⁷ Γερασίμου 2000 α, 167, Χατζηχριστοδούλου 2007, 432 εξ.

⁷⁹⁸ Για τον ζωγράφο βλέπε Λήμμα «Φιλάρετος ζωγράφος», *MKE* 13, 238-9 (Α. Παπαγεωργίου), Χατζηδάκης, Δρακοπούλου 1997, τόμος 2, 443-4, Γερασίμου 2000, 168, Χατζηχριστοδούλου 2007, 437 εξ. Ο Φιλάρετος έχει ζωγραφίσει και τα παραδείγματα A/A 46, 47.

Σολωμό και την σύζυγό του Αργυρή. Ο Σολωμός φορεί πορφυρό ένδυμα, σκούρο μπλε επανωφόρι και μαύρο καμηλαύκι, σύμφωνα με την περιγραφή του Rice⁷⁹⁹.

Ο Αρχιεπίσκοπος Παΐσιος προσφέρει ομοίωμα ναού (Έτους: 1759)
A/A 51

Ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Παΐσιος (1759-1761 και 1762-1767)⁸⁰⁰ εικονίζεται εσωτερικά στο δυτικό τοίχο του ναού του Μονογενούς, γονυπετής, στραμμένος προς τον Χριστό που προβάλλει σε δόξα από τον ουρανό να Του απευθύνει τα λόγια που αναγράφονται στο χαρτί πάνω από την αφιερωμένη εκκλησία⁸⁰¹. Στον κάμπο αναγράφεται η χρονολογία ΑΨΝΘ (1759)⁸⁰². Η επιγραφή αναφέρει: ΜΟΝΟΓΕΝΕΣ ΔΕΞΑΙ ΜΟΥ ΠΟΘΟΝ ΟΝ ΑΠΟ ΒΡΕΦΟΥΣ/ ΚΑΤΕΙΧΟΝ ΣΗ ΒΟΥΛΗΣΕΙ ΝΑΟΝ ΣΟΝ ΙΔΡΥΘΗΝΑΙ/ ΦΘΟΡΑ ΓΑΡ ΚΑΘΥΠΙΑΧΘΕΝΤΑ ΧΡΟΝΩ ΟΝ ΗΔΗ/ ΝΕΟΔΜΗΤΟΝ ΚΑΛΛΙΣΤΟΝ ΚΟΣΜΙΩΣ ΕΓΕΡΘΕΝΤΑ ΠΡΟΣΑΓΩΣΟΙ ΤΟΥΤΟΝ ΕΚ ΣΩΝ ΕΝ ΤΩ ΖΗΝ ΜΟΙ ΠΑΡΕΣΧΟΥ/ Η ΔΕΞΙΑ ΣΟΥ ΟΥΝ ΣΩΤΕΡ ΣΚΕΠΕΙΕΝ ΟΝ ΑΤΕΡ ΒΛΑΒΗΣ/ Κ Ο ΒΡΑΧΙΩΝ Ο ΜΕΓΑΣ ΥΠΕΡΑΣΠΙΗ ΕΙΘΕ ΤΟΥΤΟΥ/ ΚΑΜΟΙ ΔΕΣΩ ΟΙΚΕΤΗ ΠΑΪΣΙΩ Κ(ΑΙ) ΛΑΤΡΗ/ ΚΥΠΡΙΩΝ ΚΕΧΡΗΜΑΤΙΚΟΤΙ ΣΗ ΝΕΥΣΕΙ ΑΡΧΥΘΥΤΗ/ ΑΝΤΑΠΟΔΟΣ ΣΥΓΓΝΩΜΗΝ Κ(ΑΙ) ΖΩΗΝ ΤΗΝ ΑΓΗΡΩ. Άλλα παραδείγματα αφιέρωσης ναού εικονίζονται σε τοιχογραφίες στη μονή Χιλανδαρίου Αγίου Όρους: του 1667 με τον ηγούμενο Βίκτωρα στο παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου, του 1683/4 με τον Μητροπολίτη Βελιγραδίου Σιμεών στο νάρθηκα του παρεκκλησίου του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, του 1740 με τον Αρχιμανδρίτη Γεράσιμο στο παρεκκλήσιο της Παναγίας και του 1803 με τον άγιο πρίγκιπα Lazar⁸⁰³.

Ο Χριστός εικονίζεται στηθαίος, μετωπικός να τον ευλογεί και με τα δύο χέρια του, όπως στην παράσταση των κτιτόρων με τον άγιο Νικόλαο του 1531-

⁷⁹⁹ Rice 1937, 248.

⁸⁰⁰ Παπαδόπουλος 1929, 80 εξ., Hill 1972, τόμ. IV, 349 εξ., Κιτρομηλίδης 2002, 218-219, Μ. Γιασεμίδου-Κάτζη, Κουλάι. *Το χωριό, η ιστορία και ο κόσμος του*, Λεμεσός 2005, 207. Ο Παΐσιος γεννήθηκε το 1712 και απεβίωσε το 1767. Άφησε διαθήκη και με δικά του έξοδα ανακαινίστηκε η εκκλησία του Μονογενούς στο Κοιλάνι.

⁸⁰¹ Π. Αγάθωνος, «Δύο πρωτότυπα Θυσιαστήρια (Αγία Τράπεζα)» ΚΣ ΕΒ'-ΕΓ'(1998-1999), 229.

⁸⁰² Ο ίδιος, 229: αναφέρει ότι ο ναός κτίστηκε το 1769.

⁸⁰³ Subotić 1998, 258-261.

1532 από τη μονή των Φιλανθρωπινών στο νησί των Ιωαννίνων⁸⁰⁴ και σε τοιχογραφία με δωρητές στο ναό του Αγίου Φανουρίου στη Ρόδο.

Στη δυτική πλευρά υπάρχει πρόπυλο, όπως και στο ναό του Αρχαγγέλου στο Μονάγρι, βλ. A/A **62**. Η αρχική μορφή του ναού, όπως αυτή παρουσιάζεται στην τοιχογραφία ήταν διαφορετική από αυτή που υπάρχει σήμερα. Σύμφωνα με επιγραφή στο νότιο εξωτερικό τοίχο ο ναός επεκτάθηκε το 1903. Την ίδια χρονιά πιθανώς να προστέθηκε και η νότια στοά.

Η αγία Μαρίνα με δωρητή (Έτους: 1759)

A/A **52**

Σε χρυσό κάμπο πάνω και πράσινο κάτω η αγία Μαρίνα εικονίζεται από τη μέση και πάνω μετωπική⁸⁰⁵. Φορεί πράσινο χιτώνα με μακριά στενά μανίκια με χρυσοκονδυλιές και κόκκινο μαφόριο με χρυσό φυτικό διάκοσμο. Στο υψωμένο δεξιό χέρι κρατεί διπλό σταυρό και υψώνει την παλάμη του αριστερού της χεριού προς τον θεατή. Στο κεφάλι φέρει στικτό φωτοστέφανο.

Στην άνω αριστερή γωνία εικονίζεται κυκλικό τμήμα του ουρανού με κόκκινο και κίτρινο χρώμα, από το οποίο προβάλλει ο Χριστός, όπως στο παράδειγμα A/A **49**. Ευλογεί με το δεξιό του χέρι και με το αριστερό κρατεί ενεπίγραφο ειλητάριο: *ΧΑΪΡΙΣ ΑΘΛΗΤΑ ΜΑΡΙ'ΝΑ ΟΤΙ ΥΠΕ' / Ρ ΕΜΟΥ*.

Δεξιά στο ύψος της κεφαλής της αγίας εικονίζεται ολόσωμος άγγελος, γονυπετής, γυρισμένος δεξιά με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος, έτσι όπως εικονίζεται ο Γαβριήλ σε εικόνα στο Μουσείο Ιστορίας και Τέχνης της Γενεύης (τέλη 17^{ου}-αρχές 18^{ου} αιώνα)⁸⁰⁶, σε εικόνα με το λείψανο του Αγίου Σπυρίδωνος στο Μουσείο Ιστορίας και Τέχνης της Γενεύης (18^{ος} αιώνα)⁸⁰⁷, σε εικόνα από τη Μ. Ασία (1742)⁸⁰⁸.

Παραλλαγή με τον Χριστό και τον άγγελο εικονίζεται σε χαλκογραφίες με τον άγιο Γεώργιο του 1756⁸⁰⁹, με τον άγιο Γεδεών του 1842⁸¹⁰.

⁸⁰⁴ Μ. Αχειμάστου Ποταμιάνου, *Η Μονή των Φιλανθρωπινών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Διδακτορική διατριβή, Αθήναι 1983, 18, εικ. γ, Χριστοφοράκη 2000, πίν. 169 α.

⁸⁰⁵ Για την εικονογραφία της αγίας Μαρίνης βλ. στο παράδειγμα A/A **70**, Λήμμα «Marina», *ODB* 2, 1299 (A. Kutler, A. Weyl Carr), Μουρική 1993, 52, Τζ. Αλμπάνη (επιμ.), *Ωρες Βυζαντίου. Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο. Το Βυζάντιο ως Οικουμένη*, Αθήνα 2001, αρ. 164, Sophocleous 2006, 405, αρ. 98, Κ. Γερασίμου, «Ο εικονογραφικός κύκλος της αγίας Μαρίνης όπως παρουσιάζεται σε μεταβυζαντινή εικόνα [του Ιωάννου Κορνάρου του Κρητός (1793)] από το χωριό Καλοπαναγιώτης της Κύπρου», *ΚΣ ΞΘ'* (υπό έκδοση), Sophocleous 2006, 405, αρ. 98.

⁸⁰⁶ Frigerio-Zeniou et al. 2006, 55.

⁸⁰⁷ Ό.π., 61.

⁸⁰⁸ Ό.π., 98.

⁸⁰⁹ Ό.π., 204.

⁸¹⁰ Ό.π., 201.

Κάτω αριστερά εικονίζεται ο δωρητής ιεροδιάκονος Μελέτιος, σε νεαρή ηλικία, αγένειος, γονυπετής και δεόμενος. Τα χέρια του υψώνονται παράλληλα σε δέηση. Η κεφαλή του είναι στραμμένη προς την αγία Μαρίνα. Το πρότυπο του αγένειου διακόνου πρέπει να αναζητηθεί σε ανάλογα πρότυπα αγίων διακόνων, όπως του Αθανασίου Πεντασχοινίτου σε τοιχογραφία (αρχές 12^{ου} αιώνα) στη Μονή Παναγίας Αμασγού στο Μονάγρι (επαρχ. Λεμεσού)⁸¹¹, του Στεφάνου σε τοιχογραφία στο ναό της Παναγίας Θεοτόκου στην Κακοπετριά (1520)⁸¹², σε εικόνα του με θέμα το λιθοβολισμό του Στεφάνου στην Κέρκυρα (τέλη 16^{ου} αιώνα)⁸¹³, σε εικόνα του αγίου Ιωάννου Λαμπαδιστού στο Πελέντρι (17^{ος} αιώνα)⁸¹⁴ και τέλος στην εδώ εικόνα του Στεφάνου (Α/Α **20**). Ο δωρητής φορεί αντερί χρώματος πορτοκαλί και μαύρο ράσο και στην κεφαλή μαύρο σκούφο.

Μπροστά του υπάρχει ανοικτό ενεπίγραφο ειλητάριο, στο οποίο αναγράφεται η αφιερωματική επιγραφή: *ΔΕΞΑΙ ΤΟ ΜΙΚΡΟΝ ΤΟΥΤΟ ΔΩΡΟΝ ΜΑΡΙΝΑ ΚΑΙ ΙΚΕ/ΣΙΑΝ ΠΟΙΗΣΟΝ ΟΣ ΕΧΕΙΣ ΠΑΡΡΗΣΙΑΝ ΙΕΡΟΔΙΑΚΟΝΟΥ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΣΟΥ ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΩΠΟΣ/ ΕΥΡΗΝ ΑΦΕΣΙΝ ΑΜΑΡΤΗΜΑΤΩΝ Κ(ΑΙ)/ ΣΥΓΧΩΡΕΣΙΝ ΤΟΝ ΠΟΛΛΩΝ ΜΟΥ/ ΣΦΑΛΜΑΤΩΝ/ ΧΕΙΡ/ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ⁸¹⁵/ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ/ ΑΨΝΘ/ ΙΟΥΛΙΟΥ Θ'.* Ο δωρητής όπως σχεδιάστηκε φαίνεται σαν να αιωρείται.

Ο Μυριανθέας⁸¹⁶ εικάζει, χωρίς να το τεκμηριώνει, ότι ο ζωγράφος ιερομόναχος Χαράλαμπος και ο ιεροδιάκονος Μελέτιος ήταν μοναχοί της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού, η οποία βρίσκεται πλησίον του παρεκκλησίου της Θεοσκεπάστης⁸¹⁷, από το οποίο προέρχεται η εικόνα μας⁸¹⁸.

Έργο του ίδιου ζωγράφου είναι και η εικόνα Α/Α **55**.

⁸¹¹ Μακάριος 1997, χ.σ.

⁸¹² Stylianos 1985, 79.

⁸¹³ Περίπλους 1994, 167, αρ. 37.

⁸¹⁴ Πελέντρια 2005, 137, Κάκκουρας 2007, 325.

⁸¹⁵ Χατζηδάκης, Δρακοπούλου 1997, τόμος 2, 456, όπου υπογράφει ως ιεροδιάκονος, Γερασίμου 2000, 168.

⁸¹⁶ Μυριανθέας 1991, εικ. 59.

⁸¹⁷ Λήμμα «Θεοσκεπάστης Παναγίας εκκλησία, Καλοπαναγιώτης», ΜΚΕ 6, 20 (Α. Παπαγεωργίου).

⁸¹⁸ *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου* 2000, αρ. 59 (Χρ. Χατζηχριστοδούλου).

Σε τοιχογραφία που βρίσκεται στο νότιο τοίχο του καθολικού της Μονής Αρχαγγέλου⁸¹⁹ στον Αναλιόντα (επαρχ. Λευκωσίας), ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Χρύσανθος (1767-1810)⁸²⁰ εικονίζεται γονυπετής και δεόμενος στραμμένος προς τα δεξιά, μπροστά από τη δυτική πλευρά του ομοιώματος του καθολικού, το οποίο προσφέρει στον Αρχάγγελο Μιχαήλ. Ο Αρχάγγελος παρουσιάζει τον Χρύσανθο και τον Λεόντιο στον Χριστό που προβάλλει από τον ουρανό σε νεφέλες, ικετεύοντας τον γι' αυτούς, σύμφωνα με τις επιγραφές που αναγράφονται στα ειλητάρια τους, ως εξής: Του Χρυσάνθου: *ΑΡΧΙΣΤΡΑ΄ΤΗΓΕ ΚΥΡΙ΄ΟΥ ΤΟΥ ΥΨΙ΄ΣΤΟΥ,/ ΔΕ΄ΟΜΑΙ ΤΗΣ ΧΗΣ ΜΕΓΙ΄ΣΤΟΥ ΠΡΟΨΤΑΨΙ΄ΑΣ,/ ΄ΙΝΑ ΠΡΕΨΒΕΥ΄ΗΣ ΔΙ ΕΜΟΥ ΤΟΥ ΣΟΥ ΔΟΥ΄ΛΟΥ,/ ΤΟΥ ΛΑΒΕΙΝ ΜΕ΄ ΄ΑΦΕΨΙΝ ΤΩΝ ΕΓΚΛΗΜΑ΄ΤΩΝ, ΩΝ ΠΙΕΡ ΄ΕΠΡΑΞΑ ΕΝ ΤΩ ΠΑΡΟ΄ΝΤΙ ΒΙ΄Ω,/ ΄ΕΝΕΚΕΝ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΣΟΥ ΩΝ ΄ΗΓΕΙΡΑ ΄ΕΚ ΒΑ΄ΘΡΩΝ.*

Ομοίωμα ναού προσφέρουν στον άγιο του ναού οι δωρητές στην τοιχογραφία A/A 47, καθώς και σε παλαιότερα παραδείγματα όπως σε τοιχογραφία στο ναό της Παναγίας του Μουτουλλά (1280)⁸²¹, σε τοιχογραφία στο ναό του Αγίου Δημητρίου στο Δάλι (1317)⁸²², σε κτητορική εικόνα στη Μονή Διονυσίου Αγίου Όρους (14^{ος} αιώνα)⁸²³, σε ημικατεστραμμένη τοιχογραφία στην Παναγία στο χωριό Κούρδαλι (αρχές 16^{ου} αιώνα)⁸²⁴.

Στην πάνω αριστερή γωνία μέσα σε σύννεφα και έναστρο ουρανό παρουσιάζεται ο Χριστός, σε σχήμα ήδη παλαιότερο (πρβλ. A/A 37, 48, 50) να βλέπει τον Αρχάγγελο Μιχαήλ. Απέναντι απ' αυτόν λίγο πιο κάτω ο Αρχάγγελος με τη συνηθισμένη του περιβολή, επηρεασμένη από την αυτοκρατορική ενδυματολογία, απευθύνεται στον Χριστό. Τα λόγια του γράφονται σε ειλητάριο πίσω από το απλωμένο δεξιό του χέρι: Στο ειλητάριο που κρατεί ο Αρχάγγελος αναγράφονται: *ΧΡΙΣΤΕ ΙΗΣΟΥ ΥΙΕ ΘΕΟΥ Κ(ΑΙ) ΛΟΓΕ,/ ΠΟΙΗΤΑ ΟΡΑΤΩΝ ΤΕ ΚΑΙ ΑΟΡΑΤΩΝ,/ ΔΕΟΜΑΙ ΤΗΣ ΧΗΣ ΑΦΑΤΟΥ ΕΥΣΠΛΑΧΝΙΑΣ,/ ΙΝΑ ΔΩΡΗΣΗΣ ΑΦΕΨΙΝ ΤΩΝ ΠΤΑΙΣΜΑΤΩΝ,/ ΩΝ ΕΠΡΑΞΕΝ Ο ΣΟΣ ΔΟΥΛΟΣ ΚΑΙ ΙΚΕΤΗΣ,/ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΑΡΧΙΘΥΤΗΣ ΤΕ ΤΩΝ ΚΥΠΡΙΩΝ,/ ΕΤΙ ΜΝΗΣΘΗΤΙ ΚΥΡΙΕ ΛΕΟΝΤΙΟΥ,/ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΠΑΡΟΥΣΗΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΕ.* Τα γράμματα

⁸¹⁹ Για την ιστορία της μονής, βλ. Π. Στυλιανού, *Το Μοναστήρι του Αρχαγγέλου στον Αναλιόντα*, Λευκωσία 1984, Κ. Παπαγεωργίου, *Το Μοναστήρι του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Αναλιόντα*, Λευκωσία 2005.

⁸²⁰ Για τον Αρχιεπίσκοπο Χρύσανθο βλ. Hill 1972, τόμ. IV, 353 εξ., Λήμμα «Χρύσανθος αρχιεπίσκοπος», *ΜΚΕ* 14, 98-103, Μιχαήλ 2005, 73, 92.

⁸²¹ Stylianou 1985, 324.

⁸²² Ό.π., 427.

⁸²³ *Θησαυροί Αγίου Όρους* 1997, 95, αρ. 2.29.

⁸²⁴ Λήμμα «Κούρδαλι Παναγίας εκκλησία», *ΜΚΕ* 280 (Α. Παπαγεωργίου).

στις επιγραφές είναι γραμμένα με μαύρο χρώμα εκτός από το όνομα του Χρυσάνθου, που είναι με ερυθρό χρώμα και παραπέμπει στο γνωστό προνόμιο. Με το αριστερό χέρι απλωμένο παρουσιάζει τους δύο δωρητές στον Χριστό, όπως και στο παράδειγμα A/A 49.

Κάτω από τον Μιχαήλ εικονίζεται το ομοίωμα της εκκλησίας, όπως στα παραδείγματα A/A **47, 49, 51** και σε πρώτο επίπεδο ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Χρυσάνθος (1767-1810) γονυπετής με το δεξιό χέρι του υψωμένο σε στάση δέησης. Με το αριστερό κρατεί ποιμαντορική ράβδο και ανοικτό ενεπίγραφο ειλητάριο. Η μονόχωρη καμαροσκεπής εκκλησία με τη ξύλινη προστατευτική στέγη με τα κεραμίδια είναι ίδια που παρουσιάζεται και στο ομοίωμα.

Ο αρχιεπίσκοπος φορεί γκριζοπράσινο στιχάριο με στενά μανίκια που κλείνουν με κουμπιά, μανδύα με γούνινη επένδυση, χρώματος καφέ με μαύρες πτυχώσεις και επανωκαλύμμαυχο, όπως οι δωρητές στα παραδείγματα A/A **60, 94** και ο Εθνομάρτυς Αρχιεπίσκοπος Κυπριανός, ως Αρχιμανδρίτης σε ελαιογραφία στη Μονή Μαχαιρά⁸²⁵. Το βλέμμα του στρέφεται προς τον Αρχάγγελο. Η γενειάδα του είναι πλατιά καστανόμαυρη.

Πίσω από τον Χρυσάνθο σε μικρότερο μέγεθος γονατίζει ο οικονόμος της Μονής Λεόντιος, με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος. Ο Λεόντιος, που εικονίζεται σε νεαρή ηλικία με καστανόξανθα κοντά γένια φορεί μελανό ράσο και μοναχικό σκούφο. Στρέφει και αυτός το βλέμμα του προς τον Αρχάγγελο. Ο κάμπος χωρίζεται στη γη με πράσινο χρώμα και στον ουρανό με μπλε σκούρο.

Η υπογραφή του ζωγράφου βρίσκεται σε τοιχογραφία στα αριστερά της κόγχης του Ιερού, όπου στον πράσινο κάμπο υπάρχει η ακόλουθη επιγραφή: *ΧΕΙΡ ΛΕΟΝΤΙΟΥ/ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ*⁸²⁶ / *ΑΨΕΘ. Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ*.

Παναγία η Χρυσοσώτηρα με δωρητή (Έτους: 1770)

A/A **55**

Στην εικόνα από το ναό των Τριών Ελιών η Παναγία εικονίζεται στον τύπο της Κυκκώτισσας⁸²⁷. Η Παναγία φέρει την επωνυμία: *ΜΗΤΗΡ - ΘΕΟΥ./ Η ΧΡΥΣΟ/ΣΩΤΗΡΑ*⁸²⁸. Ο Χριστός συνοδεύεται από τα αρχικά: *Ι(ΗΣΟΥ)Σ Χ(ΡΙΣΤΟ)Σ*. Την επωνυμία Σωτήρα φέρει εικόνα του 16^{ου} αιώνα στον Άγιο Ιωάννη

⁸²⁵ Ριζοπούλου -Ηγουμενίδου 1996, 99, εικ.80.

⁸²⁶ Χατζηδάκης, Δρακοπούλου 1997, 157.

Αγρού⁸²⁹ και του 18^{ου} αιώνα στο ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Ακάκι⁸³⁰.

Χαμηλότερα σε ακόμα μικρότερο μέγεθος εικονίζεται προφητάναξ Δαβίδ⁸³¹ να κρατεί ειλητάριο με την επιγραφή: *άκουσον θύγατερ και ιδε και κλίνον το ους σου* (Ψαλμ. 44, 11), όπως στην απεικόνισή του σε βημόθυρο του 15^{ου} αιώνα στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών⁸³², σε εικόνα του 15^{ου} αιώνα από το ίδιο Μουσείο⁸³³. Πιο κάτω σε ακόμα μικρότερο μέγεθος παριστάνεται ο ιερέας Χριστόδουλος, δωρητής της εικόνας με ενεπίγραφο ειλητάριο: *δεησιν δέξαι Παναγνε θεοτόκε αμαρτωλω καμω αναξιω ιερέως τήν κλησιν Χριστοδούλου, του χριστω δούλος υπάρχω. δεομε σου και παρακαλω αχράντω ση εικόνη. οπως παράσχοις παρθενε. Πταισματον λυσιν των εμων, αγίων πρέσβειόν σου. αξιόσης με δ' ουρανων βασιλείας. Στον κάμπο αριστερά υπογράφει ο ζωγράφος: χειρ Χαράλαμπος ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ⁸³⁴ ΑΨΟ ΝΟΕΜΒΡ<ΙΩ> ΚΔ. Ο ζωγράφος Χαράλαμπος εκτέλεσε και την εικόνα Α/Α **52**.*

Ο Χριστόδουλος φορεί αντερί και μελανό ράσο και σκούφο. Στα πόδια φορεί μαύρα κλειστά υποδήματα, πιθανώς δερμάτινα. Με ράσο παρουσιάζονται οι δωρητές στα παραδείγματα Α/Α **38, 44-46, 51 κ.ά.**

⁸²⁷ Για την εικονογραφία της Κυκκώτισσας και παρόμοια παραδείγματα βλ. Περδίκης, 1997, 12, 20-21, 32, 37, 43, 47, Χατζηχριστοδούλου, Γερασίμου 2001, 45-81, όπου και σχετική βιβλιογραφία, Κωνσταντινίδης, 2002, σποράδην, Α. Weyl Carr, "Reflections on the Life of an Icon: The Eleousa of Kykkos", *EKMIMK* 6 (2004), 103-164.

⁸²⁸ Λήμμα «Χρυσό...», *ΜΚΕ* 14, 111-112. Με πρώτο συνθετικό τη λέξη *Χρυσό...* (προερχόμενο από τον χρυσό-χρυσάφι), απαντώνται στην Κύπρο πολλές επωνυμίες της Θεοτόκου που αποτελούν και πολλές ονομασίες ναών αφιερωμένων σ' αυτή. Για παράδειγμα βλ. Ν. Κυριαζής, *Επωνυμίες της Παναγίας εν Κύπρω*, Λάρνακα 1950, 53-56, όπου καταγράφονται 17 τέτοιες ονομασίες. Σε μία περίπτωση το πρώτο αυτό συνθετικό φέρουν και ναοί αφιερωμένοι στο Σωτήρα Χριστό, λ.χ. της Ακανθούς, της Σωτήρας Αμμοχώστου και της Λεμεσού (Χρυσοσώτηρος).

⁸²⁹ Αδημοσίευτη.

⁸³⁰ Paraskevoπούλου 1978, 162.

⁸³¹ Για την εικονογραφία του Δαβίδ βλ. K. Wessel, "David", *RbK* 1, 1145-1161, J. H. Lowden, J. Irmscher, A. Cutler, Λήμμα «David», *ODB* 1, 589. Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ένα άγνωστο χειρόγραφο του κωδικογράφου Ιωάσαφ και οι μικρογραφίες του: Το Ψαλτήριο CHRIST CHURCH ARCH. W. GR. 61», *ΔΧΑΕ* 8 (1975-76), 179-185, ιδίως 184-185. Σε όλα τα παραδείγματα που αναφέρει ο συγγραφέας ο Δαβίδ εικονίζεται με βασιλική στολή, όπως στην εικόνα από τις Τρεις Ελιές.

⁸³² Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1998, αρ. 39

⁸³³ Ό.π. 124.

⁸³⁴ Λήμμα «Χαράλαμπος ζωγράφος», *ΜΚΕ* 14, 365 (Α. Παπαγεωργίου).

Σε αναθηματική εικόνα από τη Μονή του Αγίου Παντελεήμονος Μύρτου απεικονίζεται ο άγιος Παντελεήμων⁸³⁵ και ο δωρητής της εικόνας Μηροπολίτης Κυρηναίας Χρύσανθος (1765-1773), καθώς και ολόκληρο το μοναστηριακό συγκρότημα που ολοκληρώθηκε επί αρχιερατείας του⁸³⁶. Ο Χρύσανθος απευθύνεται στον άγιο με κείμενο γραμμένο σε ειλητάριο. Ακολούθως ο άγιος Παντελεήων απευθύνεται στον Χριστό για τον ανακαινιστή της μονής του και τέλος ο Χριστός επιβραβεύει τον Χρύσανθο.

Ο Χρύσανθος φορεί όμοια ενδύματα με τους δωρητές στα παραδείγματα Α/Α 45-46, 51. Κρατεί ενεπίγραφο ειλητάριο: *ΤΟ'Ν ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΣΟΥ ΞΕΩΡΑΙΣΜΟΝ ΤΑΥ'ΤΗΣ,/ ΕΥΛΑΒΩΣ ΠΑΡ' ΕΜΟΥ ΦΙΛΟΠΟΝΗΘΕ'ΝΤΑ,/ ΔΕΞΑΜΕΝΟΣ ΠΡΕ'ΣΒΕΥΕ ΤΩ ΠΑΝΤΕΡΓΑ'ΤΗ/ ΔΩΡΗΣΑΣΘΑΙ ΜΟΙ ΒΑΣΙΛΕΙ'ΑΝ ΤΗΝ ΑΝΩ/ ΣΥ ΔΩ'C ΙΑΤΡΟ'C ΑΝΑ'ΡΡΩ'CΙΝ ΜΟΙ ΔΙ'ΔΟΥ/ ΟΠΩΣ ΞΕΥΜΝΩ ΤΑ'C ΧΑ'ΡΙΤΑ'C ΣΟΥ ΜΑ'ΡΤΥC.*

Ο άγιος Παντελεήμων ο ιαματικός, εικονίζεται να κρατεί, έχοντας καλυμμένο το δεξιό του χέρι, κιβωτίδιο με φάρμακα και ενεπίγραφο ειλητάριο: *ΣΕ' ΤΟ'Ν ΠΑΝΤΟΥΡΓΟ'Ν ΊΚΕΤΕΥ'Ω ΔΕΣΠΟ'ΤΗΝ/ ΥΠΕ'Ρ ΔΟΥ'ΛΟΥ ΣΟΥ ΑΡΧΙΘΥ'ΤΟΥ ΧΡΥΣΑ'ΝΘΟΥ,/ ΑΞΙ'ΩΣΟΝ Ο ΊΝ ΤΟΥ' Ο Υ(ΡΑ)ΝΙ'ΟΥ ΚΑ'ΛΛΟΥC,/ ΩC ΚΑΛΛΥ'ΝΑΝΤΑ ΣΟ'Ν Ο ΊΚΟΝ ΘΕΪΟΝ ΤΟΥ'ΤΟΝ,/ ΕΝ Ϊ ΔΟ'ΞΑΝ ΣΟΙ' ΠΡΟΣΦΕ'ΡΟΥCΙ ΣΟΙ' ΔΟΥ'ΛΟΙ./ ΤΟΥ'ΤΟΝ ΣΤΗ'ΡΙΞΟΝ Δ'ΕΠΙ' ΘΡΟ'ΝΟΝ ΠΛΕΪ'ΤΟΝ,/ ΟΠΩC ΣΗΝ ΠΟΙ'ΜΝΗΝ ΞΥΑΓ'ΩC ΔΙΕΞΑ'ΓΗ,/ ΛΟ'ΓΩ ΉΡΓΩ ΤΕ ΣΟΙ ΤΩ ΘΕΩ ΠΡΟΣΑ'ΓΗ.*

Ο Χριστός εικονίζεται να προβάλλει από σχηματοποιημένο τετροκύκλιο ουρανού στην άνω δεξιά γωνιά της εικόνας. Ευλογεί και κρατεί ενεπίγραφο ειλητάριο: *ΠΡΟC ΉΜΗC ΠΡΕCΒΕΙ'ΕC, Κ(ΑΙ') ΣΟΥ ΔΕΗ'ΣΕΙ./ ΤΗ'Ν Σ(ΩΤΗ)ΡΙ'ΑΝ ΔΙ'ΔΩΜΙ ΤΩ ΧΡΥΣΑ'ΝΘΩ./ ΠΙCΤΩ'Ν ΜΟΥ ΔΟΥ'ΛΩ ΑΡΧΙΘΥ'ΤΗ Κ(ΑΙ') ΛΑ'ΤΡΙ./ ΚΑΛΩC ΠΟΙΜΕ'ΝΕΙ ΛΟΓΙΚΩ'Ν ΜΟΥ ΠΡΟΒΑ'ΤΩΝ./ Α ΠΑΥ'ΣΗ ΜΕΔΕ'ΠΟΤΕ ΚΑΛΩC ΉΚΤΡΕ'ΦΩΝ/ ΝΟΜΗC Ε΄C ΧΛΟ'ΗΝ ΉΝΤΟΛΩ'Ν ΜΟΥ ΤΩ'Ν ΘΕΙ'ΩΝ.*

⁸³⁵ Για την εικονογραφία του αγίου Παντελεήμονος, βλ. Α. Kutler, Ν. Ρ. Ševčenko, Λήμμα, "Panteleemon", *ODB* 3, 1572-73, *Sinai* 1990, 179, εικ. 53, Subotić 1998, 233 (τοιχογραφία 1321/2), 284 (εικόνα τέλους 13^{ου} αιώνα), Α. Παλιούρας, «Δεσποτικές εικόνες τέμπλου 16^{ου} αιώνα», στο Μ. Βασιλάκη et al. 2004, τόμος Β', 85-129, ιδίως 126, εικ. 64 (εικόνα των μέσων του 16^{ου} αιώνα).

⁸³⁶ Λήμμα «Χρύσανθος επίσκοπος», *ΜΚΕ* 14, 105. Για τον Χρύσανθο τον επονομαζόμενο Πρωτοψάλτη, βλ. Κ. Κοκκινόφτας, «Η βυζαντινή μουσική και οι αναστάσιμοι ύμνοι» στο *Η Βυζαντινή Μουσική και οι Αναστάσιμοι Ύμνοι, Πρακτικά Συνεδρίου*, Λευκωσία 2006, 30-33.

Αριστερά απεικονίζεται το καθολικό, στη μορφή δρομικής βασιλικής με προστώο που στηρίζεται σε ραδινούς κίονες όπως κτίστηκε μετά την κατεδάφιση του παλαιότερου ναού το 1710. Από τη δίφυλλη πόρτα του καθολικού είναι ανοιγμένο το ένα θυρόφυλλο. Δεξιά απεικονίζεται ισόγειο κτίσμα με καμάρες (ηλιακό), το οποίο πρέπει να απεικονίζει τα κελιά στο νότιο τμήμα του καθολικού. Τα κτήρια της εικόνας δεν αποδίδουν την κατάσταση της μονής, όπως ήταν μέχρι το 1974, λόγω των ανακαινίσεων και των επισκευών, αφού το μοναστήρι ήταν η έδρα του Μητροπολίτου Κυρηναίας, κατά την Τουρκοκρατία. Ο ναός ανακαινίστηκε το 1914, σύμφωνα με χρονολογία στο κιγκλίδωμα του υπερθύρων της βόρειας, νότιας και δυτικής εισόδου. Η στέγη του καλύφθηκε με κεραμίδια γαλλικού τύπου. Το μοναστηριακό ισόγειο κτήριο που εικονίζεται πρέπει να απέκτησε δεύτερο όροφο μετά την ιστόρηση της εικόνας και πριν το 1878, όταν ο Άγγλος φωτογράφος J. Thomson το φωτογράφησε⁸³⁷. Μετά την κατάληψή του από τους Τούρκους το 1974, το μοναστήρι λεηλατήθηκε και μέχρι το 1983 χρησιμοποιήθηκε ως στρατόπεδο, οπότε εγκαταλείφθηκε. Σήμερα είναι ετοιμόρροπο⁸³⁸. Ορισμένες εικόνες της μονής, μεταξύ αυτών και η συγκεκριμένη με τον Χρύσανθο, έχουν μεταφερθεί από τις κατοχικές αρχές σε αποθήκη της μονής του Αγίου Μάμαντος στη Μόρφου.

Ο άγιος Γεώργιος δρακοκτόνος με σκηνές του βίου του
και δωρητής (Έτους: 1771 με επιζωγράφηση του 1829)

A/A58

Η εικόνα που βρισκόταν στο ναό του Αγίου Γεωργίου στον Καραβά έχει χαθεί κατά την τουρκική εισβολή του 1974. Η κεντρική παράσταση απεικονίζει τον άγιο Γεώργιο δρακοκτόνο και περιμετρικά δεκαέξι σκηνές από το βίο του⁸³⁹, που φέρουν αρίθμηση με τα γράμματα του αλφαβήτου και συνοδεύονται από επεξηγηματική επιγραφή⁸⁴⁰. Η εικόνα φέρει δύο χρονολογίες. Όπως φαίνεται ζωγραφίστηκε το ΑΨΟΑ (1771) και επιζωγραφίστηκε το ΑΩΚΘ (1829), οπότε πιθανώς να προστέθηκε και ο δωρητής. Η νεότερη επιγραφή αναφέρει: *Γέγονεν η*

⁸³⁷ J. Thomson, *Through Cyprus with the camera in the autumn of 1878*, vols I-II, London 1879, χ.σ.

⁸³⁸ *Οδοιπορικό* 2006, 398-405 (Ι. Ηλιάδης), όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁸³⁹ Για το βίο και την εικονογραφία του αγίου Γεωργίου βλ. ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ Α/Α 19.

⁸⁴⁰ Περιγραφή και σχολιασμός της εικόνας γίνεται από την Πρωτοπαλά 2003, 450 εξ.

παρούσα εικόν δι' εξόδων Μελετίου καθηγουμένου ου μνήσθητι άγιε και πάντων των Χριστιανών. Χειρ Χρυσάνθου Συγγέλου⁸⁴¹. ΑΩΚΘ⁸⁴².

Ο δωρητής της εικόνας Μελέτιος⁸⁴³ εικονίζεται στη σκηνή της δρακοκτονίας, δεξιά, στην κορυφή λόφου⁸⁴⁴, γονατιστός να κρατεί ανοικτό ενεπίγραφο ειλητάριο: *Μνήσθητι άγιε υπέρ εμου του δούλου σου Μελετίου καθηγουμένου μονής Αχειροποιήτου*. Ο Μελέτιος εικονίζεται σε προχωρημένη ηλικία. Φορεί ανοικτόχρωμο αντερί και μαύρο ράσο. Στην κεφαλή φορεί καμηλαύκι⁸⁴⁵.

Ο δωρητής εικονίζεται να συνομιλεί με τον άγιο απευθύνοντάς του τα λόγια που αναγράφονται στο ειλητάριο, όπως και σε προηγούμενα παραδείγματα με κληρικούς Α/Α **11, 24, 25, 26, 31, 44-45, 51, 55, 57**.

Ο Απόστολος Φίλιππος με δωρητή (Έτους: 1773)

Α/Α **59**

Ο άγιος Απόστολος Φίλιππος⁸⁴⁶ (επιγραφή: *Ο ΑΓΙΟΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ*) εικονίζεται κατ' ενώπιον καθισμένος σε πολυτελή ψηλό θρόνο με ημικυκλικό ερεισίνωτο και πλατύ μαρμάρινο υποπόδιο⁸⁴⁷. Με το δεξιό χέρι ευλογεί, ενώ με το αριστερό κρατεί ανοικτό ενεπίγραφο ευαγγέλιο⁸⁴⁸: *ΟΝ ΕΓΡΑ/ΨΕ ΜΩ/ΧΗC ΕΝ / ΤΩ ΝΟΜΩ / ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟ/ΦΗΤΑ / ΕΥΡΗΚΑΜΕΝ / ΙΗΣΟΥΝ ΤΟΝ ΥΙΟΝ ΤΟΥ ΙΩΣΗΦ / ΤΟΝ ΑΠΟ ΝΑ/ΖΑΡΕΤ* (Ιω. α' 46). Με τα λόγια αυτά ο Φίλιππος απευθύνθηκε στο φίλο του Ναθαναήλ για να του αναγγείλει ότι γνώρισε τον Χριστό.

⁸⁴¹ Γερασίμου 2000, 169-170, Πρωτοπαπά 2000-01, 446, 448, 450. Η δράση του Χρυσάνθου στην παραγωγή φορητών εικόνων εντοπίζεται κυρίως στα όρια της μητροπολιτικής περιφέρειας Κυρηνείας στα τέλη του 18^{ου} και στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα (1793-1829). Εικόνες του Χρυσάνθου έχουν εντοπιστεί και στα παλαιά όρια της μητροπολιτικής περιφέρειας Κιτίου, βλ. Γερασίμου 2000, 176, υποσ. 24, 25. Στον Χρυσάνθο αποδίδω και τις εικόνες στο *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου* 2000, αρ. 64, 67, 69,

⁸⁴² Πρωτοπαπά 2003, 450.

⁸⁴³ Χαρμαντά 1969, 33. Ο Μελέτιος αναφέρεται λανθασμένα ως Λεόντιος.

⁸⁴⁴ Στη δημοσιευμένη φωτογραφία (Στυλιανού, Χαρμαντά 1969, εικ. 19) ο Μελέτιος δεν εικονίζεται καθισμένος στο άλογο πίσω από τον άγιο, όπως αναφέρει η Πρωτοπαπά 2003, 451.

⁸⁴⁵ Στυλιανού, Χαρμαντά 1969, εικ. 19.

⁸⁴⁶ Για την εικονογραφία του αγίου Φιλίππου βλ. J. Irmischer, A. Kazhdan, A.W. Carr, Λήμμα «Philip», *ODB* 1651, Κ. Γερασίμου, Κ. Παπαϊωακείμ, *Ο άγιος Φίλιππος. Η μεγάλη εικόνα του αγίου εις το Άρσος Λεμεσού (13^{ου} αιώνα)*, Λάρνακα 1997, Ι. Ηλιάδης, «Η λατρευτική εικόνα του αγίου Φιλίππου στο Άρσος Λεμεσού», *Εικοστό δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 2002, 36-37. Για κυπριακές παραδόσεις για τον άγιο Φίλιππο, βλ. Paraskevorouli 1982, 10.

⁸⁴⁷ Τσικνόπουλλος 1971, 316.

⁸⁴⁸ Ό.π., 294.

Στην κάτω αριστερή γωνία εικονίζεται ο δωρητής, ο μητροπολίτης Πάφου Πανάρετος⁸⁴⁹ γονυπετής. Φορεί μοναχικά ενδύματα, πορτοκαλόχρωμο αντερί με πτυχώσεις που ζωγραφίζονται με σκούρο κόκκινο χρώμα και σκούρο καφέ ράσο που κουμπώνει στο ύψος του λαιμού. Το ράσο έχει πλατιά μανίκια που επιτρέπει να φανούν τα κουμπιά στα περικάρπια, τρία στο δεξιό μανίκι και δύο στο αριστερό, χρώματος μαύρου. Τα περιγράμματα του ράσου γίνονται με μαύρο χρώμα. Στο κεφάλι φορεί επανωκαλύμμαυχο που καλύπτει εν μέρει το πτερύγιο του δεξιού, διακρινόμενου αυτιού. Αν και το πρόσωπο είναι φθαρμένο από την κακή συντήρηση μετά το 1985, ο δωρητής παρουσιάζεται ως μεσήλικας με γενειάδα χρώματος καφέ. Με το δεξιό χέρι κρατεί πυραμιδοειδή, κιβωτιοειδή λειψανοθήκη και με το αριστερό ανοικτό ενεπίγραφο ειλητάριο γκριζόλευκου χρώματος με μαύρα γράμματα: ΔΕΞΑΙ ΑΠ. ΦΙΛΙΠΠΕ/ ΤΟ ΜΙΚΡΟΝ ΤΟΥΤΟ ΔΩΡΟΝ. / ΟΠΕΡ ΣΟΙ ΚΕΚΟΣΜΗ/ΚΑ ΙΕΡΑΝ ΚΑΡΑΝ/ ΠΡΕΣΒΗΣ ΦΑΝΗΘΙ / ΥΠΕΡ ΑΜΑΡΤΗΜΑΤΩΝ./ ΑΡΧΙΘΥΤΟΥ ΤΕ ΤΗΣ / ΠΑΦΟΥ ΠΑΝΑΡΕΤΟΥ.

Η αφιερωματική επιγραφή στο κάτω μέρος αναφέρει: ΕΓΕΙΝΕΝ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΩ'Ν ΔΙΑ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΟΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΑΦΟΥ ΚΥ(ΡΙΟΥ) ΠΑΝΑΡΕΤΟΥ ΑΨΟΓ (1773).

Η λειψανοθήκη έγινε πάνω σε φύλλο χρυσού με μαύρα περιγράμματα. Φυτικός διάκοσμος με πράσινα φύλλα και κόκκινη μαργαρίτα στολίζει τη λειψανοθήκη και παρουσιάζει ομοιότητες με το σχέδιο που εκπόνησε ο Μπάρσκυ⁸⁵⁰. Με την υφιστάμενη λειψανοθήκη, την οποία σύμφωνα με την επιγραφή που φέρει δώρισε ο Πάφου Πανάρετος, συμφωνεί ως προς το σχήμα, όχι προς τη διακόσμηση⁸⁵¹. Η λειψανοθήκη φυλασσόταν αρχικά στο ναό του Αποστόλου Φιλίππου στο Άρσος, απ' όπου εκλάπη μετά το 1735. Το 1770 ο Πάφου Πανάρετος παράγγειλε νέα αργυρή λειψανοθήκη, την υφιστάμενη, η οποία το 1788 μεταφέρθηκε για ασφάλεια στο ναό του Τιμίου Σταυρού στο Όμοδος. Εκεί φυλάσσεται μέχρι σήμερα.

⁸⁴⁹ Ο ίδιος 1967, 110-111. Λήμμα «Πανάρετος Α' ο άγιος», ΜΚΕ 11, 69, Α. Μιτσιδής, «Ο Μητροπολίτης Πάφου Πανάρετος Α' ο άγιος (1767-1790)», στο *Αντιπελάργησις. Τόμος τιμητικός προς τον αρχιεπίσκοπον Κύπρου κ.κ. Χρυσόστομον επί τη εικοσιπενταετηρίδι της αρχιερατικής αυτού διακονίας*, Λευκωσία 1993, 345-350.

⁸⁵⁰ Στυλιανού 1957, 80, πίν. 25.

⁸⁵¹ Τσικνόπουλλος 1971, 315 εξ., εικ. 418-423: «Μεταξύ των ετών 1773 και 1780, μετεκομίσθησαν δι' ασφάλειαν, από το Άρσος εις το Όμοδος, εντός της νέας καλλιτεχνικής θήκης το Ιερόν Κρανίον του Αποστόλου Φιλίππου, και η προς αυτό σχετιζόμενη εικόνα του κλεινού Αποστόλου (110x54 εκ.), η οποία είχε δωρηθεί υπό του Πάφου Παναρέτου (1773). Η εικόν, επί πολλάς δεκαετίας εκόσμησεν έκτοτε την Μονήν Πέντε Λιθάρια, η οποία και μετωνομάσθη, δια τούτο εις Μονήν του Αποστόλου Φιλίππου», βλ. Rice 1937, 277.

Η λειψανοθήκη έχει ως εξής: Στην εμπρόσθια όψη εικονίζονται ο Ιωάννης ο Θεολόγος (ΙΩ/Ο/ΘΕΟ/ΛΟΓΟ/Σ), ο άγιος Πέτρος (Π/ΕΤΡΟΣ) και ο άγιος Παύλος (ΠΑΥ/ΛΟΣ) και Μικρή Δέηση, δηλαδή η Παναγία (ΘΥ ΜΗΡ) και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος (ΙΩ) δεόμενοι προς τον Χριστόν που εικονίζεται ένθρονος. Στο κάλυμμα της θυρίδας της λειψανοθήκης εικονίζεται ο άγιος Φίλιππος (ΑΓΙΟΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ) και στην εσωτερική όψη του καλύμματος είναι χαραγμένη η εξής επιγραφή: 1740/ ΚΛΑΠΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΥ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ ΚΟΣ/ΜΙΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΚΑΡ/ΑΣ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΥ / ΕΚ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΤΩΝ ΔΩ/ΔΕΚΑ ΕΝΕΚΟΣΜΙΘΕΙΣΑ / ΝΗΝ ΥΠΟ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ Π/ΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ Κ(ΑΙ) ΥΠΕΡ/ΤΗΜΟΥ ΠΑΦΟΥ ΚΥΡΙΟΥ / ΠΑΝΑΡΕΤΟΥ ΑΨΟ. Ψηλότερα εντός μεταλλίου έχει αναγραφεί 1370(sic) ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ ΕΛΕΩ Θ(ΕΟ)Υ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ⁸⁵².

Στην προς τα δεξιά όψη εικονίζονται: Απόστολοι: Ματθαίος (ΜΑΤ/ΘΑΙΟΣ), Λουκάς (ΛΟΥ/ΚΑΣ), Σίμων (ΣΙ/ΜΩΝ) και η παράσταση, στην οποία εικονίζεται ο αυθέντης του τόπου ΤΖΕΡΝΙΖΟΣ⁸⁵³ που ανακαινίζει την εκκλησία της Αρσινόης, δηλαδή το ναό του Αποστόλου Φιλίππου στο Άρσος Λεμεσού και ψηλότερα εντός μεταλλίου αναγράφεται το όνομα του Λατίνου βασιλιά της Κωνσταντινούπολης Βιλαρδουίνου Φιλανδριανού (ΜΠΑ/ΛΔ/ΟΒΙΝΟΣ / ΦΙΛΑΝΔΡΙΑΝ/ΩΝ ΕΛΕΩ ΘΥ / ΒΑΣΙΛΕΥΣ / ΚΩΝΣΤΑΝΤ/ΙΝΟΥ/ΠΟΛΕ<ΩΣ>)⁸⁵⁴. Στην προς τα αριστερά όψη εικονίζονται οι απόστολοι: Ανδρέας (ΑΝΔΡΕΑΣ), Ιάκωβος (ΙΑΚΩΒΟΣ) και Μάρκος (ΜΑΡΚΟΣ) και σκηνή που τιτλοφορείται Η ΑΠΟΚΑΘΗΛΩΣΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΥ. Πάνω από τη σκηνή εντός μεταλλίου η εξής επιγραφή: 1081 ΑΛΕΞΙΟΣ Ε/ΛΕΩ ΘΕΟΥ ΒΑΣΙ/ΛΕΩΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ / ΑΝΑΤΟΛΙΣ ΤΕ ΚΙ ΔΙΣΕΩΣ⁸⁵⁵.

Στην πίσω όψη εικονίζονται οι απόστολοι: Βαρθολομαίος (ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΣ), Θαδαίος (ΘΑΔΑΙΟΣ) και Θωμάς (ΘΩΜΑΣ) η μετακομιδή του ιερού λειψάνου του αγίου Φιλίππου στην Αρσενόη και εντός μεταλλίου το όνομα ΑΝΘΙΜΟΣ. Τόσο η λειψανοθήκη, η εδώ εικόνα, η εικόνα του 13^{ου} αιώνα στο Άρσος και οι επ' ονόματι του Αποστόλου ναοί μαρτυρούν την έντονη λατρεία του στην περιοχή.

⁸⁵² Προφανώς η επιγραφή αναφέρεται στον Θεοδόσιο Α', βλ. T. E. Gregory, A. Cutler, Λήμμα «Theodosios I», *ODB* 3, 2050-2051.

⁸⁵³ Σύμφωνα με τον Μενέλαο Χριστοδούλου, το όνομα Τζερνίζος είναι βλάχικης προέλευσης και σημαίνει Μαυρομάτης.

⁸⁵⁴ Για τον Φιλανδριανό βλ. M. J. Angold, Λήμμα «Baldwin II», *ODB* 1, 247.

⁸⁵⁵ Για πρώτη φορά μνημονεύεται το όνομα του Αλεξίου Κομνηνού σε επιγραφή σε τοιχογραφία του 1105/6 στο ναό της Παναγίας Φορβιώτισσας στην Ασίνο, βλ. Stylianos 1985, 117, Χατζηχριστοδούλου, Μυριανθεύς 2002, 24. Για τον Αλέξιο βλ. C. M. Brand, Ph. Grierson, A. Cutler, Λήμμα «Alexios I Komnenos», *ODB* 1, 63.

Σύμφωνα με την *Ερμηνεία* ο άγιος Φίλιππος εικονίζεται νέος αγένειος και κρατεί χαρτί τυλιγμένο⁸⁵⁶. Στην εικόνα του Ομόδους κρατεί ανοικτό ενεπίγραφο ευαγγέλιο.

Ο Αρχιεπίσκοπος Χρύσανθος προσφέρει την ανακαινισμένη μονή στον άγιο Ηρακλείδιο (Μεταξύ των ετών 1773-1774) A/A 60

Ο αρχιεπίσκοπος Κύπρου Χρύσανθος (1767-1810)⁸⁵⁷ εικονίζεται γονατιστός μπροστά στον άγιο Ηρακλείδιο⁸⁵⁸, επώνυμο της Μονής⁸⁵⁹. Φορεί ράσο με γούνινη επένδυση, όπως στο παράδειγμα A/A 53, και επανωκαλύμμαυχο στο κεφάλι όπως A/A 44-46, 49, 51, 54, 57. Με το αριστερό χέρι κρατεί ποιμαντορική ράβδο και με το δεξιό δέεται στον άγιο. Είναι μεσήλικας με μαύρη πλατιά γενειάδα. Μπροστά του, γραμμένα σε ανοικτό ειλητάριο, τα λόγια που απευθύνει προς τον άγιο.

Ο άγιος Ηρακλείδιος εικονίζεται όρθιος, στραμμένος προς τα δεξιά. Είναι οξυγένης με κοντά γκριζόμαυρα μαλλιά. Φορεί πορτοκαλοκόκκινο στιχάριο, κεντημένο επιτραχήλιο και χρυσοποίκιλτα επιμάνικα. Το φαιλόنيό του διακοσμείται με άνθη. Το λευκοκίτρινο ωμοφόριό του διακοσμείται με χρυσούς-μαύρους σταυρούς, μαζεύεται στο δεξιό χέρι του.

Το βλέμμα του υψώνεται προς τα πάνω, όπου μέσα από νεφέλες προβάλλει ο Χριστός. Το αριστερό χέρι του αγίου υψώνεται ικετευτικά στον Χριστό και με το δεξιό δείχνει τον αρχιεπίσκοπο. Κάτω από τα δάκτυλα του αριστερού χεριού του αγίου υπάρχει ανοικτό ενεπίγραφο ειλητάριο (σε οριζόντια) θέση, που τοποθετείται ελαφρώς διαγώνια προς τα πάνω.

Ο Χριστός φορεί πορτοκαλοκόκκινο χιτώνα με χρυσή διακόσμηση και ολόχρυσο ιμάτιο. Περιστοιχίζεται από τέσσερα εξαπτέρυγα. Οι μορφές του αγίου Ηρακλειδίου και του αρχιεπισκόπου βρίσκονται μπροστά από το κτιριακό

⁸⁵⁶ *Ερμηνεία*, 187, Τσικνόπουλλος 1959, 252-253, 260. Από το Άρσος προέρχεται και παλαιότερη, αδημοσίευτη εικόνα του Αγίου Φιλίππου (διαστ. 39.5x45 εκ.), έργο του ζωγράφου Βασιλείου (1528). Την αφιέρωσε η αρχόντισσα *ΕΛΗΑΝΑ*, που εικονίζεται κάτω δεξιά με ερυθρό ένδυμα, και κεντημένο κάλυμμα κεφαλής, στολισμένο με πετράδια.

⁸⁵⁷ Χάκκεττ 1923, 79 και υποσ. 52.

⁸⁵⁸ Ν. Κληρίδη, «Ακολουθία του εν αγίοις πατρός ημών Ηρακλειδίου», *ΚΣ Ζ'* (1944), 47 εξ., *Κιτρομηλίδης* 2002, 220. Κατ' εντολή του Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου ο Ιερομόναχος Παρθένιος το 1774 επιμελήθηκε στη Βενετία την έκδοση της ακολουθίας του αγίου Ηρακλειδίου, γεγονός που πρέπει να συσχετιστεί με την ανακαίνιση της μονής από τον Χρύσανθο.

⁸⁵⁹ Για το μοναστήρι του Αγίου Ηρακλειδίου, βλ. Τσικνόπουλλος 1979, Α. Παπαγεωργίου, Λήμμα «Ηρακλειδίου Αγίου μοναστήρι», *ΜΚΕ* 5, 329 εξ., Παπαγεωργίου 1995, xxxi. Βλ. επίσης, Χάκκεττ-Παπαϊωάννου 1923, 107. Αναφέρει ότι οι μοναχοί ή οι ιερείς που διέμεναν στο μοναστήρι το ενουκίαζαν και καλλιεργούσαν τη γη του.

συγκρότημα της μονής, που προβάλλει σε δεύτερο πλάνο κάπως αφύσικα. Στο κέντρο βρίσκεται το καθολικό και τριγύρω τα κελιά και οι υπόλοιποι βοηθητικοί χώροι, όλα σε σχηματική απόδοση. Απεικονίσεις συγκροτημάτων μονών παρουσιάζονται στα προγενέστερα παραδείγματα A/A 54, 57 και σε μεταγενέστερα A/A 74 και σε χαρακτηριστικά όπως της Μονής Κύκκου του 1778⁸⁶⁰ και άλλων μονών στον ελλαδικό και βαλκανικό χώρο⁸⁶¹.

Στο σταυροφόρο φωτοστέφανο του Χριστού: Ο ΩΝ. Πάνω από το κεφάλι του Αγίου Ηρακλείδιου: Ο ΑΓΙΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΔΙΟΣ.

Στο ειλητάριο του Χρυσάνθου αναγράφεται η επιγραφή: ΝΕΟΔΜΗΤΟΝ ΜΟΝΗΝ ΣΟΙ ΠΡΟΣΑΓΕΙ, / ΗΡΑΚΛΕΙΔΙΕ ΧΡΙΣΤΟΥ ΘΥΤΑ ΤΕ ΚΑΙ ΘΥΜΑ, ΙΔΕ/ΝΕΩΝ ΤΕ ΣΟΥ, ΣΚΟΤΟΕΝΤΑ ΟΝΤΑ ΠΡΩΗΝ, / ΘΥΡΑΙΣ ΤΕ ΚΑΤΗΥΓΑΣΕ ΚΑΙ ΘΥΡΙΣΙ / ΣΤΥΛΟΡΟΦΩ ΤΕ ΝΑΡΘΗΚΙ ΕΣ ΚΑΛΛΟΣ ΠΕΡΙΣΤΕΙΛΛΑΣ, ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΥΛΑΝ ΤΩΩΔΕ ΕΙΣΙΟΝΤΩΝ, / ΣΚΕΥΗ ΤΕ ΙΕΡΑ ΩΣ ΟΙΟΝ ΤΕ ΑΥΤΩ, / ΕΛΕΥΘΕΡΙΩ ΧΕΙΡΙ ΑΝΕΘΕΤΟ ΣΟΙ, / ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ Ο ΤΟΥΣ ΟΙΑΚΑΣ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ, / ΠΑΝΥ ΝΟΥΝΕΧΩΣ ΙΘΥΝΩΝ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ / ΔΩΡΗΣΟΙΤΟ ΟΥΝ Χ(ΡΙΣΤΟ)Σ ΤΩ ΔΕ ΣΑΙΣ ΑΛΗΚΤΟΙΣ ΠΡΕΣΒΕΙΑΣ / ΤΟΥ ΠΟΝΟΥ ΕΙΝΕΚΑ ΚΑΙ ΠΛΟΥΣΙΑΣ ΔΑΠΑΝΗΣ, / ΕΝ ΤΩ ΠΑΡΟΝΤΙ ΕΙΡΥΝΑΙΩΣ ΒΙΩΣΑΙ, / ΤΥΧΕΙΝ ΤΕ ΕΙΤΑ ΤΗΣ ΑΝΩ ΚΛΗΡΟΥΧΙΑΣ.

Στο ειλητάριο του Αγίου Ηρακλείδιου η επιγραφή αναφέρει: ΧΡΙΣΤΕ, ΟΝ ΕΓΩ ΕΛΑΤΡΕΥΣΑ ΠΟΘΩ, ΜΕΧΡΙΣ ΑΙΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ ΚΑΙ ΚΑΡΔ<ΙΑΣ> / ΕΝΤΕΥΞΙΝ ΠΟΙΟΥΝΤΟΣ ΣΟΙ ΕΠΑΚΟΥΣΟΝ ΜΟΥ, ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ ΠΟΙΜΕΝΟΣ ΤΩΝ ΚΥΠΡ<Ι>Ω<Ν>, / ΔΟΣ ΑΥΤΩ ΤΥΧΕΙΝ ΩΣ ΕΛΕΗΜΩΝ, ΒΙΩΤΗΣ ΤΕΡΠΙΝΗΣ, ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ Τ<ΕΛΟΣ> / ΥΠΕΡ ΠΑΝΤΩΝ ΩΝ ΑΝΕΘΕΤΟΜΟΙ, ΣΩ ΘΕΡΑΠΟΝΤΙ ΔΙΑ ΣΕ ΤΟΝ ΔΕΣ<ΠΟΤ>ΗΝ / ΚΥΠΡΙΟΥΣ ΤΕ ΡΥΟΥ ΠΑΝΤΟΙΑΣ ΒΛΑΒΗΣ, ΠΑΤΡΙΩΤΑΣ ΕΜΟΥΣ, ΦΩΣ ΠΡΕΣΒΥΝ ΠΡΟΒΑΛΛΟ<ΝΤΩΝ>.

Τα κύρια πρόσωπα, ο άγιος Ηρακλείδιος και ο Χριστός, αποδόθηκαν με την ίδια κλίμακα, χαρακτηριστικό δείγμα του συρμού της εποχής στην τέχνη με παραστάσεις δωρητών⁸⁶². Οι επιγραφές στον Χριστό και στον άγιο Ηρακλείδιο γράφονται με κόκκινο χρώμα. Στα ειλητάρια γράφονται με μαύρο χρώμα εκτός

⁸⁶⁰ Παλαστράτου 1986, II, 504-505.

⁸⁶¹ Ό.π., σποράδην.

του ονόματος του Χρυσάνθου που γράφεται με ερυθρό (ίσως δηλωτικό του σχετικού προνομίου των αρχιεπισκόπων Κύπρου).

Το 1735 παρέμεινε στο μοναστήρι ο Ρώσος περιηγητής Βασίλειος Μπάρσκυ. Ο Μπάρσκυ σχεδίασε το μοναστήρι και το δείχνει πως ήταν πριν από την ανακαίνισή του από τον Χρυσάνθο το 1773. Συγκρίνοντας το σχέδιο του μοναστηριού του Μπάρσκυ με την εξεταζόμενη εικόνα του Χρυσάνθου διαπιστώνουμε τις εργασίες που έγιναν το 1773. Ο νάρθηκας της εκκλησίας που μέχρι τότε ήταν κλειστός με μία τοξωτή θύρα στο μέσο του δυτικού τοίχου, πήρε τη μορφή που έχει σήμερα, έγινε δηλαδή ανοικτή στοά, ηλιακός, ο βόρειος τοίχος αντικαταστάθηκε από ένα τόξο, ενώ ο δυτικός τοίχος από τρία τόξα. Τότε φαίνεται κατασκευάστηκε ο ηλιακός μπροστά στα κελιά στη μορφή που διατηρείται σήμερα. Η βόρεια είσοδος του μοναστηριού στο σχέδιο του Μπάρσκυ καταργήθηκε και παρέμεινε ως κύρια είσοδος η ανατολική (βλ. Σχέδιο 2). Σε κάλυμμα ευαγγελίου του τέλους του 18^{ου} αιώνα από τον ναό Αγίας Φυλάξεως Λεμεσού απεικονίζεται το ανακαινισμένο καθολικό της μονής του Αγίου Ηρακλειδίου⁸⁶³.

Ο άγ. Γεώργιος με σκηνές του μαρτυρίου του και δωρητής (Έτους: 1775 και 1768)
A/A 61

Η τοιχογράφηση του ναού του Αγίου Γεωργίου στο Καλό Χωριό (επαρχ. Λεμεσού) καταλαμβάνει μικρό τμήμα του βορείου τοίχου του ναού κοντά στο εικονοστάσιο. Στο τύμπανο του τόξου απεικονίζεται η δρακοκτονία, δεξιά, αριστερά και πάνω σκηνές από το μαρτύριο του αγίου Γεωργίου⁸⁶⁴. Αριστερά εικονίζεται ο άγιος Βηχιανός⁸⁶⁵ και χαμηλότερα ο άγιος Τρύφων⁸⁶⁶. Στην

⁸⁶² Η εικόνα πιθανότατα προέρχεται από το αγιογραφικό εργαστήριο της μονής, που ακμάζει την εποχή αυτή, βλ. Παπαϊωακείμ 2002, 99 εξ. Κατά τον απελευθερωτικό αγώνα της ΕΟΚΑ (1955-1959), η εικόνα υπέστη βανδαλισμούς από τους Άγγλους οι οποίοι χάραξαν το πρόσωπο του Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου και την έριξαν (μαζί με την κάρα του αγίου Ηρακλειδίου) στην αυλή της Μονής.

⁸⁶³ Χρ. Χατζηχριστοδούλου, Κ. Γερασίμου, *Ιερός Ναός Παναγίας Χρυσαιφυλιώτισσας Αγίας Φυλάξεως Λεμεσού. Ιστορία και κειμήλια. Εορταστική έκδοση 30χρονων λειτουργίας Ιερού Ναού Χρυσαιφυλιώτισσας*, Λάρνακα 1998, 45.

⁸⁶⁴ Βλ. παρόμοια στα Παπαγεωργίου 1991, 146, Sophocleous 2000, no. 51. Για τη δρακοκτονία βλ. ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ A/A 19.

⁸⁶⁵ Για την εικονογραφία του αγίου Βηχιανού, βλ. Stylianou 1985, 86, 321, Μακάριος 1997, 19, πίν. 47, Χατζηχριστοδούλου 2007, 437, εικ. 8. Γενικά περί αγίου Βηχιανού, βλ. Paraskevoudoulou 1978, 121, 231.

⁸⁶⁶ Γενικά περί του αγίου Τρύφωνα, βλ. Ευστρατιάδης 1995, 454, Λήμμα "Tryphon von Phrygien", *LCI* 8, 501-502 (B. Böhm), Τσικνόπουλλος 1971, 118 εξ., Stylianou 1985, 62, 134, 182, 215, 443, εικ.

απεικόνιση της δρακοκτονίας δεν ζωγραφίστηκε το θαύμα της απελευθέρωσης του νεαρού σκλάβου, όπως και στο μεταγενέστερο παράδειγμα A/A **95**.

Κάτω δεξιά σε ξεχωριστό διάχωρο υπάρχει εξίτηλη η μορφή του δωρητή, ενός ανώνυμου ιερέα, που εικονίζεται πίσω από τον άγιο Γεώργιο που τον οδηγεί στον Χριστό. Στην άνω αριστερή γωνία ο Χριστός σε μικρότερη των άλλων μορφών κλίμακα εικονίζεται να βγαίνει μέσα από τεταρτοκύκλιο ουρανού και να ευλογεί. Ο άγιος Γεώργιος (ονομαστική επιγραφή: *Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ*) κρατεί ενεπίγραφο ειλητάριο με τα λόγια που απευθύνει στον Χριστό: *ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ COY/ KY NE KY/ ΕΠΑΚΟΥΣΕ ΜΟΙ/ ΙΝΑ ΔΟΞΑΖΗΤΕ ΤΟ ΠΑΝΑΓΙ/ΟΝ ΩΝΟ/ΜΑ COY*. Στο ειλητάριο που κρατεί ο δωρητής με το ένα χέρι γράφονται τα λόγια που απευθύνει στον άγιο Γεώργιο: *ΠΡΟΦΘΑ/ΣΩΝ ΑΘΛΗΤΑ/ ΓΕΩΡΓΙΕ ΚΑΙ/ ΜΕΣΙΤΕΥΣΟΝ/ Κ ΔΙΑ ΕΜΕ ΤΟΥ ΑΝΑΞΙΟΥ ΔΟΥ/ΛΟΥ COY ΕΝ ΦΟΒΕΡΑ ΤΗΣ ΕΝ ΧΡΙΣΤΟΥ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ. Κ ΕΥ/ΕΟΥ ΑΓΙΕ ΤΩ ΜΙΚΡΟΝ ΤΟΥΤΟ ΔΩΡΟΝ/ ΩΝ ΛΥΤΡΩΣΑΙ/ Κ /[...]/ ΚΟΛΑΣΕΟΣ*. Με το άλλο χέρι κρατεί το ομοίωμα του ξυλόστεγου μονόχωρου ναού, το οποίο ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Ομοιώματα ναών προσφέρουν και οι δωρητές στα παραδείγματα A/A **47, 49, 51**.

Μεταξύ του αγίου Γεωργίου και του δωρητή γράφτηκε η αφιερωματική επιγραφή. Η επιγραφή είναι κατεστραμμένη και δυσανάγνωστη στις τελευταίες πέντε γραμμές: *ΑΨΟΕ Γέγονε υ παρούσα ειστορία αυτή του μεγάλου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου μετά και φαινόμενον του ταύτα... δια σινδρομής και πόθου[... εύσε]βεστάτου [...] γέγωνεν [...] και μετά [...]υ διά [...] αυτού [...] Χριστιανον 1768*. Στην τοιχογραφία υπάρχουν δύο χρονολογίες, πάνω 1775 και κάτω στο τέλος της επιγραφής, 1768. Η κατάσταση της επιγραφής σήμερα (2008) είναι πολύ κακή. Από τη χρονολογία ΑΨΟΕ έχει χαθεί το Ο, ενώ δεν υφίσταται η χρονολογία 1768.

262, *Cyprus the Holy Island* 2000, αρ. 63 (Σ. Σοφοκλέους, Α. Νικολαΐδης), Χατζηχριστοδούλου, Μυριανθεύς 2002, 23, Γ. Χριστοδούλου, «Η συμβολή του Αρχιεπισκόπου Κυπριανού εις την ιστορίαν του Κυπριακού 1821», ΚΣ 67/68 (2003-04), 317-34, Γ. Παναγής, *Ο ναός της Παναγίας Ευαγγελίστριας Κλήρου στο οθωμανικό οικονομικό πλαίσιο με βάση το κατάστιχο 1 (1813-1892)*, Λευκωσία 2006, 12α. Για τον εξορκισμό του αγίου Τρύφωνος, βλ. Goar 1960, 554 εξ. Τσικνόπουλλος 1971, 119-20.

Προφανώς η χρονολογία 1775 δίδει τη χρονολογία αγιογράφησης, ενώ το 1768 την χρονολογία ανέγερσης του ναού. Στη δωρεά του 1775 ανήκει το συγκεκριμένο τμήμα αγιογράφησης, αφού ο ναός δεν ζωγραφίστηκε ποτέ ολόκληρος⁸⁶⁷.

Στην τοιχογραφία ο άγιος Γεώργιος φορεί χιτώνα και μάτιο που κουμπώνει μπροστά στο λαιμό. Ο ιερέας φορεί ράσο και καμηλαύκι όπως ο ιεροδιάκονος στο A/A **62**.

Παράσταση κτητόρων (Έτους:1775)

A/A **62**

Η διακόσμηση του θωρακίου αποτελείται από ένα κεντρικό πίνακα που περιβάλλεται στις τέσσερις πλευρές από όμοιες διακοσμητικές ζώνες με γεωμετρικό μοτίβο σε προοπτική, παρόμοιο με του παραδείγματος A/A **61**. Το θωράκιο στο τέμπλο βρίσκεται κάτω από τη λατρευτική εικόνα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ.

Στον κεντρικό πίνακα εικονίζεται ο Μητροπολίτης Κιτίου Μακάριος (1737-1776)⁸⁶⁸. Είναι όρθιος στραμμένος στα δεξιά του. Φορεί πορτοκαλί αντερί και μελανό μοναχικό ράσο με φαρδιά μανίκια (τζουμπές) όπως στο A/A **46, 51**. Στο κεφάλι φορεί επανωκαλύμμαχο όπως στα A/A **36, 44, 45, 48, 50, 53, 54, 57, 59, 60** και στα πόδια μαύρα υποδήματα, όπως στο A/A **55**. Έχει απλωμένο το δεξιό του χέρι σε στάση δέησης, ενώ με το αριστερό κρατεί ποιμαντορική ράβδο, ανασηκωμένη, όπως στα A/A **44, 46, 60**. Ο μητροπολίτης εικονίζεται σε γεροντική ηλικία με ρυτιδωμένο πρόσωπο και λευκά μαλλιά και γένια.

Πίσω από τον επίσκοπο εικονίστηκε ένας ιεροδιάκονος με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος, γονυπετής. Φορεί μελανό μοναχικό ράσο και καμηλαύκι όπως στα A/A **54, 58**. Ο δευτερεύων ιεροδιάκονος Ιωακείμ εικονίζεται σε νεαρή ηλικία με μικρό γένι και πλούσια μαλλιά που πέφτουν στην πλάτη. Οι μορφές των δωρητών πατούν στο έδαφος.

Δεξιά του επισκόπου Μακαρίου αναγράφεται εκτενής αφιερωματική επιγραφή:
*ΠΥΡΠΟΛΗΘΕΙΣ ΤΟ ΠΑΛΑΙ ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ / ΤΟΥ ΠΑΜΜΕΓΙΣΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ
ΤΑΞΙΑΡΧΟΥ. / ΑΝΕΔΟΜΗΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΩΣ ΟΡΑΤΑΙ, / ΣΥΝ ΤΟΙΣ
ΤΑΜΕΙΟΙΣ ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΛΟΙΠΟΙΣ ΟΡΟΦΟΙΣ, / ΤΩ ΧΙΛΙΟΣΤΩ ΕΠΤΑΚΟΣΙΟΣΤΩ*

⁸⁶⁷ Παπαγεωργίου 1975, 10-11 αρ. 50, Λήμμα «Γεωργίου Αγίου εκκλησία, Καλό Χωριό Λεμεσού», ΜΚΕ 4 (1986) 51 (Α. Παπαγεωργίου).

⁸⁶⁸ Ο Μακάριος αρχιεράτευσε από το 1737-1777, βλ. Μιχαηλίδης 1992, 139-154, Κιτρομηλίδης 2002, 198-200.

ΕΤΕΙ~/CΩΤΗΡΙΩΔΕΙ, ΠΡΟΣ ΤΕCΣΑΡΑΚΟCΤΩ ΤΕ / ΑΝΑΛΩΜΑCΙ ΠΡΟΝΟΙΑ ΤΕ
<ΚΑΙ> ΠΟΘΩ~/ ΤΟΥΤΟ ΤΕ Τ<Ο> ΝΥΝ ΗΜΩC ΙΕΡΑΡΧΟΥΝΤΟC~/
ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΤΕ ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΥ~/ ΜΗΤΡΟ<ΠΟ>ΛΙΤΟΥ ΚΥΤΙΩΝ
ΜΑΚΑΡΙΟ<Υ> / ΑΦ' ΟΥ ΚΑΙ ΠΕΠΛΟΥΤΙCΘΑΙ ΚΤΗΜΑCΙ ΠΛΕΙCΤΟΙC / ΧΑΡΙΝ /
ΤΩΝ ΩΔΕ ΜΟΝΑΖΟΝΤΩΝ ΠΑ<ΤΕ>ΡΩΝ, / ΠΕΜΠΤΩ ΔΕ ΕΤΕΙ ΤΗC ΧΡΙCΤΟΥ
ΓΕΝΕCΙΑC, / ΕΒΔΟΜΗΚΟCΤΩ ΤΗC ΠΑΛΙΓΓΕΝΕCΙ<Α>C,/ ΤΑ ΟΙΚΗΜΑΤΑ
ΠΑΝΤΑ ΑΝΕΚΕΝΝΙCΘΗ / ΚΙ CΕΠΤΩC ΑΠΑC Ο ΝΑΟC ΕΚΟCΜΗΘΗ / ΗΚΟCΙ
CΕΠΤΟΙC ΜΕΤΑ ΧΡΩΜΑΤΟΥΡΓΙΑC / ΧΡΥCΟΥ ΤΟΥ ΤΕΜΠΛΟΥC ΤΗC ΛΟΙΠΗC
ΕΥΚΟCΜΙΑC / ΤΗ ΔΑΠΑΝΗ ΜΕΝ ΤΗC ΜΟΝΗC ΚΑΙ Ε<ΕΟ>ΔΩ /
Δ'ΕΠΙCΤΑCΙ<Α>C ΔΕ ΚΑ<Ι> ΠΡΟΘΥΜΙΑC,/ ΤΟΥ ΙΩΑΚΕΙΜ ΙΕΡΟΔΙΑΚΟΝΟΥ/
ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΝΤΟC ΕΚ ΠΟΛΕΟC ΛΑΡΝΑΚΟΥ / ΧΕΙΡΟC ΔΕ CΑΒΒΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ
ΖΟΓΡΑΦΟΥ / ΩΝ ΤΟΙΝΥΝ ΕΥΠΡΟCΔΕΞΑΙ ΤΑC ΠΡΟΘΥΜΙΑC / ΜΙΧΑΗΛ
ΑΡΧΩΝ ΤΗC ΤΡΙCΑΓΙΑC / ΦΩΝΗC ΤΗC ΘΕΙΑC ΚΑΙ CΕΠΤΗC ΥΜΝΩΔΙΑC/
ΑΞΙΩΝ ΑΥΤΟΥC ΤΥΧΕΙΝ ΤΗC CΗC ΠΡΟCΤΑCΙΑC / ΚΑΙ ΗC ΤΕΥΞΑCΘΑΙ ΤΗC
ΑΝΩ ΒΑCΙΛΕΙΑC/ ΤΗC ΟΥΡΑΝΙΟΥ, ΤΗC ΟΝΤΩC ΜΑΚΑΡΙΑC /ΑΜΗΝ⁸⁶⁹.

Το ομοίωμα της εκκληcίας ζωγραφίcτηκε πάνω από το δεξιό χέρι του επιcκόπου⁸⁷⁰. Πρόκειται για ένα μονόχωρο καμαροcκεπές κτίcμα με δύο εξωτερικέc τυφλέc καμάρεc cτουc εξωτερικόc τοίχοc βόρεια και νότια, cτουc οποίοc ανοίγονται παράθυρα. Η δίρριχτη cτέγη καλύπτεται με επίπεδα κεραμίδια, η αφίδα είναι ημικυλινδρική και μεγάλη. Σήμερα η αφίδα εξωτερικά είναι εξάπλευρη. Πιθανόν να τροποποιήθηκε έτσι, μετά από καταcτροφή της ημικυλινδρικήc αφίδαc. Δύο μαρμάρινοι κίονεc (διακρίνεται ο έναc) με παλαιοχριcτιανικά κορινθιακά κιονόκρανα υποcτηρίζουν ανοικτό πρόπυλο που προcτατεύει την δυτική είcοδο της εκκληcίαc. Ομοιώματα εκκληcιών παρουcιάζονται cτα προγενέcτερα παραδείγματα Α/Α **47, 49, 51, 54, 57, 60** και ce μεταγενέcτερα Α/Α **74, 80-81**.

Ο ζωγράφοc Cάββα Νικολάου⁸⁷¹ cύμφωνα με τον Αθ. Παπαγεωργίου, πολύ κατώτεροc του Φιλάρετου, ανέγραψε και τη μακροcκελή επιγραφή cτην ποδιά του τέμπλου κάτω από την εικόνα του Αρχαγγέλου cτο νοτιότερο άκρο του εικονοcταcίου, όπου μνημονεύεται ξανά η ανοικοδόμηση του ναού και του μοναcτηριού από τον Μητροπολίτη Κιτίου Μακάριο⁸⁷² και την διακόcμηση του τέμπλου με δαπάνη του μοναcτηριού με τη cυνδρομή και του δευτερευόντοc

⁸⁶⁹ Stylianou 1967, 67-69.

⁸⁷⁰ Ό.π., 67.

⁸⁷¹ Λήμμα «Cάββα Νικολάου», ΜΚΕ 12, 125 (Α. Παπαγεωργίου), Χατζηχριcτοδούλου 2007, 446-7.

⁸⁷² [Ι. Γ. Cυκουτρήc], «Ναογραφία», ΚΧ 1926, 156 εξ. Cτον κώδικα (Γ') της Μητροπόλεωc Κιτίου υπάρχει σημείωμα των εκκληcιών, οι οποίοεc ανηγέρθηκαν επί αρχιερατείαc του Κιτίου Μακαρίου.

ιεροδιακόνου Ιωακείμ. Στον Κώδικα Α' της Ιεράς Μητροπόλεως Κιτίου και συγκεκριμένα στη σελ. 48 ο ίδιος ο Μακάριος αναφέρεται στην ανακαίνιση του μοναστηριού ως εξής: «ο αρχάγγελος του μοναγρίου κατεκάη ολόκληρος η εκκλησία, καί τά κελλία με όλα τά υποστατικά των, καί ημεις θείω ελέω ανεκαινίσαμεν τήν εκκλησίαν καί τά κελλία εκ θεμελίων μετά κάλλους, καί ωραιότητος, σκεύη πολύτιμα εις τήν εκκλησίαν ωσάν ευαγγέλιον κεκοσμημένον, ιερόν ποτήριον, σταυρόν μέγαν, σταυρόν μικρόν καθιστόν, χανάπλι ασημένον και αυτό, και των οσπητίων τα υποστατικά όλα σώα με καζάνια, χαρκία, και τεντζερέδες όσα της χρείας των πατέρων, και λινόν καινούριον, αμπέλια εδική μου φυτεία έως πενήκοντα ζευγαριων⁸⁷³ εις όλα ταύτα εξοδεύσαμεν υπέρ τά πέντε πουγγεία χάριν του ιερου τούτου μοναστηρίου»⁸⁷⁴.

Ο άγιος Ιωάννης ο Λαμπαδιστής με αγίους και με δωρητή (Έτους: 1776)
Α/Α **63**

Το αργυρόχρυσο κάλυμμα της εικόνας του αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού από την ομώνυμη μονή στον Καλοπαναγιώτη (επαρχ. Λευκωσίας) αποτελείται από έξι ξεχωριστά χειροποίητα ελάσματα, που έχουν διαφορετικό πάχος. Η σύνθεση του καλύμματος δεν αντιγράφει την παράσταση της φορητής εικόνας του 13^{ου} αιώνα, στην οποία αρχικά ήταν προσηλωμένο. Στο κάλυμμα, ο άγιος⁸⁷⁵, εικονίζεται μετωπικός, με μοναχικά ενδύματα, να κρατεί ενεπίγραφο ειλητάριο και σταυρό. Στο ειλητάριό του αναγράφεται: + Χ(ΡΙΣΤ)Ω ΣΥ/ΝΕΣΤΑΥ/ΡΩΜΕ/ ΖΩ ΔΕ/ ΟΥΚΕΤΙ/ ΕΓΩ ΖΗ/ ΔΕ ΕΝ ΕΜΗ/ ΧΡΙΣΤΟΣ (Γαλ. 2, 20). Ο κάμπος δίδεται θαμπός, με τριμμένη επιφάνεια, ώστε να εξουδετερώνεται η στυλανάδα του μετάλλου, σε αντίθεση με τους εξαπέταλους ρόδακες, που το γεμίζουν. Στον κενό χώρο, γύρω από την κεφαλή του αγίου η επιγραφή: Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩ(ΑΝΝΗΣ) Ο ΛΑΜΠΑΔΙΣΤΗΣ. Το αργυρό φωτοστέφανο του αγίου είναι επιπρόσθετο και κοσμεύεται με φυτικό πλοχμό και τρεις ρόδακες. Τέσσερα τραπεζόσχημα ελάσματα περιβάλλουν την κεντρική παράσταση. Οι κάθετες πλευρές (98x78x16 εκ.) παρουσιάζουν σε πέντε διάχωρα η κάθε μία δέκα συνολικά ασκητές αγίους, όρθιους κάτω από τόξα.

⁸⁷³ Κυριαζής 1937, 99, υποσ. 2, «τόσης έκτάσεως, όσσην 50 ζευγάρια βοών δύνανται να καλλιεργήσωσιν εντός μίας ήμέρας».

⁸⁷⁴ Ο ίδιος, «Παλαιογραφικά», ΚΧ 1937, 99.

⁸⁷⁵ Μυριανθέας 1969, σποράδη, Χ. Σταυροβουινιώτης, Μητροπολίτης Μόρφου Νεόφυτος, Άγιος Ιωάννης ο Λαμπαδιστής. Βίος- Η Ιερά Μονή του-Παρακλητικός Κανών, Αθήνα 2003, σποράδη.

Η πάνω οριζόντια ταινία απεικονίζει στο μέσο την Αγία Τριάδα και εκατέρωθεν σε δέηση τη Θεοτόκο και τον Ιωάννη Πρόδρομο.

Οι κάθετες πλευρές απεικονίζουν δέκα συνολικά αγίους ασκητές, ολόσωμους, κάτω από τόξα. Αρκετοί από αυτούς κρατούν ενεπίγραφο ειλητάρια, το κείμενο των οποίων άλλοτε συμφωνεί με την *Ερμηνεία* και άλλοτε όχι⁸⁷⁶.

Αριστερή πλευρά: Ο ΑΓΙΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ⁸⁷⁷. Παριστάνεται σε ορεινό τοπίο να κρατεί στο δεξιό του χέρι σταυρό και στο αριστερό ειλητάρια με την επιγραφή: *Μονα/χέ φεῦγε ἐν τῆ/ ἐρή/μω καί σωζ(ου⁸⁷⁸)*. Ο ΑΓΙΟΣ ΕΥΘΥΜΙΟΣ⁸⁷⁹ κρατεί βακτηρία στο δεξιό του χέρι και στο αριστερό ενεπίγραφο ειλητάρια: *Μοναχός ἀνυπότ(ακτος)/ ἵππος ἀχαλύνωτος*. Ο ΑΓΙΟΣ ΜΑΚΑΡΙΟΣ Ο ΑΙΓΥΠΤΙΟΣ⁸⁸⁰ εικονίζεται σε ερημικό τοπίο με φοινικόδεντρο στο αριστερό βάθος. Στο ειλητάρια του η επιγραφή: *Μοναχός αχτήμον αετός υψηπέτης*. Ο ΑΓΙΟΣ ΠΑΥΛΟΣ Ο ΘΗΒΑΙΟΣ φορεί ιδιόμορφο πλεκτό ένδυμα. Στο ειλητάρια του η επιγραφή: *Οι εν/ σαρκί/ ὄντες Θεῶ/ ἀρέσκ/ειν δύναν/τει*. Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩ(ΑΝΝΗΣ) Ο ΚΑΛΥΒΗΤΗΣ εικονίζεται αγένειος να κρατεί στο δεξιό του χέρι σταυρό και στο αριστερό κλειστό βιβλίο. Δεξιά πλευρά: Ο ΑΓΙΟΣ ΣΑΒΒΑΣ⁸⁸¹ ευλογεί με το δεξιό του χέρι και στο αριστερό κρατεί ράβδο και ενεπίγραφο ειλητάρια: *Ὅς τις/ προσ/φέρει/ δῶρον/ ἐξ τῆν/ ἐμῆν ἀ/νάμνη/σιν καμέ*. Ο ΑΓΙΟΣ ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ Ο ΚΟΙΝΟΒΙΑΡΧΗΣ⁸⁸² κρατεί στο δεξιό βακτηρία και στο αριστερό ειλητάρια με την επιγραφή: *Κοινόβιον ἔστιν/ ἐπίγειος*. Ο ΑΓΙΟΣ ΟΝΟΥΦΡΙΟΣ εικονίζεται ημίγυμνος με μακριά γενειάδα. Κρατεί σταυρό και στο άλλο ειλητάρια: *Κώσμου/ γυμνό/της/ πόλου/ τερ/πνό/της*. Ο ΑΓΙΟΣ ΣΥΜΕΩΝ Ο ΣΤΥΛΙΤΗΣ παριστάνεται πάνω στο στύλο να κρατεί σταυρό στο δεξιό του χέρι και στο αριστερό ειλητάρια: *Τριβή ματαία κο/σμικῶν φροντίς*. Ο ΑΓΙΟΣ ΕΦΡΑΙΜ Ο ΣΥΡΟΣ βαστάζει και με τα δύο χέρια ειλητάρια: *Κόρος κοιλίας/ πορνείας πῦρ*.

Στην κάτω οριζόντια ταινία, σε πέντε διάχωρα εικονίζονται τρεις Κύπριοι ιεράρχες Ο ΑΓΙΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΔΙΟΣ, Ο ΑΓΙΟΣ ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ, Ο ΑΓΙΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ. Στο διάχωρο αριστερά του αγίου Σπυρίδωνος εικονίζεται γονυπετής και δεόμενος, κληρικός πιθανόν ο ιερέας Χριστόδουλος, ο οποίος κρατεί στο δεξιό του χέρι ενεπίγραφο ειλητάρια: *ΤΟΝ ΜΙΚ/ΡΟΝ ΤΟΥΤ/ΟΝ ΔΕΞΑ/ΜΕΝΟΣ/ ΜΟΙ ΠΟ/ΘΟΝ*

⁸⁷⁶ *Ερμηνεία*, 196 εξ.

⁸⁷⁷ J. A. Timbie, A. Kazhdan, Λήμμα «Antony the Great», *ODB* 1, 125-126.

⁸⁷⁸ *Ερμηνεία*, 198. Η επιγραφή δίνεται για το ειλητάρια του αγίου Μαρτιανού.

⁸⁷⁹ A. Kazhdan, N. Patterson Ševčenko, Λήμμα «Euthimios the Great», *ODB* 2, 756-757.

⁸⁸⁰ J. A. Timbie, Λήμμα «Makarios the Great», *ODB* 2, 1271.

⁸⁸¹ L. S. B. MacCull, Λήμμα «Sabas, Great Lavra of», *ODB* 3, 1823-1824.

⁸⁸² A. Kutler, N. Patterson Ševčenko, Λήμμα «Theodosios the Koinobiarches», *ODB* 3, 2053.

ΔΕΙ/ΕΟΝ ΜΕ Ι/ΚΙΤΟΡΑ ΤΟΥ/ ΠΑΡΑΔΙΣΟΥ. Στο μεσαίο διάχωρο αναγράφεται η αφιερωματική επιγραφή στην οποία αναφέρονται οι δωρητές της επένδυσης, ο ιερέας Χριστόδουλος, ο ηγουμενέων ιερέας Χριστοφόρος και η πρεσβυτέρα Μαρία⁸⁸³. Σύμφωνα με την επιγραφή το κάλυμμα έγινε από τον χρυσοχόο Πέτρο το 1776: *ΕΚΟΣΜΙΘΗ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΩΝ/ΤΟΥ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ ΠΑΤΡΟΣ ΗΜΟΝ/ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΛΑΜΠΑΔΙΣΤΟΥ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ Κ(ΑΙ) ΔΑΙΑΝ/ΗΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΙΕΡΕΩΣ/ ΠΕΛΟΝΤΟΣ ΕΚ/ ΤΗΣ ΚΟΜΗΣ/ ΤΑΥΤΗΣ ΙΓΟΥΜΕΝΕΒΩΝ<Τ>ΟΣ/ ΠΑΠΑ ΚΥΡ ΧΡΙΣΤΩΦΟΡΟΥ ΕΚ/ ΤΗΣ ΑΥΤΗΣ ΚΩΜΗΣ ΔΙΑ/ ΧΙΡΟΣ ΠΕΤΡΟΥ. ΔΕΗΣΙΣ ΤΗ/Σ ΔΟΥΛΗΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΜΑΡΙΑΣ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΑΣ.*

Ο πιθανώς συντάκτης της επιγραφής ιερέας Χριστόδουλος παρέλειψε να συμπεριλάβει στους χορηγούς και την πρεσβυτέρα Μαρία που είχε ως αποτέλεσμα το όνομά της να προστεθεί αργότερα με άλλο τρόπο χάραξης. Δεν αναφέρεται ούτε και η χορηγία του ηγουμένου Χριστοφόρου, ο οποίος, για να αποκαταστήσει την αλήθεια, ως προς τη δική του χρηματική προσφορά, χάραξε στο περιθώριο πάνω από τον άγιο Επιφάνιο το εξής διευκρινιστικό σημείωμα, με άλλο γραφικό χαρακτήρα: *+ΚΑΙ ΔΙΕ ΜΟΥ παπ(α) Χριστοφόρου γρόσια 70, 1776.*

Ως προς την χρήση της ομηρικής λέξης πέλων-πέλοντος της επιγραφής, τη συναντούμε και στη χαλκογραφία της Μονής Κύκκου του 1776⁸⁸⁴, βασικός συντελεστής των οποίων ήταν ο οικονόμος και μετέπειτα ηγούμενος Κύκκου Μελέτιος (1776-1811), ο οποίος καταγόταν από την περιοχή της Μαραθάσας. Δεν αποκλείεται τα κείμενα να σχετίζονται μεταξύ τους ή να έχουν κοινό συντάκτη.

Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ με δωρητή (Έτους: 1782)

A/A 65

Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ (επιγραφή: Ο ΑΡΧΙΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΚΥΡΙΟΥ) εικονίζεται ολόσωμος, ένστολος με σπαθί στο δεξιό χέρι και ασπίδα, θηκάρι και ειλητάριο στο αριστερό⁸⁸⁵. Στο ειλητάριο που κρατεί αναγράφεται σε μεγαλογράμματη γραφή στην αρχαία ελληνική γλώσσα ποίημα, αφιερωμένο στον ίδιο: *ΣΤΡΑΤΑΡΧΗΝ ΟΡΑΤΑΙ ΜΕ ΟΙ ΠΡΟΣΙΟΝΤΕΣ. ΔΙΣΤΟΜΟΝ ΚΑΤΕΧΟΝΤΑ ΧΡΙΣΤΟΥ ΡΟΜΦΑΙΑ. ΣΤΙΦΗ ΒΑΡΒΑΡΩΝ ΕΚΔΙΩΚΩ ΚΑΙ ΠΛΗΤΤΩ. ΕΜΟΥ ΔΕ*

⁸⁸³ Μυριανθέας 1969, εικ. 25.

⁸⁸⁴ Παπαστράτου 1986, 504 εξ.

*ΝΑΟΣ ΥΠΑΡΧΕΙ ΟΥΤΟΣ ΜΕΓΑΣ. ΤΙ ΔΕΙΝΟΝ ΑΥΤΩ ΟΣΤΙΣ ΒΟΥΛΗΘΕΙ ΠΡΑΞΑΙΩΝΑ ΠΑΤΑΞΩ ΤΟΥΤΟΝ ΕΝ ΤΗ ΡΟΜΦΑΙΑ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ*⁸⁸⁶.

Στην κάτω δεξιά γωνιά παριστάνεται ο ηγούμενος Κύκκου Μελέτιος Β΄ Μυριανθεύς ή Ξένος ή Μαυρομάτης (1776-1811)⁸⁸⁷. Εικονίζεται όρθιος, στραμμένος προς τα δεξιά του με το κεφάλι ανασηκωμένο και στραμμένο προς τον Αρχάγγελο. Με το δεξιό χέρι κρατεί ανοικτό ενεπίγραφο ειλητάριο και υψώνει το αριστερό σε στάση δέησης. Στο ειλητάριο που κρατεί αναγράφεται σε μεγαλογράμματη γραφή: *ΠΕΛΩΝ ΑΡΧΗΓΟΣ ΟΥΡΑΝΙΩΝ ΤΑΓΜΑΤΩΝ/ ΣΩΖΕ ΑΠ' ΕΧΘΡΩΝ ΟΡΑΤΩΝ Τ' ΑΟΡΑΤΩΝ/ ΜΙΧΑΗΛ ΜΕΛΕΤΙΟΝ ΚΑΙ ΣΟΝ ΙΚΕΤΗΝ/ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΚΥΚΚΟΥ ΑΙΤΟΥΝΤΑ ΤΗΝ ΣΗΝ ΣΚΕΠΗΝ/ ΕΝ ΔΕ ΤΗ ΦΡΥΚΤΗ ΩΡΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΠΑΛΙΝ ΜΙΧΑΗΛ ΕΜΟΥ ΜΗ ΕΠΙΛΑΘΟΥ.*

Φορεί μοναχικά ενδύματα, αντερί, ράσο και επανωκαλύμμαυχο καθώς και υποδήματα στα πόδια. Έχει μικρή γενειάδα. Με επανωκαλύμμαυχο εικονίζονται οι δωρητές στα παραδείγματα Α/Α **36, 43, 45, 51, 54, 57, 59, 60**.

Σύμφωνα με άλλη επιγραφή που φέρει στην κάτω αριστερή γωνία η εικόνα έγινε σε ανάμνηση της μεταφοράς του παλλαδίου από το καθολικό της Μονής Κύκκου στο μετόχι του Αρχαγγέλου το 1782: *Η ΕΛΕΟΥΣΑ ΤΟΥ ΚΥΚΚΟΥ ΚΑΙ ΚΥΡΙΑ ΠΡΟΣΗΧΘΗ ΩΔΕ ΜΕΓΙΣΤΗ ΛΙΤΑΝΕΙΑ. ΚΑΤΑ ΔΕ ΧΡΟΝΟΝ ΟΙΟΝ ΚΑΤΩΘΕΝ ΚΕΙΤΑΙΩΝΑ Κ(ΑΙ) Ο ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΚΥΡΙΟΥ ΙΣΤΟΡΕΙΤΑΙ ΏΝΑ ΠΡΟΣΧΕΣ ΜΗ ΔΕΙΝΑ ΤΗ ΜΟΝΗ ΑΥΤΟΥ ΠΡΑΞΗ[Σ]. ΙΝΑ ΜΗ ΕΚ ΒΑΘΟΥΣ ΠΙΚΡΩΣ ΣΤΕΝΑΞΗΣ ΑΨΠΒ*⁸⁸⁸. Μεταξύ των ποδιών του Αρχαγγέλου υπάρχει μικρότερο ενεπίγραφο ειλητάριο που αναφέρει : *ΚΑΜΟΙ ΤΩ ΖΩΓΡΑΦΙΣΑΝΤΙ ΑΡΧΑΡΙΩ/ ΦΑΝΙΘΙ ΦΡΟΥΡΟΣ ΜΙΧΑΗΛ ΤΩ ΚΥΠΡΙΩ*. Η εικόνα είναι έργο του Κύπριου ζωγράφου Χατζημιχαήλ⁸⁸⁹. Σύμφωνα με επιγραφή που φέρει στην κάτω αριστερή γωνία η εικόνα έγινε σε ανάμνηση της μεταφοράς της λατρευτικής εικόνας της Παναγίας του Κύκκου (Α/Α **72**) από την κεντρική Μονή στο μετόχι του Αρχαγγέλου το 1782.

⁸⁸⁵ Κοκκινόφτας, Θεοχαρίδης 2001, 45.

⁸⁸⁶ Κύρρης, Jakonljević χ.χ., χ.σ. Για την εικονογραφία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ ως φύλακα ναών βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, «Βυζαντινά μνημεία Αιτωλοακαρνανίας», *ΑΒΜΕ* 9 (1961) 108-109, Ο ίδιος, «Οι μεταβυζαντινοί ναοί της Πάρου», *ΑΒΜΕ* 10 (1964)30, Δ. Ι. Πάλλας, *Συναγωγή μελετών Βυζαντινής Αρχαιολογίας (Τέχνη-Λατρεία-Κοινωνία)*, Αθήνα 1987-88, τόμος 1, 134-165, ιδίως 157 εξ.

⁸⁸⁷ Σταυρίδης 2006, 38 εξ., ιδίως 41 και υποσ. 251 όπου η προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁸⁸⁸ Για τη λιτανεία της εικόνας της Παναγίας του Κύκκου, βλ. Θεοχαρίδης 1993, XXXVII-XXXVIII, Κοκκινόφτας 1997, 26 σημ. 38.

⁸⁸⁹ Περδίκη 1989, 35 πίν. 10.

Είναι άγνωστο αν η αργυρή επένδυση αντιγράφει την παράσταση της ξύλινης λατρευτικής εικόνας του αγίου Κασσιανού του ομώνυμου ναού της Λευκωσίας⁸⁹⁰. Η εικόνα με εξαίρεση το πρόσωπο του αγίου Κασσιανού είναι καλυμμένη με αργυρόχρυση επένδυση⁸⁹¹. Ο άγιος⁸⁹² εικονίζεται από την μέση και πάνω μετωπικός με κοντά γκριζα μαλλιά και μακρύ οξύ γένι. Στους ώμους έχει χαμηλωμένο κουκούλιο και με τα δύο χέρια κρατεί ανοικτό ενεπίγραφο ειλητό: *ΤΑΞΙΣ ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΕΦΥΚΕΝ ΤΩΝ ΜΟΝΑΧΩΝ Ο ΒΙΟΣ ΔΙΟ ΑΔΕΛΦΟΙ ΣΠΕΥΣΩΜΕΝ ΕΝ ΖΗΛΩΤΑΙΩΝΑ*. Στο αριστερό κρατεί ράβδο.

Εκατέρωθεν της κεφαλής του εικονίζεται μέσα από νέφη στηθαίος ο Χριστός αριστερά και η Θεοτόκος δεξιά. Ο Χριστός κρατεί ευαγγέλιο στο αριστερό, στο στήθος. Κάτω από τη Θεοτόκο εικονίζεται βραχώδης κορυφή και κράνος και η επιγραφή: *ΤΟ ΚΟΥΚΟΥΛΙΟΝ ΟΠΟΥ ΕΒΡΕΘΙΝ ΕΙΣ ΤΟ ΣΠΥΛΕΟΝ*. Δεξιά του αγίου εικονίστηκε το ασκητικό σπήλαιό του όπως και το σιδερένιο κουκούλιο που φορούσε. Το κουκούλιο σώζεται μέχρι σήμερα στην εκκλησία, επενδυμένο με ασήμι και πολύτιμες πέτρες. Θεωρείται θαυματουργό κατά των πονοκεφάλων, και προς αυτό τον σκοπό το φορούν οι ασθενείς.

Στο αριστερό ύψος του δεξιού βραχίονα εικονίζεται γονυπετής ο κληρικός δωρητής, μακρυγένης και με υψωμένα τα χέρια σε δέηση. Θεωρώ ότι πρέπει να ταυτιστεί με τον ιερέα Χριστόδουλο της συνοδευτικής επιγραφής στο ενεπίγραφο ειλητάριο που κρατεί: *ΔΕΞΕ ΤΟ ΜΙΚΡΟΝ ΔΟΡΟΝ ΑΓΙΕ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΚΑΙ ΠΡΕΣΒΕΒΕ*. Κάτω από τον δωρητή: *ΚΤΗΜΑ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΙΕΡΕΟΣ*. Δεξιά στο ύψος του αριστερού βραχίονος άλλη επιγραφή αναφέρει: *ΑΨΙΣΤ XV ΙΕΡΟΚΟΣΜΙΘΕΙ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΩΤΑΤΟΥ ΚΥΠΡΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ*⁸⁹³.

⁸⁹⁰ Ακτή 1997, 427, Λήμμα «Κασσιανού Αγίου εκκλησία», ΜΚΕ 6, 334-335, Θεοχαρίδης, Andreev 1996, 23: Ο Άγιος Κασσιανός ήταν μια από την ενορίες των υπόφορων ραγιάδων της Λευκωσίας.

⁸⁹¹ Ακτή 1997, εικ. 426

⁸⁹² Για το βίο του αγίου Κασσιανού βλ. Λήμμα «Κασσιανός», ΘΗΕ 6, στ. 1194-5, Λήμμα «Kassian der Römer», LCI 7, 287.

⁸⁹³ Λήμμα «Χρυσάνθος», Λήμμα «Κασσιανού Αγίου εκκλησία», ΜΚΕ 6, 335, Λήμμα «Χρυσάνθος αρχιεπίσκοπος», ΜΚΕ 14, 98-103. Τωμαδάκης 1986, 229-230, Κιτρομηλίδης 2002, 158-159. Το 1787 επί των ημερών του Χρυσάνθου τυπώθηκε στη Βενετία η ακολουθία του αγίου Κασσιανού.

Ο υφιστάμενος ναός τιμάται επ' ονόματι του αγίου Κασσιανού του Ρωμαίου του ομολογητού, η μνήμη του οποίου εορτάζεται από την Ορθόδοξη Εκκλησία στις 29 Φεβρουαρίου, όταν το έτος είναι δίσεκτο, ή αλλιώς μεταφέρεται στις 28 Φεβρουαρίου. Σύμφωνα με το συναξάρι του, ο άγιος δεν έχει καμία σχέση με το *κουκούλιο* που του αποδίδεται. Δημιουργείται λοιπόν εύλογα η απορία σε ποιόν πραγματικά ανήκει, πως βρέθηκε στο σπήλαιο, που ακριβώς και πότε. Ως προς αυτά μπορούν να γίνουν κάποιες εικασίες. Το *κουκούλιο*, τμήμα περικεφαλαίας, θα ανήκε σε κάποιο στρατιώτη, και το σπήλαιο που βρέθηκε, άγνωστο που, σε πιθανό τάφο του ή ακόμα μπορεί το κράνος να αφέθηκε σε κάποιο σπήλαιο και να βρέθηκε από τον ιερέα Χριστόδουλο, ο οποίος το εξέλαβε ως *κουκούλιο* του αγίου, δημιουργώντας έτσι τη σχετική παράδοση⁸⁹⁴. Αν δεν ανήκε πράγματι στον άγιο Κασσιανό τον Ρωμαίο, πιθανώς να ανήκε σε κάποιο συνώνυμό του, οπότε δημιουργείται επιπρόσθετα άλλος προβληματισμός ως προς παλαιότερη αφιέρωση του ναού σε έτερο άγιο Κασσιανό. Με το όνομα Κασσιανός, αναφέρονται δύο τοπικοί άγιοι της Κύπρου, οι οποίοι αγνοούνται από τους συναξαριστές, αναφέρονται όμως από τον χρονογράφο Λεόντιο Μαχαιρά στο *Χρονικόν* του⁸⁹⁵. Σύμφωνα με τον Μαχαιρά ο ένας ετάφη κοντά στο χωριό Αλέκτορα της επαρχίας Λεμεσού, όπου υφίστατο κατά τον 15^ο αιώνα, ο τάφος με το λείψανό του, ο δε άλλος ετάφη στο χωριό Αυδήμου, πάλι της επαρχίας Λεμεσού, κοντά στο χωριό Αλέκτορα, όπου υφίστατο ο τάφος του. Ο πρώτος άγιος, κατά τον Μαχαιρά, εορτάζει στις 16 Σεπτεμβρίου, ενώ ο δεύτερος την τελευταία μέρα του Φεβρουαρίου και στις 4 Δεκεμβρίου. Κατά τον Μαχαιρά στην τοποθεσία *Γλυφία* του χωριού Αλέκτορα, έζησε ο ένας εκ των δύο Κασσιανών. Το σπήλαιό του⁸⁹⁶, στο οποίο θα πρέπει και να ετάφη, προσαρτήθηκε στον βόρειο τοίχο του καθολικού παλαιάς μονής, σήμερα ερειπωμένης⁸⁹⁷. Πολύ πιθανόν το *κουκούλιο* να έχει βρεθεί στο προαναφερθέν σπήλαιο.

Την έκδοση επιμελήθηκε ο Αρχιδιάκονος Ιωαννίκιος και τη δαπάνη κάλυψε ο *πρωτοπαπάς* Χριστόδουλος. Ο Χριστόδουλος ίσως είναι ο κληρικός που δώρισε την αργυρή επένδυση της λατρευτικής εικόνας και την περικεφαλαία του αγίου, πρβλ Α/Α 64, καθώς και το αργυροκόσμητο ευαγγέλιο, του οποίου η αργυροκόσμηση σύμφωνα με την επιγραφή που φέρει έγινε το 1806.

⁸⁹⁴ Για το «κουκούλιο» του αγίου Κασσιανού βλ. Paraskenovou 1982, 111. Παρόμοια κράνη που έχουν βρεθεί στην Αμμόχωστο απεικονίζονται σε σχέδιο, βλ. Ρ. Κ. Σεβέρη, *Μνημεία και μνήμες. Αμμόχωστος: Το εμπόρειο της Ανατολής*, Λευκωσία 2005, 94.

⁸⁹⁵ R. M. Dawkins (edit.), *Leontios Machairas, Recital concerning the Sweet Land of Sweet of Cyprus entitled "Chronicle"*, Oxford 1932, vols I-II, 32 υποσ. 19.

⁸⁹⁶ Σε επιτόπια έρευνα έχει διαπιστωθεί ότι το σπήλαιο φέρει αρκοσόλια με τοιχογραφικό διάκοσμο αγίων και σταυρών και κατά το μεγαλύτερο μέρος του έχει επιχωσθεί με μπάζα.

⁸⁹⁷ Jeffery 1918, 385, αναφέρει ότι στην περιοχή του χωριού Αλέκτορα υπάρχει παρεκκλήσιο του Αγίου Κασσιανού.

Ο άγιος Γεώργιος εικονίζεται έφιππος να βυθίζει το κοντάρι του στο στόμα του δράκου⁸⁹⁸. Στα καπούλια του αλόγου εικονίζεται καθισμένος ο νεαρός σκλάβος που απελευθερώθηκε από τον άγιο, όπως και στα παραδείγματα A/A 61, 87. Από την άνω δεξιά γωνία προβάλλει ο Χριστός από τεταρτοκύκλιο έναστρου ουρανού. Χαμηλότερα στην κορυφή βουνού είναι κτισμένο κάστρο, στις επάλξεις του οποίου βρίσκονται οι βασιλείς και άλλοι άνθρωποι. Μπροστά στην πύλη του κάστρου εικονίζεται η βασιλοπούλα να γονατίζει και να δέεται. Χαμηλότερα και πάνω από την πηγή προβάλλει ο αφιερωτής, ένας ηλικιωμένος κληρικός σε δέηση.

Φορεί αντερί μπλε χρώματος, καφέ χρώματος ράσο και μελανό καμηλαύκι. Είναι ντυμένος όπως οι δωρητές στα παραδείγματα A/A 54 (ο οικονόμος Λεόντιος), 58, 62 (ο ιεροδιάκονος Ιωακείμ). Επιγραφή κάτω από το άλογο αναφέρεται στον ζωγράφο: *ΧΕΙΡ ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ⁸⁹⁹ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΣΥΓΓΕΛΛΟΥ/ ΑΨΠΣΤ Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ* (1786). Άλλη επιγραφή αρκετά δυσανάγνωστη στο κάτω μέρος της εικόνας πιθανώς να αναφερόταν στον δωρητή.

Έργα του ζωγράφου Λεοντίου αποτελούν και τα παραδείγματα A/A 50, 54, 66 (αποδίδεται).

Ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος και δωρητής (Έτους: 1789)
A/A 68

Στο αργυρό κάλυμμα της λατρευτικής εικόνας του ναού του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Λευκωσία, άγιος Ιωάννης (ονομαστική επιγραφή: *ΤΟΥ / ΑΓΙΟΥ / ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΚΑΙ / ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΟΥ ΦΙΛΟΥ / ΠΑΡΘΕΝΟΥ Η/ΓΑΠΗΜΕ/ΝΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ / ΤΟΥ ΘΕΟΛΟ/ΓΟΥ*) εικονίζεται από την μέση και πάνω⁹⁰⁰. Το κεφάλι του είναι έντονα στραμμένο προς τα δεξιά, όπου και η φωνή του Θεού. Ωστόσο το βλέμμα του κατευθύνεται προς τον θεατή. Με το δεξιό χέρι κρατεί φτερό και

⁸⁹⁸ Για την εικονογραφία του δρακοκτόνου αγίου Γεωργίου, βλ. στο A/A 19.

⁸⁹⁹ Λοϊζίδης 1994, 38, Λήμμα «Νεκτάριος», ΜΚΕ 10, 196. Η δράση του εντοπίζεται μεταξύ των ετών 1753-1786.

με το αριστερό μισάνοικτο Ευαγγέλιο. Η κεντρική παράσταση πλαισιώνεται από δεκαέξι σκηνές, οι δεκαπέντε με σκηνές του βίου του.

Στο κάτω μέρος, παρεμβάλλεται μεταξύ των σκηνών, αναθηματικός πίνακας 35,5x14 εκ. Εικονίζονται ο δωρητής Αρχιεπίσκοπος Χρυσάνθος, γονυπετής δεόμενος. Στρέφεται προς τον άγιο Ιωάννη που μεσολαβεί στον Χριστό, ο οποίος προβάλλει μέσα από νέφη και απευθύνεται προς τον άγιο.

Ο Χρυσάνθος γονατίζει πάνω σε πλακόστρωτο δάπεδο. Φορεί ράσο που κουμπώνει στο λαιμό και αντερί που διακρίνονται τα μανίκια του. Στο κεφάλι φορεί επανωκαλύμμαχο. Το δεξιό χέρι του είναι υψωμένο προς τον άγιο, ενώ με το αριστερό κρατεί σε διαγώνια θέση ανοικτό ενεπίγραφο ειλητάριο, μεγάλων διαστάσεων: *Ω ΜΥΣΤΑΓΩΓΕ ΙΩΑΝΝΗ ΠΑΡΘΕΝΕ,/ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΑ ΘΕΩ ΗΓΑΠΗΜΕΝΕ,/ ΠΡΕΣΒΕΙΣ ΜΟΙ ΓΕΝΟΥ, ΚΡΙΤΗΣ ΟΤΑΝ ΚΑΘΗΧΗ,/ Θ(ΕΟ)C ΕΝ ΘΡΟΝΩ ΤΟΥ ΚΡΙΝΑΙ ΠΑΣΑΝ ΚΤΗCΙΝ,/ ΙΝΑ ΜΟΙ ΔΩΧΗ ΛΥCΙΝ ΑΜΑΡΤΗΜΑΤΩΝ,/ ΑΠΕΡ ΕΝ ΒΙΩ ΕΠΡΑΞΑ ΥΠΕΡ ΠΑΝΤΩΝ.*

Ο άγιος Ιωάννης, που εικονίζεται από τη μέση και πάνω πίσω από το ειλητάριο του Χρυσάνθου. Φορεί χιτώνα και ιμάτιο όπως και ο Χριστός. Με το δεξιό χέρι του παρουσιάζει τον αρχιεπίσκοπο στον Χριστό και με το αριστερό του χέρι κρατεί μικρών διαστάσεων ενεπίγραφο ειλητάριο: *ΧΡΙCΤΕ ΙΗCΟΥ ΔΡΑCΤΑ ΠΟΛΟΥ ΚΑΙ ΓΑΙΑC,/ ΠΑΡΑCΧΟΥ ΛΥCΙΝ ΑΜΑΡΤΙΩΝ CΩ ΔΟΥΛΩ,/ ΧΡΥCΑΝΘΩ ΑΡΧΙΘΥΤΗ ΠΟΙΜΕΝΙ ΚΥΠΡΟΥ.*

Ενεπίγραφο ειλητάριο ξετυλίγεται και στη δεξιά πλευρά του ειληταρίου του Χρυσάνθου, το οποίο αναφέρει: *ΙΩΑΝΝΙΚΙΟΥ ΣΟΥ Ε-/ΓΚΟΣΜΗΣΑΝΤΟΣ ΕΠΙΣΤΑΤΟΥ,/ ΟΙΚΤΡΟΥ ΑΡΧΙΔΙΑΚΟΝΟΥ,/ ΘΕΟΛΟΓΕ ΜΗ ΕΠΙΠΑΘΟΥ.* Στο βάθος οι επιγραφές ταυτίζουν τις μορφές του αρχιεπισκόπου και του αγίου: *Ο ΘΕΙΩ ΕΛΕΕΙ/ ΚΥΠΡΟΥ ΧΡΥCΑΝ/ΘΟC και Ο ΑΓΙΟC ΙΩ/ Ο ΘΕΟΛΟΓΟC.* Αστερόμορφα φυτικά μοτίβα ανθέων συμπληρώνουν το υπόλοιπο κενό.

Στην θύρα το ομφαλό: *ΑΨΠΘ/ Χ(ΡΙCΤΟ)Υ/ Χ' 'Ιωάννου.* Στο μισάνοικτο Ευαγγέλιο: *<Ε>Ν ΑΡΧΗ ΗΝ Ο ΛΟΓΟC Κ(ΑΙ) Ο (Ιω. 1, 1).*

Ο αναθηματικός πίνακας οριοθετείται με σχοινόμορφο πλαίσιο. Η παράσταση της εικόνας καλύπτεται εξ ολοκλήρου με επένδυση εκτός του

⁹⁰⁰ Παπαγεωργίου 1999, 50, Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Αποκαλύψεως οράματα στην Κύπρο», ΚΣ ΕΔ' -ΕΕ' (2003), 385-428, ιδίως 411-13, πίν. 9.

προσώπου του αγίου και του ομφαλού που κλείνει με θυρίδα. Η ξύλινη φορητή εικόνα είναι μικρότερη από την αργυρή επένδυση. Προστέθηκε στο κάτω μέρος σανίδι και συμπληρώθηκε το σώμα του αγίου από τον Κορνάρο σύμφωνα με τον συντηρητή της εικόνας π. Δημοσθένη Δημοσθένους.

Η εικόνα ολόκληρη με εξαίρεση το πρόσωπο είναι καλυμμένη με αργυρόχρυση επένδυση του 1789. Ο άγιος στη μεταλλική επένδυση εικονίζεται έως τη μέση, με το σώμα γυρισμένο αριστερά και το κεφάλι δεξιά. Στο δεξιό κρατεί πέννα και στο αριστερό μισάνοικτο ευαγγέλιο στο οποίο διακρίνεται τμήμα φράσης: *EN APXH O ΛΟ* (Ιω. 1, 1). Ο χιτώνας του αγίου φέρει ανθέμια και κλαδιά φυτών και το ιμάτιό του ρόμβους, στην κορυφή των οποίων υπάρχει εξαπέταλο άνθος. Ο φωτοστέφανος είναι πολύ υπερυψωμένος και διακοσμείται με βλαστό. Στην πάνω αριστερή γωνία φαίνεται τμήμα του ουρανού με νέφη και ακτίνες, στο μέσο των οποίων υπάρχει πλατιά ακτίνα με την επιγραφή: *EN APXH HN O ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ Ο* (Ιω. 1, 1), κατευθύνεται προς το κεφάλι του Ιωάννου.

Στην αριστερή, την δεξιά και την κάτω πλευρά του πλαισίου της εικόνας υπάρχουν σκηνές από τη ζωή και τα θαύματα του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου.

Από πάνω προς τα κάτω, εικονίζονται αριστερά:

1. Η του νεκρού ανάστασις εις αισχύνην των ειδώλων
2. Η ανάστασις των δια του σεισμού τεθνεώτων
3. Δια προσευχής χαλά τον ναόν και διώκει τον δαίμονα
4. Την ασθένεια εις υγείαν μεταβάλλει
5. Τον πονηρόν κόνωπα (sic) βυθίζει
6. Το βλέμμα του τυφλού χαρίζει

Δεξιά:

1. Η της πίστεως κήρυξις δι' ης και λιθοβολείται
2. Του ανιάτου Παραλύτου ενδόξως υγιαίνει
3. Ζωογονεί τον εν τη Πάτμω θαλάσση πνιγέντα
4. Του δαιμονιζομένου την ταραχήν υγιαίνει
5. Η τον Αγίου Αποκάλυψις
6. Η του Αγίου Κοίμησις και μετάστασις

Κάτω:

1. Ευρών τον νεον ον τω ορει τον αναπαλει προς μετάνοιαν
2. Ευσπλαχνισθής των πτωχόν δια την απορίαν του στέβαλε τον χόρτον εις χρυσόν

3. Κληρικός γονυπετής και η επιγραφή: *Ο θείω ελέει Κύπρου Χρύσανθος. Μπροστά ο άγιος Ιωάννης, (εικονίζεται έως τη μέση) δείχνει τον Χρύσανθο στον Χριστό που προβάλλει από τον ουρανόν και λέγει σε ταινία που κρατεί στο αριστερό χέρι: Ιησού δράστα πόλου και γαίας παράσχου λύσιν αμαρτιών.*

Ο άγιος Γεώργιος και δωρητής (Έτους: 1790)

A/A 69

Η μόνη αναφορά στην εικόνα που έχει χαθεί κατά την τουρκική εισβολή, είναι ότι ο άγιος Γεώργιος εικονιζόταν έφιππος. Στα καπούλια του αλόγου εικονιζόταν ο αφιερωτής Λαυρέντιος να κρατεί επιγραφή: *«Πρέσβευε ἄγιε ὑπὲρ ἔμοῦ τοῦ δούλου σου Λαυρεντίου»*. Η εικόνα έφερε την υπογραφή του ζωγράφου Φιλοθέου και τη χρονολογία 1790.

Η αγία Μαρίνα με σκηνές του βίου της και κληρικό δωρητή (Έτους: 1793)
A/A 70

Στη λατρευτική εικόνα από τον Καλοπαναγιώτη η αγία Μαρίνα⁹⁰¹ εικονίζεται ολόσωμη σε στάση μετωπική να πατεί σε πράσινη γη. Φορεί πολυτελή ενδύματα τουρκομπαρόκ συρμού: Φορεί διπλό χιτώνα, ένα ποδήρη και ένα κοντό μέχρι τη μέση, μεταλλικής προφανώς κατασκευής και υφής, μανδύα και στην κεφαλή είδος χρυσού διάλιθου και μαργαριταροκόσμητου στέμματος και καλύπτρα.

Με δεξιό κρατεί τον Εσταυρωμένο, ενεπίγραφο ειλητάριο που αναφέρει: *ΕΙΣ ΟΣΜΗΝ ΜΥΡΟΥ ΣΟΥ ΔΡΑΜΟΥΜΑΙ ΝΥΜΦΙΕ ΜΟΥ/ ΟΤΙ ΤΕΤΡΟΜΑΙ ΤΗΣ ΣΗΣ ΑΓΑΠΗΣ ΕΓΩ* και κλαδί ελιάς και με το αριστερό βάϊο και αναμμένη λαμπάδα⁹⁰².

Το χρυσό φωτοστέφανο της αγίας διακοσμείται με φυτικούς βλαστούς και άνθη σε σχήμα μαργαρίτας σε εγχάρακτη και στικτή τεχνική. Στον βαθυκύανο κάμπο με λευκό χρώμα αναγράφεται με μεγαλογράμματη γραφή η ονομαστική επιγραφή: *Η ΑΓΙΑ ΜΕΓΑΛΟ/ΜΑΡΤΥΣ ΜΑΡΙΝΑ*.

Πάνω ακριβώς από την αγία εικονίζεται ο Χριστός μέσα σε νεφέλη και ημικύκλιο ουρανού να την ευλογεί και να της προσφέρει το στεφάνι του μαρτυρίου.

⁹⁰¹ Για την εικονογραφία της αγίας Μαρίας, βλ. στο A/A 52.

⁹⁰² Δήμμα «Αγία Μαρίνα, 1793», *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου* 2000, 378-379 (Κ. Γερασίμου).

Κάτω αριστερά γονυπετής εικονίζεται ο δωρητής της εικόνας ιερέας Παρθένιος σε νεαρή ηλικία με μαύρα κοντά γένια και λυτά μαλλιά, γονυπετής και δεόμενος. Ο Παρθένιος φορεί μαύρο ράσο και χρυσό επιτραχήλιο και στην κεφαλή μαύρο καμηλαύκι.

Περιμετρικά της εικόνας, επάνω σε φύλλο χρυσού, απεικονίζονται φυτικά μοτίβα και άνθινες γιρλάντες, που σχηματίζουν στις γωνίες της εικόνας διάχωρα με μικρογραφημένες δεκαέξι σκηνές με το μαρτύριο της αγίας⁹⁰³, και συνοδεύονται με σχετικές επιγραφές.

Πάνω αριστερά παριστάνονται τρεις διαδοχικές σκηνές:

1. Η αγία έμπροσθεν του Άρχοντα της Ανατολής Ολυμβρίου με την επιγραφή: *ΑΚΜΩΝ ΑΛΩΣΗΣ ΘΑΤΤΟΝ, Η ΚΟΡΗ ΤΡΕΨΑΙ/ ΛΟΙΠΟΝ ΜΗ ΠΥΘΟΥ, ΑΛΛΑ ΤΥΠΤΕ Κ(ΑΙ) ΞΕΕ.*

Τα επόμενα επεισόδια 2 και 3 περιγράφονται από την εξής επιγραφή: *ΞΑΙΟΥΤΑΙ Ο΄ΤΕ ΜΑΣΤΙΓΟΥ Τ΄ ΕΝ-ΣΚΑΜΝΙΩ/ΤΑ ΚΑΡΦΟΥΤΑΙ ΚΑΙ ΞΕΕΤΑΙ ΤΑΣ ΣΑΡΚΑΣ/ ΕΛΕΕΙΝΟΝ ΘΕΑΜΑ ΔΙΟ ΚΑΙ ΛΥΒΡΟΣ/ ΜΗ ΦΕΡΩΝ ΟΡΑΝ ΚΑΛΥΠΤΕΤΑΙ ΧΛΑΜΥΔΗ*

Πάνω δεξιά παριστάνονται τέσσερις διαδοχικές σκηνές και συνοδεύονται από την εξής επιγραφή: *ΘΑΥΜΑΣΤΟΝ ΟΤΙ Ο ΤΗΝ ΕΥΑΝ ΝΙΚΗΣΑΣ, Μ΄ ΟΦΕΩΣ ΠΡΙΝ,/ ΝΥΝΔΕ ΚΑΙ ΑΥΤΟΣ ΗΤΤΑΤΑΙ/ ΥΠ΄ΑΓΝΗΣ ΚΟΡΗΣ, ΕΠΙ ΤΡΙΤΟΝ ΚΑΙ ΤΟΥΤΟ. ΤΡΕΧΕΙ Δ΄ Ο ΔΡΑΚΟΝ-ΠΑΡΟΞΗΝΘΕΙΣ ΕΠΑΝΩ,/ΣΠΑΘΗΝ ΤΕ ΦΕΡΩΝ, ΜΑΡΤΥΡΟΣ ΠΛΙΣΙΑΖΕΙ, ΟΣ ΕΓΕΡΘΕΙΣ, ΤΗΝ ΕΚ-ΧΕΙ/ΡΟΝ ΛΑΜΒΑΝΕΙ, ΟΝ ΠΛΗ/ΤΟΥΣ΄ ΑΥΤΗ, ΟΦΘΑΛΜΟΝ ΕΞΟ/ΡΥΤΤΕΙ.*

Η αγία μέσα στο στόμα του μεταμορφωμένου σε δράκο σατανά

2. Η αγία εκδιώκει το δράκο με το σταυρό
3. Ο σατανάς, έχοντας τη μορφή άγριου κατάμαυρου όντος, καταδιώκει την αγία με σπαθί
4. Η αγία αφού πήρε το σπαθί κρατεί τον σατανά από τις τρίχες της κεφαλής και τον κτυπά

Εκατέρωθεν της ολόσωμης αγίας στο κέντρο, σε δεύτερο επίπεδο, συνεχίζεται ο εικονογραφικός κύκλος της αγίας. Αριστερά εικονίζονται τρεις διαδοχικές σκηνές:

⁹⁰³ Π. Η. Λαζαρίδης, *Ειδική Έκθεση κειμηλίων προσφύγων*, Αθήνα 1982, αρ. 34 όπου και η σχετική βιβλιογραφία για το βίο της αγίας. Για την ακολουθία της αγίας, στην οποία υπάρχουν ύμνοι που αναφέρονται στο μαρτύριό της βλ. Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος (εκδ.), *Μηναίον του Ιουλίου*, Εν Αθήναις 1990, 87-94.

5. Η αγία εικονίζεται υγιής από τα τραύματα του μαρτυρίου στη φυλακή, κατακλύζεται από ουράνιο φως που εκπέμπεται από αιωρούμενο σταυρό μπροστά σε ερυθρό αντικείμενο, ίσως ύφασμα. Στην κορυφή του σταυρού κάθετα λευκό περιστέρι. Λευκό περιστέρι κατέρχεται και στην κεφαλή της αγίας. Η επιγραφή αναφέρει: *ΕΙΡΚΤΗ ΖΟΦΕΡΑ, ΚΑΝ/ ΕΚΛΙΣΘΗΣ ΜΑΡΙΝΑ, ΑΛΛ' ΟΥΝ ΦΩΣ/ ΦΩΣ ΣΤΥΛΟΣ, ΣΤΑΥΡΟΣ/ ΠΝΕΥΜΑ Σ' ΟΡΑΤΑΙΩΝΑ/ ΟΥ ΕΝ ΚΟΡΥΦΗ, ΚΑΘΕΖΕΤΟ/ ΠΕΛΕΙΑΤΙΣ. ΗΤΙΣ/ ΑΦΗΚΕ ΦΩΝΗΝ ΜΑΡΙΝΑ ΧΑΙΡΕ.*

6. Η αγία προσάγεται ξανά μπροστά στον Ολύμβριο

7. Η αγία κρεμασμένη από δέντρο κατακαίεται με αναμμένες λαμπάδες
Δεξιά εικονίζονται συνεχόμενες άλλες δύο σκηνές:

8. Η αγία δεμένη οπισθάγκωνα οδηγείται από δύο στρατιώτες με τη συνοδεία κόσμου σε καζάνι με ζεματιστό νερό

9. Η αγία εικονίζεται μέσα στο καζάνι, αβλαβής να καλύπτεται από ουράνιο φως, όπως και σε προηγούμενη σκηνή (βλ. αρ. 8)

Στην κάτω αριστερή γωνιά εικονίζονται συνεχόμενες άλλες δύο σκηνές:

10. Η αγία οδηγείται για εκτέλεση με αποκεφαλισμό με εντολή του Ολυμβρίου

11. Η αγία ενώ οδηγείται για αποκεφαλισμό διδάσκει τα πλήθη

Ο εικονογραφικός κύκλος κλείνει με δύο σκηνές που απεικονίζονται στην κάτω δεξιά γωνιά:

15. Η αγία γονυπετής σε βράχο αναμένει την κατατόμησή της

16. Ουράνια λάμψη που προέρχεται από τον Χριστό και καταβαίνει στη γη, προς τη αγία εκτυφλώνει τους στρατιώτες που πέφτουν στη γη καλύπτοντας τους οφθαλμούς τους. Στο διάχωρο αυτό ο ζωγράφος υπογράφει και χρονολογεί το έργο του: *ΧΕΙΡ ΗΝ ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΚΟΡΝΑΡΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΚΡΗΤΟΣ. ΚΥΚΚΟΣ ΑΨΨΓ. (1793)⁹⁰⁴.* Η επιγραφή αυτή βρίσκεται στη σκηνή της αποτομής της κεφαλής της αγίας.

Στο κάτω μέρος, στο μέσο σε ιδιαίτερο πλαίσιο αναγράφεται η αφιερωματική επιγραφή: *ΤΗΝ ΣΗΝ ΕΙΚΟΝ ΕΚ ΠΟΘ' ΑΝΙΣΤΟΡΙΣΑΣ,/ ΑΙΤΩ ΣΕ ΜΑΡΤΥΣ ΙΝ ΔΕΧΘΗΣ ΠΡΟΘΕΣΙΝ ΜΟΥ Κ(ΑΙ) ΕΞ' ΑΙΤΙΣΗΣ ΠΡΟΣ ΘΕΟΥ ΑΦΕΣΙΝ ΜΟΙ,/ ΤΩΝ ΕΠΤΑΙΣΜΕΝΩΝ, ΕΧΕΙΣ ΓΑΡ ΠΑΡΗΣΙΑΝ, ΩΣ ΜΑΡΤΥΣ, ΩΣ ΝΥΜΦΗ, ΩΣ ΚΟΡΗ ΠΑΡΘΕΝΟΣ,/ Κ(ΑΙ) ΔΟΥΛΗ ΧΡΙΣΤΟΥ, ΔΙΟ ΜΗ ΕΠΙΛΑΘΟΥ, ΟΙΚΤΡΟΥ ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ, ΛΑΤΡΟΥ ΘΥΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ,/ ΕΙΤΑ Κ(ΑΙ)*

⁹⁰⁴ Για το ζωγράφο Ιωάννη Κορνάρο, βλ. ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ, Α/Α 74.

ΠΑΝΤΩΝ ΤΩΝ ΑΔΙΚΕΙΜΕΝΩΝ ΕΜΩΝ ΣΥΓΓΕΝΩΝ, ΣΟΥ ΝΑΟΥ
ΠΡΟΠΥΛΑΙ[ΩΝ].

Δεξιά του δωρητή είναι γραμμένη η επιγραφή: *COY ΠΡ'Ο ΠΟΔΩΝ
'ΕΠΓΥΣΤΑ/ Τ'Ο Γ'ΟΝΥ ΚΛ'ΙΝΑΣ, Α'ΤΩ'ΣΕ/ ΜΑΡΙΝ' ΊΝ' ΔΕΧΘΗΣ ΔΕΗ'CΙΝ/
ΜΟΥ.*

Άλλες εικόνες της αγίας Μαρίας με σκηνές του μαρτυρίου της προέρχονται από το ομώνυμο ναό στην Κυπερούντα του 13^{ου} αιώνα⁹⁰⁵, από τον ομώνυμο ναό στον Πεδουλά του 13^{ου} αιώνα⁹⁰⁶, από το παρεκκλήσιο της Αγίας Μαργαρίτας στο Biscelie, τώρα στο Μπάρι⁹⁰⁷, από το καθολικό της Μονής Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού στον Καλοπαναγιώτη του 15^{ου} αιώνα⁹⁰⁸ και στο Μουσείο της Μονής Κύκκου του 19^{ου} αιώνα (αδημοσίευτη).

Η Παναγία του Κύκκου με δωρητή (Έτους: 1795)

A/A 72

Η λατρευτική εικόνας της Παναγίας του Κύκκου στην ομώνυμη μονή καλύπτεται με αργυρόχρυση επένδυση του 1795. Η επένδυση αποτελείται από ασημένια ελάσματα προσηλωμένα σε ξύλινη βάση, προφανώς εικόνα. Απεικονίζεται η Παναγία έως την οσφυ στο τύπο της Ελεούσης του Κύκκου⁹⁰⁹. Στις κάθετες πλευρές του πλαισίου εικονίζονται άγγελοι με τα σύμβολα του Πάθους⁹¹⁰, έτσι όπως αντιγράφονται σε αργυρή επένδυση που καλύπτει μερικώς δεσποτική εικόνα της Ελεούσης του Κύκκου του 1789 στο εικονοστάσιο του καθολικού της μονής Κύκκου⁹¹¹.

⁹⁰⁵ Sophocleous 2006, 405, αρ. 98.

⁹⁰⁶ *Εικόνες Κύπρου* 1976, αρ. 11.

⁹⁰⁷ Τ. Αλμπάνη (επιμ.), *Ώρες Βυζαντίου. Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο. Το Βυζάντιο ως Οικουμένη*, Αθήνα 2001, αρ. 164.

⁹⁰⁸ Ό.π., αρ. 35.

⁹⁰⁹ Δήμμα «Κύκκου Παναγίας μοναστήρι», *ΜΚΕ* 7, 353, Ασπρά-Βαρδαβάκη 2001, 316-319. Η εικόνα ανήκει στον εικονογραφικό τύπο της Ελεούσης Παναγίας, αποτελεί δε παραλλαγή του εξαιτίας μερικών διαφορών, γνωστή ως Παναγία Κυκκώτισσα, που άρχισε να εξαπλώνεται από τον 12^ο αιώνα. Στην Κύπρο εικόνες του τύπου αυτού σώθηκαν από τον 13^ο αιώνα κι αργότερα από την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Η Παναγία η Κυκκώτισσα εικονίζεται να κρατεί το μικρό Χριστό στην αγκαλιά της. Ο Χριστός κάθεται κατά τρόπο κάπως περίεργο στο δεξιό χέρι της Θεοτόκου, ενώ τα γυμνά του πόδια μετεωρίζονται

Η λατρευτική εικόνα επικαλύφθηκε με αργυρή και επίχρυση πλάκα το 1576, επί ηγουμενίας Γρηγορίου, σύμφωνα προς επιγραφή στο κάτω μέρος, που πληροφορεί επίσης ότι η νέα επικάλυψη της έγινε το 1795, επί ηγουμενίας Μελετίου του Μυριανθέως. Συνήθως ο Χριστός κρατεί ειλητάριο, άλλοτε κλειστό και άλλοτε ανοικτό ενεπίγραφο: *Πνεύμα Κυρίου επ' έμέ ου' ενεκεν έχρισέ με* (Hσ. 61,1).

⁹¹⁰ Προσωπική μαρτυρία του συγγραφέως.

⁹¹¹ Ασπρά-Βαρδαβάκη 2001, 318, 358, εικ. 16α.

Κάτω αριστερά εικονίζεται ο δωρητής της αργυρεπίχρυσης εσθήτας της εικόνας⁹¹², ο ηγούμενος Κύκκου Μελέτιος Β' Μυριανθεύς ή Ξένος ή Μαυρομάτης (1776-1811)⁹¹³. Είναι γονυπετής, φέρει το αριστερό χέρι στο δεξιό ώμο και με το δεξιό κρατεί σε οριζόντια θέση ανοικτό ενεπίγραφο ειλητάριο φέρει κοντό στρογγυλό γένη και έχει το κεφάλι στραμμένο προς την Θεοτόκο. Στο ειλητάριο υπάρχει η εξής επιγραφή μεταγραμμένη από τον ηγούμενο Κύκκου Χρυσόστομο⁹¹⁴: «*Των τριών η μία Σεπτών καί αύτη Εικόνων των παρ' Αποστόλου Λουκά κελεύσει της Παρθένου έτεσιν επτά τη του Κυρίου αναλήψει η γ' Ελεούσα κέκληται πηγή ελέους ούσα ήχθη δ' ώδε εν τοις του Κομνηνού Αλεξίου, κοσμήθη μεν πάλαι Γρηγόρη ηγουμένου το 1576 νυν δε κοσμάτ' ως οράται Μελετίω της Αυτής Μονής, ελαχίστω Καθηγέτη 1795. Δεξ' ουν και συ τόδ' ως λεπτόν σος υός χήρας ου δόξης τύχοιμι δια σου της αλήκτου*».

Ο Βασίλειος Μπάρσκυ, ο οποίος επισκέφθηκε το μοναστήρι το 1735 σημειώνει ότι η λατρευτική εικόνα είναι καλυμμένη με ασήμι, εκτός από το πρόσωπο. Τα πρόσωπα της Θεοτόκου και του Χριστού είναι σκεπασμένα πάντοτε με κάλυμμα από πολύτιμο ύφασμα (σκέπη), παράδοση που συνεχίζεται μέχρι σήμερα⁹¹⁵.

Παναγία Βρεφοκρατούσα με αγίους και δωρητές (Έτους: 1796)

A/A 74

Η παράσταση έγινε πάνω σε παλαιοχριστιανική μαρμάρινη τράπεζα⁹¹⁶ που έχει εντοιχιστεί στο νότιο τοίχο του τέως καθολικού της μονής Μακεδονιτίσσης. Δύο ζώνες σκαφτές, η μία μετά την άλλη περιβάλλουν το κεντρικό θέμα της

⁹¹² Περδίκης 1997, 36-37, Σταυρίδης 2006, 40.

⁹¹³ Λήμμα «Μελέτιος ηγούμενος», *ΜΚΕ* 9, 379.

⁹¹⁴ Χρυσόστομος 1969, 27.

⁹¹⁵ Στυλιανού 1957, 63-64, Κωσταντινίδης 2002, 62 εξ., υποσ. 4. Αν και ο Μπάρσκυ αναφέρεται στο πρώτο αργυρό κάλυμμα της εικόνας, το ίδιο ισχύει και για το κάλυμμα του 1795.

⁹¹⁶ Για παλαιοχριστιανικές τράπεζες βλ. Α. Ορλάνδος, Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής Λεκάνης, Αθήναι 1952, τόμος 2, 380 εξ., Ε. Χαλκιά, «Παλαιοχριστιανικές τράπεζες από τη Νικόπολη Ηλείου», *Ανάτυπο, Ηπειρωτικά Χρονικά*, 23 (1981) 252-266, πίν. 32-35. Ε. Chalkia, "Osservazioni su un tipo di mense paleocristiane", Estratto da *Quaeritur Inventus Colitur, Studi di Antichità Cristiana - P.I.A.C. - XL*, Citta del Vaticano 1989, 123-135, Χ. Χοτζάκογλου, «Βυζαντινή Κύπρος», τόμος Γ' (Πίνακες), στο Θ. Παπαδόπουλλος (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, Λευκωσία 2005, εικ. 643-46, Κ. Ράπτης, Στ. Δ. Βασιλειάδου, «Μαρμάρινες τράπεζες στον παλαιοχριστιανικό οικισμό του Αγίου Γεωργίου Πέγειας (Πάφο)», στο Χ. Χοτζάκογλου, *Δ' Διεθνές Κυπρολογικό Συνέδριο, Λευκωσία 29 Απριλίου -3 Μαΐου 2008, Περιλήψεις*, Λευκωσία 2008, 130. Επίσης παλαιοχριστιανικές τράπεζες υπάρχουν στο ναό της Παναγίας Σκουριώτισσας, η οποία χρησιμοποιείται ως αγία τράπεζα (αδημοσίευτη), στη βασιλική του Αγίου Αυξιβίου στους Σόλους (αδημοσίευτη), στο μεσαιωνικό κάστρο της Λεμεσού και στο Μουσείο της Μονής Κύκκου.

παράστασης της Παναγίας με τους δωρητές. Η πρώτη ζώνη στολίζεται από φυτικό πλοχμό, ολόχρυσο και στο κέντρο της κορυφής δεσπόζει ο Θεός-πατήρ Παντοκράτορας. Η δεύτερη ζώνη κοσμείται και αυτή από χρυσούς κλάδους μέσα από τους οποίους προβάλλουν ανά έξι προφήτες της Π. Διαθήκης και στο κέντρο της κορυφής ο Χριστός Μέγας Αρχιερέυς να ευλογεί και με τα δύο του χέρια. Οι προφήτες κρατούν στα χέρια τους τα αντικείμενα με τα οποία είχαν προεικονήσει την Θεοτόκο στα κείμενά τους⁹¹⁷. Πλαισιωμένοι από δυτικότροπα putti (μονόχρωμα), προβάλλουν μέσα από σύγνεφα η Θεοτόκος να κρατεί το θείο βρέφος. Στο κεφάλι του Χριστού κάθεται το Άγιο Πνεύμα *εν είδει Περιστεράς*, ίσως ένα άπαξ στην ορθόδοξη εικονογραφία. Στο κάτω μισό μέρος εικονίζονται οι δωρητές, ένας αρχιεπίσκοπος και δύο μοναχοί και η απεικόνιση της παλαιφάτου και ιστορικής μονής.

Ο αρχιεπίσκοπος Κύπρου Χρυσανθος παριστάνεται όρθιος στην αριστερή πλευρά. Κρατεί με το αριστερό χέρι του ανοικτό ενεπίγραφο ελλητάριο και με το δεξιό του δέεται. Φορεί πορφυρό βυζαντινό αυτοκρατορικό μανδύα⁹¹⁸ με χρυσά επιρράμματα και επανωκαλύμμαυχο. Τα γένια του είναι γκριζα. Στρέφεται προς την Θεοτόκο και τον Χριστό. Στη δεξιά πλευρά, γονατιστοί, απεικονίστηκαν οι αυτόδελφοι και αρχιδιάκονοι Παγκράτιος και Πανάρετος. Έχουν τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος σε ένδειξη σεβασμού και ταπεινώσης. Φορούν μοναχικά ενδύματα και στα κεφάλια τους επανωκαλύμμαυχο.

Η Μονή παρουσιάζεται από τα ανατολικά, ανακαινισμένη, μεγαλόπρεπη, πλαισιωμένη από κελιά και ψηλούς μαντρότοιχους με αντηρίδες. Στο κέντρο υψώνεται το καθολικό, μακρόστενος μονόχωρος και καμαροσκελής ναός. Κελιά και άλλοι βοηθητικοί χώροι, ακόμα και διώροφα οικοδομήματα με ηλιακούς (λόντζες) περιτριγυρίζουν το καθολικό. Πλούσια είναι και η χαμηλή βλάστηση, πιθανώς θαμνώδης. Δύο δέντρα που αντέχουν στην ξηρασία και τη ζέστη της περιοχής, ο φοίνικας και το κυπαρίσσι, χρωματίζουν την όλη άποψη του μοναστηριού.

Τα πρόσωπα των δωρητών παρουσιάζονται φυσιοκρατικά, γεμάτα έκφραση, ανάλογα με το ρόλο που κατέχουν καθώς και με την επιτηδευμένη

⁹¹⁷ Πρόκειται για παραλλαγή του θέματος άνωθεν οι προφήτες σε συμφυρμό με Ρίζα Ιεσσαί. Βλ. ενδεικτική βιβλιογραφία: Γ. Γούναρης, «Φορητή εικόνα «Άνωθεν οι Προφήται» από τη Μυτιλήνη», στο *Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1987, 227-250, Παπαγεωργίου 1975, 434, 440, Ι. Τσικνόπουλλος, *Τροοδίτισσα*, Λευκωσία 21999, 191, Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μυριανθεύς 2005, 26 εξ. *Athos. Monastic Life on the Holy Mountain*, Helsinki 2006, 245, αρ. 1.78 (I. Eliades).

⁹¹⁸ Πρόκειται για ένα από τα προνόμια που έχει ο αρχιεπίσκοπος Κύπρου σύμφωνα με την τοπική παράδοση.

κομψότητα, του τέλους του 18^{ου} αιώνα, χαρακτηριστικό της τέχνης του ακμάσαντος στις περιοχές της Κρήτης, Κύπρου και Σινά, Κρητός ζωγράφου Ιωάννου Κορνάρου, ο οποίος και υπογράφει το έργο⁹¹⁹. Στο ειλητάριο του Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου αναγράφονται τα εξής: *ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΑΡΧΙΠΟΙΜΗΝ ΑΠΑΣΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΦΡΙΚΤΟΝ ΘΕΑΜΑ ΤΗΝ ΜΟΝΗΝ ΤΑΥΤΗΝ ΕΥΡΕ. ΗΝ ΘΡΑΥΣΕΙΣ ΧΡΟΝΩΝ ΚΑΙ ΦΘΙΣΟΙΣ ΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ / ΠΕΣΣΕΙΝ ΗΝΑΓΚΑΣΑΝ ΑΥΤΗΝ ΚΑΤΑΚΡΑΤΩΣ. ΙΔΩΝ ΟΥΝ ΙΔΕΝ ΑΥΤΗΝ ΩΣ ΠΕΠΤΩΚΕΙΑΝ, ΕΡΗΜΟΝ ΧΑΜΑΙΣΥΡΤΟΝ ΚΑΤΩ ΚΟΙΜΕΝΗΝ, / ΝΑΟΝ ΤΕ ΤΟΥΤΟΝ Κ(ΑΙ) ΔΟΜΟΥΣ ΕΡΟΙΠΠΟΥΣ ΜΗ ΦΕΡΩΝ ΟΥΝ ΒΛΕΠΕΙΝ ΘΕΙΑΣ ΜΟΝΗΣ ΠΤΩΣΙΝ, ΠΡΟΝΟΙΑΝ ΣΟΦΗΝ ΕΛΑΒΕΝ Ο ΔΕΣΠΟΤΗΣ / Κ(ΑΙ) ΠΡΟΘΥΜΙΑΝ ΑΥΤΗΝ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΑΙ · ΗΓΑΠΗΣΕΝ ΓΑΡ ΕΥΠΡΕΠΟΙΑΝ ΝΑΩΝ ΘΕΙΩΝ, Κ(ΑΙ) ΤΟΠΟΝ ΣΚΗΝΩΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΔΟΞΗΣ ΣΥΝΕΠΝΕΣΠΕΥΣΑΝ Δ'ΑΥΤΩΝ ΠΡΟΣ ΤΟ ΒΟΗΘΗΣΑΙ ΠΡΟΘΥΜΩΣ ΕΙΣ ΟΙΚΟΔΟΜΗΝ ΕΞ ΟΙΚΟΙΩΝ, ΑΥΤΑΔΕΛΦΟΙ ΔΥΩ, ΠΑΓΚΡΑΤΙΟΣ ΑΡΧΙΔΙΑΚΩΝ, / Κ(ΑΙ) ΠΑΝΑΡΕΤΟΣ ΔΕΥΤΕΡΕΥΩΝ ΟΜΟΙΩΣ. ΑΜΦΩ ΟΥΝ ΣΥΝΗΡΓΗΣΑΝ ΕΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΙΝΟΥΡΓΗΣΑΝ Δ'ΑΥΤΗΝ ΚΡΕΙΤΤΩ ΤΗΣ ΠΡΙΝ ΘΕΑΣ / Κ(ΑΙ) ΗΓΑΓΟΝ ΑΥΤΗΝ ΕΙΣ ΚΑΛΛΟΣ ΟΠΕΡ ΕΧΕΙ., ΣΥΝ ΠΑΣΗ ΥΛΗ ΤΗΣ ΕΝΔΟΝ ΛΕΠΤΟΥΡΓΙΑΣ ΑΡΡΗΤΩ ΩΡΑΙΟΤΗΤΙ ΚΟΣΜΗΘΕΙΣΑ, / Η ΜΟΝΗ ΕΛΑΒΕ ΓΗΘΟΣΥΝΟΝ ΤΕΡΜΑ ΕΤΙ ΓΗΣ ΚΑΛΛΩΠΙΣΜΟΝ Κ(ΑΙ) ΤΕΡΨΙΝ ΦΕΡΕΙ, ΕΥΤΡΕΠΙΣΘΕΙΣΗΣ ΕΙΣ ΚΑΛΛΟΣ ΤΕ Κ(ΑΙ) ΘΑΥΜΑ, / ΡΕΙΘΡΩ ΚΑΤΑΡΡΕΟΝΤΙ ΑΡΔΕΥΟΜΕΝΗΣ, Ο ΜΑΚΡΟΘΕΝ ΕΦΕΡΟΝ ΩΔΕ ΕΙΣ ΜΕΣΟΝ ΔΙΑ ΒΥΘΟΥ ΓΗΣ ΙΟΝ ΡΑΓΗΣΑΣ ΠΕΤΡΑΣ / ΠΡΟΣΩΠΟΝ ΓΑΙΑΣ ΠΟΤΙΖΩΝ ΑΕΝΝΑΩΣ, ΚΗΠΟΙΣ ΔΕΝΔΡΟΙΣ, ΘΑΛΛΟΝ ΠΑΣΗ ΦΥΤΟΚΟΜΙΑ. ΠΑΝΤΑ ΚΑΤΗΡΤΙΣΑΝΤΟ ΠΡΟΣ ΕΥΚΟΣΜΙΑΝ, / ΕΝ ΧΙΛΙΟΣΤΩ ΕΠΤΑΚΟΣΙΩ ΕΤΟΙ, ΕΝΝΗΚΟΣΤΩ ΕΚΤΩ ΘΕΟΥΓΟΝΙΑΣ. 1796. ΙΟΥΛΙΟΥ Β+ ΧΕΙΡ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΚΟΡΝΑΡΟΥ, ΤΟΥ ΚΡΗΤΟΣ.*

Οι δωρητές σύμφωνα με την επιγραφή, έφεραν νερό από μακρινή απόσταση, πράγμα πολύ δαπανηρό για την εποχή αυτή. Σήμερα εκτός από το καθολικό, που υπέστη μετατροπές ελάχιστα κελιά έχουν σωθεί και βρίσκονται στην νότια πλευρά. Το κτίσμα με την κρύπτη και το νερό (αγίασμα) που υπάρχει στην αυλή της μονής χρονολογείται από την εποχή αυτή. Μετά την ανοικοδόμηση, ο Αρχιεπίσκοπος Χρυσάνθος εκχώρησε 'δια βίου στους Παγκράτιο και Πανάρετο το μοναστήρι, με συνοδική απόφαση ημερομηνίας 2

⁹¹⁹ Χατζηδάκης, Δρακοπούλου 1997, τόμ. 2, 110-113, ιδίως 113 όπου και εκτενείς παραπομπές σε βιβλιογραφία, Χατζηχριστοδούλου et al. 2000, Γερασίμου 2000, 171-2, Ασπρά-Βαρδαβάκη 2001, 313 εξ., Χατζηχριστοδούλου 2007, 453-6.

Ιουλίου 1796, που όριζε μεταξύ άλλων ότι θα είχαν και την εξουσία να διοικούν μέχρι 8 καλογήρους⁹²⁰. Ο Jeffery⁹²¹ καθώς και ο Gunnis⁹²² θεωρούν το μοναστήρι της Μακεδονίτισσας είχε ιδρυθεί από τον αρχιεπίσκοπο Χρυσάνθο το 1798. Προφανώς και οι δύο παρεξήγησαν την πραγματικότητα ότι από τον Χρυσάνθο δεν έγινε ίδρυση του μοναστηριού αλλά εκτεταμένη ανακαίνισή του και ανοικοδόμηση κατά το 1791, σύμφωνα και προς τον μακρύ κατάλογο των ανοικοδομήσεων και ανακαινίσεων του Χρυσάνθου από τον Κτηματικό Κώδικα της Αρχιεπισκοπής. Το μοναστήρι αναφέρει, χωρίς και να το περιγράφει ο Ρώσος μοναχός Βασίλειος Μπάρσκυ (1736), ως ένα από τα μικρά μοναστήρια με δυο-τρεις μοναχούς που βρίσκονται γύρω από την πόλη της Λευκωσίας⁹²³.

Η σωτηρία των αρχιερέων (Έτους: 1801)

A/A 75

Η χαλκογραφία παριστάνει την Παναγία Χρυσορροϊάτισσα και σκηνές από τα θαύματα που επιτέλεσε η Θεοτόκος δια της συγκεκριμένης εικόνας. Στο κέντρο παριστάνεται η Παναγία⁹²⁴ δεξιοκρατούσα, ως η ΧΡΥΣΟΡΡΟΙ/ΙΑΤΗССΑ Κ(ΑΙ) / ΕΛΕΟΥСА⁹²⁵. Η Παναγία έχει το αριστερό χέρι περασμένο κάτω από τα γυμνά πόδια του Χριστού και με το δεξιό, που το στηρίζει, κρατεί ενεπίγραφο ειλητάριο που ξετυλίγεται προς τα πάνω, με την επιγραφή: ΠΝΕ<Υ>ΜΑ ΚΥΡΙΟΥ Ε/Π ΕΜΕ,/ ΟΥ ΕΝΕ/ΚΕΝ Ε/ΧΡΙΣΤΕ/ ΜΕ ΕΥ/ ΑΓΓΕΛΙ/ΣΑΣΘΑΙ (Ησ. 61,1). Πάνω από το κεφάλι της Θεοτόκου απεικονίζεται το άγιο Πνεύμα σε μορφή περιστεράς και μικρά χερουβείμ, δεξιά της ολόσωμος ο Ευαγγελιστής Λουκάς με μεγάλο κλειστό βιβλίο και αριστερά ο Αρχάγγελος Γαβριήλ, σε μικρή κλίμακα με ειλητάριο. Στις κυματιστές ταινίες που πλαισιώνουν την εικόνα υπάρχουν επιγραφές που αναφέρονται στην Θεοτόκο: ΑΓΝΗ ΠΑΝΑΓΙΑ, ΕΥΣΥΜΠΑΘΗΣ, ΥΦΑΠΛΩΣΟΝ ΚΟΡΗ ΤΑΣ ΑΓΚΑΛΑΣ ΣΩΝ ΟΙΚΤΙΡΜΩΝ, ΚΑΙ ΔΕΞΑΙ ΠΑΡΘΕΝΕ ΤΟΥΣ ΣΟΥΣ ΔΟΥΛΟΥΣ ΥΠΟ ΤΗΝ ΣΚΕΠΗΝ ΤΗΝ ΣΗΝ ΣΗ ΚΑΤΑΦΕΥΓΟΝΤΑΣ. ΘΕΟΤΟΚΕ ΠΑΝΑΤΑΝΑΣΣΑ ΤΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΤΟ ΚΑΥΧΗΜΑ ΑΙΡΕΤΙΚΩΝ ΤΑ ΦΡΥΑΓΜΑΤΑ ΩΝ ΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ ΚΑΤΑΙΣΧΥΝΟΝ ΤΩΝ ΜΗ ΠΡΟΣΚΥΝΟΥΝΤΩΝ ΜΗΔΕ ΤΙΜΩΝΤΩΝ ΠΑΝΑΓΝΕ ΤΗΝ ΣΕΒΑΣΜΙΟΝ ΕΙΚΟΝΑ ΣΟΥ, κάτω από την

⁹²⁰ Α. Αλεξάνδρου, *Ιερά Μονή Παναγίας Μακεδονίτισσας*, Λευκωσία 2002, 81-83, όπου δημοσιεύεται το σχετικό έγγραφο.

⁹²¹ Jeffery 1918, 282.

⁹²² Gunnis 1936 (51973), 198.

⁹²³ Στυλιανού 1957, 118, *Η Κύπρος ανά τους αιώνες*, τ. Β', 721.

⁹²⁴ Εικονογραφικά δεν υπάρχει τίποτα ιδιαίτερο στην απεικόνιση της Θεοτόκου, παρά μόνο το στέμμα που της βάζει ο Κορνάρος, στοιχείο σύνηθες σε έργα του με την Παναγία [πρβλ. Παναγία στο τέμπλο Αγ. Ιωάννου Λευκωσίας].

⁹²⁵ Παλαστράτου 1986, 519-521.

εικόνα, ΤΗ ΚΡΑΤΑΙΑ ΣΟΥ ΣΚΕΠΗ ΑΠΟ ΕΧΘΡΩΝ ΕΠΙΒΟΥΛΗΣ, ΗΜΑΣ/ΑΓΝΗ ΤΟΥΣ ΣΟΥΣ ΔΟΥΛΟΥΣ, ΦΥΛΑΤΤΕ ΠΑΝΤΑΣ ΑΒΛΑΒΕΙ, ΕΞ ΗΣ/ΔΙΩΚΟΝΤΑΙ ΓΝΩΜΑΙ ΤΩΝ ΑΝΤΙΘΕΩΝ ΒΑΡΒΑΡΩΝ, και πιο κάτω σε μικρότερο πλαίσιο το όνομα, *ΙΩΑΚΕΙΜ*, προφανώς του γνωστού ηγουμένου της μονής⁹²⁶.

Περιμετρικά εικονίζονται δέκα μικρές σκηνές σε περίτεχνα ροκοκό πλαίσια που περιβάλλονται από αγγέλους με σάλπιγγες, χερουβείμ και άνθινα στολίδια. Οι σκηνές αναφέρονται στην ιστόρηση της εικόνας από τον Ευαγγελιστή Λουκά (Α'), στη μεταφορά της από την Ισαυρία στην Κύπρο (Β'), στην ανεύρεσή της από τον μοναχό Ιγνάτιο (Γ'), στην ανοικοδόμηση του ναού της στο όρος Ροϊά της Πάφου (Δ'), και στα διάφορα τα θαύματα που της αποδίδονται (Ε', ΣΤ', Ζ', Η', Θ', Ι')⁹²⁷. Οι παραστάσεις αυτές ερμηνεύονται στα κείμενα που έχουν χαρακτηί κάτω από την παράσταση σε δύο στήλες⁹²⁸:

Αριστερά,(Α) Ο ΙΕΡΟΣ ΛΟΥΚΑΣ ΙΣΤΟΡΕΙ ΤΗΝ ΘΕΟΜΗΤΟΡΙΚΗΝ ΕΙΚΟΝΑ ΜΙΑΝ ΟΥΣΑ Κ(ΑΙ) ΑΥΤΗΝ ΕΚ ΤΩΝ ΕΒΔΟΜΗΚΟΝΤΑ, (Β) ΕΠΙ/ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΙΑΣ ΕΡΡΙΦΘΗ ΕΝ ΘΑΛΑΣΣΗ Η ΑΓΙΑ ΕΙΚΩΝ ΥΠΟ ΓΥΝΑΙΚΟΣ ΤΙΝΟΣ Κ(ΑΙ) ΕΚ ΤΗΣ ΙΣΑΥΡΙΑΣ/ΗΛΘΕΝ ΕΙΣ ΚΥΠΡΟΝ, (Γ) Ο ΜΟΝΑΧΟΣ ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΕΥΡΕ ΔΓ' ΟΠΤΑΣΙΑΣ ΤΗΝ ΑΓΙΑΝ ΕΙΚΟΝΑ ΕΝ ΠΑΡΑΘΑΛΑ/ΣΣΙΩ Κ(ΑΙ) ΦΕΡΕΙ ΑΥΤΗΝ ΚΑΘΟΔΙΓΟΥΜΕΝΟΣ ΕΝ ΟΡΕΙ ΡΟΪΑ, (Δ) ΟΙ ΣΥΝΑΚΚΗΤΑΙ ΤΟΥ ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΚΑΤΕΛ/ΘΟΝΤΕΣ ΕΚ ΤΟΥ ΟΡΟΥΣ ΚΡΕΜΑΣΤΙ ΕΙΣ ΡΟΪΑ Κ(ΑΙ) ΠΡΟΣΚΥΝΗΣΑΝΤΕΣ, ΗΓΕΙΡΑΝ ΝΑΟΝ, ΕΝ Ω ΕΘΕΝΤΟ ΤΗΝ ΑΓΙΑΝ ΕΙΚΟΝΑ, (Ε) ΓΥΝΗ ΤΙΣ ΑΙΡΕΤΙΚΗ ΘΕΛΟΥΣΑ ΕΙΣΕΛΘΕΙΝ ΤΩ ΝΑΩ ΑΥΦΘΑΔΩΣ ΕΚΩΛΥΤΩ ΥΠΟ ΦΑΙΝΟΜΕ/ΝΗΣ ΡΟΜΦΑΙΑΣ ΔΙ ΕΞΟΜΟΛΟΓΗΣΕΩΣ ΔΕ ΓΝΩΣΘΕΙΣΑ, ΩΡΘΟΔΟΞΙΣΕ, Κ(ΑΙ) ΤΟΤΕ ΕΙΣΗΛΘΕ ΤΩ ΝΑΩ,(ΣΤ) ΟΡΘΟ/ΔΟΞΟΣ ΤΙΣ ΕΝ ΤΗ ΠΑΦΩ ΑΔΙΚΩΣ ΒΛΗΘΕΙΣ ΕΝ ΦΥΛΑΚΗ Κ(ΑΙ) ΒΙΑΖΟΜΕΝΟΣ ΑΡΝΗΣΑΘΑΙ ΤΟΝ Χ(ΡΙΣΤΟ)Ν ΑΟΡΑ/ΤΩΣ ΥΠΟ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΗΡΠΑΓΗ ΕΚ ΤΗΣ ΦΥΛΑΚΗΣ Κ(ΑΙ) ΕΛΥΤΡΩΘΗ ΕΚ ΤΩΝ ΑΣΕΒΩΝ ΕΙΣ ΤΟΠΟΝ ΛΕΓΟ.

Δεξιά, ΜΕΝΟΝ ΞΥΛΟΦΑΓΟΥ⁹²⁹ ΕΥΡΩΝ ΠΛΟΙΟΝ ΕΣΩΘΗ, (Ζ) ΓΥΝΗ ΤΙΣ ΠΑΣΧΟΥΣΑ ΤΟΥΣ ΟΦΘΑΛΜΟΥΣ, Κ(ΑΙ) ΠΟΛ/ΛΑ ΤΟΙΣ ΙΑΤΡΟΙΣ ΔΑΠΑΝΙΣΑ ΟΥΚ ΙΑΘΗ ΠΡΟΣΕΛΘΟΥΣΑ ΟΥΝ ΤΗ ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΩ ΕΙΚΟΝΙ ΥΠΙΗΣ ΕΓΕΝΕΤΟ.,/(Η) ΟΙ ΤΗΣ ΝΗΣΣΟΥ ΚΥΠΡΟΥ ΑΡΧΙΕΡΕΙΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΤΗΣ

⁹²⁶ Για τον Ιωακείμ, βλ. Τσικνόπουλλος 1964-1965, 44-52, Λήμμα «Ιωακείμ», ΜΚΕ 6, 124.

⁹²⁷ Φ. Λοϊζου, *Η Ιερά Μονή Χρυσορογιατίσσης υπό Ιερώνυμον Περισιτιάνη εν συνεργασία μετά της Α.Π. του καθηγουμένου Κου Κου Κυρίλλου Γεωργιάδη*, Πάφος 1935.

⁹²⁸ Η δική μου πολυτονική των επιγραφών διαφέρει από τη μεταγραφή της Παπαστράτου (Παπαστράτου 1986, 519-520).

⁹²⁹ Πρόκειται μάλλον για την παραθαλάσσια περιοχή του χωριού Ξυλοφάγου (επαρχ. Αμμοχώστου).

ΚΑΤΑΔΡΟΜΗΣ, ΕΙΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΝ ΑΦ/ΙΚΝΟΥΜΕΝΟΙ
ΕΘΑΛΑΚΚΟΚΙΝΔΥΝΕΥΣΑΝ ΠΟΛΛΑ, ΕΠΙΚΑΛΕΣΑΜΕΝΟΙ ΟΥΝ ΤΗΝ
ΘΕΟΤΟΚΟΝ Κ(ΑΙ) ΡΙΠΤΟΝΤΕΣ/ ΤΗ ΘΑΛΑΚΚΗ ΕΚ ΤΗΣ ΚΟΝΕΩΣ ΕΚΟΠΑΣΕΝ
Ο ΣΑΛΟΣ Κ(ΑΙ) ΕΣΩΘΗΣΑΝ, (Θ) ΜΕΛΕΤΙΟΣ ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ/ ΛΑΡΝΑΚΟΣ,
ΚΡΑΤΗΘΕΙΣ ΥΠΟ ΤΟΥ ΝΑΥΑΡΧΟΥ ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ,
ΕΠΙΚΑΛΕΣΘΕΙΣ ΤΗΝ ΘΕΟΤΟΚΟΝ ΕΛΥΤΡΩΘΗ (ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΘΑΥΜΑΤΟΣ Κ(ΑΙ)
ΠΑΡΑΚΛΗΤΙΚΟΝ ΚΑΝΟΝΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΘΕΟΤΟΚΟΝ ΕΞΕΘΕΤΟ), / (Ι) Ο
ΔΙΕΡΜΗΝΕΥΤΗΣ ΤΗΣ ΝΗΣΣΟΥ Χ: ΓΕΩΡΓΑΚΗΣ, Κ(ΑΙ) ΕΝ ΚΥΠΡΩ Κ(ΑΙ) ΕΝ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ ΠΟΛ/ΛΑΚΙΣ ΠΟΛ/ΛΑ ΔΕΙΝΑ ΥΠ'ΑΚΕΒΩΝ
ΔΟΚΙΜΑΣΑΣ ΕΝ ΟΡΑΜΑΤΙ ΠΑΡΑΜΥΘΕΙΤΑΙ Κ(ΑΙ) ΣΩΖΕΤΑΙ ΥΠΟ ΤΗΣ
ΘΕΟΤΟΚΟΥ⁹³⁰.

Στη σκηνή (Η'), στην κάτω δεξιά γωνιά του χαρακτηριστικού, εικονίζεται μεγάλο ιστιοφόρο⁹³¹, πιθανώς βενετσιάνικο γαλιόνι που κινδυνεύει από τρικυμία. Στο κατάστρωμα διακρίνονται άνθρωποι⁹³². Ιστιοφόρα απεικονίζονται σε ανάγλυφα στον τάφο του Alessandro Contarini (1555) στη βασιλική του Αγίου Αντωνίου στην Πάδοβα⁹³³, σε χάρτες της Κύπρου, όπως του Ανώνυμου - F. Bertelli, «Cyprus Insula Macharia», Ρώμη/Βενετία, γύρω στο 1562⁹³⁴, των P. Heyns-P. Galle-A. Ortelius, «Cyprus Insula», *Epitome*, Αμβέρσα 1577-1598⁹³⁵, του J. Peeters, «CYPRE//CYPRUS INSULA», *Description des principales villes, havres et Isles du Golfe de Venise du coté Oriental...*, Αμβέρσα, γύρω στο 1690, χ.σ.⁹³⁶. Σε χαρακτηριστικά με πλάνα παράλιων πόλεων, όπως της Αμμοχώστου από την έκδοση του O. Dapper, *Description exacte des isles de l'Archipel, et quelques autre adjacentes; dont les principales sont Chypre, Rhodes, Candie, Samos...*, Άμστερνταμ 1703, 30 εικονίζεται ένα μεγάλο γαλιόνι να προσεγγίζει το λιμάνι της πόλης⁹³⁷. Το ιστιοφόρο με τους Κύπριους αρχιερείς έχει ανασηκωμένες τις άγκυρές του, όπως το στρογγυλό εμπορικό πλοίο από τον Άγιο Αντώνιο της Πάδοβας⁹³⁸. Θαυμαστές διασώσεις караβιών που κινδυνεύουν από τρικυμίες απεικονίζονται πολύ συχνά σε αναθηματικές δυτικές εικόνες του 18^{ου}-19^{ου} αιώνα,

⁹³⁰ Στο μητροπολιτικό ναό της Παναγίας στην Ύδρα φυλάσσεται αδημοσίευτη εικόνα του 19^{ου} αιώνα που ζωγραφίστηκε με βάση το χαρακτηριστικό του 1801.

⁹³¹ Σπαθάρη 1994, 212.

⁹³² Μιχαηλίδης 1992, 157, 163, Λήμμα «Τουρκοκρατία», ΜΚΕ 13, 110, Λήμμα «Χρυσάνθος αρχιεπίσκοπος», ΜΚΕ 14, 99 εξ., Τοικνόπουλλος 1964-1965, 196, Παπαστράτου 1986, 519 εξ.

⁹³³ F. Braudel, *Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός Κόσμος την εποχή του Φίλιππου Β' της Ισπανίας, τόμος Α' , Ο ρόλος του περιγύρου*, μετάφραση Κ. Μιτσοτάκη, Αθήνα 1991, εικ. 10, 13.

⁹³⁴ Ιωάννου 2003, I/42, αρ. 2.

⁹³⁵ Ό.π., III/156, αρ. 56.

⁹³⁶ *Maps of Cyprus* 2003, 226-227.

⁹³⁷ Ό.π., 216-217.

⁹³⁸ Braudel, ό.π., εικ. 10.

λ.χ. από τη Μάλτα⁹³⁹. Ιστιοφόρα απεικονίζονται επίσης σε ακιδογραφήματα σε βυζαντινές εκκλησίες και μοναστήρια⁹⁴⁰. Τρικάρτο γαλιόνι όπως αυτό του χαρακτηριστικού από τη Χρυσορροιάτισσα παριστάνεται σε ακιδογράφημα στο βόρειο εξωτερικό τοίχο της μονής Βλατάδων στη Θεσσαλονίκη⁹⁴¹. Ιστιοφόρα απεικονίζονται σε ψηφιδωτά του 13^{ου} αιώνα⁹⁴² και στην σε πίνακα στην εμπρόσθια πλευρά αλταρίου στον Άγιο Μάρκο Βενετίας⁹⁴³.

Η παράσταση αναφέρεται στην περιπέτεια του Αρχιεπίσκοπου Κύπρου Χρυσάνθου (1767-1810)⁹⁴⁴ (βλ. A/A **54, 60, 74**), των Μητροπολιτών Πάφου Παναρέτου⁹⁴⁵ (βλ. A/A **59**), Κιτίου Μελετίου Α' (1776-1797)⁹⁴⁶, και του Κυρηναίου Σωφρονίου (1773-1791)⁹⁴⁷, μαζί τους ήταν και ο ηγούμενος Κύκκου Μελέτιος (1776-1811)⁹⁴⁸ (βλ. A/A **65, 72**), οι οποίοι είχαν μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη στα τέλη Αυγούστου του 1783 ως εκπρόσωποι του χριστιανικού και του μουσουλμανικού πληθυσμού της Κύπρου για να παραπονεθούν για τη σκληρότητα του τότε διοικητού της Κύπρου (μουχασίλη) Χατζημπακκή⁹⁴⁹, επέβαλε επαχθείς και δυσβάστακτους φόρους και καταλήστευσε τους κατοίκους της Κύπρου εν

⁹³⁹ A. H. Prins, *In the Peril of the Sea. Marine Votive Paintings in the Maltese Islands*, Valetta 1989, πίν. 1-9. Σημειώνω την εικόνα (19ος αι.) του πίν. 41, επτανησιακού εργαστηρίου κατά το συγγραφέα, παραγγελία Ελλήνων ναυτών με την Παναγία και τους Αγίους Ιωάννη Θεολόγο, Νικόλαο και Γεώργιο δρακοκτόνο και τη σκηνή διάσωσης караβιού, η οποία δωρήθηκε στο ναό της Παναγίας στο Zabar, I. Borg, *The Maritime ex-voto. A Culture of Thanksgiving in Malta*, Malta 2005, σποράδην. Στο σπηλαιώδη ναό της Παναγίας στη Mellieha υπάρχει κυπριακή *ex voto* εικόνα της Παναγίας του Κύκκου με θαλασσινή σκηνή (18^{ος} αιώνας), την οποία αποδίδω στη Σχολή ζωγραφικής Μονής Αγίου Ηρακλειδίου, βλ. [Ανώνυμος] *The Sanctuary of Our Lady of Mellieha*, χ.τ., χ.χ, εικ. 2.

⁹⁴⁰O. F. A. Meinardus, "Mediaeval Navigation according to Akidographemata in Byzantine Churches and Monasteries", *ΔΧΑΕ* 7 (1970-72), 29-52. Για τη σχέση των Ελλήνων με τη θάλασσα στη βυζαντινή περίοδο, βλ. Sp. Vryonis (εκδ.), *The Greeks and the Sea*, New Rochelle, New York 1993, 77 εξ., πίν. III-IV, Σπαθάρη 1994, 167 εξ., Δ. Μιχαλόπουλος, *Ελληνικά πλοία του Μεσαίωνα*, Αθήνα 1994 (δεν το έχει δει), V. Christides, *Sailing Ships of the Mediterranean Sea and the Arabian Golf*, τόμοι 1-2, Athens 1999-2000 (δεν το έχω δει), Br. Imhaus, "Chypre au peril de mer", *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 26 (2000) 125.

⁹⁴¹ Meinardus, ό.π., 34, εικ. I, 27, 44 εξ.

⁹⁴² Σπαθάρη 1994, 180-81.

⁹⁴³ E. Vito (εκδ.), *St Mark's Basilica in Venice*, London 2000, 10, 152-53.

⁹⁴⁴ Για τον αρχιεπίσκοπο Χρυσάνθος βλ. στο A/A **54**.

⁹⁴⁵ Δήμμα «Πανάρετος επίσκοπος», *MKE* 11, 68-69.

⁹⁴⁶ Γεωργίου 1875 (²1975), 110-111, 115, 116, 120.

⁹⁴⁷ «Δήμμα Σωφρόνιος επίσκοπος», *MKE* 13, 29-30.

⁹⁴⁸ Δήμμα «Μελέτιος», *MKE* 9, 379.

⁹⁴⁹ Δήμμα «Χρυσάνθος αρχιεπίσκοπος», *MKE* 14, 99-101, Γεωργίου 1875 (²1975), 110, Νικολαΐδης 2001, 89-90, Μιχαήλ 2005, 73 εξ. Δυστυχώς ο πανούργος και ραδιούργος Αγάς κατόρθωσε να διαβάλει τους αρχιερείς και να αλλάξει τα γεγονότα, με συνέπεια αυτοί να καταδιωχθούν και να καταφύγουν τελικά στη Σμύρνη, όπου κρύφτηκαν, ο αρχιεπίσκοπος στην οικία του Προξένου της Ολλανδίας και οι άλλοι μητροπολίτες στα σπίτια φιλοθέων περιμένοντας να περάσει η οργή της Πύλης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να παραμείνει η Εκκλησία της Κύπρου για κάποιο διάστημα ακέφαλη, με οδυνηρά για την ίδια, δυστυχώς αποτελέσματα. Τελικά οι αρχιερείς, παρά το διωγμό που υπέστησαν, κατάφεραν να πείσουν την Υψηλή Πύλη, και με τη διαμεσολάβηση του τότε Δραγομάνου της Κύπρου Χατζηγεωργάκη Κορνέσιου να απαλλαγεί το νησί από τον Χατζη-Μπακκή.

καιρώ δυστυχίας⁹⁵⁰. Ωστόσο, μόνο ο Χρυσανθος ήταν στη ζωή το 1801, που χαράχθηκε η μήτρα.

Δυστυχώς δεν υπάρχει καμιά πληροφορία για το είδος της κόνεως που έριξαν στη θάλασσα για να σωθούν. Ίσως να πρόκειται για χρώμα από κάποιο αγιασμένο τόπο, ή ακόμα για χρώμα από την εικόνα της Παναγίας.

Ο αφιερωτής της χαλκογραφίας Ιωακείμ ήταν ηγούμενος της μονής από το 1794 μέχρι το 1821, οπότε συνελήφθηκε από τους Τούρκους και μεταφέρθηκε σιδηροδέσμιος στη Λευκωσία. Σώθηκε από την εκτέλεση λόγω γήρατος και πέθανε λίγο αργότερα από τις κακουχίες που υπέστη. Υπήρξε δραστήριος ηγούμενος και στα χρόνια του ανακαινίστηκε το μοναστήρι και το μετόχι στη Λεμεσό, όπου και εικόνα της Παναγίας με το πορτραίτο του, έργο που αποδίδεται στον ζωγράφο Παρθένιο (Α/Α 83)⁹⁵¹.

Ο συνθέτης των σχεδίων είναι ο Ιωάννης Κορνάρος, γνωστός Κρητικός ζωγράφος και χαράκτης (1745-περί το 1812)⁹⁵².

Οθωμανοί με επίσκοπο (Έτους: 1801)

A/A 76

Στη σκηνή Θ', η οποία αποτελεί συνέχεια της περιπέτειας των αρχιερέων στο παράδειγμα A/A 75 εικονίζεται συμβατικά αποδομένη σε δύο επίπεδα, μερική άποψη της Κωνσταντινούπολης. Ανώγεια κτίσματα με τριγωνικές στέγες μέσα σε κυκλαρίσσια, κτισμένα πλάι στην ακρογιαλιά και στις παρυφές λοφίσκων. Στο άνω ήμισυ της παράστασης η απεικόνιση της Πόλης, όπως σε τοιχογραφίες στη Σιάτιστα των ετών 1752-1759⁹⁵³, μετά το 1780 στην Καστοριά⁹⁵⁴, των ετών 1789-1807, στο Τόπ-Καλί στην Κωνσταντινούπολη⁹⁵⁵, του 1798 στην Καστοριά⁹⁵⁶ κ.ά.

Στο κάτω μέρος εικονίζεται η θάλασσα με δύο καΐκια. Σε πρώτο επίπεδο παριστάνονται επτά άνδρες, εκ των οποίων οι πέντε σαρικοφόροι Τούρκοι. Δύο από αυτούς έχουν γυρισμένη την πλάτη τους στον θεατή. Ο ένας από αυτούς υψώνει το αριστερό του χέρι σε χειρονομία. Με το δεξιό κρατεί υψωμένη ράβδο. Ο Τούρκος αυτός χωρίζει την ομάδα στη μέση. Στο κέντρο της αριστερής τριάδας ο γενειοφόρος άνδρας, που στρέφει το βλέμμα στον θεατή πρέπει να ταυτιστεί με τον Μητροπολίτη Κιτίου Μελέτιο Α' (1776-1797), σύμφωνα και με τη συνοδευτική

⁹⁵⁰ Γεωργίου 1875 (21975), 110.

⁹⁵¹ Παπαστράτου 1986, 520-521.

⁹⁵² Ό.π., 520.

⁹⁵³ Γαρίδης 1996, 44, εικ. 47.

⁹⁵⁴ Ό.π., 64, εικ. 84-85.

⁹⁵⁵ Ό.π., 24, εικ. 14-15.

⁹⁵⁶ Ό.π., 67, εικ. 91.

επιγραφή που αναφέρει: *ΜΕΛΕΤΙΟΣ ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ, / ΛΑΡΝΑΚΟΣ, ΚΡΑΤΗΘΕΙΣ ΥΠΟ ΤΟΥ ΝΑΥΑΡΧΟΥ ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ, ΕΠΙΚΑΛΕΣΘΕΙΣ ΤΗΝ ΘΕΟΤΟ/ΚΟΝ, ΕΛΥΤΡΩΘΗ. (ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΘΑΥΜΑΤΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΡΑΚΛΗΤΙΚΟΝ ΚΑΝΟΝΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΘΕΟΤΟΚΟΝ ΕΞΕΘΕΤΟ)*⁹⁵⁷.

Σε αποβάθρα που ομοιάζει με ξύλινη εξέδρα με τοίχιο, που βρίσκεται στο μέσο δεξιά της παράστασης, εικονίζονται τρεις σαρικοφόροι ένοπλοι Τούρκοι. Ο γενειοφόρος Τούρκος με τα πλούσια ενδύματα (αντερί, επενδύτη με γούνα στις παρυφές και οπλισμό στο ζωνάρι κρατεί ράβδο εξουσίας με το αριστερό χέρι, ενώ με το δεξιό, χειρονομεί προς τον Τούρκο, που βρίσκεται στην ομάδα του Μελετίου. Πίσω του ακολουθούν δύο ξυρισμένοι Τούρκοι, πιθανώς γενίτσαροι, ο ένας πίσω από τον άλλο. Ο πρώτος φορεί αντερί και μανδύα με V λαιμό. Στη μέση φορεί ζώνη με στρογγυλή πόρπη και δύο όπλα (πιστόλα, χαντζάρι). Ψηλά δεξιά, μέσα από σύννεφα προβάλλει καθιστή η Παναγία με το Βρέφος στην αγκαλιά, αριστεροκρατούσα. Αφού παρήλθε η οργή της Πύλης προς τους αρχιερείς στάλθηκε από τη Σμύρνη στην Κωνσταντινούπολη ο Κιτίου Μελέτιος, ο οποίος με ισχυρά μέσα ενήργησε για την απελευθέρωση των αρχιερέων, οι οποίοι με βασιλική προσταγή μετέβησαν στην Κωνσταντινούπολη.

Η μήτρα που έγινε από τον ζωγράφο Ιωάννη Κορνάρο από την Κρήτη σώζεται στην Ιερά Μονή Χρυσορροϊατίσσης. Ένα χαρακτηριστικό αναρτημένο, υπάρχει στο δυτικό τοίχο του ναού του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Λευκωσία.

Παναγία η Καρμιώτισσα με δωρητή (Έτους: 1812)

A/A 79

Στην εικόνα από το ναό της Ευαγγελίστριας στα Πολεμίδια (επαρχ. Λεμεσού) η Παναγία εικονίζεται στο συνηθισμένο τύπο της Οδηγήτριας. Φέρει

⁹⁵⁷ Σύμφωνα με τον Μιχαηλίδη 1992, 157: Σκηνή Θ: [εικονίζεται ο Κιτίου Μελέτιος στην Κωνσταντινούπολη ενώπιον της Θεοτόκου, με την επεξήγηση:] Μελέτιος Αρχιερεύς Λάρνακος, κρατηθείς υπό του Ναυάρχου εν Κωνσταντινουπόλει, επικαλεσθείς την Θεοτόκον ελυτρώθη περί του θαύματος και παρακλητικόν κανόνα εξέθετο. Πιθανόν ο Μελέτιος Α' να είναι ο συνθέτης του Παρακλητικού Κανόνα υπ. αρ. 6, τον οποίο εξέδωσε ο Ι. Π. Τσικνόπουλλος μαζί με άλλους πέντε που αποτελούν το περιεχόμενο δερματοδέτου χειρογράφου της Μονής Χρυσορροϊατίσσης (*Κανόνες Παρακλητικοί εις την Υπεραγίαν Θεοτόκον της Χρυσορροϊατίσσαν*). Αν πράγματι αυτό συμβαίνει τότε ο Μελέτιος Α' αποδεικνύεται ένας από τους ικανούς λογίους κληρικούς του 18^{ου} αιώνα.

την επωνυμία *Καρμιώτισσα*, προφανώς εκ της ονομασίας της τέως μεσαιωνικής Μονής των Καρμηλιτών στα Πολεμίδια⁹⁵⁸ από την οποία προέρχεται. Με την ίδια επωνυμία τιτλοφορείται εικόνα της Παναγία από το χωριό Κάρμι της Κερύνειας, το οποίο ανήκε στο προμνημονευθέν τάγμα⁹⁵⁹.

Ο δωρητής έχει απεικονιστεί στην κάτω δεξιά γωνιά σε πολύ μικρή κλίμακα. Εικονίζεται σε προφίλ από τη μέση και πάνω, είναι γενειοφόρος και μεσήλικας. Έχει υψωμένο το δεξιό του χέρι σε δέηση, ενώ με το αριστερό κρατεί ανοικτό ειλητάριο με επιγραφή. Φορεί μπλε ράσο με φαρδιά μανίκια. Ο λαιμός του ράσου είναι ανοικτός (με κούμπωμα) ώστε να φαίνεται η γκρίζα του φανέλα που κουμπώνεται στο λαιμό με άσπρα κουμπιά. Η φανέλα φαίνεται και από τα δύο του μανίκια.

Οι επιγραφές έχουν ως ακολούθως: Ο άγγελος (αριστερά): *ΧΑΙΡΕ ΟΤΙ ΒΑΣΤΑΖΕΙΣ ΤΟΝ ΒΑΣΤΑΖΟΝ/ΤΑ ΠΑΝΤΑ*⁹⁶⁰, *Μ<ΙΧΑΗΛ>*. Ο άγγελος δεξιά: *ΧΑΙΡΕ ΟΤΙ ΥΠΑΡΧΕΙΣ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΑΘ/ΔΕΔΡΑ*⁹⁶¹. *Γ<ΑΒΡΙΗΛ>*. Στο σταυροφόρο φωτοστέφανο του Χριστού *Ο ΩΝ* και *Ι(ΗCΟ)ΥC Χ(ΡΙCΤΟ)C*. Στο πάνω μέρος της εικόνας η επιγραφή: *ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(Ε)ΟΥ*. Πάνω από το δεξιό ώμο της Θεοτόκου: *Η ΕΛΕΟΥΣΑ ΚΑΙ ΚΑΡΜΙΩΤΙΣΣΑ*. Η Παναγία εικονίζεται στο συνηθισμένο τύπο της Οδηγήτριας⁹⁶², ενώ δεν υπάρχει ιδιαίτερος τύπος για την Καρμιώτισσα, απλώς είναι το όνομα της Μονής. Στο ειλητάριο του δωρητή: *ΤΗ ΠΙΑCΑΝ ΕΛΠΙΔΑ ΜΟΥ ΕΙC CΕ ΑΝΑΤΙΘΗΜΙ ΜΗΤΗΡ / ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΦΥΛΑΞΟΝ ΜΕ ΥΠΟ ΤΗΝ CΚΕΠΗΝ CΟΥ*⁹⁶³. Στο κάτω μέρος μέσα στο περιθώριο: *Η ευμενεΐc ΔΕCΠΟΙΝΑ ευμενή ποιη τον σον υόν υπέρ του Δούλου σου Ξενή ιερέωc: αωιβ*. Στο ειλητάριο του Χριστού αναγράφεται: *ΠΝΕΥΜΑ ΚΥΡΙΟΥ ΕΠΕΜΕ ΟΥ ΕΝΕΚΕΝ ΕΧΡΙCΕΝ ΜΕ, ΕΥΑΓΓ<Ε>ΛΙΖΕCΘΑΙ / ΠΤΩΧΟΙC ΕΠΕCΤΑΛΚΕ ΜΕ ΙΑCΑΓΘΑΙ ΤΟΥC CΥΝΤΕΤΡΙΜΕΝΟΥC ΤΗΝ ΚΑΡΔΙΑΝ* (Ησ. 61,1).

⁹⁵⁸Enlart 1899 (31987), 345-348, Λήμμα «Καρμηλιτών εκκλησία, Πολεμίδια», *ΜΚΕ* 6, 293 (Α. Παπαγεωργίου).

⁹⁵⁹ *Οδοιπορικό* 2006, αρ. 8ο.

⁹⁶⁰ Από τον α' οίκο του Ακαθίστου Ύμνου, βλ. *Ιερά Σύνοψιc και τα Άγια Πάθη*, Αθήναι 1976, 143, Γ. Ρήγα, *Τυπικόν*, Θεσσαλονίκη 1994, 790.

⁹⁶¹ Ο.π.

⁹⁶² Μπαλτογιάννη 1994, αρ. 55-61, 64-65, Χρ. Αγγελίδη, Τ. Παπαμαστοράκης, «Η μονή των Οδηγών και η λατρεία της Θεοτόκου Οδηγήτριαc», στο *Μήτηρ Θεού*, 373 εξ.

⁹⁶³ *Ωρολόγιον το μέγα*, Θεσσαλονίκη 2002, 227, 533.

Στην προσωπογραφία του δωρητή ο ζωγράφος θέλησε να απεικονίσει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ιερέα Ξενή καθώς και τον ψυχικό του κόσμο με την έκφραση του χεριού και τη στροφή του σώματος. Το βάθος της εικόνας είναι μπλε, οι άγγελοι ζωγραφίστηκαν σε φύλλο χρυσού, ενώ τα σύννεφα είναι ασπρόμαυρα. Άγνωστο πότε η εικόνα επιζωγραφίστηκε και το φόντο έγινε χρυσό.

Παναγία η Χρυσορροιάτισσα με δωρητή (Έτους: 18[1]4)

A/A 79

Η Θεοτόκος στην εικόνα από το ναό της Αγίας Άννης του ομώνυμου χωριού (επαρχ. Λάρνακας) παριστάνεται στον τύπο της Κυκκώτισσας με την επιγραφή ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ Η ΧΡΥΣΟΡΡΟΙΑ'/ΤΗССΑ. Ο νήπιος Χριστός Ι(ΗСΟΥ)С Χ(ΡΙCΤΟ)С, Ο Ω[Ν κρατεί ανοικτό ενεπίγραφο ειλητάριο: ΠΙΝΕῤῤΑ ΚΥΡ'ΟΥ Ε'/Π ΕΜΕ'/ Ο Ὑ ἔΝΕΚΕΝ/ ἘΧΡΙΣΕ'/ ΜΕ, ἘΥΑΓΓΕΛΪΑΣΘΑΙ, ΠΤ (Λουκ. 4, 18)⁹⁶⁴. Οι αρχάγγελοι Μ(ιχαήλ) και Γ(αβριήλ) εικονίζονται σε προτομή, μέσα σε σύννεφα να πλαισιώνουν με σεβασμό την Θεοτόκο. Φέρουν το ένα χέρι στο στήθος και με το άλλο κρατούν ενεπίγραφο ειλητάριο. Το ειλητάριο του Μιχαήλ αναφέρει: *χαίρε ὅτι ὑπάρχεις βα/σιλέως καθέδρα* και του Γαβριήλ: *χαίρε ὅτι βασταζεις τόν βαστάζοντα πάντα* ⁹⁶⁵.

Ο δωρητής της εικόνας μητροπολίτης Κιτίου Μελέτιος Β' (1810-1821)⁹⁶⁶ εικονίζεται γονατιστός στην κάτω αριστερή γωνιά της εικόνας με τη Θεοτόκο Χρυσορροιάτισσα. Φορεί ανοικτόχρωμο αντερί και δερμάτινη ζώνη στη μέση, ράσο και μανδύα που κουμπώνει στο λαιμό. Στην κεφαλή φορεί ψηλό καμηλαύκι. Με το δεξιό χέρι κρατεί ποιμαντορική ράβδο και μαντήλι, και με το αριστερό ειλητάριο με την επιγραφή: *μνήσθητι δέσποι/να ὑπέρ ἐμοῦ, τοῦ/ δούλου σου/ μελετί/ου ἀρχιερέως*.

Κάτω αναγράφεται σε ανεπτυγμένο ειλητάριο η αφιερωματική επιγραφή: ΔΕ'СΠΟΙΝΑ ΑΓΝΗ', ΠΑΡΘΕ'ΝΕ ΘΕΟΤΟ'ΚΕ ΤΟ'Ν ΔΙΜΗΟΥΡΓΟ'Ν, ΒΑCΤΑ'ΖΟΥCΑ ὡC ΒΡΕ'ΦΟC/ CΩ'ZE CΟ'Ν ΠΙCΤΟ'Ν, ΜΕΛΕ'ΤΙΟΝ Ο'ΚΕ'ΤΗΝ ΚΗΤΙΕ'ΩΝ Κ(ΑΙ') ΠΡΟΕ'ΔΡΟΥ ἌΜΑΘΟῤῥΝΤΟC./ ΛΥ'ΤΡΩCΕ

⁹⁶⁴ Μιχαηλίδης 1992, 173-174, 176, 177. Για παρόμοιες απεικονίσεις της Χρυσορροιάτισσης βλ. Χατζηχριστοδούλου, Γερασίμου 2001, 52-53, εικ. 7, εικ. 12-15.

⁹⁶⁵ Οι φράσεις προέρχονται από τον α' οίκο του Ακάθιστου Ὑμνου, βλ. *Ιερά Σύνοψις και τα Ἅγια Πάθη*, Αθήναι 1976, 143, Γ. Ρήγα, *Τυπικόν*, Θεσσαλονίκη 1994, 790.

⁹⁶⁶ Για το βίο του Κιτίου Μελετίου βλ. Λήμμα «Μελέτιος Β'», *ΜΚΕ* 9, 377-378, Μιχαηλίδης 1992, 171 εξ.

ΑΥΤΩ 'Ν ΚΑΚΩΝ CYNANTIMA 'ΤΩΝ, 'ΙΝΑ CE' ΎΜΝΕΙ, ΧΑΡΜΩCΥ'ΝΩC ΞΩ
ΜΗΤΕΡ.

Σχέδιο με την Παναγία και δωρητές (Περί το 1817)

A/A 80

Στο κέντρο η Παναγία δεξιοκρατούσα με την επιγραφή: *Η Ελεούσα* προβάλλει μέσα από σύννεφα μα αναγεννησιακά αγγελάκια. Δορυφορείται από δύο αγγέλους, ένα ολόσωμο που σεβίζει, και ένα αναγεννησιακό, αντίστοιχα. Εκατέρωθεν των θείων προσώπων, δύο γονυπετείς μορφές κρατούν ανοικτό ενεπίγραφο ειλητάριο.

Αριστερά παριστάνεται ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός (1810-1821)⁹⁶⁷. Φορεί ράσο, μανδύα, επανωκαλύμμαυχο, κρατεί αυτοκρατορικό σκήπτρο με μήλο στο δεξιό του χέρι, καθώς και την άκρη του ειληταρίου. Δεξιά του βρίσκεται ανοικτό μελανοδοχείο με δύο *καλάμους πτερών* να εξέρχονται απ' αυτό. Ο Κυπριανός έχει πλούσια και μακριά αποστρογγυλεμένη γενειάδα. Κάτω μακριά ταινία με διακοσμητικές απολήξεις. Πάνω τέσσερα ανοικτά ειλητάρια, ανά δύο όμοια, ισομετρικά (αξονικά τοποθετημένα). Αριστερά η μορφή φορεί ποδήρη ενδύματα.

Στις στενές ταινίες εκατέρωθεν της Θεοτόκου δεξιά: *MP, ΘV*, και αριστερά: *Η ΕΛΕΟΥCΑ* Στροβόλου του Χριστού: *O-IC-Ω-XC-N*. Η επιγραφή πάνω από τον αρχιεπίσκοπο: *Ο θείω ελέει Κύπρου/ ΚΥΠΡΙΑΝΟC*. Η επιγραφή πάνω από το λαϊκό δωρητή στα δεξιά: *Σάββας φιλικου(;)/ προσκυνητής*. Την επέκταση, επισκευή και εξωραϊσμό του ναού της Χρυσελεούσης Στροβόλου⁹⁶⁸ ανέλαβαν ο Αρχιεπίσκοπος Κυπριανός και ο ανεψιός του Χατζησάββας. Στο ειλητάριο που κρατεί ο αρχιεπίσκοπος: *δέξαι το μικρόν τούτο*, και η συνέχεια στο ειλητάριο του άλλου δωρητή: *δώρον παρθένε*. Οι ολόσωμοι σεβίζοντες άγγελοι φέρουν τα αρχικά του ονόματος τους: ο εκ δεξιών *M*(ιχαήλ) και ο εξ αριστερών *Γ*(αβριήλ). Παρόμοιους σεβίζοντες ολόσωμους αγγέλους βρίσκουμε και σε άλλες εικόνες του ίδιου ζωγράφου, όπως σε εκείνη με τον Απόστολο Λουκά που ζωγραφίζει την

⁹⁶⁷ X. I. Παπαϊωάννου, «Ο Κύπρου Κύπριανός», *Φως* 1 (1911), 3-9, ο ίδιος, *ό.π.*, 2, 33-30, Hill 1972, τόμ. IV, 361 εξ., Κιτρομηλίδης 2002, 177 εξ, ιδίως 180 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁹⁶⁸ Για το ναό της Παναγίας Χρυσελεούσης στο Στρόβολο, βλ. Gunnis 1936 (51973), 433, Λήμμα «Χρυσελεούσας Παναγίας εκκλησία, Στρόβολος», *MKE* 14 (Α. Παπαγεωργίου), βλ. Μυριανθέας 1949, 45-46, Α. Parageorghiou, «The Paintings in the Dome of the Church of the Chryseleousa, Strovolos», στο N. Patterson Ševčenko, *Medieval Cyprus. Studies in Art, Architecture, and History in Memory of Doula Mouriki*, Princeton 1999, 147-160, Παπαμαστοράκης 2001, σποράδη.

Παναγία του Κύκκου (1792)⁹⁶⁹ από το εικονοστάσιο του καθολικού της Μονής Κύκκου.

Κεταμπές με Παναγία η Ελεούσα με δωρητές (Περί το 1817)
A/A **81**

Το σχέδιο από το Στρόβολο που περιγράφεται από τον Μυριανθέα το 1949⁹⁷⁰, βάσει του οποίου εκτελέστηκε το ξυλόγλυπτο, ήταν επιχρωματισμένο και έχει σήμερα απωλεσθεί.

Στο κέντρο η Παναγία στον τύπο της Οδηγήτριας, δεξιοκρατούσα, μέσα σε σχηματοποιημένα σύννεφα με φτερωτές κεφαλές αγγέλων. Πλαισιώνεται από τέσσερις αγγέλους, ένα ολόσωμο και μία φτερωτή κεφαλή αντίστοιχα αναγεννησιακής τεχνοτροπίας. Ο καλλιτέχνης ακολουθεί την τεχνοτροπία της Σχολής του Ιωάννου Κορνάρου.

Εκατέρωθεν των θείων προσώπων δυο γονυπετείς μορφές, κρατούν ανοικτό ειλητάριο, με τη μορφή ταινίας.

Αριστερά εικονίστηκε ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός και αριστερά λαϊκός δωρητής με το ομοίωμα του ναού. Ο αρχιεπίσκοπος φέρει αρχιεπισκοπικό μανδύα, σκήπτρο και επανωκαλύμμαχο. Αριστερά του Κυπριανού βρίσκεται ανοικτό μελανοδοχείο με δύο καλάμους πτερών να εξέρχονται απ' αυτό.

Παναγία με δωρητές (1817)

A/A **82**

Η δεξιοκρατούσα Παναγία εικονίζεται στον τύπο της Οδηγήτριας μέσα από νεφέλες να πλαισιώνεται από δύο σεβίζοντες αγγέλους και δύο αγγελάκια δυτικότροπα (putti). Αριστερά εικονίζεται η δωρήτρια, της οποίας το όνομα και η ιδιότητα αναγράφεται στο ειλητάριο πάνω από το κεφάλι της: *ΚΥΡΙΑΚΟΥ Η ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΑ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΠΑ(ΠΑ) ΙΩ(ΑΝΝΟΥ)*. Αριστερά με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος εικονίζονται ο σύζυγός της πρεσβυτέρας Κυριακούς με επιγραφή στην άνω δεξιά γωνία: *ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΠΡΩΤΟΙΕΡΕΑΣ ΤΗΣ ΚΩΜΗΣ ΤΑΥΤΗΣ*. Οι δωρητές κρατούν τις άκρες ταινίας με την αναθηματική επιγραφή: *ΔΕΞΑΙ ΤΟ ΜΙΚΡΟΝ ΤΟΥΤΩ ΔΩΡΟΝ ΠΑΡΘΕΝΕ ΠΑΡ' ΗΜΩΝ ΤΩΝ*

⁹⁶⁹ Χρυσόστομος 1969, χ.σ.

⁹⁷⁰ Μυριανθέας 1949, 47.

ΑΜΑΡΤΩΛΩΝ. Στο κάτω μέρος της εικόνα σε πινακίδα είναι γραμμένη η ακόλουθη δέηση: +ΜΗΤΕΡ ΘΕΟΥ Κ(ΑΙ) ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΟΥΡΑΝΟΘΕΝ ΤΑ ΣΑ ΕΛΕΗ ΠΑΣΙ ΤΟΙΣ ΕΠΙ ΤΑ ΘΕΙΑ ΣΥΝΔΡΑΜΟΥΣΙ ΚΑΤΑΠΕΜΨΟ. ΠΡΟΣΕΤΙ ΔΕ Κ(ΑΙ) ΤΩ ΕΝΘΑΔΕ ΠΑΡΟΝΤΙ ΙΩΑΝΝΗ ΠΡΩΤΟΙΕΡΕΙ ΤΩ ΕΙΣ ΑΝΕΓΕΡΣΙΝ Κ(ΑΙ) ΤΕΛΕΙΟΠΟΙΗΣΙΝ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΟΥΤΟΥ ΤΕΜΕΝΟΥΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΑΝΤΙ ΟΘΕΝ ΕΠΑΞΙΟΣ ΑΥΤΩ ΤΕ Κ(ΑΙ) ΤΗ ΑΥΤΟΥ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΑ, ΤΑ ΣΑ ΕΛΕΗ ΚΑΤΑΠΕΜΨΟΝ. Εχρυσώθη διά χειρός Παύλου/ Σ. Παυλίδου τω ΑΩΞΔ/ 1864/ Έτει σωτηρίω⁹⁷¹.

Μόνο τα γυμνά μέρη των μορφών ζωγραφίζονται. Τα ενδύματα είναι χρυσά εκτός από το καμηλαύκι του πρωθιερέα Ιωάννη που είναι μαύρο και τα σύννεφα που βάφονται γκριζα. Ο χρυσοτής πρέπει να είχε υπόψη του ανάγλυφες επενδύσεις εικόνων, όταν θα χρύσωσε τις μορφές. Για την κατασκευή της ανάγλυφης παράστασης των δωρητών του εικονοστασίου πιθανό να χρησιμοποιήθηκε το ίδιο αντίβολο ή να αντέγραψαν την παράσταση από το ναό της Παναγίας Χρυσελεύσης του Στροβόλου⁹⁷² (εδώ Α/Α **80, 81**).

Παναγία η Χρυσορροϊάτισσα με δωρητή (Μεταξύ των ετών 1794-1821)
Α/Α **83**

Η εικόνα προέρχεται από κατεστραμμένο μετόχι της Μονής Χρυσορροϊάτισσης που βρισκόταν στο χώρο όπου σήμερα είναι κτισμένος ο ναός της Αγίας Τριάδος στη Δεμεσό⁹⁷³. Η Παναγία Χρυσορροϊάτισσα, στον τύπο της Ελεύσης του Κύκκου, παριστάνεται από τη μέση και άνω⁹⁷⁴. Αριστερά εικονίζεται σε μικρή κλίμακα ο Ευαγγελιστής Λουκάς να ζωγραφίζει την ίδια την Παναγία⁹⁷⁵. Στην κάτω γωνιά η γονυπετής μορφή του δωρητή της εικόνας ηγουμένου της Μονής Χρυσορροϊάτισσης⁹⁷⁶ Ιωακείμ (1794-1821)⁹⁷⁷. Φορεί μοναχικά ενδύματα, μαύρο ράσο και μαύρο επανωκαλύμμαχο. Το κεφάλι όπως

⁹⁷¹ Για το ναό της Χρυσοπαντανάσσης Παλαιχωρίου, βλ. Gunnis 1936 (51973), 361-62, Σοφοκλέους, Χατζηχριστοδούλου 2002, 75 εξ. Επίσης για τις εικόνες και τα κειμήλια από το ναό της Χρυσοπαντανάσσης που εκτίθενται στο τοπικό εκκλησιαστικό μουσείο, βλ. Ι. Α. Ηλιάδης, *Οδηγός Μουσείου Βυζαντινής Κληρονομιάς Παλαιχωρίου*, Λευκωσία 2004.

⁹⁷² Για το ναό βλ. Λήμμα «Χρυσελεύσας Παναγίας εκκλησία, Στρόβολος», *ΜΚΕ* 14, 110.

⁹⁷³ Τσικνόπουλλος 1964-1965, 80-83.

⁹⁷⁴ Συγκρίνοντας την εδώ Θεοτόκο με εκείνη στα Α/Α **76, 77** φαίνεται πως δεν υπήρξε σταθερός εικονογραφικός τύπος Παναγίας της Χρυσορροϊάτισσης, αλλά αυτή επηρεαζόταν γενικά από την Κυκκώτισσα, πρβλ. Α/Α **55, 72, 77**, Χατζηχριστοδούλου, Γερασίμου 2001, 45-81.

⁹⁷⁵ Α. Παπαγεωργίου, «Μια ανέκδοτη Διήγηση για τις εικόνες που ζωγράφησε, κατά την παράδοση, ο Απόστολος Λουκάς και την ίδρυση της Μονής Κύκκου», στο *ΕΚΜΙΜΚ* 6, 9-60, όπου και πίνακες με έγχρωμα παραδείγματα.

⁹⁷⁶ Τσικνόπουλλος 1964-1965, Ο ίδιος 1971, σποράδην.

⁹⁷⁷ Λήμμα «Ιωακείμ ηγούμενος», *ΜΚΕ* 6, 124.

και το βλέμμα του στρέφονται προς την Θεοτόκο. Τα χέρια του υψώνονται σε στάση δέησης.

Οι επιγραφές στην εικόνα έχουν ως εξής: ΜΗ(ΤΗ)Ρ - Θ(ΕΟ)Υ// Η ΧΡΥΣΟΡΡΟΙΑ ΤΗΣΣΑ. Επιγραφές στο ειλητάριο και φωτοστέφανο του Χριστού, και σε ανοικτό ειλητάριο, σε οριζόντια θέση στο κάτω μέρος αριστερά του αφιερωτή: ΚΛΥΘΙΜΕΥΜΗΤΡΟΘΕΕ ΑΝΑΣΣΑ ΠΑΝΤΩΝ/ΚΑΙ ΤΗΣ ΧΗΣ ΜΟΝΗΣ ΣΗΝ ΘΕΩ ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ/ ΜΝΗΣΘΗΤΙ ΔΕΣΠΟΙΝΑΝ ΧΗΣ ΜΟΝΗΣ ΚΤΙΤΟΡΩΝ/ ΔΩΡΟΙΣ ΑΥΤΩΝ ΑΝΩΘΕΝ ΕΥΜΕΝΗ ΕΣΟ/ ΜΟΝΗΝ ΤΗΝ ΣΗΝ ΕΙΣ ΔΟΞΑΝ ΣΟΥ ΑΥΞΟΥΜΕΝΗΝ/ ΜΑΚΡΑΝ ΤΑΥΤΗΣ ΚΑΚΟΥΡΓΟΙ ΑΔΙΚΟΙΦΩΡΕΣ/ ΙΩΑΚΥΜ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΣΟΥ ΔΟΥΛΟΥ,/ ΚΛΙΝΟΝ ΜΟΙ ΤΟ ΟΥΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΧΕΣ ΜΟΥ ΤΟΙΣ ΛΟΓΟΙΣ/ ΔΕΞΑΙ ΠΑΡ' ΑΥΤΩΝ ΠΕΝΙΧΡΑΝ ΧΟΡΗΓΙΑΝ,/ΕΚΤΕΙΝΟΝ ΣΗΝ ΧΥΡΑ ΣΚΕΠΕ ΤΑΣ ΕΥΧΑΣ COY,/ΕΧΘΡΟΙΝΟΝ ΗΤΟΙ ΚΑΙ ΑΙΣΘΗΤΟΙ ΑΠΕΣΤΩΝ/ ΣΥΓΑΡ ΚΑΤ' ΕΝΑΝΤΙΩΝ ΦΕΡΕΙΣ ΤΗΝ ΝΙΚΗΝ.

Η εικόνα αυτή καθώς και η εικόνα Α/Α **84** αποδίδονται στον ζωγράφο Παρθένιο⁹⁷⁸.

Ο άγιος Γεώργιος και δωρητής (Έτους: 1831)

Α/Α **86**

Στη λατρευτική εικόνα από το ναό του Αγίου Γεωργίου στο Αρεδιού, ο ομώνυμος άγιος εικονίζεται σε νεαρή ηλικία, όρθιος, μετωπικός με κιτρινέρυθρα ψηλά υποδήματα, ροδόλευκα περιπόδια με κλαδιά, μπλε κοντό χιτώνα, ώχρα θώρακα με μάσκα στην επωμίδα όπως στη χαλκοχαραγμένη πλάκα του 1811⁹⁷⁹ και κόκκινη χλαμύδα. Με το δεξιό χέρι κρατεί δόρυ με την αιχμή προς τα πάνω, κάτω από την οποία είναι δεμένο ερυθρό φλάμπουρο με ψαλιδωτό άκρο⁹⁸⁰, παρόμοιο με εκείνο που κρατεί άγγελος σε εικόνα της Καθόδου του Χριστού στον Άδη του 16^{ου} αιώνα από τον Άγιο Λουκά της Λευκωσίας⁹⁸¹ και με το αριστερό ασπίδα διακοσμημένη με ανθρώπινη μορφή⁹⁸² όπως σε εικόνα με τον άγιο Φανούριο του

⁹⁷⁸ Τσικνόπουλλος 1967, 107. Το 1832 ο ίδιος ζωγράφος υπογράφει την εικόνα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στη Λεμόνα της Πάφου, το 1834 υπογράφει την εικόνα των Αγίων Φωτίου και Ανικήτου στο χωριό Άγιος Φώτιος της Πάφου και το 1836 την εικόνα του Χριστού Σωτήρα του Κόσμου στην Κύλη της Πάφου. Βλ. επίσης Χατζηχριστοδούλου 2007, 447-448.

⁹⁷⁹ Παλαστράτου 1986, 210.

⁹⁸⁰ Κιτρομηλίδου 2001, 85. Στο θρησκευτικό ποίημα που παραθέτει η συγγραφέας αναφέρεται ότι ο άγιος Γεώργιος ήταν νικητής υπέρμαχος «στ' άσκέρι φλαμπουριάρης» (σημαιοφόρος) του Αυτόκράτορα Δεκίου.

⁹⁸¹ Παπαγεωργίου 1991, 162.

⁹⁸² Για την ανθρωπόμορφη ασπίδα, βλ. D. Mouriki, *Studies in Late Byzantine Painting*, London 1995, 81 εξ., 238 (δεν το έχω δει), Triantaphyllopoulos 1985, τόμος 1, 236, υποσ. 146.

έτους 1688⁹⁸³ και σε τοιχογραφία με τον Αρχάγγελο Μιχαήλ του 1801 από το ναό του Αγίου Δημητρίου στο Νεοχωριό Πηλίου⁹⁸⁴.

Το βάθος της εικόνας είναι ζωγραφισμένο μπλε με γκριζοκίτρινα νέφη ψηλά πάνω, έτσι ώστε να αποδίδει φυσιοκρατικά τον ουρανό, όπως και σε εικόνα του 1781⁹⁸⁵ από τη Συλλογή Βελιμέζη. Το δάπεδο, στο οποίο πατεί ο άγιος παριστάνεται στρωμένο με ορθογώνια μάρμαρα.

Κάτω δεξιά ιερέας γονυπετής υψώνει μπροστά τα χέρια και κρατεί στο δεξιό υψωμένο ειλητό στο οποίο αναγράφεται: *δέξε το μικρό τουτο δόρων πολύτλα ο της χείρας Κύριος λεπτά τε δυω και σόσων με δέωμε εν δίκη*. Πάνω από τον ιερέα στο μπλε βάθος με άσπρα γράμματα: *ΕΥΞΑΙ ΘΕΩ ΑΓΙΕ ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΙΕΡΕΟΣ, ΤΕ ΕΜΟΥ ΚΑΙ ΤΕΚΝΩΝ ΚΑΙ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΑΣ ΑΥΤΟΥ ΚΑΙ ΓΟΝΑΙΩΝ 1831 XV: χειρ ντζένιου Ζ*. Ο ιερέας φορεί μαύρο αντερί και ράσο και στο κεφάλι καμηλαύκι, όπως και οι κληρικοί στα παραδείγματα A/A **55, 58, 62, 70**. Έχει γκριζόλευκα γένια και μακριά λιτά μαλλιά που πέφτουν στην πλάτη.

Η παρουσία όρθιων μετωπικών στρατιωτικών αγίων είναι συνηθισμένη στη ζωγραφική, όπως σε εικόνες από τη Μονή της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά με τους αγίους Θεόδωρο και Γεώργιο του 13^{ου} αιώνα ⁹⁸⁶, Προκόπιο της τρίτης δεκαετίας του 13^{ου} αιώνα⁹⁸⁷, Θεόδωρο Στρατηλάτη και Θεόδωρο Τήρωνα του 16^{ου} αιώνα⁹⁸⁸, σε εικόνες από τον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων στη Βενετία με τον άγιο Μηνά των αρχών του 17^{ου} αιώνα, Γοβδελαά των αρχών του 18^{ου} αιώνα και σε τοιχογραφίες λ.χ. από την Κύπρο: με τον άγιο Κωνσταντίνο της Ορμυτίας του τέλους του 13^{ου} αιώνα από τη Σωτήρα Αμμοχώστου⁹⁸⁹ και το ίδιο άγιο από το ναό του Αγίου Αντωνίου στα Κελιά⁹⁹⁰, με τους αγίους Θεόδωρο και Γεώργιο του τέλους του 13^{ου} αιώνα από τον Άγιο Νικόλαο της Στέγης στην Κακοπετριά⁹⁹¹, με τους αγίους Νέστορα και Ευστάθιο από το ναό του Σωτήρος στο Παλαιχώρι⁹⁹².

Ο ζωγράφος Ντζένιος⁹⁹³ εκτέλεσε και τα παραδείγματα A/A **88-89**.

⁹⁸³ Μπορπουδάκης 1996, αρ. 115.

⁹⁸⁴ Μακρής 1981, 63.

⁹⁸⁵ Χατζηδάκης, Δρακοπούλου 1997, αρ. 62.

⁹⁸⁶ *Sinai* 1990, 169.

⁹⁸⁷ Ό.π., 147.

⁹⁸⁸ *Sinai* 1990, 216.

⁹⁸⁹ Μακάριος 1997, χ.σ.

⁹⁹⁰ Ό.π.

⁹⁹¹ Stylianou 1985, 73, fig. 29. Χρονολογεί τις τοιχογραφίες αυτές στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα.

⁹⁹² Ό.π., 275, fig. 275.

⁹⁹³ Για τον ζωγράφο βλ. Sophocleous 2006, 53.

Στην πολυπρόσωπη παράσταση της Αποκαθήλωσης ο δωρητής ιερέας Νικόλαος εικονίζεται κάτω δεξιά γονυπετής, δεόμενος, συνοδευόμενος από επιγραφή που αναφέρει: *ΜΝΗΣΘΗΤΙ ΚΥΡΙΕ ΤΟ Ὑ/ ΔΟΥΛΟΥ ΣΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΙΕΡ(ΕΩΣ) Κ(ΑΙ) ΤΗΣ ΚΕΚ(ΟΙΜΗΜΕ'Ν)ΗΣ ΕΛΕΝΗΣ ΠΡΟΣ(ΚΥΝΗΤΡΙΑ)Σ/ 1855. δια χειρός Ντζένιου. Δ. Ζ. Φορεί αντερί, ράσο και σκούφο, όπως στα παραδείγματα A/A **55, 63, 86**.*

Το θέμα της Αποκαθήλωσης απαντά συχνά σε κύκλους των Παθών, όπως σε τοιχογραφία του 10^{ου} αιώνα στο Tokali Kilise στην Καππαδοκία⁹⁹⁴, σε τοιχογραφία του 1196 στην εγκλείστρα του Αγίου Νεοφύτου (επαρχ. Πάφου)⁹⁹⁵, σε εικόνα του 14^{ου} αιώνα από τον Καλοπαναγιώτη⁹⁹⁶, σε παλαιολόγεια τοιχογραφία στη Mileševa⁹⁹⁷.

Η τοιχογραφία υπογράφεται από τον ζωγράφο (Ν)τζένιο, ο οποίος έχει εκτελέσει και τις εικόνες A/A **86-88**.

Ο οικονόμος Χρυσάνθος (1810-1891)⁹⁹⁸ παριστανόταν γονυπετής προς στον Αρχάγγελο Μιχαήλ και συνοδευόταν από δύο επιγραφές: «[...] μη παύση ικετεύων υπέρ εμου του δούλου σου Χρυσάνθου οικονόμου της κόμης ταύτης. 1856»⁹⁹⁹, όπως πιθανώς σε εικόνα του 1793 στη μονή Κύκκου¹⁰⁰⁰.

Το 1988 η τοιχογραφία που είχε υποστεί φθορά από υγρασία αντικαταστάθηκε από αγιογραφία του ζωγράφου Άλκη Κεπόλα.

⁹⁹⁴ Για την εικονογραφία Αποκαθήλωσης, βλ. Millet 1960, 467-88, Α. Weyl Carr, Λήμμα "Deposition from the Cross", *ODB* 1, 611-12, Triantaphyllopoulos 1985, τόμος 1, 285 εξ. Για τη Θεοτόκο στην Αποκαθήλωση, βλ. Καλοκύρης 1971, 57-58.

⁹⁹⁵ Stylianou 1985, 364.

⁹⁹⁶ Παπαγεωργίου 1991, 72.

⁹⁹⁷ Weyl Carr, ό.π.

⁹⁹⁸ Για ασπρόμαυρη φωτογραφία του δωρητή οικονόμου Χρυσάνθου, βλ. Φ. Κυπριανού, *Ιδάλιον. Η πόλη του χθές και του σήμερα*, Λευκωσία 2006, 81.

⁹⁹⁹ Η επιγραφή μου δόθηκε από τον πρωτοπρεσβύτερο Σπυριδώνα Ζαχαριάδη από το Δάλι.

¹⁰⁰⁰ Ασπρά-Βαρδαβάκη 2001, 369, εικ. 32.

Στην ημικατεστραμμένη τοιχογραφία του βόρειου τοίχου του καθολικού της μονής¹⁰⁰¹ παριστάνονται οι άγιοι ασκητές Ονούφριος¹⁰⁰², Αντώνιος και Σάββας και σε μικρότερη κλίμακα ο δωρητής, γονυπετής δεξιά του αγίου Σάββα. Είναι κληρικός, φορεί πορτοκαλόχρουν αντερί και γκριζόμαυρο ράσο με γαλάζια επένδυση. Στο κεφάλι φορεί πιθανότατα καμηλαύκι. Εικονίζεται σε προχωρημένη ηλικία. Τα γένια του είναι κοντά. Με το δεξιό χέρι κρατεί ανοικτό ενεπίγραφο ειλητάριο και έχει το αριστερό ελαφρώς υψωμένο σε στάση δέησης. Κρατεί με το δεξιό χέρι ειλητάριο και υψώνει το αριστερό σε δέηση.

Στο ειλητάριο του αγίου Σάββα αναγράφεται η επιγραφή: *Ὅστις σώμα ενίκησεν, οὗτος φύσιν ενίκησεν ο δε φύσιν νικήσας, παντως υπερ φύσιν εγένετο*¹⁰⁰³.

Στο ειλητάριο του αγίου Ονουφρίου αναγράφεται η επιγραφή: *γυμνός εξήλθον/ γυμνός τε απελεύσο/μαι*¹⁰⁰⁴.

Μεταξύ των αγίων Σάββα και Ονουφρίου υπάρχει η αφιερωματική επιγραφή: *ΜΝΗΣΘΗΤΙ ΑΓΙΕ/ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΣΟΥ ΑΝΘΥΜΟΥ / ΕΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΕΠΙ/ΣΤΑΤΟΥ ΤΟΥ ΑΡΧΑΓΓΕΛΛΟΥ ΤΕ 1863 / Χείρ Αντωνίου Ζ*¹⁰⁰⁵. Άλλη επιγραφή είναι γραμμένη στο ειλητάριο που κρατεί ο δωρητής: *Άγιε Κ<υ>/ρίου του Υψ<ί>στου δέομαι/ της σης μεγί/στου προστα/σίας Ίνα Πρε/σβεύσης δι=/εμού του δού/λου σου Ανθύ/μου ΙΕρωμο/νάχου του λαβείνε άφεισιν / των εγκλημά/τον μου*¹⁰⁰⁶.

¹⁰⁰¹ Κυριαζής 1950, 19-20, Gunnis 1936 (51973), 162-63, Λήμμα «Αρχαγγέλου μοναστήρι, Αναλιόντας», ΜΚΕ 2, 342-43 (Α. Παπαγεωργίου).

¹⁰⁰² Α. Kutler, Λήμμα «Onouphrios», *ODB* 3, 1527.

¹⁰⁰³ *Ερμηνεία*, 162.

¹⁰⁰⁴ *Ό.π.*, 165. Παραθέτει διαφορετικό κείμενο για το ειλητάριο του αγίου.

¹⁰⁰⁵ Ο ζωγράφος υπογράφει και την τοιχογραφία με παράσταση του αγίου Μηνά ως εξής: *χειρ Αντωνίου Χ' Χρήστου Ζ. <ωγράφου> 1863.*

¹⁰⁰⁶ Παπαγεωργίου 2005, 34-35.

Στην αργυρή εσθήτα της λατρευτικής εικόνας του μητροπολιτικού ναού του Σωτήρος Λάρνακας απεικονίζεται η Μεταμόρφωση του Χριστού¹⁰⁰⁷, η οποία κατά πάσα πιθανότητα αντιγράφει τη ζωγραφική της ξύλινης φορητής εικόνας, έργο που αποδόθηκε στον ζωγράφο Ιερομόναχο Λεόντιο (17^{ος} αιώνα)¹⁰⁰⁸. Απεικονίζονται τρία επεισόδια που έλαβαν χώρα στο όρος Θαβώρ σύμφωνα με την ευαγγελική διήγηση (Ματθ. 17, 1-8, Μαρκ. 9, 2-8, Λουκ. 9, 28-36). Οι σκηνές ακολουθούν στα γενικά τους σημεία τις οδηγίες της *Ερμηνείας*¹⁰⁰⁹. Σε βουνό με τρεις κορυφές, στέκουν στη μεσαία πάνω σε νεφέλη ο Χριστός, στη δεξιά κορυφή ο προφήτης Μωϋσής με τις πλάκες του Νόμου και στην αριστερή ο προφήτης Ηλίας. Οι προφήτες εικονίζονται να ικετεύουν τον Χριστό. Κάτω από τον Χριστό εικονίζονται ο Πέτρος, ο Ιωάννης και ο Ιάκωβος εξεστηκότες. Αριστερά εικονίζεται ο Χριστός με τους τρεις αποστόλους να αναβαίνουν στο όρος και δεξιά πάλιν οι απόστολοι να καταβαίνουν και πάλιν ο Χριστός να τους ευλογεί¹⁰¹⁰.

Κάτω αριστερά γονατιστός εικονίζεται ο δωρητής οικονόμος Μελέτιος από τα Λεύκαρα, κτίτορας της Μονής Αγίου Γεωργίου Κοντού Λάρνακας¹⁰¹¹. Φορεί αντερί με ζώνη στη μέση, ράσο και επανωκαλύμμαχο. Φέρει το αριστερό χέρι στο στήθος και με το δεξιό κρατεί σε οριζόντια θέση ανοικτό ενεπίγραφο ειλητάριο, το οποίο καταλαμβάνει το κάτω τμήμα της εικόνας, όπως ακριβώς και στο παράδειγμα A/A 72, από το οποίο πιθανώς να εμπνεύστηκε ο καλλιτέχνης. Κατά παρόμοιο τρόπο εικονίζονται δωρητές με συνοδευτικά ανεπτυγμένα ειλητάρια στα παραδείγματα A/A 74, 81-82.

Στο ειλητάριο του δωρητή η επιγραφή: *Η ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΕΙΚΩΝ ΕΚΟΣΜΗΘΗ ΔΑΠΑΝΗ ΤΟΥ ΕΚ ΛΕΥΚΑΡΩΝ ΟΣΙΟΥ ΠΑΤΡΟΣ ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΟΣΤΙΣ ΑΝΗΓΕΙΡ' ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ/ ΚΑΙ ΚΤΗΤΩΡ ΕΚΛΗΘΗ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΕΝ ΜΑΡΤΥΣΙΝ ΑΚΡΟΥ ΚΟΝΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΟΥ Κ(ΑΙ) ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ ΤΕΛΕΙ/ ΤΩ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΣΩΤΗΡΙ ΔΕΕΤΑΙ ΚΑΜΤΩΝ ΤΟ ΓΟΝΥ ΨΥΧΗΣ ΚΑΤΑΝΥΞΕΙ ΥΠΕΡ ΠΑΣΗΣ ΨΥΧΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ. 1864 Χυρ': Ιω. Χρυσοχού.*

¹⁰⁰⁷ Για την εικονογραφία της Μεταμορφώσεως βλ. Millet 1960, 216 εξ., G. Podskalky, R. F. Taft, A. W. Carr, Λήμμα «Trasfiguration», *ODB* 3, 2104-05.

¹⁰⁰⁸ Γερασίμου 2000 α, 25, χ.σ. [εικ. 15].

¹⁰⁰⁹ *Ερμηνεία*, 97.

¹⁰¹⁰ Ό.π.

¹⁰¹¹ Για τη Μονή Αγίου Γεωργίου Κοντού, Λάρνακα, βλ. Κυριαζής 1950, 35-38, Χ. Πατσιδη, *Μικρά συμβολή στην ιστορία της Γεράς Μονής του Αγίου Γεωργίου του Κοντού Λάρνακας*, Λάρνακα 1980, Μιχαηλίδης 1992, 527-28.

Ο άγιος Γεώργιος δρακοκτόνος και δωρητής (Έτους: 1872)
A/A **95**

Ο άγιος Γεώργιος παριστάνεται έφιππος ενώ μάχεται το δράκοντα¹⁰¹². Αριστερά από τον άγιο, επιγραφή: *Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ*.

Η σκηνή λαμβάνει χώρα μέσα σε πεδινό τοπίο. Από την σύνθεση απουσιάζει η βασιλοπούλα και ο μικρός σκλάβος, όπως σε τοιχογραφία από το ναό του Τιμίου Σταυρού στο Πελέντρι του 14ου-15ου αιώνα¹⁰¹³ και σε εικόνα από την Αντιβουνιώτισσα στην Κέρκυρα, περί το 1500¹⁰¹⁴. Ο άγιος υψώνει το σπαθί του για να αποτελειώσει το δράκοντα, τον οποίο έχει ήδη πληγώσει με το ακόντιό του, έτσι όπως απεικονίζεται σε εικόνα του δεύτερου μισού του 16ου αιώνα, από το Μητροπολιτικό ναό στην Κέρκυρα¹⁰¹⁵.

Κάτω δεξιά σε πρώτο πλάνο έχει απεικονιστεί ο κτίτωρ στηθαίος, όπως ο δωρητής σε εικόνα Μεγάλης Δέησης και αγίων από το Σινά του δεύτερου μισού του 15ου αιώνα¹⁰¹⁶ και οι δωρητές στο παράδειγμα A/A **4**. Ο δωρητής στρέφεται προς τον άγιο με τα χέρια υψωμένα σε στάση δέησης. Φορεί μοναχικά ενδύματα, γαλαζοπράσινο στιχάριο και τζουπλέ με γούνα, χρώματος λαδοπράσινου, όπως στα παραδείγματα A/A **51, 64**. Στο κεφάλι φορεί καμηλαύκιο όπως στα παραδείγματα A/A **61, 62, 67, 70, 82**.

Ο κτίτωρ εικονίζεται σε προχωρημένη ηλικία. Αριστερά από το κεφάλι του υπάρχει ανοικτό ενεπίγραφο ειλητάριο: *ΜΕΛΕΤΙΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ/ ΚΤΗΤΩΡ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΜΟΝΗΣ ΤΑΥΤΗΣ* και κάτω η χρονολογία 1872.

¹⁰¹² Για τη δρακοκτονία, βλ. A/A **61** όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁰¹³ Πελέντρια 2005, 90.

¹⁰¹⁴ Βοκοτόπουλος 1990, εικ. 12.

¹⁰¹⁵ Ό.π., αρ. 26.

¹⁰¹⁶ *Sinai* 1990, 203.

ΛΑΪΚΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ

Παναγία η Οδηγήτρια με δωρητή (Δεύτερο μισό 15^{ου} αιώνα με επιζωγραφίσεις γύρω στο 1581)

A/A 1

Η λατρευτική εικόνα της Παναγίας της Οδηγήτριας¹⁰¹⁷ (επιγραφή: *Μ(ΗΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ Η ΟΔΗΓΗΤΡΙΑ*) του κατεδαφισμένου καθολικού της τέως μονής της Παναγίας Παντανάσσης (Καθολικής)¹⁰¹⁸ Λεμεσού, έχει χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα. Η εικόνα έχει κοπεί περιμετρικά σε άγνωστο χρόνο και στις τέσσερις πλευρές προστέθηκαν σανίδια για να εφαρμόζει καλύτερα η νεότερη αργυρόχρυση επένδυση. Η εικόνα ήταν τοποθετημένη στην αριστερή πλευρά της Ωραιάς Πύλης, μετά την αφαίρεση της επένδυσης μεταφέρθηκε σε ξεχωριστό προσκυνητάρι στον βόρειο τοίχο, στην άκρη του εικονοστασίου μέχρι το έτος 2005 οπότε τοποθετήθηκε ξανά η μεταλλική επένδυση.

Επάνω σε χρυσό κάμπο η Παναγία εικονίζεται στον εικονογραφικό τύπο της Οδηγήτριας¹⁰¹⁹. Ο νήπιος Χριστός (επιγραφή: *Ι(ΗCOY)C Χ(ΡΙCΤO)C*), φορεί χιτώνα με σημείο και ιμάτιο. Ευλογεί με το δεξιό χέρι και με το αριστερό κρατεί κλειστό ειλητάριο. Στις άνω γωνίες εικονίζονται στηθαίοι δύο άγγελοι, που μπορούν να ταυτιστούν με τους αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ¹⁰²⁰. Οι αρχάγγελοι κρατούν ενεπίγραφα ειλητάρια που δεν κατέστη δυνατόν να μεταγραφούν αφού η εικόνα είναι σήμερα καλυμμένη με επένδυση. Οι φωτιστάριοι της Θεοτόκου και του Χριστού είναι ανάγλυφοι. Στην κάτω αριστερή γωνία εικονίζεται ο λαϊκός αφιερωτής, στραμμένος προς την Θεοτόκο. Η εικόνα θα μπορούσε να αποδοθεί στον ζωγράφο Μηνά¹⁰²¹, ο οποίος έχει ζωγραφίσει τις εικόνες της Παναγίας της Οδηγήτριας (ενυπόγραφο έργο) από τον Πεδουλά (επαρχ. Λευκωσίας)¹⁰²², της Παναγίας Οδηγήτριας από τη Μονή

¹⁰¹⁷ Sophocleous 1990, vol. I 26-40, vol. II 21-24, vol. III pls 2: b-d, 3-4, Ο ίδιος 1993, 6, Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1993, πίν. XVI, Sophocleous 1994, 165, no 35, Ο ίδιος 2006, 416, fig. 107.

¹⁰¹⁸ Λήμμα «Καθολική εκκλησία», *ΜΚΕ* 6, 178. Ο σημερινός ναός αντικατέστησε παλαιότερο μονόκλιτο καμαροσκέπαστο του 15^{ου} αιώνα, όπως φάνηκε από τις ταφόπετρες που βρέθηκαν κατά την κατεδάφισή του το 1950.

¹⁰¹⁹ Νοηματικά ο εικονογραφικός τύπος της Οδηγήτριας συνδέθηκε κυρίως με το μυστήριο της Ενσάρκωσης, βλ. *Μήτηρ Θεού* 2000, 145. Παρόμοια παραδείγματα με την Παναγία Οδηγήτρια βλ. Μπαλτογιάννη 1994, 230, αρ. 64 του 15^{ου} αιώνα, αρ. 65 του τέλους του 16^{ου}-αρχών 17^{ου} αιώνα.

¹⁰²⁰ Βοκοτόπουλος 1990, εικ. 6, 15, 20.

¹⁰²¹ Γερασίμου 2000 α, 161-162.

¹⁰²² Χατζηχριστοδούλου 1999α, 10.

Χρυσοστόμου Κουτζουβένδη¹⁰²³, την προσφάτως αποκαλυφθείσα εικόνα της Παναγίας Ελεούσης (αποδίδεται) από τη Λεμύθου (αδημοσίευτη), τις τοιχογραφίες του ναού του Αρχαγγέλου στον Πεδουλά (1474)¹⁰²⁴, τις τοιχογραφίες της αφίδας του ναού του Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι (αποδίδονται), κοντά στην Πλατανιστάσα (επαρχ. Λευκωσίας)¹⁰²⁵ κ. ά¹⁰²⁶. Οι φωτοστέφανοι της Παναγίας και του Χριστού είναι ανάγλυφοι και διακοσμημένοι με φυτικά μοτίβα¹⁰²⁷.

Σύμφωνα με τον Σοφοκλέους η εικόνα υπέστη επιζωγραφίσεις κατά το 1579¹⁰²⁸. Τότε ζωγραφίστηκαν οι δύο αρχάγγελοι και προστέθηκε το πορτραίτο του δωρητή. Εικάζει επίσης ότι ο δωρητής της εικόνας είναι ο Παύλος Δαμασκηνός, ο οποίος παρουσιάζεται στη δεσποτική εικόνα του ένθρονου Χριστού του 1581¹⁰²⁹ (Α/Α 3) από τον ίδιο ναό. Δυστυχώς η προσωπογραφία του δωρητή στην εικόνα της Καθολικής δεν συνοδεύεται από επιγραφή. Η υπόθεση ότι πρόκειται περί του ίδιου προσώπου ενισχύεται από τα όμοια φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά και από το γεγονός ότι αυτές ανήκουν την ίδια εποχή στον ίδιο ναό. Κατά την πρόσφατη συντήρηση της εικόνας καταστράφηκε τμήμα του σώματος του δωρητή, ο οποίος όπως φαίνεται καθαρά στη φωτογραφία είχε ζωγραφιστεί μετά την ιστόρηση της μορφής της Παναγίας.

Ο δωρητής είναι στραμμένος προς τα αριστερά, εντελώς προφίλ, φέρει μυτερό κοντό γένι και καστανά κοντά μαλλιά που κτενίζονται προς τα πίσω και πίσω από το αυτιά. Φορεί δυτική ενδυμασία που αποτελείται από λευκό υποκάμισο¹⁰³⁰, που διακρίνεται στο λαιμό και μαύρο μακρύ ένδυμα με κουμπιά, με χρυσή ταινία στο ύψος του δεξιού ώμου και στενή κυκλική λαιμόκοψη. Το κάτω μέρος του σώματος του δωρητή έχει καταστραφεί. Παρόμοια ενδυμασία φορούν οι δωρητές σε εικόνα του Χριστού από τη Χάρκεια¹⁰³¹ και από την Έμπα¹⁰³² και οι δύο του 16^{ου} αιώνα (Ενετοκρατία).

¹⁰²³ Παπαγεωργίου 1991, 105, εικ. 67.

¹⁰²⁴ Stylianiou 1985, 331 εξ.

¹⁰²⁵ Ό.π., 206 εξ. Εικ. 122, 123.

¹⁰²⁶ Παπαγεωργίου 1991, 105, εικ. 66.

¹⁰²⁷ Για τους διακοσμημένους φωτοστέφανους βλ. Σ. Καλοπίση-Βέρτη, «Διακοσμημένοι φωτοστέφανοι σε εικόνες και τοιχογραφίες της Κύπρου και του ελλαδικού χώρου», στο ΠΔΔΚΣ Β', 555-560.

¹⁰²⁸ Sophocleous 1994, 95, no 35.

¹⁰²⁹ Ο ίδιος 1993, 6.

¹⁰³⁰ Για το υποκάμισο βλ. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 67.

¹⁰³¹ Παπαγεωργίου 1991, 122.

¹⁰³² Ό.π., 123.

Στην εικόνα από τους Τρούλλους (επαρχ. Λάρνακας) ο μεσήλικας ιερέας Ελευθέριος γονατίζει προς τα δεξιά και στρέφει το κεφάλι προς τον Αρχάγγελο Μιχαήλ¹⁰³³. Πίσω του, γονατιστή επίσης, η σύζυγός του η οποία είναι ντυμένη με βενετσιάνικου συρμού ρούχα. Φορεί λευκό υποκάμισο και ποδήρες καφέ φόρεμα με βαθύ κόψιμο στο στήθος. Στο κεφάλι φορεί λευκό μαντίλι που είναι τυλιγμένο γύρω από στο λαιμό.

Παρόμοιος είναι ο τρόπος που καλύπτεται ο λαιμός της Ειρήνης σε τοιχογραφία του 1280 στο ναό της Παναγίας στο Μουτουλλά¹⁰³⁴ και σε τοιχογραφία του 1494 με την απεικόνιση της Πεπάνης στον Τίμιο Σταυρό του Αγιασμάτι στην Πλατανιστάσα¹⁰³⁵. Η φορεσιά της ομοιάζει με αυτή που φορούν οι δωρήτριες σε τοιχογραφία του 1495 στο ναό του Αγίου Μάμαντος στο Λουβαρά¹⁰³⁶.

Χριστός ένθρονος με δωρητή (Έτους: 1581) A/A 3

Η δεσποτική εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος¹⁰³⁷ προέρχεται από το κατεδαφισμένο καθολικό της τέως Μονής της Παναγίας Καθολικής Λεμεσού¹⁰³⁸. Αρχικά φυλασσόταν στο ναό του Αγίου Αντωνίου Λεμεσού¹⁰³⁹ και αργότερα στο σύγχρονο ναό του Αγίου Ιωάννου Ελεήμονος στην ίδια πόλη¹⁰⁴⁰. Σήμερα βρίσκεται στο Μητροπολιτικό Μέγαρο Λεμεσού.

Επάνω σε χρυσό κάμπο εικονίζεται ο Ιησούς Χριστός (ονομαστική επιγραφή: <I(HCOY)C> X(PICT'OC). Ο ΠΑΝΤΟ-ΚΡΑΤΩΡ¹⁰⁴¹) ένθρονος,

¹⁰³³ Για την περιγραφή του ιερέως βλ. ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ A/A 2.

¹⁰³⁴ Sofocleous 1997, fig. 9.

¹⁰³⁵ Ό.π., fig. 28. Το χρώμα του μαντιλιού της δωρήτριας είναι μαύρο.

¹⁰³⁶ Stylianos 1985, 247, fig. 140, I. Μπίθα, «Ενδυματολογικές μαρτυρίες, αφιερωτές και βυζαντινές τοιχογραφίες στην Κω» στο *Χάρις Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, Αθήνα 2004, τόμος Α', 341-357, ιδίως 345-46.

¹⁰³⁷ Για τη εικόνα του Χριστού από το ναό της Καθολικής στη Λεμεσό, βλ. Sophocleous 1990, vol. I, 55-56, vol. II, 41-42, vol. III, pl. 14, Ο ίδιος 1994, no. 33, pl. 31, 118 pl. 87, Ο ίδιος 2006, 416, fig. 119.

¹⁰³⁸ Λήμμα «Λεμεσός πόλη», ΜΚΕ 8, 351 εξ., ιδίως 368-369.

¹⁰³⁹ Λήμμα «Αντωνίου εκκλησία», ΜΚΕ 2, 228.

¹⁰⁴⁰ Sophocleous 2006, 203.

¹⁰⁴¹ Για την εικονογραφία του Παντοκράτορος, πρβλ. G. Podskalsky, Λήμμα «Pantokrator», *ODB* 3, 1574, C. Carizzi, Παντοκράτωρ, *Seggio d' esegesi letterario-iconografica*, Roma 1964 (δεν το έχω δει), Παπαμαστοράκης 2001, 61 εξ., Χ. Γ. Χοτζάκογλου, «Η εικονογραφία του τρούλλου στην υστεροβυζαντινή και μεταβυζαντινή Κύπρο», στο Χοτζάκογλου 2008, 144-45. Ενδεικτικά, εικόνες του Χριστού με την επωνυμία «Ο Παντοκράτωρ» στην Κύπρο υπάρχουν στο ναό των Αγίων

μετωπικός να πατεί σε μαξιλάρι. Ευλογεί με το δεξιό χέρι και με το αριστερό κρατεί ανοικτό ενεπίγραφο ευαγγέλιο: *ΟCTIC ΘΕ'Λ/ΕΙ ΟΠΙCΩ/ ΜΟΥ ΑΚΟΛ/ΟΥΘΕΙΝ Α/ΠΑΡΝΗCΑC/ΘΩ ΕΑΥΤ(Ω)- ΚΑ'Ι ΑΡΑΤΩ Τ'ΟΝ CΤΑΥΡ'ΟΝ/ Α ΥΤΟΥ ΚΑ'Ι/ ΑΚΟΛΟΥΘ/Ε'ΤΤΩ ΜΟΙ/ ΟC ΓΑΡ ΑΝ ΘΕ'ΛΗ* (Μάρκ. 8, 34-35). Μαρμάρινος θρόνος εικονίζεται σε τρίπτυχο, ίσως από το Βυζάντιο ή τη Βενετία, του πρώτου μισού του 14^{ου} αι.¹⁰⁴², σε εικόνες με ένθρονη Βρεφοκρατούσα από την Πάτμο του β' μισού του 15^{ου} αι.¹⁰⁴³ και από τη Συλλογή Βελιμέζη των αρχών του 16^{ου} αι.¹⁰⁴⁴.

Στα ερεισίνωτα του γλυπτού μαρμάρινου θρόνου γονατίζουν οι χρυσόπτεροι Αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ (το άνω μέρος τους σώματός του έχει καταστραφεί). Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ παριστάνεται ως διάκονος να φορεί λευκό στιχάριο και ερυθρό οράριο, σταυροειδώς περασμένο στο σώμα του. Ο Μιχαήλ κρατεί τη λόγχη και το σπόγγο, σύμβολα του Θείου Πάθους¹⁰⁴⁵. Διακονικά άμφια φορούσε και ο ημικατεστραμμένος Γαβριήλ.

Στην κάτω δεξιά γωνία εικονίζεται ο δωρητής της εικόνας Παύλος Δαμασκηνός γονυπετής με τα χέρια σε θέση προσευχής, με φθορές στο κάτω μέρος. Τον δωρητή συνοδεύει το οικοσήμω του που φέρει χρυσό σταυρό και τα αρχικά γράμματα σε χρυσό του ονόματος με λατινικούς χαρακτήρες: PA D¹⁰⁴⁶. Κάτω από το οικοσήμο αναγράφεται η αφιερωματική επιγραφή ως εξής: *ΔΕΗΣΙC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ/ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΠΑΥΛΟΥ ΔΑ/ΜΑΣΚΗΝΟΥ ΑΦΠΑ Χ(ΡΙCΤΟ)Υ*¹⁰⁴⁷.

Βαρνάβα και Ιλαρίωνος στην Περιστερώνα του β' μισού του 15^{ου} αιώνα, και στο ναό του Αγίου Θεοδώρου στη Λεμίθου του τέλους του 15ου αιώνα, βλ. Χρ. Χατζηχριστοδούλου, Κ. Παπαϊωακείμ, «Φορητές εικόνες στην Ιερά Μητρόπολη Μόρφου (12^{ος}-19^{ος} αιώνα)» στο *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου* 2000, 142, εικ. 28, 29 και στο εκκλησιαστικό Μουσείο Κοιλανίου του 16^{ου} αιώνα, βλ. Sophocleous 2006, 397, εικ. 91, καθώς και εκτός νησιού, λ.χ. Μπορμπουδάκης 1993, εικ. 170, εικόνα Χριστού των αρχών του 15^{ου} αιώνα στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, εικ. 170, ο ίδιος, εικ. 71, εικόνα Χριστού του 16^{ου} αιώνα στην Πινακοθήκη Τρετιακώφ, βλ. Βοκοτόπουλος 1991, εικ. 21, εικόνα Χριστού του 16^{ου} αιώνα στο μητροπολιτικό Μέγαρο Κερκύρας, Ε. Ν. Τσιγαρίδας, «Φορητή εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος στο Βυζαντινό Μουσείο καστοριάς», *ΔΧΑΕ* 26 (2005), 111-116.

¹⁰⁴² *Byzantium* 1994, 206-207 (R. Cormack, M. Vassilaki)

¹⁰⁴³ Χατζηδάκη 1997, εικ. 55.

¹⁰⁴⁴ Ό.π., αρ. 11.

¹⁰⁴⁵ Για την πρωιμότερη απεικόνιση της Παναγίας του Πάθους βλ. Stylianiou 1985, 160. Πρβλ επίσης: Μπαλτογιάννη 1994, πίν. 89, 90, 91, 92, όπου σε Κρητικές εικόνες της Παναγίας από τη συλλογή της άλλοτε βασίλισσας Φρειδερίκης του 15^{ου} αιώνα, Μπορμπουδάκης 1993, αρ. 40, εικόνα γύρω στα 1500 στο Ρωσικό Μουσείο Πετρούπολεως και από το Μουσείο Ζακύνθου των αρχών του 16^{ου} αιώνα εικονίζονται οι άγγελοι με τα σύμβολα του Πάθους καθώς και στο *Sinai* 1990, αρ. 87, εικόνα του 1579.

¹⁰⁴⁶ Sophocleous 2006, 296, fig. 1. Το σχέδιο του οικοσήμου που παρατίθεται δεν ανταποκρίνεται με αυτό που είναι στην εικόνα. Η Frida Sergidou αντί του λατινικού γράμματος D που αναγράφεται σχεδιάζει το ελληνικό γράμμα Π. Ο θυρεός επιστέφεται με κρινάνθεμο, το οποίο δεν εικονίζεται στο σχέδιο.

¹⁰⁴⁷ Ό.π., 203.

Ο δωρητής είναι στραμμένος προς τα δεξιά, εντελώς προφίλ, φέρει μυτερό κοντό γένι και καστανά κοντά μαλλιά που κτενίζονται προς τα πίσω και πίσω από το αυτιά. Φορεί πολυτελές μαύρο ένδυμα (δύο τεμάχια) με στενά μανίκια, διακοσμημένο με σειρές ερυθρών ομόκεντρων κύκλων που εναλλάσσονται με σειρές αστερόμορφων μοτίβων¹⁰⁴⁸. Το κάτω μέρος του σώματος του δωρητή έχει καταστραφεί.

Ο συνδυασμός ελληνικών και δυτικών στοιχείων, δηλαδή η ελληνική καταγωγή από τη μια και η υιοθεσία του οικοσήμου με τα λατινικά αρχικά γράμματα του ονόματός του από την άλλη, που σημειώνεται σε σχέση με τον δωρητή, παρατηρείται επίσης στην εικονογραφία και στην τεχνοτροπία. Η επιλογή του Χριστού Παντοκράτορα ένθρονου, με τις ελληνικές επιγραφές στον ονομαστικό τίτλο, στο ευαγγελικό κείμενο και στην αφιερωματική επιγραφή συνυπάρχει με δυτικά στοιχεία όπως το δυτικής προέλευσης διακοσμημένο χιτώνα του Χριστού, το μαρμάρινο θρόνο, κυρίως δε με τη φυσιοκρατικά αποδομένη μορφή και τη δυτική ενδυμασία του δωρητή.

Παναγία Βρεφοκρατούσα, άγιοι και δωρητές (Περί το 1581)
A/A 4

Η σημαντική εικόνα της Παναγίας Βρεφοκρατούσας, ένθρονης, μεταξύ των αγίων Νικολάου και Γεωργίου φυλασσόταν αρχικά στον κατεχόμενο ναό του Αγίου Γεωργίου Βατιλής (επαρχ. Αμμοχώστου). Σήμερα εκτίθεται στο Βυζαντινό Μουσείο του Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' στη Λευκωσία. Η Παναγία εικονίζεται ένθρονη να κρατεί τον Χριστό, ο οποίος ευλογεί και με τα δύο χέρια του, όπως σε τοιχογραφία των τελευταίων δεκαετιών του 12^{ου} αι. από τους Αγίους Αναργύρους Καστοριάς¹⁰⁴⁹. Ψηλά πάνω εικονίζονται οι αρχάγγελοι Μιχαήλ (ημικατεστραμμένος) και Γαβριήλ. Την Παναγία πλαισιώνουν όρθιοι οι άγιοι Νικόλαος (αριστερά) και Γεώργιος (δεξιά)¹⁰⁵⁰. Τα θεία πρόσωπα αποδίδονται κατά βυζαντινό, ενώ οι δωρητές κατά δυτικό τρόπο¹⁰⁵¹.

Όπως φάνηκε σε πρόσφατες εργασίες συντήρησης, σε δεύτερη φάση ζωγραφίστηκαν στο κάτω μέρος της εικόνας τα πορτραίτα των δωρητών. Ο

¹⁰⁴⁸ Για παρόμοια βενετσιάνικα υφάσματα που έχουν σωθεί βλ. *Κύπρος πετράδι στο στέμμα της Βενετίας* 2003, 144.

¹⁰⁴⁹ Panayotidi 2004, 159.

¹⁰⁵⁰ Εκτενέστερη περιγραφή βλ. στο κεφάλαιο ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ, A/A 4.

¹⁰⁵¹ Τριανταφυλλόπουλος 2001, 624-625.

ζωγράφος της δεύτερης φάσης κάλυψε με χρώμα το κάτω τμήμα των αγίων για να δημιουργήσει βάθος για τους έξι δωρητές. Αριστερά εικονίζεται ο πρωτοπαπάς Γεώργιος¹⁰⁵² από τη Βατιλή, πίσω από αυτόν η σύζυγός του Αχελού, «η κηρά Χελού, η πρωτοπαπαδιά Βατηλός»¹⁰⁵³ και μπροστά του ο υιός τους Αλοΐζιος (ή Αλοΐσιος¹⁰⁵⁴), που μαζί με τον ξάδελφό του Γεώργιο αριστερά φαίνονται να κρατούν ανοικτό βιβλίο ή ειλητάριο, που προστέθηκε αργότερα. Πίσω από τον Γεώργιο εικονίζεται ο πατέρας του Φραγκίσκος, με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος¹⁰⁵⁵ και πίσω η σύζυγός του Φλουρέντζα¹⁰⁵⁶. Η Αχελού παριστάνεται σε κάπως προχωρημένη ηλικία. Ο Φραγκίσκος εικονίζεται ως ώριμος άνδρας και η σύζυγός του σε νεαρή ηλικία. Τα αγόρια είναι αγένεια σε σχέση τους πατέρες τους. Τα μαλλιά του Φραγκίσκου και των παιδιών είναι κοντά και κτενισμένα προς τα πίσω. Με όμοια κόμμωση παριστάνεται και ο δωρητής εικόνας των μέσων του 16^{ου} αι. από το Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας¹⁰⁵⁷.

Από τα ενδύματα των δωρητριών φαίνονται τα λευκά υποκάμισά τους και το γελέκο της Αχελούς. Οι κοσμικοί αφιερωτές φορούν λευκά υποκάμισα με μεγάλο γιακά. Καλύτερα φαίνεται η ενδυμασία του Φραγκίσκου: λευκό υποκάμισο με μακριά στενά μανίκια, κόκκινο αντερί, όπως του πρωτοπαπά Γεωργίου, οποίος φορεί επιπλέον και μανδύα. Ο γιακάς του υποκαμίσου βγαίνει πάνω από το μανδύα. Παρόμοια ενδυμασία φορεί και ο ευγενής σε πίνακα του Βερονέζε στις αρχές της δεκαετίας του 1560¹⁰⁵⁸, ο Giovanni Paolo σε προσωπογραφία του Γιάκοπο Τιντορέττο του 1561¹⁰⁵⁹.

Ο Παπαγεωργίου, παρόλο που αναφέρει ότι το βιβλίο ζωγραφίστηκε μετά το θάνατο του Αλοΐζου, δεν προσδιορίζει το έτος του θανάτου του, αφού δεν σώθηκε στη συνοδευτική επιγραφή¹⁰⁶⁰. Σύμφωνα με την επιγραφή, η Φλουρέντζα

¹⁰⁵² Για την περιγραφή του κληρικού δωρητή βλ. ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ Α/Α 4.

¹⁰⁵³ Τσιρπανλής 2006, 51, υποσ. 2.

¹⁰⁵⁴ Ό.π., 51.

¹⁰⁵⁵ Για δωρητές που έχουν σταυρωμένα τα χέρια τους, βλ. Δ. Πάλλας, «Εικόνα του Αγίου Ευσταθίου στη Σαλαμίνα», στο *Χαριστήριον εις Α. Ορλάνδον*, τόμος Γ', Αθήναι 1966, 328-69, ιδίως 350 (κατά ισλαμική επίδραση νομίζει), Ρηγόπουλος 1979, 223, υποσ. 6. Νεκρικό πορτραίτο γυναίκας με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος απεικονίζεται σε τοιχογραφία του 14^{ου} /15^{ου} αιώνα στο ναό του Αγίου Φανουρίου στη Ρόδο, βλ. Χριστοφοράκη 2000, 456. Επίσης, σε εικόνα από το ναό της Παναγίας Χρυσαινωτίσσης στη Λευκωσία του έτους 1356, βλ. Παπαγεωργίου 1991, εικ. 39.

¹⁰⁵⁶ *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος* 1997, 236-237 (Α. Παπαγεωργίου). Κατά την επιζωγράφισή της από ζωγράφο της Σχολής του Ιωάννου Κορνάρου, η δωρήτρια πίσω από τον Φραγκίσκο έγινε άνδρας με αποτέλεσμα να εκληφθεί ως ο δεύτερος υιός του Φραγκίσκου, βλ. Κ. Γερασίμου, «Εμμανουήλ Τζαφουνρνάρης. Το οικογενειακό του περιβάλλον μέσα από την εικόνα της Βατιλής», *ΚΣ ΟΑ'* (υπό έκδοση).

¹⁰⁵⁷ Τσελέντη-Παπαδοπούλου 2002, πίν. 6.

¹⁰⁵⁸ *Ο Γκρέκο στην Ιταλία* 1995, 222-223.

¹⁰⁵⁹ Ό.π., 250, εικ. 4.

¹⁰⁶⁰ Ο Αλοΐζιος όταν πέθανε τάφηκε στο ναό των Αγίων Ομολογητών έξω από τη Λευκωσία.

πέθανε το 1582, άρα αυτό είναι το *terminus ante* για την απεικόνιση των πορτραίτων. Γνωρίζουμε επίσης ότι τον Οκτώβριο του 1625 η Αχελού κατοικούσε στην Κύπρο και είχε βαπτίσει στην Αγία Νάπα τον Ιερώνυμο¹⁰⁶¹, γιο του Ματθαίου Κιγάλα. Η Αχελού με την άφιξή της στην Κύπρο πιθανό να έφερε μαζί της και την εικόνα με τα πορτραίτα των συγγενών της ως οικογενειακό κειμήλιο και να μην είχε σταλεί από τον Πρωτοπαπά Γεώργιο από τη Βενετία προηγουμένως, όπως εικαζόταν ως τώρα¹⁰⁶².

Παναγία Οδηγήτρια με δωρήτρια (Τέλη 16^{ου}-αρχές 17^{ου} αι.)
A/A 7

Η θεωρούμενη ως θαυματουργή εικόνα της Παναγίας Νεροφορούσας¹⁰⁶³ βρίσκεται σήμερα στο ομώνυμο κοιμητηριακό παρεκκλήσιο της κοινότητας Παρεκκλησιάς (επαρχ. Λεμεσού). Στην εικόνα με το αυτόξυλο πλαίσιο, η Θεοτόκος εμφανίζεται στον τύπο της Οδηγήτριας¹⁰⁶⁴ (επιγραφή: ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ Η ΟΔΗΓΗΤΡΙΑ) να φορεί χρυσοποίκιλτα πολυτελή ενδύματα, όπως αυτά που παρουσιάζονται σε εικόνες της εποχής της Ενετοκρατίας στην Κύπρο¹⁰⁶⁵.

Ο Χριστός εικονίζεται μετωπικός με απλωμένο το δεξιό χέρι να ευλογεί και με το αριστερό κρατεί ανοιγμένο μικρών διαστάσεων ευαγγέλιο με την επιγραφή: ΠΝ(ΕΥΜ)Α Κ(ΥΡΙΟ)Υ/ ΕΠ' ΕΜΕ Ο Ψ Η' ΝΕΚ/ΕΝ ΄ΕΧ/ΡΙΣ/Ε/ ΜΕ ΕΥΑ/ΓΓΕΛΙΣ/ΑΣ/ ΤΟΥΣ ΣΙΝ/ΤΕΤΡΙ (Ησ. 61, 1, Λουκ. 4, 18).

Οι φωτοστέφανοι της Θεοτόκου και του Χριστού είναι ανάγλυφοι διακοσμημένοι με φυτικά μοτίβα. Στο σταυροφόρο φωτοστέφανο του Χριστού αναγράφεται η αποκαλυπτική λέξη: Ο Ω[N]¹⁰⁶⁶.

Στην κάτω αριστερή γωνιά της εικόνας παριστάνεται η δωρήτρια σε μικρότερη κλίμακα, γυρισμένη προς τα δεξιά, γονυπετής και δεόμενη. Στη συνοδευτική επιγραφή δεν σώθηκε το όνομα της δωρήτριας: ΔΕΗCIC ΤΗΣ

¹⁰⁶¹ Λήμμα «Ιλαρίων Κιγάλας», *MKE* 6, 86-88. Πρόκειται για τον Ιλαρίωνα τον μετέπειτα αρχιεπίσκοπο Κύπρου (1674-1678).

¹⁰⁶² Λήμμα «Αμμόχωστος», *MKE* 2, 96, Ηλιάδης 2007, 410, Τρινταφυλλόπουλος 2002, 328, υποσ. 51.

¹⁰⁶³ Σύμφωνα με τη λαϊκή πίστη η Παναγία φέρνει τα νερά, δηλαδή τη βροχή. Με την επωνυμία Νεροφορούσα αναφέρεται εικόνα της Οδηγήτριας (16^{ος} αιώνα) και στο χωριό Πεντάκωμο, κοντά στην Παρεκκλησιά.

¹⁰⁶⁴ Sophocleous 1990, vol. II, 22-24, vol.III, pl.137, Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1993, πιν. XV. 1: Αναφέρει ότι η δωρήτρια απεικονίζεται στην εικόνα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, αντί της Παναγίας.

¹⁰⁶⁵ Rice 1937, σποράδην.

¹⁰⁶⁶ Η έναρθρη λέξη Ο ΩΝ αναγράφεται και σε εικόνες προγενέστερες της εξεταζόμενης, βλ. Παλαγεωργίου 1991, 120-124, εικόνες από την Καλογραία, τη Λευκωσία, τη Χάρκεια, την Έμπα και την Τσάδα, όλες του 16^{ου} αιώνα.

ΔΟΥΛΗΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ [...]. Φορεί λευκή φούστα, λευκό πουκάμισο και ζακέτα (σάρκα¹⁰⁶⁷), που κλείνει με κορδόνια μπροστά στο στήθος. Παρόμοιο φόρεμα που κλείνει με κορδόνια φορούν οι δωρήτριες σε εικόνα του Χριστού του 1549 από τη Μαλούντα¹⁰⁶⁸. Στο κεφάλι φορεί λευκό μαντίλι, το οποίο καλύπτει και το λαιμό¹⁰⁶⁹. Η εικόνα πρέπει να αποδοθεί στον ίδιο ζωγράφο που ζωγράφισε την εικόνα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ¹⁰⁷⁰ στον ομώνυμο ναό του ίδιου χωριού. Πιθανώς οι δύο εικόνες να προέρχονται από το ίδιο τέμπλο.

Παναγία Οδηγήτρια με αγίους και σκηνές θεραπείας (Αρχές 17^{ου} αι.)
A/A 8

Στην αμφιπρόσωπη αναθηματική εικόνα (*ex voto*) από το ναό της Παναγίας στην Κλήρου (επαρχ. Λευκωσίας) παριστάνονται και στις δύο πλευρές όμοια θέματα. Περιμετρικά η εικόνα έφερε πλαίσιο το οποίο έχει αφαιρεθεί.

Α. Στην καλύτερα διατηρημένη όψη, επάνω σε χρυσό και πράσινο βάθος, η Θεοτόκος εικονίζεται σε προτομή στον τύπο της Οδηγήτριας (επιγραφή, [ΜΗΤΗΡ] Θ(ΕΟ)Υ). Η Θεοτόκος φορεί κυανό χιτώνα και κόκκινο μαφόριο. Με το αριστερό κρατεί τον καθήμενο στην αγκαλιά της Χριστό.

Ο Χριστός (επιγραφή, Ι(ΗCOY)C Χ(ΡΙCΤO)C) κάθεται στην αριστερή της αγκάλη. Φορεί κυανό χιτώνα με κόκκινο σημείο και κόκκινο μάτιο. Η παρυφή της λαιμόκοψης κοσμεύεται με μαργαριτάρια. Με το δεξιό χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατεί κλειστό ειλητάριο.

Η Θεοτόκος πλαισιώνεται από τις ολόσωμες μορφές των αγίων Αναργύρων Κοσμά και Δαμιανού (επιγραφές, Ο ΑΓΙΟΣ – ΚΟCΜΑC, Ο ΑΓΙΟΣ – ΔΑΜΙΑ[ΝΟC])¹⁰⁷¹. Οι άγιοι φορούν χιτώνες με μακριά μανίκια και μαργαριτοκόσμητη παρυφή, ένα πιο κοντό ένδυμα με κοντά μανίκια και μανδύα. Στα πόδια φορούν κλειστά υποδήματα. Με το δεξιό χέρι κρατούν σταυρόσχημες λαβίδες και με το αριστερό κιβωτίδια με πολύχρωμα φάρμακα. Οι φωτοστέφανοι

¹⁰⁶⁷ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 284.

¹⁰⁶⁸ Sofocleous 1996, fig. 35.

¹⁰⁶⁹ Ο ίδιος 2006, 211, 448, fig. 140.

¹⁰⁷⁰ Ο ίδιος 1994, 107, no 62.

¹⁰⁷¹ Για την τιμή των αγίων Αναργύρων στην Κωνσταντινούπολη, βλ. A. Kutler, N. Patterson Ševčenko, Λήμμα "Cosmas and Damianos", *ODB* 2, 1151, C. Mango, "On the Cult of Saints Cosmas and Damian at Constantinople", στο Λ. Μπρατζιώτη (εκδ. επιμ.), *Θυμίαμα στη μνήμη της Δασκαρίνας Μπούρα*, τόμος I, Κείμενα, Αθήνα 1994, 189 εξ., γενικά στο Λήμμα «Ανάργυροι, Άγιοι», *ΘΗΕ* 2, 546 εξ. και για την εικονογραφία τους, βλ. Σωτηρίου 1956, εικ. 84 (η εικόνα χρονολογήθηκε γύρω στο 1100), 85 (η εικόνα χρονολογήθηκε στον 11^ο αιώνα), Γούναρης 1999, 58-60, 174, εικ. 10, *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου 2000*, αρ. 9 (Κ. Γερασίμου), Παϊσίδου 2002, 93.

των ιερών μορφών είναι ανάγλυφοι. Σε δίζωνη εικόνα του 14^{ου} αιώνα από τη Μονή Βλατάδων στη Θεσσαλονίκη, εικονίζεται η Παναγία Οδηγήτρια σε προτομή να πλαισιώνεται από τον Αρχάγγελο Μιχαήλ και τον Ιωάννη τον Πρόδρομο¹⁰⁷².

Χαμηλότερα παριστάνονται δύο σκηνές θεραπείας ασθενών. Αριστερά εικονίζεται καθισμένος σε ξύλινη πολυθρόνα με ραβδωτά, καμπυλωτά πλαινά λαϊκός με τα χέρια ακουμπισμένα στα ερεισίνωτα. Ο νεαρός άνδρας φορεί υποκάμισο, κόκκινο μακρυμάνικο ένδυμα και ένα κοντομάνικο που φτάνει ως τους μηρούς. Στα πόδια φορεί κόκκινα υποδήματα. Μπροστά του εικονίζεται όρθιος γενειοφόρος άνδρας, προφανώς ο γιατρός, ο οποίος φορεί υποκάμισο, ποδήρες μαύρο ένδυμα και στα πόδια μαύρες μπότες. Στην κεφαλή φορεί μαύρο καπέλο. Με το αριστερό κρατεί μαντήλι με αίματα και το γερμένο προς τα κάτω κεφάλι του ασθενούς και με το δεξιό ιατρικό εργαλείο, το οποίο αγγίζει στο πρόσωπο (δεν σώζεται σε καλή κατάσταση διατήρησης), πιθανώς στον οφθαλμό. Αν η υπόθεση είναι σωστή, ο γιατρός είναι οφθαλμίατρος. Πίσω από τον γιατρό εικονίζεται μικρόσωμη μορφή νεαρού αγένειου με κοντά μαλλιά, ο οποίος φορεί υποκάμισο με μακριά μανίκια και κόκκινο ένδυμα με μακριά επίσης μανίκια που το μήκος φθάνει μέχρι τους μηρούς. Στα πόδια φορεί κόκκινο εφαρμοστό *βρακίον* και κόκκινες μπότες. Στη μέση φορεί μαύρη ζώνη και άσπρο μαντήλι. Στα υψωμένα χέρια του κρατεί κούπα. Πρόκειται μάλλον για το βοηθό του γιατρού.

Δεξιά παριστάνεται και πάλι ένας ακόμη γιατρός με το βοηθό του, που είναι λίγο πιο ψηλός από το βοηθό του άλλου γιατρού. Τόσο ο γιατρός, όσο και ο βοηθός είναι ντυμένοι, όπως και οι προηγούμενοι. Ο γιατρός κρατεί και με τα δύο χέρια ιατρικά εργαλεία και καθαρίζει πιθανώς τις δύο μεγάλες πληγές της ημίγυμνης γυναικείας μορφής, που εικονίζεται καθισμένη στα δεξιά του. Πρόκειται για νεαρή γυναίκα με ξανθά μαλλιά. Η πλάτη και η κεφαλή της σαν να βρίσκονται σε λευκό νάρθηκα. Με το δεξιό της χέρι κρατεί ανασηκωμένο το πόδι της προς τον γιατρό.

Β. Στην άλλη όψη επαναλαμβάνεται η απεικόνιση της όψης Α με μικρές διαφορές. Η ζωγραφική επιφάνεια έχει υποστεί εκτεταμένη φθορά. Η Θεοτόκος σώζεται σε καλή κατάσταση, ενώ έχει καταστραφεί το κεφάλι του Χριστού και οι επιγραφές. Οι άγιοι παρόλο που δεν σώθηκαν οι επιγραφές, εικονογραφικά ταυτίζονται με τους προηγούμενους και φορούν τα ίδια ακριβώς ρούχα. Ο ζωγράφος της όψης αυτής, που ίσως ήταν η αρχική, φαίνεται καλύτερος από τον προηγούμενο.

¹⁰⁷² *Byzantine Art* 1964, 199.

Αριστερά ο γιατρός εικονίζεται σκυμμένος πάνω στον ασθενή σε αντίθεση με την όψη Α. Η μορφή του ασθενούς δεν σώθηκε, εκτός από τμήμα του λαιμού και των ενδυμάτων. Δεξιά η μορφή του γιατρού διατηρείται σχετικά καλά, αλλά η μορφή της άρρωστης γυναίκας να δίνει την εντύπωση να έχει εξαλειφθεί εσκεμμένα, πιθανώς να ενοχλούσε η γύμνια της. Είναι πιθανόν η παράσταση να επαναλήφθηκε στην πίσω, (σήμερα καλύτερα διατηρημένη όψη), μετά από φθορά της πρόσθιας όψης. Άλλα παραδείγματα με το ίδιο θέμα και στις δύο πλευρές υπάρχει στο παράδειγμα A/A 27, στην αδημοσίευτη λατρευτική εικόνα της Παναγίας Χρυσοσπηλιώτισσας στη Δευτερά (επαρχ. Λευκωσίας) και στην αδημοσίευτη εικόνα του αγίου Δημητρίου στη Φλάσου (επαρχ. Λευκωσίας). Παρόμοιες σκηνές θεραπείας απεικονίζονται σε δυτικής προέλευσης τρίπτυχο του 1586 που παρήγγειλε κάποιος Andreas von Ettling¹⁰⁷³.

Όσον αφορά την προέλευση της εικόνας, πρόκειται μάλλον για εισηγμένο έργο στην Κύπρο, με τη χαρακτηριστική «διπλεπίπεδη» εικονογραφία: άνω λατρευτική εικόνα, κάτω πίνακας¹⁰⁷⁴.

Για την ερμηνεία των σκηνών θα μπορούσε να λεχθεί, ότι αυτή παριστάνει τη θεραπεία δύο σοβαρά ασθενών με τη μεσολάβηση των αγίων Αναργύρων και τη βοήθεια της εικονιζόμενης Οδηγήτριας¹⁰⁷⁵. Η μεγάλη πληγή στο πόδι της γυναίκας παραπέμπει σε πανωλόβλητους¹⁰⁷⁶ και συγκεκριμένα στον δυτικό άγιο Ρόκκο, που φέρει πληγή από πανώλη στο πόδι του, λ.χ. σε δύο εικόνες του 17^{ου} αιώνα από την Κύπρο¹⁰⁷⁷ και του μία του 18^{ου} αιώνα από τα Κύθηρα¹⁰⁷⁸.

Η εικόνα δεν μπορεί να αποδοθεί σε κυπριακό εργαστήριο και φαίνεται ότι εισήχθη στην Κύπρο. Οι ελληνικές επιγραφές, η προτίμηση των παραγγελιοδοτών για απεικόνιση της Θεοτόκου Οδηγήτριας και των αγίων Αναργύρων, σε αντίθεση με τις δυτικής προέλευσης σκηνές, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η εικόνα παραγγέλθηκε σε δυτικό εργαστήριο από ορθοδόξους.

¹⁰⁷³ Kriss-Rettenbeck 1972, 48-40.

¹⁰⁷⁴ Για διπλεπίπεδες εικόνες βλ. Τριανταφυλλόπουλος 2001, 624-625, Ο ίδιος 2002, 326-327, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁰⁷⁵ Στις λαϊκές παραδόσεις η Παναγία εμφανίζεται να διώχνει φοβερές αρρώστιες, όπως την πανώλη και τη χολέρα, βλ. Κ. Χατζηγιάννου, *Λαογραφικά Κύπρου. Δημοτικά Τραγούδια, παροιμίες, Μύθοι, παραμύθια, παραδόσεις, δεισιδαιμονίες και προλήψεις, ανιγμάτα, ξόρκια, λεξιλόγιο*, Λευκωσία 2^η 1997, 134.

¹⁰⁷⁶ Για την επιδημία πανώλης βλ. Ασδραχάς 1979, 296, *Venezia e la peste*, Venezia 2^η 1980 (Πρόκειται για κατάλογο έκθεσης που γνωρίζω από έμμεση μνεία), Κ. Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης*, 14^{ος}-19^{ος} αι., Ηράκλειο 1995, F. Rouqueville, *Η πανώλη τύπου orientalis*, Αθήνα 2005 (δεν τα έχω δει).

¹⁰⁷⁷ Στ. Περδίκης, «Εικόνες του Καθολικού Αγίου Ρόκκου στην Κύπρο» στο *Ε' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου, 3-5 Οκτωβρίου 2003, Κέρκυρα, Εισηγήσεις – Περιλήψεις*, Κέρκυρα 2005, 271-272.

¹⁰⁷⁸ Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Σχόλια σε μία εικόνα από ναό του Κάστρου της Χώρας Κυθήρων», *Δέκατο τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 1993, 5.

Στη λατρευτική εικόνα του αγίου Αντωνίου (επιγραφή, [Ο ΑΓΙΟΣ] ΑΝΤΩΝΙΟΣ) του ομώνυμου ναού της Λευκωσίας, ο άγιος παριστάνεται ολόσωμος και μετωπικός με μοναχικά ενδύματα, ράβδο δίκην δικανικίου στο δεξιό χέρι και ενεπίγραφο ειλητάριο στο αριστερό: *ΟΥΚΕΤΙ ΦΩΒ/ΟΥΜΑΙ ΤΟΝ Θ(ΕΟ)Ν/ ΑΛΛΑ ΑΓΑΠΩ/ ΑΥΤΟΝ*¹⁰⁷⁹. Με όμοιο τρόπο απεικονίζεται ο ίδιος άγιος σε εικόνα του 14^{ου} αι. από την Κέρκυρα¹⁰⁸⁰. Το κείμενο του ειληταρίου του αγίου Αντωνίου παρουσιάζεται και σε εικόνα του τέλους του 16^{ου} αιώνα με τον ίδιο άγιο στο Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας¹⁰⁸¹.

Κάτω αριστερά παριστάνεται σε πολύ μικρή κλίμακα και κακή κατάσταση διατήρησης λαϊκός δωρητής με δυτική ενδυμασία σε στάση προσευχής, στραμμένος προς τον άγιο¹⁰⁸².

Την εικόνα υπογράφει και χρονολογεί (η χρονολογία είναι πολύ φθαρμένη, ίσως 1604) στην πίσω πλευρά, ο ζωγράφος Λούτζιος¹⁰⁸³, ο οποίος ζωγράφισε τη λατρευτική εικόνα της Μονής Κουτζοβένδη με τον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο, στις 10 Νοεμβρίου 1589¹⁰⁸⁴. Η επιγραφή έχει ως εξής: *ΧΕΙΡ ΛΟΥΤΖΙΟΥ ΥΚΟΝΟΓΡΑΦΟΥ/ ΗΣΤΩΡΙΘΙ ΑΧΓ Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ*.

Η αγία Αικατερίνη¹⁰⁸⁵ εικονίζεται ολόσωμη και μετωπική να κρατεί με το αριστερό χέρι τον τροχό του μαρτυρίου της, κλάδο φοίνικος και με το δεξιό

¹⁰⁷⁹ Για την εικονογραφία του αγίου Αντωνίου βλ. *Ερμηνεία*, 292, Γούναρης 1999, 76, 77, 87, 145, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

¹⁰⁸⁰ Βοκοτόπουλος 1990, εικ. 66.

¹⁰⁸¹ Τσελέντη-Παπαδοπούλου 2002, πίν. 44, αριθ. κατ. 97.

¹⁰⁸² Παπαγεωργίου 1991, 98, εικ. 60.

¹⁰⁸³ Η πληροφορία μου δόθηκε από τον Ι. Ηλιάδη. Για τον ζωγράφο Λούτζιο βλ. Λήμμα «Λούτζιος ζωγράφος», *ΜΚΕ* 9, 217 (Α. Παπαγεωργίου), Ι. Ηλιάδης, 2007, 412, Ο ίδιος «Ο ζωγράφος Λούτζιος Εικονογράφος», στο Χ. Χοτζάκογλου 2008, 107.

¹⁰⁸⁴ Τσικνόπουλλος 1959, 144.

¹⁰⁸⁵ Για τον βίο και την εικονογραφία της αγίας Αικατερίνης ενδεικτικά βλ. Α. Kutler, Ν. Ρ. Ševčenko, Λήμμα «Catherine of Alexandria», Ρ. Assion, Λήμμα «Katharina von Alexandrien», *LCI* 7, 301 ελ. *ΟΔΒ* 1, 392-393, Χρ. Μπαλτογιάννη, «Εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου με σκηνές από το βίο της αγίας Αικατερίνας», *ΔΧΑΕ* 11 (1982-83) 77 εξ., Stylianos 1985, 86, 95, *Sinai* 1990, 173, 221, 227, 243, 246-8, 252, Μπορμπουδάκης 1993, αρ. 54, αρ. 195, αρ. 215. Για την ιδιαίτερη λατρεία της στην Κύπρο βλ. Μ. Εμμανουήλ, «Τοιχογραφίες νάρθηκα Μουτουλλά», *ΚΣ* 61 (1997),

σταυρό, όπως στην εικόνα του έτους 1387 από τη μονή του Σινά¹⁰⁸⁶ και του 17^{ου} αι. από το Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών¹⁰⁸⁷. Φορεί αυτοκρατορικά ενδύματα, όπως σε εικόνα του 13^{ου} αιώνα από το Σινά¹⁰⁸⁸.

Κάτω αριστερά εικονίζονται οι δύο δωρήτριες της εικόνας, γονυπετείς. Η αναθηματική επιγραφή είναι ημικατεστραμμένη: [ΔΕ]ΕΙΧΗC [...]ΟΥ/ [...] ΑΜΗ'Ν. Στη μία δωρήτρια την πιο νέα σε ηλικία διασώθηκε το όνομά της που είναι: ΜΑΡΙ' [Α].

Η μεγαλύτερη σε ηλικία δωρήτρια στα δεξιά, έχει την κεφαλή σε πλάγια θέση. Φορεί ποδήρες μελανό ένδυμα με στενά μανίκια, καφέ χρώματος ζακέτα και γύρω από το λαιμό άλλο μελανό ένδυμα που καλύπτει το στήθος και τους ώμους. Στο κεφάλι φορεί κεκρύφαλο και μαύρο εφαρμοστό μαντίλι. Τα χέρια της είναι υψωμένα σε δέηση και από το δεξιό χέρι κρέμεται ροζάριο με μαύρες χάντρες που έχουν λευκές στιγμές. Η δυτικής προέλευσης ενδυμασία της παρουσιάζει ομοιότητες με εκείνη της Πεπάνης στο ναό του Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι στην Πλατανιστάσα (1494), κυρίως στον τρόπο κάλυψης του λαιμού και της κεφαλής και στα σκούρα χρώματα¹⁰⁸⁹. Επίσης και η Πεπάνη υψώνει τα χέρια σε δέηση.

Κατά παρόμοιο τρόπο είναι ντυμένη και η Μαρία που εικονίζεται σε μικρότερη κλίμακα εμπρός από την ηλικιωμένη δωρήτρια. Η διαφορά σε σχέση με τα ενδύματα της ηλικιωμένης έγκειται μόνο στο διαφορετικό χρωματισμό των ενδυμάτων που φορεί. Το ποδήρες φόρεμα με τα στενά μανίκια είναι ερυθρό, η ζακέτα της είναι γαλάζια, όπως η επένδυση του μανδύα της αγίας Αικατερίνης, και το κάλυμμα της κεφαλής είναι λευκό. Υψώνει και αυτή τα χέρια σε δέηση και από το δεξιό κρέμεται μικρό ροζάριο με λευκές χάντρες. Ίσως να πρόκειται για παιδί και μητέρα.

192, Τριανταφυλλόπουλος 2002 α, 257 εξ., ιδίως υποσ. 11, 262 εξ., 271, εικ. 70, 71, *Byzantium* 2004, 485, αρ. 296.

¹⁰⁸⁶ *Sinai* 1990, 200, αρ. 73.

¹⁰⁸⁷ Μπαλτογιάννη 1994, πίν. 153, 155 α.

¹⁰⁸⁸ *Byzantium* 2004, 341-42, αρ. 201.

¹⁰⁸⁹ Sofocleous 1997, fig. 28.

Η λατρευτική αμφιπρόσωπη εικόνα της Παναγίας από το ναό της Παναγίας Ελεούσης στην Κοράκου (επαρχ. Λευκωσίας) εικονίζει την Θεοτόκο στον τύπο της Οδηγήτριας με την προσωνυμία η *Ελεούσα*¹⁰⁹⁰. Τη συνοδεύουν δύο σεβίζοντες άγγελοι, ένα εξαπτέρυγο με ερυθρά φτερά και ο προφήτης Ζαχαρίας σε μικρότερη κλίμακα, ο οποίος κρατεί ριπίδιο-εξαπτέρυγο και ενεπίγραφο ειλητάριο με την επιγραφή: *ΕΠΟΙ/ΗΣΕ ΕΡ/ΓΟΝ*. Άγγελοι και εξαπτέρυγα εικονίζονται σε εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας του 16^{ου} αιώνα από το ναό του Αγίου Κασσιανού στη Λευκωσία¹⁰⁹¹ και σε παλαιά εικόνα της Παναγίας Αγίας Φυλάξεως που επιζωγραφίστηκε το 1648 από τον ομώνυμο ναό στη Λεμεσό¹⁰⁹².

Η Παναγία φορεί βαθυκύανο χιτώνα και ερυθρό μαφόριο με μαργαριτοκόσμητη παρυφή. Το μαφόριό της είναι διακοσμημένο με χρυσά φυτικά μοτίβα που παραπέμπουν σε υφάσματα της περιόδου της Ενετοκρατίας, λ.χ. στην εικόνα της Παναγίας του 16^{ου} αι. από τη Λάγια (επαρχ. Λεμεσού)¹⁰⁹³.

Ο Χριστός φορεί κυανού χρώματος χιτώνα με δύο σημεία και ερυθρό ιμάτιο με χρυσοκονδυλιές. Στη μέση έχει λευκό ζωνάρι με χρωματιστές παράλληλες ρίγες¹⁰⁹⁴. Στα χέρια Του κρατεί μισάνοικτο ευαγγέλιο με την επιγραφή: *ΠΝ(Ε'ΥΜ)Α/ Κ(ΥΡ'ΙΟ)Υ Ε/ ΟΥ ΕΙ/ ΉΧ* (Ησ. 61,1. Λουκ. 4, 18).

Κάτω αριστερά παριστάνεται γονυπετές το ζεύγος των δωρητών. Εξίτηλη επιγραφή στο αυτόξυλο πλαίσιο της εικόνας δεν κατέστη δυνατόν να διαβαστεί. Δεξιά εικονίζεται ηλικιωμένος δωρητής με κοντά γκριζα μαλλιά και μακριά γενειάδα. Φορεί κοντό, έως πάνω από τα γόνατα, πράσινο ένδυμα, λευκό στενό βενετσιάνικο βρακί¹⁰⁹⁵, κάπα (*καπόττο*)¹⁰⁹⁶ και δερμάτινες μπότες (τσαγγαροποδίνες) έως τα γόνατα¹⁰⁹⁷. Έχει τα χέρια του υψωμένα σε δέηση.

Πίσω από το δωρητή, σε μικρή απόσταση εικονίζεται η δωρήτρια, προφανώς η σύζυγός του. Φορεί λευκή φούστα με φυτική διακόσμηση, κόκκινο

¹⁰⁹⁰ Για τον εικονογραφικό τύπο της Ελεούσης βλ. *Μήτηρ Θεού* 2000, 147 εξ.

¹⁰⁹¹ Παπαγεωργίου 1991, 134, εικ. 88.

¹⁰⁹² Sophocleous 2007, 112.

¹⁰⁹³ Rice 1937, pl. XXIV, 52.

¹⁰⁹⁴ Για το ζωνάρι βλ. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 156 εξ., *Κυπριακές φορεσιές* 1999, 100-101.

¹⁰⁹⁵ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 79 εξ.

¹⁰⁹⁶ Ό.π., 268.

¹⁰⁹⁷ Ό.π., 165 εξ.

πανωκόρμι με μακριά μανίκια και λευκό μαντίλι με μπιμπίλα¹⁰⁹⁸, όμοια στολισμένο όπως και η φούστα. Τα χέρια της είναι υψωμένα σε δέηση.

Η εικόνα αποδίδεται στους ζωγράφους που εκτέλεσαν τις εικόνες A/A **11, 12, 13, 16, 18**, πιθανώς στους Γεράσιμο και Θεοφύλακτο Πάλλη¹⁰⁹⁹.

Ο προφήτης Ηλίας με δωρητή (πρώτο μισό 17^{ου} αι.)

A/A **13**

Ο προφήτης Ηλίας¹¹⁰⁰ στην εικόνα από το ναό του Αγίου Νικολάου στην Τσακίστρα (επαρχ. Λευκωσίας), εικονίζεται σε περισυλλογή να κάθεται μπροστά σε σπήλαιο. Στην εικόνα εμφανίζεται εκατέρωθεν από ένα κοράκι να του φέρνει τροφή. Κατά τη συντήρηση της εικόνας το 2003 αφαιρέθηκε η νεότερη επιζωγράφιση εκτός από το κοράκι στην άνω αριστερή γωνιά. Στη νεότερη επιζωγράφιση ο προφήτης ήταν γυρισμένος προς την άλλη πλευρά. Κάτω δεξιά σε μικρότερη κλίμακα υπάρχει ημικατεστραμμένη σκηνή με τον προφήτη Ηλία και τον προφήτη Ελισαίο. Παρόμοια παραδείγματα: εικόνα 14^{ου} αιώνα στο Βυζαντινό Μουσείο Πάφου¹¹⁰¹, εικόνα 16^{ου} αιώνα από τη Μητρόπολη Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου στην Κρήτη¹¹⁰², εικόνα των αρχών του 17^{ου} αιώνα από το Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών¹¹⁰³.

Στην κάτω αριστερή γωνία εικονίζεται ο ανώνυμος, μεσήλικας αφιερωτής γονυπετής να δέεται. Έχει κοντά μαλλιά και κοντά γένια. Φορεί υποκάμισο με λευκό κολάρο και μακριά μανίκια¹¹⁰⁴, κόκκινο ένδυμα με στενά μανίκια και σχίσσιμο στο πλάι, γαλάζια φουσκωτή βράκα¹¹⁰⁵ και δερμάτινες μπότες τυλιγμένες πιθανώς με λευκή ταινία. Η ενδυμασία του ομοιάζει με του λαϊκού δωρητή στο A/A **19** και το πάνω τμήμα της με την ενδυμασία του δωρητή σε λυπηρό του 16ου αιώνα στον Άγιο Ιωάννη Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη (αδημοσίευτο).

Η εικόνα αποδίδεται στους ζωγράφους που εκτέλεσαν τις εικόνες A/A **12-15, 18-20** πιθανώς στους Γεράσιμο ή Θεοφύλακτο Πάλλη¹¹⁰⁶.

¹⁰⁹⁸ Για την μπιμπίλα βλ. Ιωάννου-Γιανναρά 1996, 179 εξ.

¹⁰⁹⁹ Γερασίμου 2000, 164.

¹¹⁰⁰ Για την εικονογραφία του προφήτου Ηλιού βλ. J. H. Lowden, A. Cutler, C. B. Tkacz, Λήμμα «Elijah», *ODB* 1, 687-688, Th. Baseu-Barabas, “Die speisung des durch der vaben, Ein Epigramm des Manuel Philes als Zeugnis für ein verschollenes kuntwerk”, στο H. Hunger, W. Hörandner (επιμ.), *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 43 (Wien 1993) 233-240.

¹¹⁰¹ Sophocleous 1994, 159, εικ. 30b.

¹¹⁰² Μπορμπουδάκης 1993, αρ. 129.

¹¹⁰³ Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1998, αρ. 62.

¹¹⁰⁴ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 67 εξ.

¹¹⁰⁵ Ό.π., 78, εικ. 41, 79 εξ. 284.

¹¹⁰⁶ Γερασίμου 2000, 164.

Γύρω από την ανακεκλιμένη Θεοτόκο με τον Χριστό στη φάτνη εικονίζονται αριστερά η σκηνή του Λουτρού του θείου Βρέφους και ο Ιωσήφ σε περισυλλογή (προφανώς από αντιστροφή του ανθιβόλου) και δεξιά ο ευαγγελισμός των ποιμένων με τη ανώνυμη δωρήτρια στη γωνιά¹¹⁰⁷. Πάνω άγγελος που υμνεί, στο κέντρο το αστέρι και άνω αριστερά οι μάγοι έφιπποι. Παρόμοια παραδείγματα είναι: τοιχογραφία του 1494 από τον Τίμιο Σταυρό του Αγιασμάτι¹¹⁰⁸ (επαρχ. Λευκωσίας), σε εικόνα του 16^{ου} αιώνα από τον Άγιο Νικόλαο Αμμοχώστου¹¹⁰⁹, σε εικόνα του 16^{ου} αιώνα από το Κλωνάρι¹¹¹⁰ (επαρχ. Λεμεσού), σε εικόνα του δεύτερου μισού του 16^{ου} αιώνα από την Ιερά Μητρόπολη Πάφου¹¹¹¹.

Στην κάτω δεξιά γωνία εικονίζεται γονυπετής και δεόμενη η δωρήτρια της εικόνας. Φορεί κόκκινο εφαρμοστό πανωκόρμι, με τριγωνικό άνοιγμα στο λαιμό και με στενά μανίκια, που κλείνει μπροστά στο στήθος, βαθύχρωμο μεσοφόρι που δεν διακρίνεται αν είναι βρακί.

Στους ώμους φέρει λευκό επώμιο με κεντήματα σε ερυθρό και μαύρο πιθανώς υφαντό διάκοσμο. Ο περίγυρος του επωμίου κοσμεύεται με κρόσια στα ίδια χρώματα με τα κεντήματα Στο κεφάλι φορεί κόκκινο μαντίλι¹¹¹², το οποίο έχει φθαρεί και στο λαιμό μαργαριτάρια, όπως οι δωρήτριες σε εικόνα του 1563 από τον Άγιο Νικόλαο (επαρχ. Πάφου)¹¹¹³.

Η εικόνα αποδίδεται στους ζωγράφους που εκτέλεσαν τις εικόνες A/A **13,15, 18-20**, πιθανώς στους Γεράσιμο και Θεοφύλακτο¹¹¹⁴.

Φυτικός διάκοσμος καλύπτει τον κάμπο του θωρακίου και παραπέμπει σε αντίστοιχα υφαντά εποχής, αλλά και στη συνήθεια να αναρτούν υφάσματα-

¹¹⁰⁷ Για την εικονογραφία της Γεννήσεως του Χριστού, βλ. Millet 1960, 93 εξ., R. F. Taft, A. W. Carr, Λήμμα «Nativity», *ODB* 2, 1439-1440, G. Ristow, "Geburt Christi", *RbK* 2, 637-662. Για την εικονογραφία της Θεοτόκου στη Γέννηση του Χριστού, βλ. Καλοκύρης 1971, 47-49, I. E. Ταβλάκης, *Η Γέννηση του Χριστού στην τέχνη του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 2000.

¹¹⁰⁸ Styliανου 1985, 191.

¹¹⁰⁹ Παπαγεωργίου 1991, 202, εικ. 147.

¹¹¹⁰ Sophocleous 1994, 73, εικ. 39.

¹¹¹¹ Παπαγεωργίου 1987, χ.σ.

¹¹¹² Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 146 εξ.

¹¹¹³ Ό.π., 187, εικ. 157.

¹¹¹⁴ Γερασίμου 2000 α, 164.

ποδέες στα τέμπλα ή μπροστά από εικόνες¹¹¹⁵. Στο μέσο περίπου της διακόσμησης παρεμβάλλεται διάχωρο-εικόνα (16,5x13,5 εκ.) με την απεικόνιση του λαϊκού δωρητή, ο οποίος είναι γονυπετής και δέεται. Σύμφωνα με τη συνοδευτική επιγραφή το όνομα του είναι Χριστοφόρος: *ΔΕΗCIC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΥ ΧΡΙCΤΟΦΟΡΟΥ*.

Ο δωρητής φορεί υποκάμισο και ένδυμα όμοιο με τα παραδείγματα A/A **12, 13**. Στην πλάτη έχει ριγμένη κάπα με μακριά μανίκια, που ομοιάζει με τον καλόττο¹¹¹⁶. Στα πόδια φορεί στενό, λευκού χρώματος βρακί¹¹¹⁷ και μπότες.

Η εικόνα αποδίδεται στους ζωγράφους που εκτέλεσαν τις εικόνες A/A **12-14, 18-20**, πιθανώς στους Γεράσιμο και Θεοφύλακτο Πάλλη¹¹¹⁸.

Δωρητές (πρώτο μισό 17^{ου} αι.)

A/A **18**

Οι δωρητές απεικονίζονται σε ημικατεστραμμένο θωράκιο, το οποίο σε δεύτερη χρήση τοποθετήθηκε πάνω από την ωραία Πύλη του τέμπλου. Η επιφάνεια του θωρακίου καλύπτεται με πολύχρωμο φυτικό κόσμημα, όπως και στο A/A **15**. Σε διάχωρο πιθανώς στο μέσο απεικονίζεται, κατά το ήμισυ σωζόμενη, απεικόνιση των χορηγών. Επάνω εικονίζεται έναστρος σχηματοποιημένος ουρανός από όπου εξέρχεται χέρι που ευλογεί τη δωρήτρια. Μεταξύ των δύο αφιερωτών υπάρχει αναθηματική επιγραφή: *ΔΕΗCIC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΥ [ΜΙΧΑΗΛ ΚΑΙ ΤΗΣ CΥ]ΒΙΟΥ ΑΥΤΟΥ/ [ΧΡΙCΤΙ]ΝΑC*¹¹¹⁹. Από τον Μιχαήλ που έχει καταστραφεί διασώζονται μόνο το αριστερό χέρι του με το μακρύ λευκό μανίκι του ενδύματός του. Δεξιά απεικονίζεται η σύζυγός του Χριστίνα γονατιστή και δεόμενη. Φορεί μακριά πράσινη φούστα, λευκό υποκάμισο¹¹²⁰ με χρυσή ταινία στην παρυφή της λαιμόκοψης και πανωκόρμι σφικτό με λευκές επωμίδες. Στη μέση έχει λευκή ποδιά με κεντήματα¹¹²¹ και στην

¹¹¹⁵ Βλ. σχετικά *Μήτηρ Θεού* 2000, 163, εικ. 105, όπου στη μικρογραφία από τον παλαιολόγιο κώδ. 429, φ. 33ν στο Κρατικό Ιστορικό Μουσείο Μόσχας απεικονίζεται κεντητή ποδέα κάτω από εικόνα καθώς επίσης, το ίδιο, 135, εικ. 81, σε τοιχογραφία του δεύτερου μισού του 14^{ου} αιώνα στο μοναστήρι Μαρκόβ.

¹¹¹⁶ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 128 εξ.

¹¹¹⁷ Ό.π., 79 εξ.

¹¹¹⁸ Γερασίμου 2000 α, 164.

¹¹¹⁹ Τα ονόματα των δωρητών αναγράφονται σε δύο εικόνες επιστυλίου εικονοστασίου στον ίδιο ναό, βλ. *Απόστολος Ανδρέας* 2007, 26.

¹¹²⁰ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 67 εξ.

¹¹²¹ Κατά την Παπαντωνίου 2000, 155-156, 198, 249-251, η ποδιά φορέθηκε και στα ελληνικά νησιά και στην ηπειρωτική χώρα. Ποδιά φορεί η γυναίκα της Μυκόνου σε χαρακτηριστικό του Tournefort, του 1700-1702 και πολλές άλλες παραστάσεις σε νεώτερα χρόνια.

κεφαλή μακρύ πέπλο¹¹²², με κεντήματα όμοια με αυτά της ποδιάς, όπως στο παράδειγμα A/A **14**. Τα μακριά μαλλιά της είναι καστανά και κρέμονται στα πλάγια.

Το θωράκιο εκτέλεσε ο ζωγράφος Θεοφύλακτος, ο οποίος υπογράφει τα επιστύλια εικονοστασίου και την εικόνα του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου (αδημοσίευτη) από τον ίδιο ναό¹¹²³.

Ο άγιος Γεώργιος με σκηνές του μαρτυρίου του και δωρητές (Έτους:1636) A/A **19**

Στη λατρευτική εικόνα παριστάνεται ο άγιος Γεώργιος δρακοκτόνος στη μέση και δεκατρείς σκηνές του μαρτυρίου του στο αυτόξυλο πλαίσιο¹¹²⁴. Η βασιλοπούλα εικονίζεται σε μεγάλο σχετικά μέγεθος στο πλαίσιο, δεξιά. Την εικόνα υπογράφει ο ζωγράφος Γεράσιμος¹¹²⁵.

Στη σκηνή του μαρτυρίου του αγίου στο λάκκο με τον ασβέστη εικονίζεται ζεύγος δωρητών δεξιά, γυρισμένων προς την παράσταση της αποτομής της κεφαλής του αγίου Γεωργίου.

Ο λαϊκός δωρητής φορεί λευκό υποκάμισο μακριά μανίκια και μαύρο ένδυμα μέχρι τους μηρούς και δερμάτινες μπότες όμοιο με εκείνο στα παραδείγματα A/A **12-13, 15**. Στη μέση φορεί κόκκινη ζώστρα¹¹²⁶. Η κόμμωσή του είναι ίδια με του δωρητή στην εικόνα A/A **12**.

Η δωρήτρια φορεί βαθύχρωμο μεσοφόρι, φούστα, ζιμπούνη¹¹²⁷ και ποδιά. Η φορεσιά της δωρήτριας είναι όμοια εκείνη στην αριστερή σκηνή της ίδιας εικόνας (βλ. κατωτέρω), αλλά πιο λιτή του παραδείγματος A/A **14**.

Στη σκηνή της κήδευσης του λειψάνου του αγίου εικονίζεται ζεύγος δωρητών, ένας ιερέας με την πρεσβυτέρα του, επίσης στραμμένοι προς τα δεξιά. Η πρεσβυτέρα είναι ντυμένη όπως και η προηγούμενη δωρήτρια. Στην κεφαλή φορεί μαντήλι¹¹²⁸ που αφήνει να φανεί το τσουλούφι στο μέτωπο. Παρόμοιος

¹¹²² Το μακρύ πέπλο παραπέμπει σε παλαιότερα παραδείγματα λ.χ. Stylianiou 1985, 332, απεικονίσεις δωρητριών στον Αρχάγγελο του Πεδουλά του 1474, ο ίδιος, 247, στον Άγιο Μάμα του Λουβαρά του 1495, ο ίδιος, 77, στην Παναγίας Θεοτόκου στη Γαλάτα του 1520,

¹¹²³ *Απόστολος Ανδρέας, ό.π.*

¹¹²⁴ Για την περιγραφή της εικόνας βλ. ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ A/A **19**.

¹¹²⁵ Γερασίμου 2000 α, 164.

¹¹²⁶ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 156 εξ.

¹¹²⁷ Ό.π., 94 εξ., 280.

¹¹²⁸ Ό.π., 146 εξ.

τρόπος κήδευσης νεκρού¹¹²⁹ απεικονίζεται στην εικόνα του αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού με σκηνές του βίου του (πρώτο μισό 17^{ου} αιώνα) από το Πελέντρι¹¹³⁰.

Ο Ευαγγελιστής Μάρκος με δωρητή (Έτους: 1649)

A/A 23

Στην εικόνα¹¹³¹ ο Ευαγγελιστής Μάρκος¹¹³² (επιγραφή: Ο ΑΓΙΟΣ ΜΑΡΚΟΣ) παρουσιάζεται καθισμένος σε θρανίο γυρισμένος προς τα αριστερά, μπροστά από κτήριο να συγγράφει το ευαγγέλιό του. Αριστερά, δίπλα στον Ευαγγελιστή βρίσκεται το σύμβολό του, μικρό φτερωτό λιοντάρι. Ο Ευαγγελιστής κρατεί με το δεξιό χέρι *κάλαμον πτερού* και με το αριστερό μισάνοικτο ευαγγέλιο, το οποίο προβάλλεται από την πλευρά του καλύμματος, έτσι που να διαβάζεται η πρώτη λέξη: *Αρχή* (Μάρκ. 1, 1), η μόνη λέξη που φαίνεται. Το διώροφο κτήριο έχει στα παράθυρά του σιδεριές παρόμοιες με των κτηρίων σε μεταγενέστερη εικόνα της αγίας Μαρίνης από το Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών που δείχνει τη συνέχιση της πρακτικής αυτής¹¹³³. Ο άγιος Μάρκος εικονίζεται να κρατεί κλειστό κώδικα σε επιστύλιο του 13^{ου}/14^{ου} αιώνα στη Μονή Σινά¹¹³⁴, σε εικόνα από το ναό της Παναγίας Ασίνου του α' μισού του 14^{ου} αιώνα¹¹³⁵, σε εικόνα του γ' τέταρτου του 14^{ου} αιώνα στη Μονή Χιλανδαρίου στο Άγιον Όρος¹¹³⁶, ενώ σε εικόνα του 16^{ου} αιώνα από τη Μονή Αγίου Νεοφύτου στην Πάφο εικονίζεται να διαβάζει από κώδικα¹¹³⁷.

Σε δεύτερο επίπεδο εικονίζεται γονυπετής ο δωρητής της εικόνας, γυρισμένος προς τα δεξιά, όπου βρίσκεται ο άγιος. Ο δωρητής έχει γκριζα μαλλιά και σχετικά κοντό γένι. Τα χέρια του είναι ενωμένα με λυγισμένους τους αγκώνες σε στάση προσευχής.

¹¹²⁹ Για τη νεκρώσιμο ακολουθία εις κοσμικούς άνδρας, βλ. *Ευχολόγιον το μέγα*, Αθήνα 21992 (41862), 471 εξ.

¹¹³⁰ Κ. Παπαϊωακείμ «Φορητές εικόνες 12^{ος} -19^{ος} αιώνας», στο Κ. Γερασίμου κ.ά., *Οι ναοί των Πελεντρίων. Ιστορία-Αρχιτεκτονική-Τέχνη*, Λευκωσία 2005, 137.

¹¹³¹ Talbot-Rice 1937, 260, pl. XLIII, no 124, Περισιτιάνης 1995, 718: γίνεται αναφορά στην εικόνα χωρίς καμιά αναφορά στον δωρητή.

¹¹³² Για το βίο και την εικονογραφία του Ευαγγελιστού Μάρκου, ενδεικτικά βλ. J. Irmscher, A. Kazhdan, A. W. Carr, Λήμμα «Mark», *ODB* 2, 1299-1300, Λήμμα «Markus», *LCI* 7, 549 εξ., Λήμμα «Μάρκος», *ΘHE* 8, 748 εξ., E. Vitto, *St Mark's Basilica in Venice*, London 2000, 8, 10 εξ.

¹¹³³ Αχειμάστου Ποταμιάνου 1996, αρ. 100.

¹¹³⁴ Σωτηρίου 1956, εικ. 117.

¹¹³⁵ Βοκοτόπουλος 1995, 105. Η εικόνα φυλασσόταν στο Μέγαρο της Ιεράς Μητροπόλεως Κυρηνείας και κλάπηκε κατά την τουρκική εισβολή του 1974.

¹¹³⁶ Ό.π., 121.

¹¹³⁷ Παπαγεωργίου 1969, 84.

Φορεί υποκάμισο και ωχρορόδινο αντερί¹¹³⁸. Το επανωφόρι τύπου ράσου τεκμηριώνεται τον 18^ο αιώνα ως τζουμπές¹¹³⁹. Έχει στενά μανίκια και γούνα στο άκρο των μανικιών, γύρω από το λαιμό και στα ανοίγματα και ελαφρώς λοξή, κατακόρυφη τσέπη. Στα πόδια φορεί μαύρες μπότες¹¹⁴⁰.

Πάνω από τον δωρητή υπάρχει αταύτιστο οικόσημο. Το οικόσημο διακοσμείται, άνω, με χρυσό αστέρι σε σμαραγδένιο βάθος και κάτω, χρυσό κρινάνθεμο σε ερυθρό βάθος. Οικόσημα που να συνοδεύουν δωρητές απεικονίζονται και σε αναθηματική δυτική εικόνα που χρονολογείται γύρω στα 1510¹¹⁴¹, σε εικόνα του 1511 στο Γερμανικό Εθνικό Μουσείο της Νυρεμβέργης¹¹⁴² και σε εικόνα με τον άγιο Γεράσιμο τον ασκητή του 16^{ου} αιώνα στη Μονή Γωνιά στην Κρήτη¹¹⁴³.

Στην εικόνα εκτός από τη χρονολογία δεν υπάρχει αφιερωματική επιγραφή. Δεν μπορεί να αποδοθεί σε κυπριακό εργαστήριο.

Ένθρονη Βρεφοκρατούσα με δύο δωρητές (περί το 1650)

A /A 24

Στην εικόνα, που προέρχεται από το ναό της Αγίας Άννης στο Παραλίμνι, η ένθρονη Θεοτόκος παριστάνεται στον τύπο της Οδηγήτριας¹¹⁴⁴.

Στο κάτω μέρος σε μικρότερη κλίμακα παριστάνονται οι δύο ανώνυμοι δωρητές της εικόνας. Ο εκ δεξιών είναι λαϊκός, που εικονίζεται γονατιστός στο πλατύ υποπόδιο του θρόνου και στρέφεται προς την Θεοτόκο. Πρόκειται περί γενειοφόρου άνδρα, μεσήλικα με κοντά μαλλιά. Τα χέρια του είναι σχεδόν ενωμένα και υψώνονται ελαφρά προς τα πάνω σε στάση δέησης.

Φορεί λευκό υποκάμισο με κολάρο, κοντομάνικο πορτοκαλί πανωφόρι και λευκή ζώνη στη μέση. Δυστυχώς τα πόδια του από το ύψος των γονάτων και κάτω έχουν καταστραφεί. Η εικόνα υπογράφεται από τον ζωγράφο Παύλο¹¹⁴⁵.

¹¹³⁸ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 97 εξ.

¹¹³⁹ Ό.π., 116 εξ.

¹¹⁴⁰ Ό.π., 129, Μπότες φορεί και ο Κύπριος χωρικός σε φωτογραφία του τέλους του 19^{ου} αιώνα, Κυπριακές φορεσιές 1999, 64-65, 151, 162-163.

¹¹⁴¹ Kriss-Rettenbeck 1972, fig. 55.

¹¹⁴² Ό.π., fig. 44.

¹¹⁴³ Μ. Μπορμπουδάκης, *Εικόνες του Νομού Χανίων*, Αθήνα 1975, 59, εικ. 28.

¹¹⁴⁴ Για την εικονογραφία της εικόνας, βλ. ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ Α/Α 22.

¹¹⁴⁵ Για τον ζωγράφο Παύλο, βλ. ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ Α/Α 22.

Παναγία ένθρονη, Βρεφοκρατούσα με δωρήτρια (Έτους: 1656)
A/A 27

Στην ημικατεστραμμένη εικόνα από το ναό του Αγίου Γεωργίου Αγκώνας στην Ορμίδεια (επαρχ. Λάρνακας), η Παναγία εικονίζεται ένθρονη στον τύπο της αριστεροκρατούσας Οδηγήτριας¹¹⁴⁶. Κάθεται σε κιονοστήρικτο μαρμάρινο θρόνο, πάνω σε δύο μαξιλάρια μπλε και ερυθρού χρώματος. Φορεί χρυσοποίκιλτα ενδύματα: πράσινο χιτώνα και ερυθρό μαφόριο. Το Παιδίον Ιησούς εικονίζεται σε πλάγια θέση, στραμμένο προς την δωρήτρια, την οποία ευλογεί με το δεξιό Του χέρι. Με το αριστερό κρατεί ανοικτό ενεπίγραφο ειλητάριο. Στο ύψος των ώμων της Θεοτόκου η επωνυμία *Η ΕΛΕ<ΟΥΣΑ>*¹¹⁴⁷. Με την ίδια επωνυμία η Θεοτόκος παρουσιάζεται και στα παραδείγματα A/A 12.

Ο Χριστός εικονίζεται ως *παιδαριογέρων* να κρατεί ενεπίγραφο ειλητάριο με την επιγραφή *ΠΝ(ΕΥΜ)Α Κ(ΥΡΙΟ)Υ Ε/ΠΕ ΜΕ ΟΥ/ ΕΙΝΕΙΤΕΝ/ ΕΧΡΙΣΤΕ* (Hσ. 61,1. Λουκ. 4, 18), όπως στα A/A 10, 24-25. Φορεί λευκό χιτώνα και κόκκινη ζώνη στη μέση. Ο χρυσός μανδύας του καλύπτει την δεξιά πλευρά του σώματός του και τα πόδια. Οι μορφές φέρουν χρυσούς ανάγλυφους φωτοστέφανους με φυτικά μοτίβα. Στο φωτοστέφανο του Χριστού σχηματίζεται ανάγλυφη η λέξη: *Ο ΩΝ*.

Στο κάτω αριστερό άκρο σώθηκε μόνο το άνω μέρος της κεφαλής της δωρήτριας και ανοικτό ενεπίγραφο ειλητάριο, το οποίο πιθανώς θα κρατούσε. Το ειλητάριο αναφέρει τα εξής: *Δ(Ε)ΓΙCΙC ΤΗC ΔΟΥΛΗC/ ΤΟ<Υ> Θ(ΕΟ)Υ ΛΟΥΤΖΙΑC ΚΑΙ/ΤΟΝ ΤΕΚΝΟΝ ΑΥΤΗC CΙΜΕ/ΟΝ ΚΧ ΚΙΑΚΟΥΡΙ Κ(ΑΙ) ΗΑ/ΝΑΓΙΝΟCΚΟΝΤΕC / ΕΥΧΕCΤΕ ΔΙ<Α Τ>ΟΝ Κ<ΥΡΙΟ>Ν ΑΜΗΝ /ΑΧΝCΤ Χ<ΡΙCΤΟ>Υ /[.].ΝΙΡ ΑΥΤΗC ΕΑ*. Η κεφαλή της δωρήτριας εικονίζεται σε στάση τριών τετάρτων, γυρισμένη προς τον θεατή. Στο κεφάλι φορεί διάφανο μαντήλι. Στο χρυσό βάθος στα αριστερά υπογράφει ο ζωγράφος: *ΠΑΥΛ<ΟΥ ΙΕΡΟΓΡΑΦΟΥ ΧΕΙΡ>*¹¹⁴⁸.

Επειδή η εικόνα είχε καταστραφεί, στην πίσω όψη των δύο σανιδιών που απέμειναν, ζωγραφίστηκε από τον Νικόλαο Πετρίδη, το 1880, ένθρονη, βρεφοκρατούσα Θεοτόκος¹¹⁴⁹.

¹¹⁴⁶ Για την εικονογραφία της Οδηγήτριας, βλ. ΛΑΪΚΟΙ ΔΩΡΗΤΕC A/A 1.

¹¹⁴⁷ Λήμμα «Γεωργίου Αγίου Αγκώνος εκκλησία», ΜΚΕ 4 (1986) 47-48.

¹¹⁴⁸ Για τον ζωγράφο Παύλο, βλ. ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΔΩΡΗΤΕC A/A 22.

¹¹⁴⁹ Για τον ζωγράφο Νικόλαο Πετρίδη βλ. Κατά Κίτιον 2002, 123.

Ευλόγλυπτο βημόθυρο¹¹⁵⁰ με το Χριστό Εμμανουήλ στο μήλο. Στα θυρόφυλλα ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου¹¹⁵¹ με λαϊκό δωρητή τον Ιάκωβο, σύμφωνα με τη συνοδευτική επιγραφή δεξιά της Θεοτόκου και κάτω ανά δύο ιεράρχες σε κάθε φύλλο: Βασίλειος και Ιωάννης Χρυσόστομος, Γρηγόριος Θεολόγος και Νικόλαος όπως και σε βημόθυρο του πρώτου μισού του 16^{ου} αιώνα από τον Άγιο Νικόλαο στο Κλωνάρι (επαρχ. Λεμεσού)¹¹⁵², σε βημόθυρο του 16^{ου} αιώνα από την Παναγία Χρυσελεύσα στη Φασούλα (επαρχ. Λεμεσού)¹¹⁵³.

Ο Ιάκωβος παριστάνεται σε νεαρή ηλικία, με κοντά μαλλιά, αγένειος, ολόσωμος σε δέηση με μακρύ ανοικτόχρωμο ένδυμα με τσέπη στο πλευρό και στενά μανίκια. Το ένδυμά του σταυρώνει μπροστά, θυμίζοντας επενδύτη. Στα πόδια φορεί κλειστά υποδήματα.

Το βημόθυρο που φέρει τη χρονολογία ΑΧΝΘ (1659), υπογράφεται από τον ζωγράφο ιερομόναχο Παύλο, ο οποίος ζωγράφισε την τοιχογραφία A/A 17 και τις εικόνες A/A 22-27, 30¹¹⁵⁴.

Επιγραφές:

Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ, Μ[ΗΤΗΡ Θ][ΕΟ]Υ, Γ[ΑΒΡΙΗΛ]

*Ο ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ο ΚΕΣΣΑΡΙΑΣ, Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Ο
ΑΓΙΟΣ ΓΡΙΓΟΡΙΟΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ, Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ*

ΠΑΥΛΟΥ ΙΕΡΟ/ΓΡΑΦΟΥ ΧΕΙΡ/ ΣΟΤΙΡΙΟΝ ΕΤΟΣ/ ΑΧΝΘ

Στο αριστερό θυρόφυλλο: *ΔΕΗCIC ΤΟΥ/ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ [ΘΕΟΥ ΙΑ]ΚΩΒΟΥ ΜΕΤΑ
ΤΗΣ ΣΥΜΒΙΑC/ Κ[ΑΙ ΤΩΝ Τ]ΕΚΝΟΝ ΑΥΤΟΥ ΜΙΝΑ Κ[ΑΙ] ΠΟΙΛΙ[...]
ΧΡΙCΤΙΝ[Η]C Κ[ΑΙ] ΟΙ ΕΝΘΑΔΕ ΙΕΡΟΥΡ/ΓΟΥΝΤΕC ΙΕΡΕΙC ΜΙ ΕΠΙΛΑΘΗΤΕ
[Α]ΥΤΟΙC ΔΙΑ Τ[Ε]ΚΝ[Ω]Ν ΑΜΗΝ*

¹¹⁵⁰ Για κυπριακά βημόθυρα, βλ. «Ο διάκοσμος των βημοθύρων των κυπριακών τέμπλων – εικονοστασίων από τον 12^ο μέχρι και τον 19^ο αιώνα», *ΕΚΜΙΜΚ* 7 (2006), 103-124.

¹¹⁵¹ Για την εικονογραφία του Ευαγγελισμού, βλ. R. F. Taft, A. W. Carr, Λήμμα «Annunciation», *ODB* 1, 106, Γούναρης 1999, αρ. 19-20, 145, Ε. Παπασταύρου, «Το νερό στον Ευαγγελισμό και η ομώνυμη σκηνή σε εικόνα του τέλους του 12^{ου} αι. στο Σινά», στο *Ε' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου. Εισηγήσεις – Περιλήψεις*, Κέρκυρα 3 – 5 Οκτωβρίου 2003, Κέρκυρα 2005, 268-70.

¹¹⁵² Sophocleous 2007, 373.

¹¹⁵³ Ό.π., 365.

¹¹⁵⁴ Για τον ζωγράφο Παύλο, βλ. ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ A/A 24.

Στην εικόνα του αγίου Επιφανίου¹¹⁵⁵ από τη Μονή του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού στον Καλοπαναγιώτη, απεικονίζονται κάτω, δεξιά και αριστερά, οι δωρητές, ο πρωτοϊερέας (sic, πρωθιερέας) Γαβριήλ και η πρεσβυτέρα του¹¹⁵⁶.

Η πρεσβυτέρα, το όνομα της οποίας δεν αναφέρεται στην επιγραφή, φορεί λευκό υποκάμισο, ποδήρες μελανό φόρεμα, που κλείνει με άσπρα κορδόνια μπροστά στο στήθος και έχει ερυθρά μακριά μανίκια, λευκή ποδιά με μαύρα κεντήματα και στο κεφάλι λευκό μαντίλι με μαύρα κεντήματα. Η ενδυμασία παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες με τα παραδείγματα A/A 12, 14.

Τα χέρια της δωρήτριας είναι υψωμένα σε δέηση, το κεφάλι της είναι ανασηκωμένο προς τον άγιο, αλλά το βλέμμα της είναι στραμμένο στο θεατή.

Η εικόνα αποδίδεται στο αγιογραφικό εργαστήριο του Γεράσιμου και Θεοφύλακτου Πάλλη, οι οποίοι έχουν ζωγραφίσει μεταξύ άλλων τα παραδείγματα A/A 12, 13, 15.

Άνω: Ιωακείμ και Άννα προσευχόμενοι. Κάτω: το Γενέσιο της Θεοτόκου με δωρήτρι (περί το 1660-1670)

A/A 30

Στην εικόνα που σήμερα βρίσκεται στη Γενεύη της Ελβετίας, άνω σε μικρότερη κλίμακα παρεμβάλλεται η σκηνή με την προσευχή των Θεοπατόρων Ιωακείμ και Άννης¹¹⁵⁷. Η εμφάνιση του αγγέλου υποδηλώνει τον Ευαγγελισμό του Ιωακείμ, όπως σε ψηφιδωτό του 11^{ου} αιώνα στη Μονή Δαφνίου¹¹⁵⁸. Απεικονίσεις της προσευχής του Ιωακείμ και της Άννης απαντούν και σε κυπριακά μνημεία, όπως σε τοιχογραφία στο ναό του Τιμίου Σταυρού στο Πελέντρι του τρίτου τέταρτου του 14ου αιώνα¹¹⁵⁹, σε εικόνες του 16^{ου} αιώνα στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Κλωνάρι (επαρχ. Λεμεσού)¹¹⁶⁰

Η σκηνή του καθαυτό Γενεσίου της Θεοτόκου καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της εικόνας (επιγραφή: *Η ΓΕΝΝΗCIC - ΤΗC ΘΕΟΤΟΚΟΥ*). Μπροστά από αρχιτεκτόνημα που συμβατικά αποδίδει εσωτερικό οικίας, εικονίζεται η Άννα (ΑΓ

¹¹⁵⁵ Ευστρατιάδης ²1995, 134.

¹¹⁵⁶ Για την περιγραφή της εικόνας βλ. ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ A/A 29.

¹¹⁵⁷ Για την εικονογραφία της προσευχής του Ιωακείμ και της Άννας, βλ. Ι. Καραβιδόπουλος, «Οι πληροφορίες των Απόκρυφων Ευαγγελίων για την Παναγία», στο *Μήτηρ Θεού* 2000, 279 εξ.

¹¹⁵⁸ Ό.π., εικ. 28.

¹¹⁵⁹ *Πελέντρια* 2005, 73.

¹¹⁶⁰ Sophocleous 2006, 377, αρ. 69, 378, αρ. 70.

ANNA) ξαπλωμένη να δέχεται τις περιποιήσεις των θεραπεινίδων. Στην άκρη του κρεβατιού στέκει ο Ιωσήφ που συνομιλεί μαζί της. Από την αριστερή είσοδο εισέρχεται στο δωμάτιο ένας άνθρωπος. Κατά παρόμοιο τρόπο το Γενέσιο της Θεοτόκου εικονίζεται σε ψηφιδωτή παράσταση του 14^{ου} αιώνα στη Μονή της Χώρας¹¹⁶¹ και σε εικόνα του 16^{ου} αιώνα από το Κλωνάρι¹¹⁶².

Αριστερά από το λίκνο της Παναγίας (*MH (TH)P – Θ(EO)Y*) εικονίζεται η δωρήτρια της εικόνας γονυπετής και δεόμενη με συνοδευτική επιγραφή: ΔΕΓΙCΙC¹¹⁶³ ΤΗΣ ΔΟΥΛΗΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΛΟΥΤΖΙΕΤΤΑΣ. Η Λουτζιέττα, ιταλική απόδοση του ονόματος Λουκία, φορεί ερυθρά ποδήρη φούστα, μεταξωτό αραχνούφαντο υποκάμισο με πιπίλα¹¹⁶⁴ στις άκρες, πορτοκαλί χρώματος επανωφόρι που μοιάζει με «ζακέτα», με βαθύ V άνοιγμα στο στήθος που έχει κουμπιά. Τα μαλλιά είναι κτενισμένα με χωρίστρα στη μέση και το κεφάλι καλυμμένο σφικτά με βυσσινί μαντίλι διακοσμημένο στις άκρες με λευκή πιπίλα. Σύμφωνα με τη Frigerio-Zenίου η ενδυμασία της δωρήτριας απηχεί την αντίστοιχη ιταλική του 17^{ου} αιώνα και παρουσιάζει ομοιότητες με την γυναίκα της Χίου σε χαρακτηριστικό εποχής¹¹⁶⁵.

Η εικόνα αποδίδεται στον ζωγράφο ιερομόναχο Παύλο (δράση: μεταξύ 1622-1660)¹¹⁶⁶, ο οποίος ζωγράφησε την τοιχογραφία A/A 17 τις εικόνες A/A 24-28. Εντεύθεν τεκμαίρεται και η πιθανή καταγωγή της εικόνας από την Κύπρο.

Ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος με σκηνές του βίου του και δωρητή (Έτους: γύρω στο 1672) (A/A 33)

Η εικόνα είναι έργο του γνωστού ζωγράφου Θεόδωρου Πουλάκη¹¹⁶⁷ και τη δώρισε στο ναό του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου Λευκωσίας ο Κύπριος μεγαλέμπορας Γεώργιος (ή Τζόρτζης ή Τζορτζής) Βραχίμης ή Μπραχίμης (Κύπρος

¹¹⁶¹ *Μήτηρ Θεού* 2000, εικ. 32.

¹¹⁶² Sophocleous 2006, 380, αρ. 72.

¹¹⁶³ Frigerio-Zenίου et al. 2006, no. 30, note 4. Η λέξη ΔΕΓΙCΙC αντί ΔΕΗCΙC απαντάται σε κυπριακές εικόνες του 16^{ου} αιώνα, όπως στην εικόνα του αγίου Ιωάννου του Ελεήμονος με δωρητές, βλ. Παπαγεωργίου 1991, εικ. 95, στην εικόνα της Μεταμορφώσεως με ζεύγος δωρητών, βλ. *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου* 2000, αρ. 35 (Χρ. Χατζηχριστοδούλου).

¹¹⁶⁴ Frigerio-Zenίου et al. 2006, no. 30, υποσ. 2, Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1999, 56, εικ. 29, 180, 198-199, εικ. 206.

¹¹⁶⁵ Frigerio-Zenίου 2006, no. 30, υποσ. 5.

¹¹⁶⁶ Για τον ζωγράφο Παύλο, βλ. ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ A/A 24.

¹¹⁶⁷ Ρηγόπουλος 1979. Για τον Θεόδωρο Πουλάκη και άλλες εικόνες του στην Κύπρο βλ. Στ. Κ. Περδίκης, «Άγνωστες εικόνες του Θεόδωρου Πουλάκη στην Κύπρο», *Πεπραγμένα Η' Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο 2000, 197-216. Τσιρπανλής 2006, 59.

1596 περ. – Βενετία 13.8.1676) του *Μπραχίμη*¹¹⁶⁸. Στο κέντρο της εικόνας παριστάνεται ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος¹¹⁶⁹ όρθιος να κρατεί ανοικτό βιβλίο στο αριστερό χέρι και γραφίδα στο αριστερό, με την οποία ετοιμάζεται να γράψει. Στρέφει την κεφαλή προς την αριστερή άνω γωνία από όπου εκπέμπεται δέσμη ακτίνων. Στα πόδια του εικονίζεται να στέκει αετός, ο οποίος κρατεί στο ράμφος του μελανοδοχείο¹¹⁷⁰.

Κάτω δεξιά με μικρά γράμματα εντός πινακίδος η αφιέρωση: *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ/ Γεωργίου Βραχύμη, αφιερωθεῖσα/ γάρ πάρ' αὐτοῦ εἰς τὴν σε/βασμίαν μονὴν τὴν ἐπιλεγομέ/νην πίπη, ἐντῆ περιφῆμω κύ/πρω εἰς λευκουσίαν*¹¹⁷¹. *κ(αί) οἱ ἀναγινώ/σκοντες εὐχέσθε ὑπὲρ αὐτοῦ διὰ/ τὸν κ(ύριο)ν. Γέγονεν ἐν, τῆ κλεινῇ Βενετία κατὰ αχοβ' . ἰανουαρίου κ' .*

Η προαναφερθείσα επιγραφή τοποθετήθηκε αφού ζωγραφίστηκε η εικόνα, εφόσον κάτω από αυτή απεικονίστηκε γονατιστή μορφή, πιθανώς ο αρχικός δωρητής της εικόνας¹¹⁷², σε μια προσπάθεια απάλειψης της μνήμης του αρχικού δωρητή (*damnatio memoria*) όπως συνέβη και για τους δωρητές στα παραδείγματα A/A **40, 91**.

Από τον δωρητή αυτό, πιθανώς άνδρα, διακρίνεται το κάτω τμήμα των ενδυμάτων του, το αντερί¹¹⁷³ και ο επενδύτης με γούνα στην παρυφή¹¹⁷⁴. Η ακτινογραφία που έγινε στην εικόνα από το Κέντρο Συντήρησης Εικόνων της Ιεράς Αρχιεπισκοπής έδειξε ότι η κεφαλή του δωρητή είναι κατεστραμμένη. Περιμετρικά της κεντρικής παράστασης απεικονίζονται δώδεκα σκηνές από το βίο του αγίου, οι οποίες ταυτίζονται με σχετικές επιγραφές γραμμένες στο άνω τμήμα της κάθε μιας¹¹⁷⁵.

¹¹⁶⁸ Τσιρπανλής 2006, 56.

¹¹⁶⁹ Για τον βίο και την εικονογραφία του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου ενδεικτικά βλ. J. Irmscher, A. Kazhdan, A. W. Carr, Λήμμα «John», *ODB* 2, 1043. Από τη νεώτερη βιβλιογραφία για κύκλους του βίου του Ιωάννου του Θεολόγου πρβλ. Παπαγεωργίου 1999, 6, 50, Ν. Χρ. Παναγή, *Ο ιερός ναός Παναγίας Φανερωμένης στη Λευκωσία της Κύπρου. Ιστορικό λεύκωμα*, Λευκωσία 2002, 69-70Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, «Φορητή εικόνα από την Αλεξανδρούπολη με τον Ευαγγελιστή Ιωάννη και σκηνές του βίου του», *ΔΧΑΕ* 25 (2004), 155 εξ. Στο ναό των Αγίων Ανδρονίκου και Αθανασίας στη Λεμεσό έχει εντοπιστεί ανέκδοτη εικόνα με το βιογραφικό κύκλο του αγίου του 17^{ου} αιώνα, έργο του ζωγράφου Λεοντίου.

¹¹⁷⁰ Για τις επιγραφές που υπάρχουν στην εικόνα, βλ. Ρηγόπουλος 1979, 67.

¹¹⁷¹ Η Μονή του Αγίου Ιωάννου του Πίπη υφίστατο στο χώρο που βρίσκεται σήμερα ο καθεδρικός ναός του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου και το παλαιό αρχιεπισκοπικό μέγαρο στη Λευκωσία, βλ. Παπαγεωργίου 1998, Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος 2000, 385 εξ., και στις σελ. 404-405, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹¹⁷² Η ύπαρξη της απεικόνισης του δωρητή, παρόλο που ήταν εν μέρει ορατή δεν εντοπίστηκε από τους παλαιότερους μελετητές της εικόνας.

¹¹⁷³ Ηγουμενίδου-Ριζοπούλου 1996, 97 εξ.

¹¹⁷⁴ Ό.π., 116 εξ., εικ. 109. Παρόμοια μεταγενέστερα παραδείγματα που δείχνουν τη συνέχεια ύπαρξης του ενδύματος, βλ. ενδεικτικά: A/A **39, 45, 51**.

¹¹⁷⁵ Βλ. Ρηγόπουλος 1979, ό.π.

Σύμφωνα με τον Ρηγόπουλο ο τύπος του όρθιου Ευαγγελιστή ή Αποστόλου με το μισάνοικτο βιβλίο στα χέρια υπάρχει ήδη στον 10^ο αι. Η μορφή του αγίου στην εξεταζόμενη εικόνα δείχνει τον τρόπο που πήρε στη δυτική τέχνη. Άλλα δυτικά στοιχεία που εντοπίζει ο Ρηγόπουλος στην εικόνα είναι ο τρόπος, με τον οποίο κρατεί το ανοικτό βιβλίο, στοιχείο που απαντά και σε μεταβυζαντινές εικόνες της Κύπρου, όπως σε εικόνα του ίδιου αγίου από την Αγία Νάπα Λεμεσού του 18^{ου} αιώνα. Τα παραδείγματα αυτά ανήκουν στον εικονογραφικό τύπο του Ευαγγελιστού Ιωάννου, ο οποίος συγγράφει την Αποκάλυψη στην Πάτμο. Ο Πουλάκης δανείσθηκε τα σχετικά στοιχεία πιθανώς από χαλκογραφίες του Jean Sadeler, σύμφωνα με σχέδιο του M. de Vos. Από το έργο αυτό προέρχεται κατά το Ρηγόπουλο ο τρόπος που πτυχώνεται το ένδυμα στα χέρια. Σύμφωνα με τη δυτική φυσιοκρατική αντίληψη διαγράφει τις φλέβες και τους μύες των χεριών και των ποδιών¹¹⁷⁶.

Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος με δωρήτριες (Έτους: 1680)
A/A 34

Η εικόνα του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου προέρχεται από την τουρκοκατεχόμενη σήμερα Λάπηθο (επαρχ. Κερύνειας) και εντοπίστηκε στο ναό του Αρχαγγέλου στην Κερύνεια, ο οποίος έχει μετατραπεί σε «μουσείο».

Ο άγιος παριστάνεται έως την οσφύ, μετωπικά, με χρυσά φτερά¹¹⁷⁷. Με το δεξιό ευλογεί και με το αριστερό κρατεί σε πινάκιο την κεφαλή του, ενεπίγραφο ειλητάριο και σταυροφόρο ράβδο. Στο ειλητάριο είναι γραμμένα τα ακόλουθα: *ΜΕΤΑΝΟΕΙΤ/ΑΙ ΗΓΓΕΙΚΕΝ/ ΓΑΡ Η ΒΑΣΙ/ΛΕΙ[Α] ΤΩΝ ΟΥ/ΡΑ/ΝΩΝ* (Ματθ. γ' 2). Δεξιά του αγίου παριστάνεται ανώνυμος ιεράρχης πιθανώς ο Ιεροσολύμων Σωφρόνιος με ειλητάριο¹¹⁷⁸.

Κάτω αριστερά απεικονίζονται δύο δωρήτριες, όρθιες, σε δέηση. Η εξ αριστερών δωρήτρια φορεί ποδήρες κυανό φόρεμα¹¹⁷⁹, ενώ η εκ δεξιών ερυθρό. Στο κάτω πλαίσιο αναγράφεται η αφιερωματική επιγραφή και η χρονολογία *ΑΧΠΕ* (1685).

¹¹⁷⁶ Ο.π., 68.

¹¹⁷⁷ Για την εικονογραφία του αγίου, βλ. Κατσιώτη, 199-200, εικ. 240-41, J. Irmscher, A. Kazhdan, R. F. Taft, A. W. Carr, Λήμμα «John the Baptist», *ODB* 2, 1068-1069.

¹¹⁷⁸ Χρ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας Ιεροσολύμων*, Αθήνα 21970, 272-277, 286-303. Ο Σωφρόνιος απεικονίζεται και σε εικόνα του ίδιου αγίου στο Άρσος Λεμεσού, βλ. αναφορά στο A/A 9.

¹¹⁷⁹ Το πρόσωπό της έχει καταστραφεί κακόβουλα.

Η εικόνα εκτελέστηκε από τον ζωγράφο ιερομόναχο Λεόντιο από τη Λεμεσό, ο οποίος ζωγράφησε τις εικόνες A/A **34, 35**.

Οι άγιοι Ελευθέριος και Ανδρέας με δωρητή (αρχές 18^{ου} αι.)
A/A **39**

Στην εικόνα από το ναό Χρυσοπολιτίσσης στη Λάρνακα¹¹⁸⁰, απεικονίζονται άνω ημικυκλική νεφέλη και στο κέντρο ο Χριστός που ευλογεί και με τα δύο του χέρια, καθώς και τα κεφαλάκια αναγεννησιακών αγγέλων με απαστράπτοντα στικτό φωτοστέφανο.

Χαμηλότερα εικονίζονται ο άγιος Ελευθέριος και ο Απόστολος Ανδρέας¹¹⁸¹ (ονομαστικές επιγραφές: Ο ΑΓΙΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ – Ο ΑΓΙΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ). Οι άγιοι εικονίζονται καθισμένοι σε χαμηλούς μαρμάρινους θρόνους με γλυπτό διάκοσμο και μαξιλάρια. Η ημιεξαγωνική προεξοχή, αλλά και ο χρωματισμός παραπέμπουν σε αντίστοιχες απεικονίσεις μαρμάρινων θρόνων, όπως στις εικόνες αποστολικών από το ναό του Παντοκράτορος στην Κέρκυρα. Με το δεξιό χέρι τους ευλογούν και με το αριστερό, ο πρώτος κρατεί ανοικτό ευαγγέλιο με την επιγραφή: *εγώ ημεί η θίρα δίε μου εαν τις εισέλθι σοθίσετε και εισελεύσιτε και* (Ιω. 10, 9) και ο δεύτερος ράβδο και κλειστό ειλητάριο.

Ο άγιος Ελευθέριος επίσκοπος Ιλλυρικού είναι νέος στρογγυλογένης¹¹⁸² και φορεί κόκκινο στιχάριο με ποταμούς και διάλιθα χρυσά επιμάνικα. Το ωχρόλευκο πολυσταύριο φελόνιό του φέρει γαλάζιους σταυρούς και πράσινη φόδρα. Το επιτραχήλιο και το επιγονάτιο είναι γαλάζια. Ο άγιος φέρει παπαλήθρα, έτσι όπως απεικονίζεται σε σκηνές του βίου του στη γνωστή εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών του 16^{ου} αιώνα και σε επτανησιακή εικόνα από τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη του 1718¹¹⁸³. Η παράσταση του μεμονωμένου αγίου είναι γνωστή από τον 11^ο αιώνα σε τοιχογραφημένα σύνολα, αλλά σε εικόνες παρουσιάζεται σπάνια από το 14^ο αιώνα.

¹¹⁸⁰ Χατζηχριστοδούλου 2005 α, 283, Μιχαηλίδης 2005, 197 (αρ. Δ. 27).

¹¹⁸¹ Για τον βίο και την εικονογραφία του αγίου Ανδρέου, ενδεικτικά βλ., J. Irmscher, A. Kazhdan, A. W. Carr, Λήμμα «Andrew», *ODB* 1, 92.

¹¹⁸² Για την εικονογραφία του αγίου Ελευθερίου, βλ. Λήμμα “Eleutherius von Illyricum”, *LCI* 6, 116-117, Ξυγγόπουλος 1951, 19-20, αρ. 18, Styliανου 1985, 218, 348, 379, 394, Παπαγεωργίου 1969, 38, Μπορμπουδάκης 1993, αρ. 212, *Ερμηνεία* 292. Ο άγιος Ελευθέριος απεικονίζεται και σε αδημοσίευτη τοιχογραφία στον κατεχόμενο ναό του Αρχαγγέλου στο Λευκόνοικο. Για κυπριακές παραδόσεις περί αγίου Ελευθερίου, βλ. Paraskevoπουλου 1982, 110-111.

¹¹⁸³ Ξυγγόπουλος 1951, αρ. 18.

Ο Απόστολος Ανδρέας εικονίζεται *γέρων κατζαρομάλλης, εἰς δύο χωρίζων τό γένειον*¹¹⁸⁴. Φορεί κόκκινο χιτώνα, πράσινο ιμάτιο και στα πόδια σανδάλια, σε συνηθισμένη εικονογραφία, με την οποία καθιερώνεται στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή ζωγραφική. Ο ζωγράφος δεν ενδιαφέρθηκε να τροποποιήσει το ανθίβολο με τον άγιο, ο οποίος έχει γυρισμένο το κεφάλι του προς τα αριστερά, με το βλέμμα προς τα έξω να αναδεικνύει έκφραση ανησυχίας. Ο τρόπος που εικονίζεται ο Ανδρέας είναι όμοιος προς εκείνο του Προδρόμου. Σε εικόνα του 1658 από το Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας εικονίζεται ο άγιος Ανδρέας με τη σταυροφόρο ράβδο¹¹⁸⁵. Φαίνεται ότι ο ζωγράφος της εικόνας μας είχε κοινό ανθίβολο με τη μορφή του αγίου Ελευθερίου με τον ανώνυμο επίσης ζωγράφο της αδημοσίευτης εικόνας του 18^{ου} αι. του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης (AAM MBΠ 5090)¹¹⁸⁶.

Ενταγμένος στη σύνθεση αλλά σε μικρότερη κλίμακα εικονίζεται γονυπετής άνδρας με αριστοκρατική, φράγκικη αμφίεση, δεόμενος και γονατιστός, στραμμένος προς τα δεξιά. Δείχνει να αγνοεί τον Ανδρέας, ο οποίος επίσης τον αγνοεί. Φορεί όπως και οι λαϊκοί δωρητές στην εικόνα A/A 40, μπλε επενδύτη με μακριά ανοικτά μανίκια, όπου φαίνεται το κολάρο του λευκού υποκαμίσου του στο ύψος του λαιμού και του στήθους. Στα πόδια φορεί μακριές λευκές κάλτσες και μαύρα υποδήματα. Στο κεφάλι φορεί περούκα με λευκού χρώματος μαλλιά χτενισμένα σε μπούκλες. Τα χέρια του είναι υψωμένα στο ύψος του στήθους σε θέση προσευχής. Μπροστά του, στο έδαφος βρίσκεται το μαύρο καπέλο του, όπως και σε απεικόνιση λαϊκών δωρητών σε αναθηματική εικόνα γύρω στο 1480 από το Santuario della Madona del Monte στη Cesena¹¹⁸⁷, σε εικόνα του τέλους του 15^{ου} αιώνα από τη μονή Tegernsee¹¹⁸⁸ και σε εικόνα του αγίου Ιακώβου του Αδελφόθεου του 1683, στο Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας¹¹⁸⁹, σε δυτική αναθηματική εικόνα του 1816¹¹⁹⁰. Όμοια ενδυμασία φορεί και ο δωρητής και δωρητής σε εικόνα του 1718 με τη θαυματουργική διάσωση παιδιού από τον άγιο Λουκά και τον άγιο Ελευθέριο¹¹⁹¹, με τις φορεσιές των αστών σε εικόνα που παριστά την αλληγορία της εξομολογήσεως, των αρχών του 18^{ου}

¹¹⁸⁴ Χ. Χοτζάκογλου (επιμ.), *Ο Απόστολος Ανδρέας. Εικόνες και κειμήλια από την Κύπρο. Κατάλογος Εκθέσεως*, Λευκωσία 2007, σποράδην.

¹¹⁸⁵ Τσελέντη-Παπαδοπούλου 2002, πίν. 54.

¹¹⁸⁶ Η αδημ. εικόνα αναφέρεται με την άδεια της διευθύντριας του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού δρος Αναστασίας Τούρτα.

¹¹⁸⁷ Kriss-Rettenbeck 1972, fig. 36.

¹¹⁸⁸ Ο.π., fig. 4.

¹¹⁸⁹ Τσελέντη-Παπαδοπούλου 2002, πίν. 59.

¹¹⁹⁰ Kriss-Rettenbeck 1972, fig. 58.

¹¹⁹¹ Ευγγόπουλος 1951, πίν. 17, αρ. 18, *Βενετία των Ελλήνων* 1999, 151, αρ. 4 (Μ. Βασιλάκη).

αιώνα από την Κέρκυρα, σε εικόνα της Παναγίας Γλυκοφιλούσας από το Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών¹¹⁹², καθώς και στην εικόνα με τη διάσωση του νεαρού Βούλγαρι από τον άγιο Λουκιανό¹¹⁹³. Η εικόνα ανήκε σε οικογένεια Επτανησίων που εγκαταστάθηκε στη Λάρνακα και η οποία τη δώρισε στο ναό της Χρυσοπολιτίσης¹¹⁹⁴.

Ο ίδιος, ανώνυμος ζωγράφος έχει εκτελέσει και το παράδειγμα A/A **40**.

Ο άγιος Ξενοφών με τη συνοδεία του και σκηνή δολοφονίας (αρχές 18^{ου} αι.)
A/A **40**

Η δίζωνη εικόνα από το ναό Χρυσοπολιτίσης στη Λάρνακα¹¹⁹⁵ έχει σχήμα έλλειψης, γνωστό σε λίγες μεταβυζαντινές εικόνες (πιο σύνθητες στις ουρανίες της Επτανησιακής Σχολής)¹¹⁹⁶. Πρόκειται για ένα τυπικό παράδειγμα «διπλεπίπεδης» παράστασης¹¹⁹⁷ όπου το κεντρικό θέμα έχει αποδοθεί με χαρακτήρα σύμφωνο των λατρευτικών εικόνων, ενώ τα παραπληρωματικά στοιχεία αποδίδονται με χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν σε εικόνες ιδιωτικής ευλάβειας¹¹⁹⁸. Τα δύο επίπεδα χωρίζονται με χρυσή ταινία.

Ανω, σε χρυσό και πράσινο βάθος εικονίζονται οι μοναχοί άγιοι Ξενοφών, η σύζυγός του Μαρία και τα παιδιά τους Ιωάννης και Αρκάδιος¹¹⁹⁹. Η σύνθεση παραμένει μέσα στα πατροπαράδοτα «αυστηρά πλαίσια» της μεταβυζαντινής ζωγραφικής ενώ είναι έκδηλη η δυτικότροπη επίδραση στις μορφές, τα ενδύματα και την κινησιολογία. Οι άγιοι παρουσιάζονται συμμετρικά χωρισμένοι σε δύο ομάδες. Συνομιλούν μεταξύ τους χειρονομώντας ως αν σε θεατρικό δρώμενο, κοιτάζοντας τον θεατή. Στο έδαφος διαγράφεται η σκιά τους. Οι ονομαστικές

¹¹⁹² Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1998, αρ. 93.

¹¹⁹³ Βοκοτόπουλος 1990, 164, εικ. 305, 306.

¹¹⁹⁴ Φ. Σταυρίδης (επιμ.), *Πρακτικά Πρώτου Κιτιακού Συμποσίου, Κύπρος – Επτάνησα*, Λάρνακα 1997, συχνάκις.

¹¹⁹⁵ Χατζηχριστοδούλου 2005 α, 283, Μιχαηλίδης 2005, 197 (αρ. Δ. 28).

¹¹⁹⁶ Δ. Μπρατζιώτη (επιμ.), *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή τέχνη στην Κέρκυρα*, Κέρκυρα 1994, εικ. 157 εξ. Α. Χαραλαμπίδης, *Συμβολή στη μελέτη της εφτανησιώτικης ζωγραφικής του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα*, Ιωάννινα 1978 (δεν το έχω δει). Παρόμοιου σχήματος εικόνα εικονίζεται να η αγία Παρακευή σε εικόνα του δευτέρου μισού του 17^{ου} αιώνα από τα Λεύκαρα, βλ. *Κατά Κίτιον* 2002, 88.

¹¹⁹⁷ Για διπλεπίπεδες εικόνες, βλ. Τριανταφυλλόπουλος 2002, 326-327, Ο ίδιος 2002^α, 221, 266, υποσ. 48.

¹¹⁹⁸ Ό.π., 327.

¹¹⁹⁹ Για την εικονογραφία των αγίων, βλ. C. Weigert, Λήμμα “Xenophon, Maria, Arkadius und Johannes (von Jerusalem)”, *LCI* 8, 633, *Κατά Κίτιον* 2002, 242-43, και για το βίο τους, βλ. Λήμμα «Ξενοφών», *ΘΗΕ* 9, 655.

επιγραφές πάνω από τα κεφάλια τους παρουσιάζονται ανορθόγραφες: *Ο ΑΓΙΟΣ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, Η ΑΓΙΑ ΜΑΡΙΑ, ΗΟΑΝΝΗΣ, ΑΡΚΑΔΙΟΣ*. Ο άγιος Ξενοφών και οι δύο υιοί του φορούν ράσο. Ο άγιος Ξενοφών κρατεί ράβδο. Η αγία Μαρία φορεί χιτώνα και ιμάτιο και καλύπτει την κεφαλή και τα μαλλιά με λευκό μαντήλι κατά το δυτικό τρόπο, όπως οι δωρήτριες στο Α/Α 10.

Οι άγιοι έχουν μεγάλα κεφάλια και τα γυμνά μέλη πλάθονται με καφέ προπλασμό και θερμό ρόδινο σάρκωμα με λευκά φώτα. Η προτίμηση των συγκεκριμένων αγίων στην εικόνα σχετίζεται με το ότι το γεγονός συνέβη κατά την 26^η Ιανουαρίου, ημέρα της μνήμης τους¹²⁰⁰. Ο ζωγράφος διαχωρίζει την επίγεια ζωή από τον ουράνιο χώρο για να την αναπαραστήσει με μεγάλη λεπτομέρεια.

Στο κάτω τμήμα η εισβολή του δυτικού εκκοσμικευμένου ύφους που επικρατεί στα βενετοκρατούμενα Επτάνησα είναι φανερή. Η σύνθεση παρουσιάζεται φυσιοκρατική, «αναγεννησιακή». Εικονίζονται οι εσωτερικοί χώροι δύο δωματίων αστικής οικίας από την οποία διακρίνεται και η ξύλινη οροφή. Συγκεκριμένα αποδίδονται σε τομή δύο δωμάτια με γκριζόλευκους τοίχους, ανοικτή ξύλινη θύρα με μαρμάρινο ανώφλι και άδηλο σκοτεινό βάθος. Τα δωμάτια είναι επιπλωμένα σύμφωνα με το συρμό της εποχής. Ιδιαίτερα στο δωμάτιο στα δεξιά, που προφανώς είναι καθιστικό, υπάρχουν καναπές, δύο κομμόντες, όπως η βενετσιάνικη κομμόντα του 18^{ου} αιώνα¹²⁰¹ και η βαυαρική κομμόντα του 18^{ου} αιώνα¹²⁰², μια καρέκλα, και στον τοίχο δύο ξύλινα ραφάκια που έχουν θήκες με λευκού χρώματος αγγεία. Στον τοίχο είναι αναρτημένα δύο κάδρα με τα πορτραίτα ενός άνδρα και μιας γυναίκας και στο μέσο κάδρο τετράγωνου σχήματος με τη Παναγία. Όλα τα κάδρα έχουν ξυλόγλυπτη επίστεψη βαμμένη με κόκκινο χρώμα. Στο άλλο δωμάτιο η διακόσμηση είναι πιο λιτή. Δύο κάδρα με λουλούδια και πουλιά κρεμασμένα ψηλά στον τοίχο. Τέτοιους πίνακες έφερναν από την Ευρώπη. Υπάρχουν ανάλογες μαρτυρίες για την Κρήτη, την Πάτμο, τις Κυκλάδες κλπ. Τέτοια έργα έχουν σωθεί και στα Ιόνια Νησιά (Κέρκυρα).

Οι παραστάσεις δεν συνοδεύονται από επιγραφές και γι' αυτό είναι δύσκολο να πούμε με ακρίβεια πια σκηνή προηγείται και πότε ακριβώς έγινε το φονικό και πια ήταν η ταυτότητα των εμπλεκόμενων. Το επεισόδιο διαδραματίζεται χρονικά στα δύο δωμάτια. Στο καθιστικό, ο δράστης με την

¹²⁰⁰ Ευστρατιάδης ²1995, 362.

¹²⁰¹ Γιαννούκος ²1987, 73.

¹²⁰² Ό.π., 77.

πλάτη γυρισμένη στο θεατή, πατεί με τις μύτες των σκαρπινιών του πάνω σε μια καρέκλα και κατεβάζει ή τοποθετεί μια πιστόλα¹²⁰³.

Αριστερά εικονίζεται και πάλι ο δράστης με το όπλο γυρισμένο στον ήδη σκοτωμένο και ξαπλωμένο στο έδαφος άνδρα. Το θύμα είναι ένας άνδρας συνομήλικος του δράστη που κείται αιμόφυρτος στο πάτωμα από τη σφαίρα που δέχτηκε στην κοιλιά. Αριστερά δύο άνδρες χειρονομούν μεταξύ τους εκ των οποίων ο ένας δακτυλοδείχνει τον δράστη. Παρόμοιο περιστατικό εικονίζεται σε εικόνα από την Κεφαλονιά του δεύτερου μισού του 17^{ου} αιώνα¹²⁰⁴. Σκηνή δολοφονίας απεικονίζεται σε αναθηματική εικόνα του 18^{ου} από το Μεξικό¹²⁰⁵. Εικόνες με πληγωμένους δωρητές από την Κύπρο είναι του 1566 από το Μονάγρι¹²⁰⁶, του 1568, από τη Θελέτρα (επαρχ. Πάφου)¹²⁰⁷ και του 1638 από τον Καλοπαναγιώτη (A/A **29**).

Σε μια προσπάθεια απάλειψης του υπερβολικού ρεαλισμού το κάτω ήμισυ της εικόνας είχε βαφτεί με γκριζα λαδομπογιά, η οποία αφαιρέθηκε κατά την πρόσφατη συντήρηση της εικόνας.

Η εικόνα είναι έργο ενός μάλλον απλοϊκού ζωγράφου, ο οποίος παρουσιάζει αδυναμίες στην απόδοση του βάθους και της τρίτης διάστασης. Ο ζωγράφος προσπαθεί να διαχωρίσει το πραγματικό από το υπερβατικό χρησιμοποιώντας τεχνοτροπικές διαφορές. Πιο σκληρά παρουσιάζονται τα γραφίματα στα γυμνά μέλη των αγίων σε αντίθεση με τα γυμνά μέλη των λαϊκών όπου ο προπλασμός είναι ρόδινος. Από ενδυματολογικής άποψης οι φορεσιές των λαϊκών, ίσως πλουσίων αστών ή ευγενών, έχουν αποδοθεί με περισσή φροντίδα και αγάπη για τη λεπτομέρεια. Οι λαϊκοί φορούν λευκά υποκάμισα με δαντέλα (μπιμπίλα) στα μανίκια¹²⁰⁸, ανθοστόλιστους καμπανόσχημους επενδύτες, λευκές κάλτσες και μαύρα σκαρπίνια με κόκκινα τακούνια. Ως προς την κόμμωση τα μαλλιά και τα αυτιά κρύβονται κάτω από περούκα με κοτσίδα, πιασμένη με φιόγκο που πέφτει στην πλάτη κατά το γνωστό συρμό του 18^{ου} αιώνα¹²⁰⁹.

Τα δύο κάδρα στον τοίχο, σε σχήμα έλλειψης απεικονίζουν πορτραίτα, ενώ το κεντρικό μια μαντόνα, από τις πολλές που κυκλοφορούσαν την εποχή

¹²⁰³ Για εικόνες με πιστόλες, βλ. Ό.π. , 222-223.

¹²⁰⁴ Μοσχόπουλος 1989, 92-94.

¹²⁰⁵ Kriss-Rettenbeck 1972, fig. 143.

¹²⁰⁶ Sofocleous 2007, 436.

¹²⁰⁷ *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος* 1997, αρ. 150 (Α. Παπαγεωργίου).

¹²⁰⁸ Ενδεικτικά βλ. Ιωάννου-Γιανναρά 1996, 183.

¹²⁰⁹ Βοκοτόπουλος 1990, 164.

εκείνη¹²¹⁰. Σε χαρακτηριστικό του 18^{ου} αιώνα εικονίζεται πλανόδιος έμπορος θρησκευτικών εικόνων παρόμοιων με την εικόνα της παράστασής μας, βλ. Σχ.4¹²¹¹.

Ο ίδιος ζωγράφος έχει εκτελέσει και το παράδειγμα A/A **39**. Η εικόνα ανήκε σε οικογένεια Επτανησίων που εγκαταστάθηκε στη Λάρνακα¹²¹² και η οποία τη δώρισε στο ναό της Χρυσοπολιτίσσης¹²¹³.

Δωρητής με αναθηματική επιγραφή (Έτους: 1714)
A/A **41**

Στο θωράκιο¹²¹⁴ που προέρχεται από το παλιό τέμπλο του ναού του Αγίου Σάββα στη Λευκωσία και σ' αυτό εικονίζεται ο επίτροπος της εκκλησίας Δημήτριος, ο οποίος σύμφωνα με τη συνοδευτική επιγραφή δαπάνησε για την ανακαίνιση του εσωτερικού της εκκλησίας με *χορό* εικόνων, καθώς και με το χρύσωμα του τέμπλου.

Ο δωρητής εικονίζεται επάνω σε χρυσό κάμπο γονυπετής, δεόμενος με το σώμα μπροστά. Στρέφει το κεφάλι και τα χέρια προς τα δεξιά, όπου και η αναθηματική επιγραφή.

Ο Δημήτριος φορεί ένδυμα τουρκικού συρμού: αντερί¹²¹⁵ και επενδύτη με γούνα στις άκρες, στο λαιμό και στα χέρια. Ο επενδύτης κουμπώνεται στο ύψος του λαιμού. Εικονίζεται ξυρισμένος και στο ξυρισμένο επίσης κεφάλι του φορεί ψηλό δίκωχο καλτάκι¹²¹⁶, όπως ο εύπορος αστός δωρητής στο παράδειγμα A/A **64**, σε θύρα ερμαριού από τη Σίφνο του 1804 (Συλλογή Όλγας Καρατζά, Κάστρο,

¹²¹⁰ Το απόσπασμα που ακολουθεί προέρχεται από αδημοσίευτη εισήγηση του Χρ. Χατζηχριστοδούλου που εκφωνήθηκε στην Ε' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος-Κύπρου (2003): «Ο εκδυτικισμός της κοινωνίας των Επτανησίων είναι έκδηλος, έτσι ώστε κατά καιρούς να σημειώνεται αντίδραση απέναντι στο νέο πνεύμα που εισάγεται με τα έργα αυτά σε τέτοιο σημείο που ο Ψευδανώνυμος (Αντώνιος Φατσέας) στο κείμενό του *Ο χωριάτης Κεφαλλονίτης, φυλλάδιον Α'*, εν Αθήναις 1850, να καταφέρεται όχι μόνο εναντίον των δυτικών μαντόνων που φέρνουν οι αστοί και ευγενείς από τη Δύση (σσ. 10-12), αλλά και εναντίον του κάθε άρχοντα γιατί «μοδερνίρη τό σπίτι του καί τό στολίζει μέ τά κουάδρα κάποιωνε παλιοπουτάνων» (σ. 13)».

¹²¹¹ Το σχέδιο προέρχεται από την έκδοση A. Carraci, *Le arti di Bologna*, Rome 1740.

¹²¹² Γενικά για τους Επτανήσιους στην Κύπρο, βλ. A. Pouratier Duteil-Loizidou, *Consulat de France a Larnaca, τόμοι I-IV*, Λευκωσία, 1991 (I), 1995 (II), 1999 (III), 2002 (IV), Φ. Σταυρίδης, *Πρακτικά Πρώτου Κιτιακού Συμποσίου, Κύπρος – Επτάνησα, Λάρνακα, 12-13 Νοεμβρίου 2004*, 11 εξ., Λάρνακα 1997, Ν. Παταπίου, *Το Πρόξενείο της Επτανήσου Πολιτείας στην Κύπρο 1800-1807 και ο Πρόξενος Παναγής Αγγελάτος*, Λευκωσία 2000.

¹²¹³ Για το ναό Χρυσοπολιτίσσης Λάρνακος, βλ. Μιχαηλίδης 2005.

¹²¹⁴ Σωτηρίου 1935, πίν. 162. Λήμμα «Σάββα Αγίου εκκλησία, Λευκωσία», *ΜΚΕ* 12, 122 (Α. Παπαγεωργίου), όπου αναφέρεται ότι το θωράκιο χρονολογείται στα 1608 αντί του ορθού 1714.

¹²¹⁵ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 97-100, εικ. 125.

¹²¹⁶ Ό.π., 140.

Σίφνος)¹²¹⁷ και σε ομάδα λαϊκών που εικονίζονται σε εικόνα της Δευτέρας Παρουσίας (1754) στο Μουσείο Μπενάκη¹²¹⁸.

Το έδαφος διακρίνεται από το υπόλοιπο βάθος. Η εικόνα περιβάλλεται από ταινία με φυτική διακόσμηση. Δεξιά του δωρητή υπάρχει εκτενής αφιερωματική επιγραφή η οποία αναφέρει: ΣΑΒΒΑ ΘΕΟΦΡΩΝ ΗΔΕ ΧΡΙΣΤΟΪΔΩΛΑΤΡΑ ΠΙΣΤΟΝΤΕ ΠΡΟΣ Θ(ΕΟ)Ν ΕΥΠΡΟΣΔΕΚΤΕ ΠΡΕΣΒΥ/ ΤΟΣΑΥΤΑΣ ΒΛΥΖΕΙΣ ΔΩΡΕΑΣ ΤΩΝ ΘΑΥΜΑΤΩΝ ὍΣΑΣ ΠΡΟΣΒΟΛΑΣ ΠΑΣΧΟΜΕΝ ΠΑΘΗΜΑΤΩΝ/ ΠΑΡΑ ΣΟΥ ΚΡΟΥΝΟΙ ΣΑΡΚΙΚΩΝ [Α]ΚΑΘΑΡΣΙΩΝ ΚΑΙ ΨΥΧΙΚΑΙ ΛΥΤΡΩΣΕΙΣ ΑΓΝΟΗΜΑΤΩΝ/ ἘΥΧΟΥ ΘΕΩ ΑΓΙΕ ΥΠ' ΕΡ ΖΩΗΣ ΥΓΕΙΑΣ ΠΤΑΙΣΜΑΤΩΝ ΑΦΕΣΕΩΣ ΚΑΙ ΣΩΤΗΡΙΑΣ/ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΣΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΕΠΙΤΡ' ΟΠΟΥ ὍΣ ΗΓΑΠΗΣΕΝ ΕΥΠΡΕΠΕΙΑΝ ΝΑΟΥ ΣΟΥ/. ΗΓΑΓΕ Σ' ΑΥΤΟΝ ΕΙΣ ΚΑΛΛΟΣ ΤΟ ΠΡΟΣΗΚΟΝ ΕΣΤΗΣΕ ΧΟΡΟΝ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΩΝ ἘΙΚ' ΟΝΩΝ/ ΔΟΥΡΥΦΟΡΟΥΣΑΣ ΤΩ ΔΕΣΠΟΤΗ ΤΩΝ ΟΛΩΝ ΤΕΜΠΛΟΣ ΔΙΕΜΟΡΦΩΣΕ ΛΑΜΠΡΩΣ ΧΡΥΣΙΩ./ ΔΕΞΑΙ Ο ὙΝ ΑΓΙΕ ΜΙΚΡΑΝ ΧΟΡΗΓΙΑΝ ΧΑΡΙΖΩΝ ΧΑΡΙΝ ΔΗΜΗΤΡΙΩ ΠΛΟΥΣΙΑΝ./ ΑΨΙΔ ΧΡΙΣΤΟΥ.

Ο άγιος Συμεών και δωρητής (Έτους: 1730)

A/A 43

Στην εικόνα από την κατεχόμενη Αυλώνα (επαρχ. Λευκωσίας)¹²¹⁹ ο άγιος Συμεών ο Στυλίτης¹²²⁰ (ονομαστική επιγραφή: Ο ΑΓΙΟΣ ΣΙΜΕΩΝ Ο ΣΤΥΛΙΤΗΣ) εικονίζεται καθισμένος πάνω στην κολώνα του, μέσα σε λαξευμένο κιονόκρανο, όπως και ο άγιος Αλύπιος σε εικόνα του β' μισού του 17^{ου} αιώνα στο Ελληνικό Ινστιτούτο στη Βενετία¹²²¹. Τα πόδια του κρέμονται έξω από δύο τρύπες, στο

¹²¹⁷ A. Delivorias, E. Gergoula (εκδ.), *From Byzantium to modern Greece. Hellenic Art in Adversity, 1453-1830, From the Collection of the Benaki Museum, Athens, New York 2005*, 139, εικ. 15

¹²¹⁸ Ὁ.π., 64-65.

¹²¹⁹ Λήμμα «Αυλώνα», *ΜΚΕ* 3, 71. Talbot-Rice 1937, 260-1, pl.XLIII, No. 125. Μια εικόνα της Σταύρωσης, η οποία χάθηκε κατά την τουρκική εισβολή του 1974, της ίδιας τεχνοτροπίας και ίδιων διαστάσεων, στο εικονοστάσιο αποδόθηκε από τον Rice στον ίδιο ζωγράφο.

¹²²⁰ Για την εικονογραφία του αγίου, βλ. *Ερμηνεία* (1981), 200. Ο άγιος εικονίζεται γέρον κοντοδιχαλογένειος, βλ. επίσης A. Kazhdan, N. P. Sevcenko, Λήμμα «Symeon the Stylite the Elder», *ODB* 3, 1985-1986, K. G. Kaster, C. Squarr, Λήμμα «Simeon Stylites Altere», *LCI* 8, 361 εξ., Βασιλάκη et al. 2004, τόμος Β', 238-40, εικ. 118.

Για το βίο του, ενδεικτικά βλ. Λήμμα «Συμεών», *ΘΗΕ* 11, 534-535, Παπαγεωργίου 1969, 88 (η εικόνα χρονολογείται στο 18^ο αιώνα και όχι στο 16^ο όπως σημειώνεται στη συνοδευτική λεζάντα), Ευστρατιάδης ²1995, 436.

¹²²¹ Τσελέντη-Παπαδοπούλου 2002, πιν. 55.

κάτω μέρος του κιονοκράνου. Μια ξύλινη σκάλα βρίσκεται ακουμπισμένη στην κολώνα, στα αριστερά.

Ο άγιος φορεί μοναχικά ενδύματα σκουροπράσινο χιτώνα, ανάλαβο και ερυθρό μανδύα. Στο κεφάλι φορεί κουκούλιο και είναι ανυπόδητος. Με το δεξιό ευλογεί και με το αριστερό κρατεί ενεπίγραφο ειλητάριο: *ΜΟ'ΛΟΠΑΣ ΕΜΟΥ ΑΡΓΥΡΟ'C CK<Ω>/Λυξ¹²²²/ ΕΥΛ/ΟΓ¹²²³*. Η επιγραφή αυτή θα μπορούσε να αναφερθεί στη παράδοση κατά την οποία τα σκουλήκια που έγιναν από τις πληγές του αγίου είναι οι μεταξοσκώληκες, τους οποίους και προστατεύει. Εξ όσων γνωρίζω απεικόνιση των σκουληκιών να πέφτουν στο έδαφος από τα πόδια του κιονίτη αγίου υπάρχει σε τοιχογραφία του 18^{ου} αι. στο άνοιγμα της ωραίας Πύλης του κτιστού εικονοστασίου του ναού των Αγίων Κηρύκου και Ιουλίττης στα Βασιλικά (Θεσσαλονίκη), μετοχίου της Πατριαρχικής Μονής της Αγίας Αναστασίας¹²²⁴.

Δεξιά του κίονα βρίσκεται η όρθια μορφή του νεαρού, αγένειου δωρητή¹²²⁵ με μακριά μαλλιά σε δύο βοστρύχους, που στρέφεται προς τον άγιο. Φορεί μακριά ενδύματα, λευκό υποκάμισο, μελανό επενδύτη με μακριά στενά μανίκια, χρυσέρυθρη ζώνη και κλειστά καστανέρυθρα υποδήματα. Με το δεξιό χέρι κρατεί ανοικτό ενεπίγραφο ειλητάριο σε όρθια θέση με τα λόγια που απευθύνεται στον άγιο: *ΕΥΛΟΓΙΣΟΝ ΚΑΜΟΥ ΠΑΔΕ/ΙCΟΥ¹²²⁶ ΤΑ ΔΕ/ΝΕΔΡΗ* και υψώνει το αριστερό σε στάση δέησης. Η πλούσια και μακριά κόμη του κτενίζεται πίσω από τα αυτιά και αφήνεται να πέσει στην πλάτη. Η σχέση του αγίου Συμεών με τα περιβόλια υποδηλώνεται κατά πάσαν πιθανότητα και από την απεικόνισή του μαζί με τον άγιο Τρύφωνα, που κρατεί γεωργικά εργαλεία, σε τοιχογραφία του 1747 στο ναό του Αγίου Γεωργίου της Άρπερας στην Τερσαφάνου (επαρχ. Λάρνακας)¹²²⁷.

Στο κάτω τμήμα του κάμπου της εικόνας υπάρχει η αφιερωματική επιγραφή γραμμένη στο πράσινο έδαφος, εκατέρωθεν του κίονα ως εξής: *ΑΨΛ/ 'ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΟΣ/ ΙΕΡΟΜΟΝΑ/ΧΟΥΣ ΕΧΑΡΙΣΕ/ ΤΟ ΑΥΤΟΥ ΜΑΘΥ/ΤΗ-*

¹²²² Cyprus the Holy Island 2000, αρ.63 (Σ. Σοφοκλέους, Α. Νικολαΐδης), Παναγής 2002, 84: Πιστεύω ότι δεν αναφέρεται στον φθοροποιό σκώληκα του εξορκισμού του αγίου Τρύφωνος (βλ. Goar 1960, 554-555) επίσης προστάτου των κήπων και των αμπελιών.

¹²²³ Σε ελεύθερη απόδοση «από τους μώλωπές μου ο αργυρός σκώληξ είναι ευλογία». Εικάζω ότι εννοεί τον μεταξοσκώληκα.

¹²²⁴ Από επιτόπια έρευνα.

¹²²⁵ Το αρχικό χάραγμα της μορφής του δωρητή δείχνει ότι αυτή θα γινόταν μακρύτερη.

¹²²⁶ Στην επιγραφή: ΠΑΔΕΙΣΟΥ: χωρίς έννοια. Προφανώς ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΥ. Είναι φανερή η επίκληση για προστασία των δέντρων πιθανώς του περιβολιού του δωρητή.

¹²²⁷ Stylianou 1985, 443.

/ΕΔΟΡ'ΙΣΑ ΤΟ ΑΥΤΟ ΜΑΘΗΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΟΥ / <ΙΕΡΟΜΟΝΑ>ΧΟΥ ΑΥΤΟ ΚΥ ΠΙΕΡΙ/ ΕΙΣ ΑΓΙΑΖΜΟΝ ΤΟΥ ΑΥ/ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΟΛΙΟΥ. Σε ταινία που περιτρέχει την εικόνα και πάνω από τον δωρητή γράφεται: Κ(ΥΡΙ)Ε ΠΙΕΡΙ ΔΙΑΒΑΣΕ ΤΑΣ ΕΥΧΟΥ'Σ ΥΠΕ/Ρ ΗΜΟΝ. Σύμφωνα με την επιγραφή ο άγιος εθεωρείτο και προστάτης των δένδρων και των περιβολιών.

Κτήτορες του ναού (Έτους: 1747)

A/A 47

Εσωτερικά του ναού του Αγίου Γεωργίου της Άρπερας¹²²⁸ (πλησίον του χωριού Τερσεφάνου, επαρχ. Λάρνακας), πάνω από τη βόρεια πόρτα του κυρίως ναού, απεικονίστηκαν οι δωρητές σε τοιχογραφία του έτους 1747¹²²⁹. Η παράσταση των δωρητών συνοδεύεται με δύο αφιερωματικές επιγραφές που αναφέρονται στην ίδρυση και τη διακόσμηση της εκκλησίας με μεγάλη λεπτομέρεια. Εικονίστηκαν συνολικά εννέα άνθρωποι. Δυστυχώς τα πρόσωπα των περισσότερων από αυτή την οικογένεια έχουν καταστραφεί, ενώ δεν συνοδεύονται από επιγραφές με τα ονόματά τους¹²³⁰. Οι επτά από τους δωρητές παρουσιάζονται όρθιοι, ενώ οι δύο τελευταίοι γονατιστοί. Όλοι τους είναι στραμμένοι προς τα δεξιά.

Ο πρώτος δωρητής (Σχέδιο 1, αρ. 1) που προηγείται της ομάδος έχει ταυτιστεί με τον δραγουμάνο Χριστοφάκη Κωνσταντίνου (δράση πριν το 1750¹²³¹), ο οποίος οδηγεί την οικογένεια του προς το ομοίωμα της εκκλησίας, το οποίο λαμβάνει ευλογώντας ο ίδιος, ο άγιος Γεώργιος¹²³². Ο δραγομάνος είναι ντυμένος με ένδυμα, το οποίο παρουσιάζει μεγάλη τουρκική επίδραση. Φορεί μακρόγούνα, δηλ. μακρύ επενδύτη που κουμπώνει στο λαιμό χρώματος ερυθρού με άσπρες ανταύγειες. Στο κολάρο, στις παρυφές μπροστά στα μανίκια και στις

¹²²⁸ Δήμμα «Γεωργίου Αγίου Άρπερας εκκλησία», ΜΚΕ 4, 47 (Α. Παπαγεωργίου).

¹²²⁹ Stylianou 1972, 149-164, Ο ίδιος 1985, 440 εξ. fig. 261-262, Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 68 εξ., εικ. 22, 23, όπου και γίνεται αναλυτική παρουσίαση των δωρητών.

¹²³⁰ Σημαντική είναι και η επιγραφή σε ειλητάριο που κρατεί ένας άγγελος δίπλα στην πρόθεση, στο οποίο αναγράφονται ονόματα των μελών της οικογένειας του δραγομάνου, τα οποία επειδή είναι περισσότερα από τους απεικονιζόμενους δωρητές δεν βοηθούν στην ταύτισή τους.

¹²³¹ Μυριανθόπουλος 1934, 52, Δήμμα «Χριστοφάκης Κωνσταντίνου», ΜΚΕ 14, 88-89, Κ. Κοκκινόφτα, «Το Χρονικόν του Ιωακείμ Παλουριωτίσσης», Πολιτιστική Κύπρος, τ. 11, Λευκωσία 1997, 32. Ο Κωνσταντίνου δολοφονήθηκε την Κυριακή του Πάσχα του 1750 από Οθωμανούς Τούρκους, με αποτέλεσμα ο εξωραϊσμός του ναού του Αγίου Γεωργίου που άρχισε το 1745 από τον ίδιο τον δραγουμάνο να μείνει ημιτελής.

¹²³² Η χειρονομία της ευλογίας από τον άγιο Γεώργιο είναι ασυνήθιστη, αφού μόνο οι κληρικοί ευλογούν. Στην συγκεκριμένη απεικόνιση πρέπει να δεκτούμε την ευλογία ως σημείο αποδοχής της δωρεάς.

πλευρές των πλαϊνών ανοιγμάτων, ίσως τσεπών υπάρχει γκριζα γούνα¹²³³. Κάτω από τη μακρόγούνα φορεί λευκό ένδυμα και κάτω απ' αυτό ερυθρό αντερί και τσαχτιρία. Στα πόδια φορεί κίτρινα υποδήματα και στο ξυρισμένο κεφάλι του καλπάκι σαμουρένο, είδος καπέλου που φορούσαν οι δραγουμάνοι, όπως αυτό που φορεί ο δραγομάνος σε έργο γύρω στα 1809-1810 στο Victoria and Albert Museum στο Λονδίνο¹²³⁴, αλλά και Οθωμανοί όπως σε *ακουατίνα* από έκδοση του 1821¹²³⁵. Υψώνει τα χέρια του σε στάση δέησης.

Τον δραγουμάνο ακολουθεί μία κυρία ντυμένη στα πολύχρωμα (Σχέδιο 1, αρ. 2). Φορεί ερυθρό ριγωτό φουστάνι με χαμηλό κόψιμο μπροστά στο στήθος¹²³⁶, έτσι ώστε να φαίνεται το λευκό της πουκάμισο, που καλύπτει όλο το θεατό μέρος του στήθους έως τη βάση του λαιμού και έχει κατακόρυφο άνοιγμα μπροστά¹²³⁷. Το μάκρος του πουκαμισού δεν είναι θεατό, αφού καλύπτεται εντελώς από τον επενδύτη, μακρύ επανωφόρι, με στενά αναδιπλωμένα μανίκια¹²³⁸. Το επανωφόρι είναι φτιαγμένο από ύφασμα πράσινου χρώματος, με ενυφασμένη κόκκινη διακόσμηση λουλουδιών και στολίζεται με γούνα ερμίνα κατά μήκος του μπροστινού ανοίγματος και του γιακά. Στο κεφάλι φορεί ερυθρό χρυσοποίκιλτο φέσι, πάνω από το οποίο έχει ριχτεί πράσινο σάλι. Στο λαιμό επίσης φορούσε σάλι το οποίο σήμερα έχει εξαλειφθεί. Στα σφικτοδεμένα της χέρια κρατεί ερυθρό πουγγί. Στα πόδια φορεί κίτρινα παπούτσια.

Μια μεγάλη σε ηλικία γυναίκα στέκεται ακριβώς πίσω της (Σχέδιο 1, αρ. 3). Από την ενδυμασία της φαίνεται το υποκάμισό της με το φουστάνι, όμοιο με τη γυναίκα (Σχέδιο 1, αρ. 2) και το μακρύ ερυθρό επανωφόρι της που κουμπώνει στο λαιμό και στολίζεται με ερμίνα στο μπροστινό ανοικτό μέρος και στα μανικέττα. Στο κεφάλι φορεί μαύρο κεφαλόδεσμο και από πάνω πράσινο μαντίλι¹²³⁹, το οποίο πέφτει στο πίσω μέρος της κεφαλής και καλύπτει το λαιμό. Τα χέρια της είναι ενωμένα μπροστά στο στήθος σε στάση προσευχής.

Αμέσως, πίσω της, εμφανίζεται ένα κορίτσι που φορεί ερυθρό φέσι με πράσινο τουρμπάνι (Σχέδιο 1, αρ. 4). Φορεί κοντό επανωφόρι με μανίκια μέχρι τους αγκώνες που κουμπώνει στο λαιμό. Στο κολάρο και στο μπροστινό ανοικτό

¹²³³ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 125.

¹²³⁴ Ό.π., 83, εικ. 83.

¹²³⁵ Προέλευση ακουατίνας; E. Dodwell, *Views in Greece*, London, 1821.

¹²³⁶ Το βαθύ άνοιγμα στο στήθος του ενδύματος (ντεκολτέ) δυτικής επίδρασης με μακρά παράδοση στην Κύπρο απαντά σε απεικονίσεις δωρητριών ήδη από το 14^ο αιώνα, βλ. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 70-76.

¹²³⁷ Ό.π., 69.

¹²³⁸ Ό.π.

¹²³⁹ Η ίδια 1999, 178.

μέρος φέρει γούνα από ερμίνα. Κάτω από το επανωφόρι φορεί αντερί από λευκό ύφασμα με κόκκινες ραβδώσεις.

Μπροστά από τις μορφές αρ. 3 και 4 στέκουν δύο νεαροί ντυμένοι σύμφωνα με τον συρμό του πατέρα τους (Σχέδιο 1, αρ. 5, 6). Και οι δύο έχουν τα χέρια τους σταυρωμένα στο στήθος. Το αγόρι (αρ. 5), ψηλότερο από το άλλο (αρ. 6), φορεί μακρόγούνα χρώματος καφέ σκούρο, που στολίζεται με γκριζόλευκη γούνα κατά μήκος του μπροστινού ανοίγματος και στο κολάρο. Τα μανικέττα έχουν κόκκινη επένδυση, είναι αναδιπλωμένα έτσι που να φαίνονται τα μανίκια του αντεριού από λευκό ύφασμα με κόκκινες ραβδώσεις. Στο κεφάλι φορεί σαμουρένιο καλπάκι και στα πόδια καφέ υποδήματα.

Το αγόρι (αρ. 6) φορεί μακρόγούνα, όμοια με του αδελφού του χρώματος ερυθρού. Τα αναδιπλωμένα μανικέττα έχουν πράσινη επένδυση. Κάτω από αυτά διακρίνεται το αντερί, όμοιο με το προηγούμενο. Από το άνοιγμα της μακρόγούνας, φαίνεται το ποδήρες ένδυμα χρώματος βυσσινιού.

Μετά απ' αυτούς στέκεται μια μεγαλύτερη γυναίκα (Σχέδιο 1, αρ. 7), όμοια ντυμένη με την κυρία πίσω από τον Χριστοφάκη, με μόνη διαφορά στο χρωματισμό των ενδυμάτων. Η μακρόγούνά της είναι βυσσινιά, με λευκή ερμίνα και διακοσμείται με φυτικά μοτίβα. Στα σφικτοδεμένα της χέρια κρατεί βυσσινί μαντήλι. Στα πόδια φορεί καφέ υποδήματα. Στο κεφάλι, φορεί καπέλο ερυθρό με χρυσοποίκιλτο διάκοσμο και πράσινο ριχτό μαντήλι, στους ώμους και την πλάτη. Από το δεξιό αυτί της κρέμεται σκολαρίκι, προφανώς θα φορούσε και από το άλλο¹²⁴⁰.

Ακριβώς πίσω της γονατίζει ένα μικρό κορίτσι (Σχέδιο 1, αρ. 8) που φορεί ριγωτό αντερί¹²⁴¹, πάνω από το οποίο φορεί κοντό, λευκό πανωφόρι με μανίκια ως τους αγκώνες, ανοικτό κάτω μπροστά και κουμπωμένο στο λαιμό. Στο κεφάλι φορεί καπέλο ερυθρού χρώματος με στενό μαντήλι γύρω απ' αυτό, τα άκρα του οποίου πέφτουν πάνω στους ώμους της.

Πίσω από το μικρό κορίτσι (Σχέδιο 1, αρ. 9) γονατίζει ένα άλλο, ντυμένο, όπως και οι υπόλοιπες γυναίκες, αλλά με διαφορετικό κάλυμμα κεφαλής. Έχει τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος και στα αυτιά φορεί κυκλικά ενώπια με ακτινωτές προεξοχές, παρόμοια με εκείνα του Κυπριακού Μουσείου που εκτίθενται στην

¹²⁴⁰ Η ίδια 1996, 191 εξ.

¹²⁴¹ Ό.π., 100.

Οικία Χατζηγεωργάκη Κορνέσιου στη Λευκωσία¹²⁴². Στη μέση φορεί ζώνη με πόρτες (πούκλες)¹²⁴³.

Η αφιερωματική επιγραφή στα αριστερά αναφέρει: Ω Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ ΓΕΩ'ΡΓΙΟΝ ΓΕΝΝΑΙΕ ΜΑ(Ρ)Τ<ΥΣ> / ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΩΝΥΜΩΝ ΦΥ'ΛΑΞ, ΚΚΕ'ΠΗ, ΚΑΙ' / ΚΡΑΤΟΣ, ΚΚΕ'ΠΕ ΦΡΟΥ'ΡΕΙ ΦΥ'ΛΑΤΤΕ ΤΟ'Ν/ ΚΤΗ'ΤΟΡΑ' ΣΟΥ, ΑΣΕΙΣΤΟΝ, ΑΚΡΑΔΑΝΤΟΝ, ΕΣΤΗ/ΡΙΓΜΕ'ΝΟΝ, ΕΡΜΗΝΕ'Α ΧΡΙΣΤΟΦΑ'ΚΗΝ/ ΣΟ'Ν Ο'ΚΤΡΟ'Ν ΔΟΥ'ΛΟΝ, ΣΗΝ ΤΟ'ΙΣ ΣΥΓΓΟ'ΝΟΙΣ ΤΕ/ ΚΑ'Ι ΠΑΙΣΙ'Ν Ο' ΙΚΕ'ΙΟΙΣ, ΧΑΡΙΝ ΤΟ'Υ ΠΑΝ/ΣΕ'ΠΤΟΥ ΣΟΥ ΝΑΟ'Υ ΕΤΟ'ΥΤΟΥ, 'ΟΝ ΣΟΙ/ ΩΚΟΔΟ'ΜΗΣΕ ΜΟ'ΝΟΣ ΕΚ ΒΑ'ΘΡΩΝ,/ ΝΑ'Ι ΜΗ'Ν ΚΑΙ' ΚΑΤΕΚΑΛΛΗΝΕΝ ΕΞ'Ο/ΔΟΙΣ ΊΔΙ'ΟΙΣ, 'ΟΝ ΠΕΡ Ε'ΙΘΕ ΔΕΞΟΙΟ/ ΩΣ ΔΕΚΤΗ'Ν ΘΥΣΙ'ΑΝ, Ε ΞΥΡΕΣΕ/ ΚΑΙ' ΓΑ'Ρ ΑΚΟΥ'ΡΑΣΤΟΝ ΜΕΣΙ'ΤΗΝ/ Ρ'ΥΣΤΗΝ ΤΕ ΕΤΟΙΜΟ'ΤΑΤΟΝ Τ'ΗΣ/ ΕΞΩΡΙ'ΑΣ, ΚΑ'Ι Ν'ΗΝ/ ΠΡΕ'ΣΒΕΥΕ ΤΥΧΕ'ΙΝ Ο'ΥΡΑΝΩ'Ν/ ΒΑΣΙΛΕΙ'ΑΣ.

Η επιγραφή στα δεξιά, κάτω από το ομοίωμα του ναού, αναφέρει τα εξής: ΠΛΕΙ'ΣΤΑΣ ΔΩΡΕ'ΑΣ ΕΚ ΣΟΥ, Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ' ΜΑ'ΡΤΥΣ ΕΛΑΒΟΝ,/ Ο'Υ ΚΑΤ'ΟΝΑΡ ΜΟ'ΝΟΝ, ΑΛΛΑ ΛΟ'ΓΩ, ΕΡΓΩΤΕ ΜΑ'ΛΙΣΤΑ,/ Ε ΞΥΡΟΝ Κ(ΑΙ) ΓΑΡ Σ'Α'Ρ'ΡΩΓΟ'Ν ΚΑΝ ΠΑΤΡΙ'ΔΙ Α'ΙΕΙ',/ ΑΛΛ' ΕΝ Τ'ΑΛΛΟΔΑΠ'Η, ΡΥ'ΣΤΗΝ ΟΞΥΤΑΤΟΝ ΑΓΑΝ/ ΟΥ ΧΑΡΙΝ ΗΓΕΙΡΑΣΟΙ, ΒΑΘΡΩΝ ΕΚ, ΝΑΟΝ ΟΝ ΠΕΡ/ ΤΟΝ Δ' Ω ΑΘΛΗΤ' ΩΣ ΔΕΚΤΗΝ ΔΕΞΟΙΟ ΘΥΣΙΑΝ/ ΠΡΕΣΒΕΥΕΙΝ ΑΙΕΙ ΜΟΙ ΔΟΥΛΩ ΟΝΤΙΣΟΙ ΟΙΚΤΡΩ/ ΕΡΜΗΝΗΪ ΧΡΙΣΤΟΦΑΚΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΙΟ/ ΓΕΝΝΗΤΟΡΣΟΙ ΠΡΟΣ, ΝΑΙ ΜΗΝ ΤΕΚΝΟΙΣΙ Τ'ΕΜΟΙΣ / ΕΥ ΔΙΑΓΕΙΝ ΝΥΝ, ΕΝΤΕ ΠΟΛΩ ΕΙΤΑ ΠΡΟΣ/ΒΗΝ/ ΧΕΙΡ Φ(Ι)Λ(Α)Ρ(Ε)Τ(ΟΥ)¹²⁴⁴.

Στον τοίχο του ομοιώματος της εκκλησίας αναγράφεται η χρονολογία ΑΨΜΔ. Ομοιώματα ναών προσφέρουν και οι δωρητές λ.χ. στα παραδείγματα Α/Α **49, 51, 54**.

Στην τοιχογραφία απεικονίζεται μια ολόκληρη σειρά φορεσιών των αστών της εποχής, οι οποίοι ντύνονταν όπως και οι Οθωμανοί κατακτητές. Οι γυναίκες της οικογένειας βαστούν πουγγιά σε ένδειξη κύρους, όπως ακριβώς οι βυζαντινοί άρχοντες σε μικρογραφία του κώδικα της Οξφόρδης¹²⁴⁵. Αυτό σημαίνει μια

¹²⁴² Ο.π., 191 εξ, ιδίως εικ. 164.

¹²⁴³ Ο.π., 221 εξ., Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Λοΐζου-Χατζηγαβριήλ 2003, 43 εξ.

¹²⁴⁴ Για τον ζωγράφο Φιλάρετο, βλ. Λήμμα «Φιλάρετος ζωγράφος», ΜΚΕ 13, 238-239 (Α. Παπαγεωργίου).

¹²⁴⁵ Velmans 1977, πίν. xxiv, Παπαντωνίου 2000, 122 εξ. (έγχρωμες ολοσέλιδες φωτογραφίες).

σχετική δύναμη των Χριστιανών της εποχής, γιατί όπως είναι γνωστό σε καιρούς δύσκολους δεν επιτρέπονταν τα ρούχα σε έντονα χρώματα¹²⁴⁶.

Την τοιχογραφία υπογράφει ο ζωγράφος Φιλάρετος, ο οποίος ζωγράφισε και τα παραδείγματα A/A **46-48**.

Θωράκιο με Δέηση και δωρητές (1757)

A/A **50**

Το γραπτό θωράκιο τέμπλου από το ναό του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Μιά Μηλιά (επαρχ. Λευκωσίας) έχει χαθεί κατά την τουρκική εισβολή του 1974. Στο κάτω μέρος του θωράκιο βρίσκονται αντικριστές οι μορφές του ζεύγους των δωρητών, που ταυτίζονται από την επιγραφή με τον ιερέα Σολωμό και την σύζυγό του Αργυρή¹²⁴⁷. Η δωρήτρια φορεί χρυσοκέντητο μπλε φόρεμα και πράσινο επανωφόρι κατά τον Rice¹²⁴⁸, και στο κεφάλι μανδήλι¹²⁴⁹, όπως στα παραδείγματα A/A **10, 14**.

Αναθηματική εικόνα (β' μισό 18^{ου} αιώνα)

A/A **53**

Στην αναθηματική εικόνα¹²⁵⁰ από το ναό Φανερωμένης Λυκωσίας εμφανίζεται ψηλά η Θεοτόκος, μέσα σε νεφέλες, στον τύπο της Βλαχερνίτισσας και εκατέρωθεν οι Αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ, στηθαιοί, σεβίζοντες, μέσα σε γκριζόλευκα νέφη *Μ(ιχαήλ) – Γ(αβριήλ)*.

Κάτω εικονίζεται η οικογένεια του Δραγομάνου Χατζηϊωσήφ. Οι δωρητές παριστάνονται σε μεγάλη κλίμακα έναντι του Θείου, που δηλώνει τονισμό του ατόμου σε σχέση με τα προστάγματα του Διαφωτισμού. Αριστερά εικονίζεται ο Χατζηϊωσήφ (επιγραφή: *Χ(ατζη)Ι(ω)σ(ή)φ*), (περί το 1761- 11.1.1780)¹²⁵¹, με τους

¹²⁴⁶ Βλ. Α. Μιτσιδης, *Η Εθνική προσφορά της Κυπριακής Εκκλησίας κατά την Τουρκοκρατία*, Λευκωσία 1971, 25 όπου ο Αρχιεπίσκοπος Κυπριανός με εγκύκλιο ημερομηνίας 16 Μαΐου 1821, αμέσως μετά την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης και των πρώτων σφαγών στην Κύπρο, καλεί τους πιστούς να έχουν «τά φορέματα σεμνά και ραγιάτικα τὰ σαρίκια, τὰ ζωνάρια, τὰ γεμενιά μαύρα».

¹²⁴⁷ Για την περιγραφή του θωρακίου βλ. ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ A/A **50**.

¹²⁴⁸ Rice 1937, 248.

¹²⁴⁹ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 89, εικ. 64.

¹²⁵⁰ Rice 1937, 267, αρ. 140, Κατάλογος 1987, 38 εικ. 26, 37 εικ. 24-25, Παπαγεωργίου 1995, 161, Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 68 εικ. 24, 69, 114 εικ. 102, 125, 126, 1411, 144, 152, 252, 265, *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος* 1997, αρ. 157. (Α. Παπαγεωργίου), *Cyprus the Holy Island* 2000, αρ. 59 (Στ. Περδίκη).

¹²⁵¹ Β. Χριστοδούλου, Λήμμα «Χατζηϊωσήφ δραγομάνος», *ΜΚΕ* 14,16.

δύο υιούς του¹²⁵² και δεξιά η σύζυγός του με τη θυγατέρα τους. Μεταξύ του Χατζηιωσήφ και της συζύγου του (επιγραφή: Ανν/η) υπάρχει η ακόλουθη επιγραφή: *Θερμῆς εὐλαβείας μου καρπὸν Κυρία/ προσφέρω, οἶκτρῶ τί σὴ ΠΑΝτοδωρία/ κ(αί) ὄν κατέχεις σαῖς ἀλέναις δεσπότην ἐξιλέωσαι δι' ἰωσήφ, σὸ δοῦλο ἔνεκεν ἔμοῦτῆς τε ἐμῆς συζήγου κ(αί) ἐμῶν τέκνων/ τοῦ δοῦναι ἡμῖν λι/ταῖς ἀγίαις/ πταισμάτων/ λύσιν πό/λουτε κληρουχίαν/ κ(αί) ἀκήτορας/ (δε)ῖξον του πα[ραδείσου].*

Ο δραγομάνος φορεῖ καφέ-ωχρό *αντερί* και επενδύτη *τζουμπέ*, με γούνινη επένδυση στα άκρα. Στο ξυρισμένο κεφάλι φορεῖ καλπάκι, όπως ο δωρητής στο A/A 41, 47. Είναι μεσήλικας με μεγάλη γενειάδα. Υψώνει ελαφρά το δεξιό χέρι σε σχήμα δέησης και έχει το αριστερό κατεβασμένο προς τα κάτω, σαν να δείχνει τα παιδιά.

Η γυναίκα του Άννα φορεῖ λευκό πουκάμισο, που σχηματίζει μυτερό γιακαδάκι και κουμπώνει με ένα κουμπί στο ύψος του λαιμού. Πάνω απ' αυτό φορεῖ *αντερί* που κουμπώνει στο στήθος με κουμπιά και επενδύτη με γούνα ερμίνας *κακουμόγωνα*. Στο κεφάλι φορεῖ ψηλό κωνικό κάλυμμα (*ταρπόσιν*), πράσινου χρώματος και από πάνω είναι ριγμένο μακρύ *σάλιν της κεφαλής* ρόδινου χρώματος με χρυσή διακόσμηση¹²⁵³. Παρόμοιο κάλυμμα κεφαλής φορεῖ και η πρωτοπαλαδιά σε φύλλο ντουλαπιού από τη Σίφνο του 1804¹²⁵⁴ και η δωρήτρια Ελένη στην εικόνα από τη Δρομολαξιά, πρβλ. A/A 71.

Αριστερά εικονίζεται νεαρός άνδρας που κρατεί μελανοδοχείο και πέννα προφανώς γραφέας. Το όνομά του είναι Χριστόδουλος (επιγραφή *Χ(ρι)στ(ό)δ(ου)λ(ος)*). Ίσως να πρόκειται για το μεγάλο υιό του δραγομάνου. Φορεῖ *αντερί* και επενδύτη με γούνα στα άκρα. Στο ξυρισμένο κεφάλι του φορεῖ καλπάκι¹²⁵⁵. Ως γραφέας εικονίζεται ο Ευαγγελιστής Μάρκος στο παράδειγμα A/A 23.

Το μικρό ανώνυμο αγόρι, μπροστά στον Δραγομάνο φορεῖ χρυσοερυθρό *αντερί* και πράσινο επενδύτη με γούνα (ερμίνα) στα άκρα και πράσινο σκουφάκι στο κεφάλι. Στα χέρια του κρατεί ανοικτό βιβλίο με απόσπασμα κειμένου από τη Θεία Λειτουργία: *ἐπι/σοῖ χαιροι/ κεχα/ριτο//μένη// πᾶσα/ή κτή/σις/ αγγέ* (¹²⁵⁶).

¹²⁵² Rice 1937, 267. Ο Rice δεν μπόρεσε να μεταγράψει και να ταυτίσει, ονομαστικά τους δύο μεγάλους άνδρες. Όπως αναφέρει είναι αμφίβολο το όνομα της πρώτης μορφής αριστερά, ενώ για την δεύτερη προτείνει το Χριστόφορος ή Ιωσήφ. Την πρώτη μορφή αναφέρει ως γραφέα, ενώ η Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 141 ως ζωγράφο.

¹²⁵³ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 69.

¹²⁵⁴ Παπαντωνίου 2000, 153, εικ. 195.

¹²⁵⁵ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 140-143, εικ.107-109, 114-115.

¹²⁵⁶ Π. Ν. Τρεμπέλας, *Αι τρεις Λειτουργίαι κατά τους εν Αθήναις κώδικας*, Αθήναι 1935, 116.

Το αγοράκι είναι στραμμένο προς τα αριστερά. Προς τα δεξιά στρέφεται το ανώνυμο επίσης κοριτσάκι, μπροστά στην Άννη. Φορεί πράσινο φόρεμα και ερυθρό επενδύτη με μυτερό γιακαδάκι και στο κεφάλι πράσινο σκουφάκι. Κρατεί επιγραφή με τμήμα επιγραφής που αναφέρεται στην Θεοτόκο: <παρ>/θέναι χ<αῖ>/ρε κεχαριτομένη¹²⁵⁷.

Ο άγιος Στυλιανός και δωρητές (Έτους: 1770)

A/A 56

Στην εικόνα από τη Μονή Τροοδίτισης παριστάνεται ο άγιος Στυλιανός¹²⁵⁸ (επιγραφή: Ο ΑΓΙΟΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ Ο ΠΑΦΛΑΓΟΝ), προστάτης των παιδων. Εικονίζεται σε προχωρημένη ηλικία, ολόσωμος, μετωπικός, με μοναχικά ενδύματα χωρίς να κρατεί παιδί¹²⁵⁹. Ίσως αυτό να σχετίζεται και με την επιγραφή στο ελλητάριό του: ΤΕΚΝΩΝ/ ΣΤΕΡΗΣΙΣ/ ΠΛΟΥΤΟΣ / ΠΟΛΟΥ, / ΤΕΥΞΟ/ΜΑΙ ΓΑΡ/ ΘΕΩ ΔΙ/Α ΤΗΝ ΣΩΤΗΡΙΑΝ. Ο άγιος παριστάνεται με όμοιο τρόπο σε τοιχογραφία του 1280 στο ναό της Παναγίας του Μουτουλλά (επαρχ. Λευκωσίας)¹²⁶⁰.

Εκατέρωθεν του αγίου σε μικρή κλίμακα εικονίζεται το ζεύγος των νεαρών δωρητών. Δεξιά εικονίζεται αγένειος άνδρας με κοντά μαλλιά. Τα χέρια του είναι σταυρωμένα μπροστά στο στήθος, όπως και η δωρήτρια σε εικόνα του 1650 από την Κεφαλονιά¹²⁶¹. Φορεί ποδήρες, μονόχρωμο ένδυμα με στενά μανίκια και ταινίες στις παρυφές και στη λαιμόκοψη, καθώς και κόκκινα υποδήματα.

Αριστερά εικονίζεται η δωρήτρια με όμοια ενδυμασία. Τα χέρια της είναι ανοικτά σε παράκληση. Τους αφιερωτές συνοδεύει η επιγραφή ΜΝΗΣΘΗΤΙ ΑΓΙΕ ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ / ΣΟΥ / ΝΙΚΟΛΑΟΥ Κ(ΑΙ) ΑΝΕΖΟΥΣ ΑΨΟ (1770), χωρίς να σημειώνεται η μεταξύ τους σχέση.

Ο άγιος Σπυρίδων και δωρητής (Έτους: 1782)

A/A 64

¹²⁵⁷ Το απόσπασμα προέρχεται από την Ακολουθία της Αρτοκλασίας.

¹²⁵⁸ Για το βίο του αγίου Στυλιανού, ενδεικτικά βλ. Λήμμα «Στυλιανός», ΘΗΕ 11, 498-499, Ευστρατιάδης 1995, 435. Για την εικονογραφία του βλ. Λήμμα "Stylianus (Stiljanus) von Paphlagonien", LCI 8, 410-11, Ερμηνεία, 164.

¹²⁵⁹ Για τη συγκεκριμένη εικόνα από την Τροοδίτισσα, βλ. Ι. Π. Τσικνόπουλλος, Η Ιερά Μονή Τροοδίτισης, Λευκωσία 1990, 142-143.

¹²⁶⁰ Stylianos 1985, 328.

¹²⁶¹ Κεφαλονιά 1989 (²1993), τ. 1, 130, εικ. 255.

Στην εικόνα από το ναό του Αγίου Αντωνίου Λευκωσίας ο Κύπριος άγιος Σπυρίδων επίσκοπος Τριμυθούντος¹²⁶² εικονίζεται ένθρονος. Φορεί την αρχιερατική του στολή.

Στην κάτω δεξιά γωνία ο δωρητής Σπυρίδων υψώνει τα χέρια του σε στάση δέησης. Φορεί πορτοκαλί-ερυθρό αντερί και σκούρο λαδοπράσινο επενδύτη με γούνα (τζουμπέ)¹²⁶³. Στις παρυφές υπάρχει με λευκή γούνα. Τα μανίκια του επενδύτη αναδιπλώνονται σχηματίζοντας τριγωνική απόληξη, αφήνοντας έτσι να φανούν τα μανίκια του αντεριού. Αν και στρέφει το κεφάλι ελαφρά προς τα δεξιά, το βλέμμα του είναι γυρισμένο προς τον θεατή. Φέρει καστανόμαυρο μουστάκι και στο ξυρισμένο κεφάλι φορεί ψηλό μαύρο καλπάκι. Εσωτερικά διακρίνεται ο κόκκινος σκούφος του. Ο δωρητής εικονίζεται από το ύψος των γονάτων και πάνω, έχει πάρει μια στημένη πόζα στην όλη εικόνα. Η ενδυμασία του είναι τούρκικου συρμού, όμοια με τα παραδείγματα A/A **41**, **47**, **53**. Παρόμοιο επενδύτη φορεί και ο βοεβόδας (Τούρκος διοικητής) της Αθήνας σε χαρακτηριστικό που εκδόθηκε στη δεύτερη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα¹²⁶⁴. Με αντερί ντύνονταν επίσης οι εύποροι κάτοικοι των νησιών του Αιγαίου¹²⁶⁵.

Δεξιά του δωρητή αναγράφεται η χρονολογία: *ΑΨΠΒ/ΧV* και η αφιερωματική επιγραφή: *Μνήσθητι άγιε του δούλου του Θεού Σπυρίδωνος προσκυνητού και της συμβίου αυτού Μαρίου[...]*.

Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και οικογένεια δωρητών (1794)

A/A **71**

Στη μνημειακή τοξόσχημη εικόνα από τον παλιό ναό του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου¹²⁶⁶, ο ομώνυμος άγιος εικονίζεται έως τα γόνατα περίπου και μετωπικός με χρυσοπράσινες φτερούγες. Με το δεξιό χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατεί σταυροφόρο ράβδο και ενεπίγραφο ειλητάριο: *METANOΕΪ/ΤΑΙ. ἤΓΓΙΚΕ Γ'ΑΡ ἡ ΒΑΣΙΛΕΪΑ ΤῶΝ ΟὐΡΑΝῶΝ* (Ματθ. 3, 2).

Κάτω αριστερά παριστάνεται η εξαμελής οικογένεια των δωρητών. Οι δωρητές είναι ντυμένοι σύμφωνα με τον τούρκικο συρμό (*alla Turca*) της εποχής.

¹²⁶² Για το βίο και την εικονογραφία του αγίου Σπυρίδωνος, βλ. A/A **38**.

¹²⁶³ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 119.

¹²⁶⁴ *Ελληνική ενδυμασία* 2006, 109, εικ. 61.

¹²⁶⁵ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 118.

¹²⁶⁶ Για το ναό του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στη Δρομολαξιά, βλ. Gunnis 1936 (51973) 221, Μιχαηλίδης 1992, 560.

Ο πατέρας, σύμφωνα με τη συνοδευτική επιγραφή ονομάζεται Μιχαήλ¹²⁶⁷, εικονίστηκε μπροστά από την φτερούγα του αγίου ως άντρας ώριμος, με μουστάκι, από το ύψος των γονάτων και πάνω. Υψώνει το δεξιό του χέρι σε στάση δέησης και με το αριστερό απλωμένο (προς τα κάτω) κρατεί μαζί με τη σύζυγό του ανοικτό ειλητάριο. Φορεί αντερί γαλάζιου χρώματος¹²⁶⁸ με διακόσμηση στα μανίκια του. Πάνω απ' αυτό φορεί τζουμπέ με γούνινη παρυφή και τέλος κόκκινο μανδύα που κουμπώνεται στον λαιμό. Στο ξυρισμένο κεφάλι του φορεί μαύρο φέσι με κόκκινη την πάνω επιφάνεια. Γύρω από το κεφάλι και το φέσι τυλίγεται μαντίλι που σφικτοδένεται πάνω από το μέτωπο.

Η σύζυγός του Ελένη, ελαφρώς χαμηλότερη απ' αυτόν, εικονίζεται και αυτή στραμμένη προς τον άγιο. Φορεί πουκάμισο στο ύψος του στήθους και ερυθρό χρυσοποίκιλτο φόρεμα με χαμηλή λαιμόκοψη, που κουμπώνεται μπροστά στην κοιλιά με τρία χρυσά κουμπιά. Στη μέση φορεί ζώνη, από την οποία διακρίνονται οι χρυσάργυρες πόρπες¹²⁶⁹. Πάνω σ' αυτά φοριέται βαρύτιμο πανωφόρι με γούνινη επένδυση (στις παρυφές και στον ώμο). Τα μανίκια αναδιπλώνονται. Σε κάθε χέρι φορεί και ένα βραχιόλι και στο λαιμό χρυσές λίρες περασμένες σε κλωστή (γρουσά)¹²⁷⁰. Στο κεφάλι φορεί καπέλο (πίλο) με αστερόσχημο διάκοσμο και πορτοκαλί-χρυσή παρυφή. Στο πίσω μέρος του προσαρτάται πολύχρωμο μανδήλι, που πέφτει στους ώμους.

Μεταξύ των γονιών του εικονίζεται το μοναδικό αγόρι της οικογένειας. Είναι κατά πολύ υψηλότερο των τριών αδελφών του. Έχει κοντά καστανόμαυρα μαλλιά. Φορεί μακρύ πορτοκαλόχρωμο ένδυμα και πάνω τζουμπέ, επανωφόρι με

¹²⁶⁷ Λοϊζίδης 1994, 33-34. Πρόκειται ασφαλώς για τον Μιχαήλ Παύλου, ο οποίος μνημονεύεται σε αφιερωματική επιγραφή γραμμένη σε θωράκιο εικονοστασίου του ίδιου ναού, όπως την έχει μεταγράψει ο Λοϊζίδης, ό.π.: «*ΤΩ ΧΙΛΙΟΣΤΩ ΕΠΤΑΚΟΣΙΟΣΤΩ ΕΤΕΙ ΕΝΕΝΗΚΟΣΤΩ ΤΕΤΑΡΤΩ ΘΕΟΓΟΝΙΑ ΕΠΙ ΑΞΙΟΥ ΑΡΧΙΕΡΗΟΣ ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΟΙΓΕ ΘΕΟΣ ΥΨΙΜΕΔΩΝ ΑΝΘ ΟΛΒΙΑ ΔΟΙΗ ΑΠΑΡΤΙΣΜΟΝ ΕΛΑΒΕ ΝΑΟΣ Ο ΙΕΡΟΣ ΟΥΤΟΣ ΚΑΜΕ ΚΤΙΡΙΟΝ. ΖΩΓΡΑΦΙΑΝ ΤΕ ΑΠΑΣΑΝ ΗΣ ΓΕ ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΡΩΤΟΣ ΑΝΩ ΔΕΣΠΟΖΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ ΤΕΜΠΛΟΣ Κ' ΑΙ ΣΤΟΑΙ ΩΣ ΚΑΘΟΡΩΝΤΑΙ, ΑΜ' ΟΥΝ ΕΝ ΤΩ ΧΟΡΩ ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΤΑ ΤΑΞΙΝ, ΔΕΣΠΟΤΙΚΩΝ ΤΕ, ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ΤΕ, ΑΓΙΩΝ, ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΔΕ ΤΑΞΙΑΡΧΟΥ ΤΕ ΑΨΙΣΙΝ ΕΠΙ. ΑΝΑΛΩΜΑΤΕΣΣΙ ΜΕΝΤΟΙ, Κ' ΔΑΠΑΝΗΣΙ, ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΥΛΟΥ ΠΑΝΕΥΛΑΒΟΥΣ ΚΥΡΟΙΟ ΤΑΥΤΑ ΓΑΡ ΩΣ ΕΡΓΑ ΨΥΧΟΦΕΛΗ Κ' ΘΕΑΡΕΣΤΑ ΕΣ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΑΙΩΝΙΟΝ ΕΙΗΣΑΝ ΑΝΓΕ ΤΟΥΤΟΥ ΤΕ ΣΥΜΒΙΟΥ ΤΕ, ΤΕΚΝΙΩΝ ΤΕ ΑΠΑΝΤΩΝ. ΤΗΣ ΔΕ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ Κ' ΠΟΝΟΣ ΕΣΤΙ ΔΙΟΙΝ ΖΩΓΡΑΦΟΙΝ ΘΕΟΦΡΟΝΟΙΝ Κ' ΙΕΡΟΠΗΝ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ Ο ΜΕΝ ΗΡΑΚΛΕΙΔΙΟΥ ΜΟΝΗΣ ΛΕΟΝΤΙΟΣ ΗΛΙΚΙΗ ΣΕΒΑΣΜΙΟΣ Κ' ΠΥΛΙΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΔΕ Ο ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΕΚ ΜΑΧΑΙΡΑΔΟΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗ ΜΕΝ ΗΛΙΚΙΗ ΝΕΟΣ, ΤΗ ΔΕ ΦΡΟΝΗΣΕΙ ΓΕΡΩΝ».*

¹²⁶⁸ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 97 εξ.

¹²⁶⁹ Πιερίδη 1991, LVI-LVII, Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 221 εξ., Παπαντωνίου 2000, εικ. 161: Πόρπη φορεί η πρώτη δωρήτρια από αριστερά. Βλ. επίσης ό.π., εικ. 164, 246, 248, 182, 253, Ε. Ριζοπούλου Ηγουμενίδου, Λ. Λοΐζου Χατζηγαβριήλ, *Πούκλες και ζώνες. Η συλλογή του Λεβέντειου Δημοτικού Μουσείου Λευκωσίας*, Λευκωσία 2003, 37, όπου παρόμοια πούκλα με της δωρήτριας από τη Δρομολαξιά.

¹²⁷⁰ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 208-210, εικ. 207, 208.

γούνα στις παρυφές και το λαιμό. Στο κεφάλι φορεί ερυθρό φέσι¹²⁷¹. Τα χέρια του δεν φαίνονται. Το βλέμμα του είναι στραμμένο προς τον άγιο.

Μπροστά από τους γονείς εικονίζεται μια εκ των τριών θυγατέρων από το ύψος του στήθους. Στρέφει το κεφάλι και τα χέρια σε στάση δέησης προς τον άγιο. Φορεί ακόσμητο ένδυμα με τριγωνικό λαιμό χρώματος πορτοκαλί-ερυθρού. Το φόρεμα κουμπώνεται μπροστά στο λαιμό. Στο κάπως δυσανάλογο κεφάλι της, φορεί φέσι ερυθρό¹²⁷² με μαντήλι τυλιγμένο που δένεται μπροστά, παρόμοιο μ' αυτό του πατέρα της. Τα λιτά μαλλιά της πέφτουν πίσω στην πλάτη της.

Τα άλλα δύο κορίτσια εικονίζονται αριστερά και ελαφρώς πίσω από τη μητέρα τους. Το μεγαλύτερο κορίτσι ντύνεται με τρόπο όμοιο με αυτόν της μητέρας του. Φορεί σκούρο χρυσοποίκιλτο φόρεμα με πόρπες στην μέση¹²⁷³. Από πάνω φορεί πορτοκαλί-ερυθρό επανωφόρι με αναδιπλούμενα μανίκια. Στο κεφάλι φορεί πύλο, ίδιο με τη μητέρα της. Στο καπέλο αυτό προσαρτάται πολύχρωμο μαντήλι, που πέφτει στην πλάτη πάνω από τα μαύρα λιτά μαλλιά της. Στρέφεται και αυτή προς τον άγιο με το δεξιό χέρι σε στάση δέησης, ενώ με το αριστερό αγκαλιάζει τη μικρότερη αδελφή της. Το κοριτσάκι αυτό, φορεί ερυθρό φόρεμα και μαύρο επανωφόρι με γούνινη παρυφή και στα μανίκια. Φορεί ιδιότυπο ημισελινοειδούς σχήματος πύλο, που κοσμείται στο πλάι και μπροστά στο μέτωπο. Σε αντίθεση με την υπόλοιπη οικογένειά της, στρέφεται προς την αντίθετη πλευρά, γυρίζοντας στον άγιο την πλάτη της. Με το δεξιό χέρι αγκαλιάζει την αδελφή της και με το αριστερό δέεται.

Οι επιγραφές στην εικόνα έχουν ως εξής: *Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ / Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ*. Στον κενό χώρο που μεσολαβεί μεταξύ της δεξιάς φτερούγας του Προδρόμου: *ΘΕΟΥ ΤΟΥ ΔΩΡΟΝ, ΧΕΙΡ ΤΗ ΔΕ ΛΕΟΝΤΙΟΥ ΤΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ / Κ(Α)Τ) ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΗΡΑ/ΚΛΕΙΔΙΟΥ¹²⁷⁴./ ΑΨ4Γ. Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ* (1793). Στο ειλητάριο που κρατούν οι δωρητές αναγράφονται τα εξής: *Βαπτιστά τοῦ Χριστοῦ, πάντων ἡμῶν μνήσθητι / τῶν δούλων σου, μιχαήλ, ἑλένης κ(αί) τῶν τέκνων, ἵνα ρυσθῶ/μεν τῶν ἄνωμιῶν ἡμῶν, σοί γάρ ἐδόθη χάρις πρεσβεῦειν ὑπὲρ ἡμῶν.*

¹²⁷¹ Ό.π., 144 εξ.

¹²⁷² Ό.π. 1996, 145.

¹²⁷³ Παπαντωνίου 2000, εικ. 161, 164, 165.

¹²⁷⁴ Λοϊζίδης 1994, 33. Στον ίδιο ναό υπάρχει επιγραφή του Λεοντίου, την οποία έγραψε το 1794.

Το θωράκιο στο οποίο εικονίζεται η σκηνή βρίσκεται στο τέμπλο του ναού του Αγίου Νικολάου στο Πέρα-Πεδί (επαρχ. Λεμεσού), στην οροσειρά του Τροόδους¹²⁷⁵.

Σε βραχώδες παραθαλάσσιο τοπίο, με χαμηλή βλάστηση, που σχηματίζει κόλπο εικονίζονται δύο ανθρώπινες μορφές, προφανώς οι αφιερωτές. Στην αριστερή πλευρά σε μεγάλη κλίμακα εικονίζεται γονυπετής άνδρας σε νεαρή ηλικία αγένειος. Υψώνει το αριστερό χέρι, ικετευτικά προς τα πάνω και με το δεξί δείχνει το τρικάρτο ιστιοφόρο καράβι¹²⁷⁶ στο μέσο της θάλασσας που κινείται προς τα δεξιά.

Ο αφιερωτής φορεί λευκό υποκάμισο¹²⁷⁷ με στενά μανίκια και κυκλικό λαιμό και κοντό ανοικτό σκουροπράσινο γελέκκιν¹²⁷⁸. Φορεί επίσης γαλάζιο βρακί (*σαλβάριν*)¹²⁷⁹ και μαύρα υποδήματα. Στο κάπως αφύσικο μεγάλο κεφάλι, φορεί γαλάζιο σκούφο¹²⁸⁰.

Στην δεξιά πλευρά, σε μικρότερη κλίμακα, απ' ότι ο πρώτος αφιερωτής, εικονίζεται ο δεύτερος. Είναι ολόσωμος και στρέφεται προς τον άλλο δωρητή. Υψώνει ελαφρά και τα δύο του χέρια, σε στάση δέησης. Φορεί πορτοκαλί υποκάμισο με λευκά στενά μανίκια και κοντό γελέκκιν παρόμοιο με του πρώτου δωρητή. Φορεί επίσης λευκό βρακί¹²⁸¹, μαύρα υποδήματα και στο κεφάλι γαλάζιο σκούφο. Είναι και αυτός αγένειος με μαύρα μαλλιά και πέφτουν στην πλάτη. Η θαλασσινή σκηνή του θωρακίου έχει να κάμει με τον άγιο Νικόλαο ως προστάτη των θαλασσινών, του οποίου την ευλογία και την χάρη επιζητούν οι δύο δωρητές, για το ιστιοφόρο καράβι τους.

Επίσης ιστιοφόρα απεικονίζονται σε εικόνα του αγίου Μηνά των αρχών του 17^{ου} αι. από το Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας¹²⁸², σε δίζωνη εικόνα του 17^{ου} αι. από το Βυζαντινό Μουσείο στην Αθήνα¹²⁸³, σε εικόνα με σκηνή πειρατικής

¹²⁷⁵ Χρ. Χατζηχριστοδούλου, «Παραστάσεις σκηνών και θαυμάτων στη μεταβυζαντινή Κύπρο», στο *Γ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου. Αφιέρωμα στη μνήμη του Νίκου Οικονομίδη, 22-24 Σεπτεμβρίου 2000, Πανεπιστημιούπολη Ρεθύμνου, Περιλήψεις*, Ρέθυμνο 2002, 158-159.

¹²⁷⁶ Για τα ιστιοφόρα καράβια, βλ. ΚΗΡΙΚΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ Α/Α 75.

¹²⁷⁷ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 68.

¹²⁷⁸ Ό.π., 88-90.

¹²⁷⁹ Ό.π., 79-81, εικ. 41.

¹²⁸⁰ Παρόμοια ενδυμασία φορεί και ο караβοκύρης της Κάσου σε χαρακτηριστικό της δεύτερης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα, βλ. *Ελληνική ενδυμασία 2006*, 110, εικ. 63.

¹²⁸¹ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 85, εικ. 56, Λευκές βράκες φορούσαν και οι μουσουλμάνοι, βλ. *Κυπριακές φορεσιές 1999*, 162-163.

¹²⁸² Σπαθάρη 1994, εικ. 249.

¹²⁸³ Ό.π., εικ. 251.

επιδρομής στον κόλπο της Ναυπάκτου του 1641 από τη Συλλογή Σταθάτου¹²⁸⁴, σε εικόνα από την Αθήνα του 18^{ου} αι.¹²⁸⁵, σε εικόνα στο Εκκλησιαστικό Μουσείο Εκατονταφυλιανής στην Πάρο¹²⁸⁶ και σε εικόνα του 1770 από τη Μονή Τοπλού Κρήτης¹²⁸⁷.

Ο δραγομάνος Χατζηγεωργάκις Κορνέσιος (Έτους: 1801)

A/A 77

Η σκηνή που σχολιάζεται στη συνέχεια αποτελεί τμήμα χαλκογραφίας που εξέδωσε η Μονή Χρυσορροϊατίσσης το 1801¹²⁸⁸. Στη σκηνή I' παριστάνεται το όραμα του δραγομάνου Χατζηγεωργάκι Κορνέσιου¹²⁸⁹. Σύμφωνα με την επιγραφή της σκηνής I': *Ο ΔΙΕΡΜΗΝΕΥΤΗΣ ΤΗΣ ΝΗССΟΥ Χ' ΓΕΩΡΓΑΚΗΣ Κ(ΑΙ) ΕΝ ΚΥΠΡΩ Κ(ΑΙ) ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ ΠΟΛ/ΛΑΚΙΣ ΠΟΛΛΑ ΔΕΙΝΑ ΥΠ'ΑΣΕΒΩΝ ΔΟΚΙΜΑCΑC ΕΝ ΟΡΑΜΑΤΙ ΠΑΡΑΜΥΘΕΙΤΑΙ Κ(ΑΙ) ΣΩΖΕΤΑΙ ΥΠΟ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ*¹²⁹⁰. Σύμφωνα με τον Μυριανθόπουλο ο Κορνέσιος κάποτε είχε καταδιωχθεί από τους Τούρκους και είδε στον ύπνο του της εικόνα της Παναγίας της Χρυσορροϊατίσσης της ομωνύμου μονής, στο έλεος της οποίας κατέφυγε¹²⁹¹.

Ο Κορνέσιος εικονίζεται γονυπετής και δεόμενος μέσα στην ανοικτή αυλή του αρχοντικού του στην ενορία Αγίου Αντωνίου στη Λευκωσία¹²⁹². Η οικία που είναι διώροφη υποστηρίζεται σε καμάρες και διασώθηκε μέχρι σήμερα. Εδώ η οικία παρουσιάζεται στην παλαιότερη μορφή της, όταν ο δραγομάνος με την οικογένειά του άρχισαν να χρησιμοποιούν το σπίτι¹²⁹³. Στο βάθος το υψηλό περιτοιχισμα ορίζει την αυλή και πιο πίσω προβάλλει ένα φοινικόδεντρο. Το περιτοιχισμα υπάρχει και σήμερα. Μπροστά από τον Κορνέσιο βρίσκεται χαμηλό τραπέζι, στρωμένο με τραπεζομάντιλα και πάνω αναμμένο κερί σε κηροπήγιο. Αριστερά, επάνω σε σύννεφα προβάλλει καθισμένη η δεξιοκρατούσα Θεοτόκος και τα κεφαλάκια μικρών αναγεννησιακών αγγέλων. Η Θεοτόκος εμφανίζεται με

¹²⁸⁴ Ευγγόπουλος 1951, πίν. 22, αρ. 20.

¹²⁸⁵ Kriss-Rettenbeck 1972, fig. 178.

¹²⁸⁶ Θ. Χρ. Αλιπράντης, *Η Εκατονταφυλιανή της Πάρου /Paros Ekatontryliani*, Θεσσαλονίκη 1993, 268, εικ. 98.

¹²⁸⁷ Σπαθάρη 1999, εικ. 258-259, 261.

¹²⁸⁸ Παλαστράτου 1986, τ. 2, 519-521.

¹²⁸⁹ Για τον Κορνέσιο ενδεικτικά βλ. Rizopoulou-Egoumenidou, "The Dragoman of Cyprus Hadjigeorgakis Kornesios", στο *Dragoman's House* 1993, 10 εξ.

¹²⁹⁰ Μυριανθόπουλος 1934, Σταυρίδης 2001, 165.

¹²⁹¹ Μυριανθόπουλος, ό.π., 101.

¹²⁹² Για την οικία Κορνέσιου βλ. Ε. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Το αρχοντικό του Δραγομάνου της Κύπρου Χατζηγεωργάκι Κορνέσιου*, Λευκωσία 1991, *Dragoman's House* 1993.

¹²⁹³ Rizopoulou-Egoumenidou, "Historical Background, Sources and Documents", στο *Dragoman's House* 1993, 58.

τον ίδιο τρόπο, όπως και στην έκτη σκηνή του χαρακτηριστικού της Χρυσorroϊατίσης. Η Θεοτόκος εικονίζεται σε σύννεφο και σε σκηνή θαύματος (σκηνή Ι) στο χαρακτηριστικό με την Παναγία του Κύκκου, τη Μονή και σκηνές θαυμάτων¹²⁹⁴.

Δεξιά, στο ισόγειο του σπιτιού εικονίζεται δωμάτιο με το κρεβάτι, πάνω στο οποίο βρίσκεται ημιανασηκωμένη μορφή να οραματίζεται την Θεοτόκο, η οποία κατά το Μυριανθόπουλο έχει τη μορφή αγγέλου¹²⁹⁵. Η μορφή αυτή θα πρέπει να ταυτιστεί με τον Κορνέσιο, οπότε έχουμε μια προσπάθεια εξεικόνισης του θαυμαστού περιστατικού σε δύο επεισόδια.

Ο δραγομάνος φορεί την επίσημη του στολή: *αντερί* και επενδύτη με σκουρόχρωμη γούνα, που αποδίδει τη *μακρόγουννα σαμούριν* του κατάστιχου ή την *βούννα σαμουρένην* του τραγουδιού του δραγομάνου¹²⁹⁶. Όμοιο ένδυμα φορούν ο πασάς Μαυραειδής Φαρμάκης, χορηγός της αγιογράφησης του καθολικού της Νέας Μονής Φιλοσόφου (περ. 1685-1785), δωρητές στα παραδείγματα A/A **41, 47, 53, 64** ο ίδιος ο Χατζηγεωργάκης σε πίνακα, τον οποίο ζωγράφησε ο Ιωάννης Κορνάρος¹²⁹⁷ και ο δραγομάνος που απεικονίζεται σε χαρακτηριστικό, γύρω στα 1809-1810, σε σκηνή υποδοχής διπλωμάτη από τον Καϊμακάμη του Μεγάλου Βεζύρη στην Κωνσταντινούπολη¹²⁹⁸. Ίδια ενδυμασία φορεί ο Χατζηγεωργάκης και στο μοναδικό σκίτσο σε χειρόγραφο του «Τραγουδιού του Χατζηγεωργάκη», του 1817¹²⁹⁹. Στο ξυρισμένο κεφάλι του φορεί το χαρακτηριστικό δίκωχο καλπάκι των διερμηνέων, γνωστό ως *σαμουροκάλλακον*¹³⁰⁰. Παρόμοια καλπάκια φορούν οι δωρητές στα παραδείγματα A/A **47, 53**.

Η χαλκογραφία είναι έργο του Ιωάννη Κορνάρου, ο οποίος εκτέλεσε και το παράδειγμα A/A **74**¹³⁰¹.

Ο Κορνέσιος ήταν ένας από του μεγάλους ευεργέτες της Μονής, στην οποία αφιέρωσε πολύτιμα αντικείμενα¹³⁰², μεταξύ αυτών δαπάνησε για την κατασκευή

¹²⁹⁴ Παλαστράτου 1986, 504 εξ.

¹²⁹⁵ Μυριανθόπουλος 1934, 102.

¹²⁹⁶ Λήμμα «Κορνεσίου αρχοντικό (κονάκι)», *MKE* 7, 236, *Dragoman's House* 1993, σποράδην, Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 124-125.

¹²⁹⁷ Χατζηχριστοδούλου et al. 2000, πίν. VIII.

¹²⁹⁸ Η ίδια 1996, 83, εικ. 52.

¹²⁹⁹ Ο.π., 83, εικ. 51, 125.

¹³⁰⁰ Μυριανθόπουλος 1934, 90.

¹³⁰¹ Για τον ζωγράφο βλ. A/A **74**. Για τη υλογραφία του στο χαρακτηριστικό του 1801, βλ. Μυριανθόπουλος 1934, 102.

¹³⁰² Για τις δωρεές του Κορνέσιου στη Μονή Χρυσorroϊατίσης βλ. Μυριανθόπουλος 1934, 101, Λ. Φιλίππου, *Η Ιερά Μονή Χρυσorroϊατίσης υπό Ιερωνύμου Περιστάνη*, Πάφος 1934, 44 εξ.

της μήτρας και την εκτύπωση της χαλκογραφίας¹³⁰³. Στην κάλυψη της δαπάνης συνέδραμε και κάποιος ονόματι Γαβριήλ Ζαχαρίου¹³⁰⁴.

Η Παναγία Ελεούσα και δωρητές (περί το 1817)

A/A **80**

Στο σχέδιο¹³⁰⁵ από το ναό της Χρυσελεύσης Στροβόλου που έχει χαθεί, εμφανιζόταν στο κέντρο η Παναγία η Ελεούσα¹³⁰⁶. Εκατέρωθεν των θείων προσώπων, δύο γονυπετείς δωρητές κρατούν ανοικτά ενεπίγραφα ειλητάρια. Δεξιά παριστάνεται ο Αρχιεπίσκοπος Κυπριανός (1810-1821)¹³⁰⁷. Πάνω τέσσερα ανοικτά ειλητάρια, ανά δύο όμοια, ισομετρικά (αξονικά τοποθετημένα). Αριστερά η εικονίζεται ο λαϊκός δωρητής φορεί ποδήρη ενδύματα, πιθανό αντερί και ράσο.

Η επιγραφή που συνοδεύει τον δωρητή αναφέρει: *Σάββας Κυριακού / προσκυνητής*¹³⁰⁸. Στο ειλητάριο που κρατεί ο αρχιεπίσκοπος: *δέξαι το μικρόν τούτο* και η συνέχεια υπάρχει στο ειλητάριο του Σάββα: *δώρον παρθένε*.

Το σχέδιο έγινε από καλλιτέχνη της σχολής του Ιωάννου του Κορνάρου του Κρητός. Έργα της σχολής αυτής είναι και τα A/A **74, 75- 77, 78, 79, 80**.

Η Παναγία και δωρητές (περί το 1817)

A/A **81**

Στο κέντρο του ξυλόγλυπτου κεταμπέ¹³⁰⁹ εικονοστασίου¹³¹⁰ από το ναό Χρυσελεύσης Στροβόλου στη Λευκωσία, εικονίζεται η Παναγία Δεξιοκρατούσα Οδηγήτρια και δύο δωρητές, ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός και αριστερά ένας λαϊκός, πιθανώς ο Χατζησάββας που εικονίζεται στο σχέδιο (A/A **80**).

Σύμφωνα με τον Μυριανθέα¹³¹¹, οι ξυλογλύπτες του τέμπλου ήταν από την Κωνσταντινούπολη και εργάζονταν στην επισκευή του εικονοστασίου του Παναγίου Τάφου στα Ιεροσόλυμα. Τα ονόματα των *ταλιαδώρων* ήταν Γιαννακός,

¹³⁰³ Ο Κορνέσιος είναι εξ άλλου γνωστός και για άλλες δωρεές που έκαμε σε ναούς, βλ. Μυριανθόπουλος 1934, 92 εξ.

¹³⁰⁴ Ό.π., 102.

¹³⁰⁵ Μ. Βασιλάκη, *Από τους εικονογραφημένους οδηγούς στα σχέδια εργασίας των μεταβυζαντινών ζωγράφων. Το τεχνολογικό υπόβαθρο της βυζαντινής εικονογραφίας*, Αθήνα 1995, σποράδη.

¹³⁰⁶ Για την περιγραφή του σχεδίου βλ. ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ A/A **80**.

¹³⁰⁷ Φιλίππου 1975, 135-142. Για την περιγραφή της μορφής του Κυπριανού, βλ. ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ A/A **80**.

¹³⁰⁸ Μυριανθέας 1949, 47.

¹³⁰⁹ Για την περιγραφή της παράστασης βλ. ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ A/A **81**.

¹³¹⁰ Για ξυλόγλυπτα εικονοστάσια ενδεικτικά βλ. Ε. Παπαδημητρίου, *Η τέχνη του ξύλου στην Κύπρο*, Λευκωσία 2003, 16 εξ., Π. Καλαμαρά, Τζ. Αλμπάνη, *Με πίστη και φαντασία. Εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα του δυτικού Ταυγέτου*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα 2004.

¹³¹¹ Μυριανθέας 1949, 47.

Δημήτριος, Λαζαρήs και Χατζηκωστήs¹³¹². Από τους Αγίους Τόπους τους έφερε στην Κύπρο όταν τους γνώρισε ο Χατζησάββας, οικονόμος της Αρχιεπισκοπής και ανεπιός του Εθνομάρτυρα Κυπριανού.

Η Παναγία και δωρητές (περί το 1817)

A/A **82**

Στο ξυλόγλυπτο κεταμπέ εικονοστασίου¹³¹³ από το ναό Χρυσοπαντανάσσης Παλαιχωρίου, εικονίζεται η Παναγία στον τύπο της Οδηγήτριας μέσα από νεφέλες να πλαισιώνεται από δύο σεβίζοντες αγγέλους και δύο αγγελάκια δυτικότερα (*putti*). Αριστερά εικονίζεται η δωρήτρια, της οποίας το όνομα και η ιδιότητα αναγράφεται στο ειλητάριο πάνω από το κεφάλι της: *ΚΥΡΙΑΚΟΥ Η ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΑ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΠΑ(ΠΑ) ΙΩ(ΑΝΝΟΥ)*. Αριστερά με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος εικονίζονται ο σύζυγος της πρεσβυτέρας Κυριακούς με επιγραφή στην άνω δεξιά γωνία: *ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΠΡΩΤΟΙΕΡΕΑΣ ΤΗΣ ΚΩΜΗΣ ΤΑΥΤΗΣ*. Οι δωρητές κρατούν τις άκρες ταινίας με την αναθηματική επιγραφή: *ΔΕΞΑΙ ΤΟ ΜΙΚΡΟΝ ΤΟΥΤΩ ΔΩΡΟΝ ΠΑΡΘΕΝΕ ΠΑΡ' ΗΜΩΝ ΤΩΝ ΑΜΑΡΤΩΛΩΝ*. Στο κάτω μέρος της εικόνα σε πινακίδα είναι γραμμένη η ακόλουθη δέηση: *+ΜΗΤΕΡ ΘΕΟΥ Κ(ΑΙ) ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΟΥΡΑΝΟΘΕΝ ΤΑ ΣΑ ΕΛΕΗ ΠΑΣΙ ΤΟΙΣ ΕΟΙ ΤΑ ΘΕΙΑ ΣΥΝΔΡΑΜΟΥΣΙ ΚΑΤΑΠΕΜΨΟΝ. ΠΡΟΣΕΤΙ ΔΕ Κ(ΑΙ) ΤΩ ΕΝΘΑΔΕ ΠΑΡΟΝΤΙ ΙΩΑΝΝΗ ΠΡΩΤΟΙΕΡΕΙ ΤΩ ΕΙΣ ΑΝΕΓΕΡΣΙΝ Κ(ΑΙ) ΤΕΛΕΙΟΠΟΙΗΣΙΝ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΟΥΤΟΥ ΤΕΜΕΝΟΥΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΑΝΤΙ ΟΘΕΝ ΕΠΑΞΙΟΣ ΑΥΤΩ ΤΕ Κ(ΑΙ) ΤΗ ΑΥΤΟΥ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΑ, ΤΑ ΣΑ ΕΛΕΗ ΚΑΤΑΠΕΜΨΟΝ*. *Εχρυσώθη διά χειρός Παύλου/ Σ. Παυλίδου τω ΑΩΞΔ/ 1864/ Έτει σωτηρίω*. Μόνο τα γυμνά μέρη των μορφών ζωγραφίζονται. Τα ενδύματα είναι χρυσά εκτός από το καμηλαύκι του πρωθιερέα Ιωάννη που είναι μαύρο και τα σύννεφα που βάφονται γκριζα. Ο χρυσωτής πρέπει να είχε υπόψιν του ανάγλυφες επενδύσεις εικόνων, όταν θα χρύσωνε τις μορφές. Για την κατασκευή της ανάγλυφης παράστασης των δωρητών του εικονοστασίου πιθανό να χρησιμοποιήθηκε το ίδιο αντίβολο ή να αντέγραψαν την παράσταση από το ναό της Παναγίας Χρυσελεύσης του Στροβόλου, βλ. A/A **80, 81**.

¹³¹² Ό.π., 47

¹³¹³ Σοφοκλέους, Χατζηχριστοδούλου 2002,103.

Ο άγιος Νικόλαος και δωρητής (μεταξύ των ετών 1794-1836)
A/A **84**

Ο μετωπικός άγιος Νικόλαος εικονίζεται στηθαίος, με επισκοπική αμφίεση να κρατεί ευαγγέλιο και να ευλογεί¹³¹⁴. Κάτω αριστερά εικονίζεται νεαρός ανώνυμος λαϊκός δωρητής δεόμενος. Ο δωρητής φορεί υποκάμισο που διακρίνεται στη λαιμόκοψη, όπως και στο παράδειγμα A/A **73**, υφαντό ριγωτό ζιπούνι¹³¹⁵, μαύρο γλέκο και γαλάζια βράκα (σαλβάριν). Στο κεφάλι φορεί ερυθρό φέσι με φούντα. Γύρω από φέσι είναι τυλιγμένο μπλε μαντίλι¹³¹⁶. Στα πόδια φορεί ψηλές δερμάτινες μπότες (ποδίνες).

Η εικόνα αποδίδεται στο λαϊκότροπο ζωγράφο Παρθένιο ο οποίος ζωγράφισε και την εικόνα A/A **83**¹³¹⁷.

Ο άγιος Μάμας και δωρητής (19ος αι.)

A/A **85**

Ο άγιος Μάμας¹³¹⁸ (επιγραφή: *Ο ΑΓΙΟΣ ΜΑΜΑΣ ό μάρτυς*) παριστάνεται έφιππος σε λιοντάρι βαδίζει προς τα δεξιά σε τοπίο με λόφους και δέντρο¹³¹⁹.

Ο δωρητής, βρίσκεται στο δεξιό κάτω μέρος της εικόνας, γονυπετής και δεόμενος. Πρόκειται για νεαρό άντρα με στρογγυλό κεφάλι και κοντά καστανά μαλλιά και τριγωνικό μικρό μουστάκι. Το δεξιό χέρι του είναι υψωμένο ενώ το αριστερό είναι απλωμένο προς τα κάτω (στάση παράκλησης). Φορεί πράσινο υποκάμισο με κυκλικό λαιμό που κλείνει διαγώνια και ανοικτό μαύρο πανωφόρι καθώς και βαθυκύανη βράκα, όπως ο δωρητής στο A/A **73**. Στη μέση φορεί ερυθρό ζωνάρι¹³²⁰. Η εικόνα σύμφωνα με τη συνοδευτική επιγραφή είναι: *ΔΕΗΣΙΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ*.

¹³¹⁴ Για την εικονογραφία του αγίου Νικολάου, βλ. ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ A/A 4.

¹³¹⁵ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 94.

¹³¹⁶ Ό.π., 144 εξ.

¹³¹⁷ Για τον ζωγράφο Παρθένιο, βλ. Για τις ενυπόγραφες εικόνες του Παρθενίου, που είναι ελάχιστες σε σχέση με τις ανυπόγραφες, βλ. *Νεοελληνική Δημιουργία*, 46-47 (Χρ. Χατζηχριστοδούλου).

¹³¹⁸ A. Kazhdan, N. Patterson Ševčenko, «Mamas», *ODB* 2, 1277-1278, Χάκκεττ-Παλαιϊωάννου 1923, 267-268.

¹³¹⁹ Για τον άγιο Μάμα και την εικονογραφία του, βλ. G. Kaster, «Mam(m)as (Mamantos, Mammetos, Mammès) von Cäsarea», *LCI* 7, 483-485, Ευστρατιάδης 21995, 287, S. Gabelić, «Contribution to the Iconography of Saint Mamas and Saints with Attributes», στο *ΠΒΔΚΣ*, Λευκωσία 1986, 577-581, Μαραβά-Χατζηνικολάου 1953 (21995), ιδίως πίν. 22 εξ., *Κύπρια Μηναία*, τόμος Α', Μήν Σεπτέμβριος 2^α, 9-30. Για τις κυπριακές παραδόσεις περί αγίου Μάμαντος βλ. Παρaskενοπούλου 1982, 106-107.

¹³²⁰ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 156 εξ.

Ο ανώνυμος ζωγράφος της εικόνας ακολουθεί την τεχνοτροπία της Σχολής ζωγραφικής του Ιωάννου Κορνάρου του Κρητός, όπως τα παραδείγματα A/A 74-79, 80.

Ο άγιος Γεώργιος εικονίζεται δρακοκτόνος και δωρητής (Έτους: 1831)
A/A 87

Ο νεαρός, αγένειος, άγιος Γεώργιος στη λατρευτική εικόνα από την Απαισιά (επαρχ. Λεμεσού), εικονίζεται έφιππος δρακοκτόνος και σε έξι διάχωρα (δύο πάνω και τέσσερα κάτω) εικονίζονται σκηνές του βίου και του μαρτυρίου του¹³²¹. Ο εντυπωσιακός δράκος έχει τη μορφή γρυπολέοντος και αντιγράφει προφανώς δυτικό έργο, ίσως κάποιο χαρακτηριστικό¹³²². Στα καπούλια του αλόγου κάθετα ο νεαρός σκλάβος που απελευθέρωσε ο άγιος Γεώργιος¹³²³. Το θαύμα αυτό παριστάνεται και στα παραδείγματα A/A 61, 67.

Άνω αριστερά: «1. Ο Άγιος κατατέμενεται επί τροχού Υποχώμενος. Άνω δεξιά: 2. Κρινόμενος υπό του βασιλέως σπαράττεται με κοντά/ρια σιδηρά κ(αί) εις φιλακήν βάλλεται. 3. Υποδύεται σιδηρά υποδήματα πεπερωμένα και εμβάλλεται εις φυλακήν, εμβάλλεται εις το μαρτύριον και άσβεστον. 4. Τύπτεται βουνεύροις. 5. Πίνει το υπό του μάγου»¹³²⁴.

Στην κορυφή βουνού δεξιά εικονίζεται ο δωρητής της εικόνας Νικόλαος γονυπετής, δεόμενος, στραμμένος προς τα δεξιά με το βλέμμα γυρισμένο στον άγιο. Είναι σε νεαρή ηλικία, έχει κοντά μαλλιά και μουστάκι. Φορεί ριγωτό (μπλε, άσπρο και ερυθρό) παντελόνι, λευκό υποκάμισο με ανασηκωμένο κολάρο, μαύρο παπιγιόν και γαλάζιο σακάκι με κόκκινη φόδρα που κουμπώνει στη μέση. Στο κεφάλι φορεί σκούφο και στα πόδια υφασμάτινα παπούτσια, όμοια με το ύφασμα του παντελονιού του. Με το δεξιό χέρι κρατεί ανοικτό ειλητάριο με την παρακλητική επιγραφή: *ΕΥΞΕ ΘΕΩ ΑΓΙΕ ΥΠΕΡ ΕΜΟΥ/ ΤΟΥ ΤΑΠΙΝΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΝΙΚΟΛΑ'ΟΥ*. Κάτω, στο μέσο των σκηνών του βίου του Αγίου σχηματίζεται πλαίσιο και αναγράφεται η αναθηματική επιγραφή: *ΕΠ'ΑΡΧΙΘΥΤΟΥ ΚΥΤΙΟΥ/*

¹³²¹ Για την εικονογραφία του αγίου Γεωργίου, βλ. ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ A/A 19.

¹³²² Για απεικόνιση γρυπολέοντος σε χαρακτηριστικό, βλ. J. Chatzipanagioti-Sangmeister, *Griecheland, Zypern, Balkan und Levante. Eine Kommentierte Bibliographie der Reiseliteratur des 18. Jahrhunderts*, Eutin 2006, Band 1, 192.

¹³²³ Για το θαύμα αυτό του αγίου Γεωργίου, βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, «Βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί ναοί της Ρόδου», στο *ΑΒΜΕ ΣΤ'*, τεύχος 2, 154.

¹³²⁴ Οι αδημοσίευτες επιγραφές της εικόνας έχουν αντιγραφεί από τον Α. Παπαγεωργίου και μου έχουν δοθεί από τον ίδιο.

ΜΕΛΕΤΙΟΥ. Κ(ΑΙ) ΔΙ ΕΞΟΔΩΝ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΩΝ ΜΝΗΣΘΙΤΙ/ ΤΟ ΑΩΜΗ/ ΧΕΙΡ ΝΤΖΕΝ[ΙΟΥ]. Παρόμοιας αντίληψης λαιμοδέτη φορεί και ο Τσελεπή Γιάγκος σε ελαιογραφία του 1852, που βρίσκεται στην οικία Χατζηγεωργάκη στη Λευκωσία¹³²⁵.

Ο Ζωγράφος Ντζένιος¹³²⁶ εκτέλεσε και τα παραδείγματα Α/Α **86, 89**.

Η Παναγία και σκηνή ίάσεως σε σπήλαιο (1848)

Α/Α **87 Α**

Στη λατρευτική εικόνα από το Μένικο¹³²⁷, η Παναγία εικονίζεται σε προτομή στον τύπο της Οδηγήτριας γυρισμένη αριστερά (επιγραφή: ΜΗ' (ΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ' / Η ΜΗ' ΤΗΡ ΤΩΝ ΠΑΙ' ΔΩΝ). Υψώνει το δεξιό χέρι σε δέηση προς τον νήπιο Χριστό που κρατεί στο αριστερό χέρι της. Η Θεοτόκος φορεί βαθυκόκκινο χιτώνα με στενά μανίκια και διάλιθο χρυσοποϊκίλο περικάρπιο, βαθυκόκκινο μαφόριο με χρυσή διάλιθη ταινία στις άκρες και κεκρύφαλο δυτικού τύπου. Το μαφόριο εκτός από τα τρία μεγάλα αστέρια στο κεφάλι και στους ώμους είναι διακοσμημένο με άλλα μικρότερα χρυσά αστέρια. Το μαφόριο έχει επένδυση χρώματος πράσινου. Στο κεφάλι φορεί χρυσή διάλιθη κορώνα.

Ο Χριστός κάθεται με άνεση στο αριστερό χέρι της μητέρας του γυρισμένος δεξιά. Φορεί χιτώνα πράσινου χρώματος με χρυσό *σημείο*, όμοιου χρώματος περιλαίμιο και κόκκινο ιμάτιο. Απλώνει το δεξιό χέρι σε ευλογία μπροστά στο στήθος της Θεοτόκου. Με το αριστερό χέρι Του στηρίζει μικρό κλειστό βιβλίο με μεταλλική στάχωση. Τα κεφάλια περιβάλλουν στικτοί φωτοστέφανοι.

Κάτω από την Παναγία σε μικρότερη κλίμακα, παριστάνεται σπήλαιο σκαμμένο στην πλαγιά ωχρόλευκου βουνού με λιγοστή βλάστηση. Η οροφή του σπηλαίου στηρίζεται στο κέντρο με δύο πεσσούς από το ίδιο ωχρόλευκο πέτρωμα. Με τον τρόπο αυτό το σπήλαιο χωρίζεται σε δύο αίθουσες.

Στην αίθουσα που βρίσκεται αριστερά εικονίζονται τέσσερα αντικείμενα κρεμασμένα στο τοίχωμα: ένα κόκκινο σεντόνι κρεμασμένο μάλλον από την οροφή και δεύτερο γκριζόλευκο σεντόνι στερεωμένο χαμηλότερα. Πάνω από το γκριζόλευκο σεντόνι κρέμονται δύο αντικείμενα που σχετίζονται με το άναμμα φωτιάς: μία τσακμακόπετρα και ένα μεταλλικό αγκιλωτό έλασμα για άναμμα

¹³²⁵ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 152, εικ. 133.

¹³²⁶ Για τον ζωγράφο βλ. στο παράδειγμα Α/Α **85**.

¹³²⁷ *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου* 2000, αρ. 71 (Χρ. Χατζηχριστοδούλου), Χρ. Χατζηχριστοδούλου, «Το εξωκλήσι της Παναγίας «Μάνας των Παιδών»», στο Χατζηχριστοδούλου 2007 α, 79-82, όπου γίνεται σύντομη αναφορά στο προσκύνημα και στη λατρευτική εικόνα.

φωτιάς (πυρκολός)¹³²⁸. Στην αίθουσα στα δεξιά παριστάνονται τέσσερις μορφές, δύο γέροντες και μία γυναίκα να χειρονομούν πάνω από μια ξαπλωμένη σε σεντόνι αγένεια μορφή. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η κίνηση του ηλικιωμένου άνδρα που στέκει στα πόδια του ξαπλωμένου, πιθανώς ασθενούς ατόμου. Με το δεξιό χέρι αγγίζει το αριστερό πόδι του ασθενούς και με το αριστερό κρατεί ραβδί. Η γεροντική μορφή θυμίζει σκηνή ίασεως από την αρχαιότητα, με ανάλογες απεικονίσεις του θεού Ασκληπιού. Η παράσταση παραπέμπει σε σπηλαιολατρεία, ιδιαίτερα διαδομένη και στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, και σε ιερά προφανώς σπήλαια με ιαματικές ιδιότητες¹³²⁹, λ.χ. της Χρυσοσπηλιώτισσας στη Δευτερά (επαρχ. Λευκωσίας), του Αγίου Αναστασίου στην Περιστερωνοπηγή Αμμοχώστου, των Αγίων Σαράντα στον Άγιο Επίκτητο Κερύνειας, του Αγίου Αγαπητικού στην Κάτω Πάφο, της Φανερωμένης στη Λάρνακα, της Βουναρκώτισσας στο Κολότσι (επαρχ. Λεμεσού) και πολλά άλλα. Η παράσταση συμφωνεί με την τοπική παράδοση μόνο ως προς το θέμα της ύπαρξης σπηλαίου, όπου είχαν καταφύγει διωκόμενα για να σωθούν κάποια βασιλόπουλα, τα οποία έτρεφε με τρόπο θαυμαστό η Μάνα-Παναγία. Το σπήλαιο σήμερα δεν υφίσταται. Στο χώρο του είναι κτισμένος μικρός ναός, ίσως των μεσαιωνικών χρόνων.

Στο χρυσό κάμπο της εικόνας, στο ύψος του αριστερού ώμου του Χριστού είναι γραμμένη η αφιερωματική επιγραφή: ΔΕ΄ΗΣΙΣ ΤΟ΄Υ΄ ΔΟΥ΄ΛΟΥ ΣΟΥ ΦΙΛΙ΄ΠΠΟΥ ΜΕΤΑ ΤΗΣ ΣΥΖΗ΄ΓΟΥ/Κ(ΑΙ΄) ΤΩΝ ΤΕ΄ΚΝΩΝ. ΑΩΜΗ Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ.

Η Μεταμόρφωση του Χριστού· ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και δωρητής (Έτους: 1852) **A/A 88**

Σε δίζωνη εικόνα εικονίζονται άνω η Μεταμόρφωση του Χριστού¹³³⁰ και κάτω ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (επιγραφές, *Η ΤΟΥ Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΙΣ// Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ – Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ*)¹³³¹.

¹³²⁸ Για έγχρωμη φωτογραφία με πυρκόλο, βλ. Ι. Ηλιάδης, *Οδηγός Μουσείου Βυζαντινής Κληρονομιάς Παλαιχωρίου*, Λευκωσία 2004, 120, αρ. 116.

¹³²⁹ Για σπηλαιολατρείες κατά την Τουρκοκρατία, ενδεικτικά βλ. Fr. W. Hasluck, *Χριστιανισμός και Ισλάμ την εποχή των Σουλτάνων*, τόμος Α΄, Αθήνα 2004, 302 εξ.

¹³³⁰ Για την εικονογραφία της Μεταμορφώσεως του Χριστού, βλ. ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ A/A **94**.

¹³³¹ Η εξήγηση για την απεικόνιση της Μεταμορφώσεως και του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου πρέπει να οφείλεται στην παράδοση, σύμφωνα με την οποία η ίδρυση των πρώτων σπιτιών του χωριού Κάτω Μύλος, έγινε το 1692 (σε εικόνα στο χωριό Μένικο αναφέρεται ότι θανατικόν άρχισε από τη Λευκωσία στις 6 Φεβρουαρίου 1693, βλ. Χατζηχριστοδούλου Λευκωσία 2001, 63 και Κ. Κοκκινόφτα, *Χωριά και μοναστήρια της Νότιας Μαραθάσας*, Λευκωσία 1995, 139, όπου δημοσιεύεται σημείωμα από ευαγγέλιο στο χωριό Λεμίθου στο οποίο αναφέρονται τα ακόλουθα:

Στη δεξιά γωνιά της παράστασης του αγίου Ιωάννου εικονίζεται ο δωρητής Χριστόδουλος¹³³². Είναι νεαρός με κοντά καστανά μαλλιά και ολιγότριχο μικρό μουστάκι, με πρόσωπο στρογγυλό. Εικονίζεται γονυπετής και δεόμενος. Συγχρόνως με το αριστερό χέρι κρατεί ανοικτό ενεπίγραφο ειλητάριο από την μέση της στενής κάτω πλευράς του: ΔΕΞΑΙ,/ ΒΑΠΤΙ/ΣΤΑ, ΤΗΝ/ ΜΙΚΡΑΝ/ ΜΟΥ ΔΑΠ/ΑΝΗΝ. Κ(ΑΙ)/ ΑΞΙΩΣΟΝ/ ΜΕ ΜΕΡΙ/ΔΟΣ ΕΚΛΕ/ΚΤΩΝ/ ΣΟΥ. Στον πράσινο κάμπο αναγράφεται η χρονολογία ΑΩΝΒ (1852).

Φορεί γαλάζιο σαλβάρι (*βρακί βένετο*), πουκάμισο νεότερου τύπου¹³³³, το οποίο είναι ριχτό και κοντό, από ριγωτό υφαντό ύφασμα, με μανίκια φουσκωτά που στενεύουν, αναδιπλωμένα στους καρπούς, μαύρο κοντό γελέκκιν, ερυθρό φέσι με τυλιγμένο πράσινο μαντήλι¹³³⁴. Παρόμοια ενδυμασία φορεί ο δωρητής στο παράδειγμα Α/Α 84.

Η εικόνα αποδίδεται στον ζωγράφο Ντζένιο, ο οποίος εκτέλεσε και τα παραδείγματα Α/Α **86, 89**.

Ο άγιος Στυλιανός και δωρήτρια (Έτους: 1855)

Α/Α **90**

Ο άγιος Στυλιανός, προστάτης των νηπίων εικονίζεται πάνω σε πράσινο βάθος έως τη μέση, στραμμένος προς τα αριστερά¹³³⁵. Κρατεί με το δεξιό χέρι νήπιο και με το αριστερό ράβδο και ειλητάριο με δυσανάγνωστη επιγραφή: Δός

«Είς τούς 1692 ήλθεν εις Κύπρον μεγάλη ακρίβεια και εις τούς 1693 ήλθεν μέγαν θανατικόν και εξειλήφθησαν πολλά χωρία»). Τότε μια μεγάλη επιδημία είχε ενοκήσει στην Κύπρο και μεταξύ άλλων είχε εξολοθρεύσει το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ενός χωριού που βρισκόταν στην περιοχή *Αλωνάτζια*. Οι λίγοι διασωθέντες κάτοικοι του χωριού, το εγκατέλειψαν και πήγαν στο χωριό Άγιος Ιωάννης του Αγρού και άλλοι στην περιοχή του κάτω μύλου που είχαν κτήματα και ίδρυσαν εκεί το νέο χωριό τους με ναό αφιερωμένο στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος, προφανώς σε σχέση με τη σωτηρία τους και στη μεταγενέστερη εικόνα, εκτός από την Μεταμόρφωση απεικόνισαν το νέο προστάτη τους άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο στο ομώνυμο χωριό που κατέφυγαν. Βλ. σχετικά Λήμμα «Κάτω Μύλος», ΜΚΕ 6, 366.

¹³³² Για τον εικονιζόμενο υπάρχει στο χωριό μια παράδοση που αναφέρει ότι ο Χριστοδουλής δεν είναι εκείνος που έδωσε τα λεφτά, αλλά αυτός που επέβλεπε το κτίσιμο της εκκλησίας. Ήσαν δύο άνθρωποι, ο *Κκέλης* και ο *Ποντικός* που συμφώνησαν να κτίσουν την εκκλησία. Ο ένας θα έδινε τα χρήματα και ο άλλος θα επέβλεπε το κτίσιμο. Όταν τέλειωσε το κτίσιμο πήγε εκείνος που επέβλεπε το κτίσιμο και ζωγραφίστηκε ως ο μόνος δωρητής της εκκλησίας στην εξεταζόμενη εικόνα. Η παράδοση καταγράφηκε από τον διδάσκαλο Γεώργιο Λουκά σε επιστολή του ημερομηνίας 7 Ιουλίου 1996, στο Αρχείο του συγγραφέα.

¹³³³ Παρόμοιο πουκάμισο φορεί και ο Δημήτριος Υψηλάντης σε χαρακτηριστικό των ετών 1844-46, βλ. *Ελληνική ενδυμασία* 2006, 77, εικ. 24.

¹³³⁴ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 77-78, εικ. 41, 85, εικ. 57, 97.

¹³³⁵ Για την εικονογραφία του αγίου βλ. στο παράδειγμα Α/Α **56**.

Κύριε των αρχόντων [...]. Ο ίδιος άγιος με παιδί εικονίζεται σε εικόνα του 17^{ου} από ιδιωτική συλλογή στην Ελλάδα¹³³⁶ και σε εικόνα του 1691 από την Πάρο¹³³⁷.

Αριστερά εικονίζεται η δωρήτρια σε προτομή με συνοδευτική επιγραφή και τη χρονολογία 1855. Φορεί φόρεμα και μανδήλι στην κεφαλή, όπως οι γυναίκες σε φωτογραφίες του 19^{ου} αιώνα.¹³³⁸ Η επιγραφή αναφέρει: *δέξου δέησιν ικέσιον τρισμάκαρ και παυσον λύπην της δυνής ατεκνίας*. Κάτω: *Δέησις του δούλου σου αντώνι μετά παντός του οίκου αυτού 1855*.

Από την άνω αριστερή γωνία προβάλλει η ευλογούσα χείρ του Κυρίου.

Η Φιλοξενία του Αβραάμ και δωρητής (Έτους:1856)

A/A 91

Η εικόνα προέρχεται από το ναό του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στη Βάσα Κουλιανίου (επαρχ. Λεμεσού). Στο ύπαιθρο εικονίζεται η Φιλοξενία του Αβραάμ¹³³⁹ (επιγραφή, Η ΦΙΛΟΞΕΝΙΑ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ/Η ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΣ) και ο δωρητής της εικόνας Αργυρός Μενοίκου, σύμφωνα με την επιγραφή: *μνήστητι δέσποτα τοῦ/ δούλου σου άργηρού έν τή βασιλία τῶν ουρανῶν*. Άνω αριστερά, στον ουρανό, έχει ζωγραφιστεί οφθαλμός σε τρίγωνο όπως και σε χαλκογραφία τυπωμένη σε μεταξωτό ύφασμα με τα Εισόδια της Θεοτόκου του έτους 1804 από την Κωνσταντινούπολη¹³⁴⁰, σε εικόνα με τους αγίου Ιωακείμ και Άννα του 1810 στο ναό του Αγίου Κυπριανού στο Μένικο¹³⁴¹, σε χαλκογραφία με την Παναγία του Κύκκου που τυλώθηκε στη Βενετία πριν το 1819¹³⁴², σε χαλκογραφία με το θαύμα της Θεοτόκου και τον άγιο Αθανάσιο του β' μισού του 18^{ου} αι¹³⁴³ και του 1873¹³⁴⁴, σε χαλκογραφία με το ναό Ευαγγελιστρίας Τήνου του έτους 1860¹³⁴⁵ και του 1868¹³⁴⁶. Επίσης οφθαλμός στον ουρανό αλλά χωρίς τρίγωνο απεικονίζεται σε

¹³³⁶ Γιαννούκος 1987, 45.

¹³³⁷ Α. Ορλάνδος, «Μεταβυζαντινοί ναοί της Πάρου», *ΑΒΜΕ* Ι'(1964), 134-35, πίν. 60. Στη βάση του θρόνου του Χριστού απεικονίζεται μικρό παιδί-δωρητής, ο Θεόδωρος σύμφωνα με τη συνοδευτική επιγραφή.

¹³³⁸ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, εικ. 119.

¹³³⁹ Για την εικονογραφία της Φιλοξενίας του Αβραάμ, βλ. J. H. Lowden, A. Cutler, Λήμμα "Philoxenia of Abraham", *ODB* 3, Ντ. Χαραλάμπους-Μουρίκη, «Η παράσταση της Φιλοξενίας του Αβραάμ σε μια εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου», *ΔΧΑΕ* 3 (1962/63) 87-114, πίν. 33-39.

¹³⁴⁰ Παπαστράτου 1986, 147.

¹³⁴¹ Χατζηχριστοδούλου 2007, 68.

¹³⁴² Παπαστράτου 1986, 507, αρ. 541.

¹³⁴³ Ό.π., 408.

¹³⁴⁴ Ό.π., 409

¹³⁴⁵ Ό.π., 543.

¹³⁴⁶ Ό.π., 546.

χαρακτικό με τη σκηνή του Γενεσίου της Θεοτόκου που τυλώθηκε στη Βενετία το 1817¹³⁴⁷ καθώς και τρίγωνο χωρίς οφθαλμό σε χαρακτικό με τη Σύναξη των Δώδεκα Αποστόλων¹³⁴⁸.

Οι τρεις λευκοφορημένοι και σκηπτρούχοι άγγελοι εικονίζονται καθισμένοι γύρω από τραπέζι, στρωμένο με λευκό τραπεζομάντηλο. Σκηπτρούχοι άγγελοι παριστάνονται να κρατούν αντίστροφα παρόμοιες ράβδους σε χαρακτικό του έτους 1787 από εικονογραφημένο προσκυνητάριο των Αγίων Τόπων¹³⁴⁹. Πίσω τους εικονίζεται κορμός δέντρου, προφανώς η δρυς Μαμβρή, όπως αυτή εικονίζεται σε χαρακτικό του έτους 1787¹³⁵⁰. Κάτω αριστερά παριστάνεται γονατιστός ο γέρων Αβραάμ να προσφέρει στους αγγέλους φαγητό σε μεταλλικό σκεύος. Πίσω του η Σάρα εικονίζεται όρθια στραμμένη προς τους αγγέλους με υψωμένο το δεξιό της χέρι.

Δεξιά εικονίζεται γονυπετής ο δωρητής της εικόνας Αργυρός Μενοίκου σε προχωρημένη ηλικία, ο οποίος έχει μεγάλο μουστάκι. Φορεί υποκάμισο και φαρδιά βράκα, όπως στο παράδειγμα Α/Α **73**. Το 1856 ο Αργυρός ως εκκλησιαστικός επίτροπος παρήγγειλε στον ζωγράφο ιεροδιάκονο Χαρίτωνα εικόνες, μεταξύ αυτών και την εξεταζόμενη¹³⁵¹.

Ζεύγος λαϊκών δωρητών σε κεταμπέ εικονοστασίου (Έτος: 1873)
Α/Α **96**

Στον ξυλόγλυπτο κεταμπέ εικονοστασίου από το ναό του Τιμίου Σταυρού στην Παρεκκλησιά (επαρχ. Λεμεσού) το ζεύγος των λαϊκών δωρητών, εικονίζονται δεόμενοι εκατέρωθεν της εικόνας της Παναγίας Οδηγήτριας. Μόνο τα πρόσωπα είναι ζωγραφισμένα με χρώμα, ώστε να αποδίδουν το σάρκωμα, ενώ τα ενδύματα και το φόντο είναι χρυσά. Και οι δύο δωρητές φορούν ποδήρη ενδύματα. Ο άνδρας έχει ζώνη στη μέση και η γυναίκα μαντήλι στα μαλλιά. Οι δωρητές δεν συνοδεύονται από αφιερωματική επιγραφή. Επιγραφή στο εικονοστάσιο αναφέρει το όνομα ΧΡΙΣΤΟΦ<ΟΡΟΥ> ή <Η>, ο οποίος ήταν πιθανώς ο ξυλογλύπτης, και τη χρονολογία 1873.

¹³⁴⁷ Ό.π., 146.

¹³⁴⁸ Ό.π., 300.

¹³⁴⁹ Χρύσανθος 1787 (Αθήνα 21994), εικ. μετά τη σελ. 83.

¹³⁵⁰ Ό.π.

¹³⁵¹ Χατζηχριστοδούλου 1999, 11. Το 1938/9 ο Γιαννής του Κτωρή κάλυψε με μαύρη λαδομπογιά το πορτραίτο του Αργυρού, με τη δικαιολογία ότι ήταν τοκογλύφος και συμφεροντολόγος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

Απεικονίσεις δωρητών στη ζωγραφική Κύπρου και Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατία

Μετά την οριστική κατάλυση του βυζαντινού κράτους το 1453 με την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς Τούρκους, η μετακίνηση λογίων και καλλιτεχνών προς τη Δύση δημιούργησε μια ώθηση και μάλιστα σημαντική στην ανάπτυξη των γραμμάτων και την προαγωγή της τέχνης. Αυτό συνέβηκε γιατί οι άνθρωποι των γραμμάτων και των τεχνών είχαν ανάγκη το κατάλληλο κλίμα που τους εξασφάλιζε τις προϋποθέσεις για να δημιουργήσουν¹³⁵². Οι λόγιοι και οι καλλιτέχνες που απέμειναν στην Ανατολή ή εκείνοι που επέστρεψαν από τη Δύση, φαίνεται ότι ήταν ελάχιστοι ωστόσο ικανοί να διατηρήσουν έστω και σε υποτυπώδη μορφή την παιδεία έτσι, που με την πάροδο του χρόνου μια αλυσίδα από πνευματικούς ανθρώπους, οδήγησε το ελληνικό έθνος στην αναγέννηση των γραμμάτων και των τεχνών του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα και με αυτήν στην εθνική αφύπνιση και ελευθερία¹³⁵³.

Την κατάσταση αυτή εκμεταλλεύτηκαν κατάλληλα οι κληρικοί, οι οποίοι εξ αιτίας της ενασχόλησής τους με τα αγαθά της παιδείας και της τέχνης, επιχείρησαν και σ' ένα μεγάλο μέρος κατάφεραν να δημιουργήσουν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την εμφάνιση και αξιόλογη δράση κατάλληλων φορέων της παιδείας και της τέχνης¹³⁵⁴. Παράλληλα συνεχίστηκε και η παράδοση του θεσμού της χορηγίας, όπως συμπεραίνουμε από τις αναθηματικές επιγραφές και τις απεικονίσεις των προσωπογραφιών των κτιτόρων και δωρητών που έχουν σωθεί μέσα στις εκκλησίες.

Στη μελέτη των έργων αυτών πρέπει να λαμβάνονται υπόψη τα θεωρητικά κείμενα γύρω από τη φύση εφόσον υπάρχουν, οι ιδιομορφίες και το περιβάλλον

¹³⁵² Ζαχαρόπουλος 1991, 34.

¹³⁵³ Ό.π., 35.

¹³⁵⁴ Ό.π.

στο οποίο αναπτύχθηκε η μεταβυζαντινή τέχνη στις τουρκοκρατούμενες και ενετοκρατούμενες χώρες του Ελληνισμού. Σημαντικό ρόλο παίζουν οι παράγοντες που εισάγονται από τη Δύση και επηρεάζουν σε μεγάλο σημείο τις απεικονίσεις των δωρητών, λ.χ. η εισχώρηση της Ευρωπαϊκής Μεταρρύθμισης και Αντιμεταρρύθμισης στη μεταβυζαντινή ζωγραφική προκάλεσε τη βαθμιαία μεταλλαγή της από εκκλησιαστική/λατρευτική σε θρησκευτική/κοσμική. Τότε εξαπλώνονται οι εικόνες ιδιωτικής ευλάβειας που η παρουσία τους εντοπίζεται ήδη από τις αρχές της μεταβυζαντινής περιόδου¹³⁵⁵.

Οι παραστάσεις και οι αφιερωματικές επιγραφές των ναών παρέχουν σημαντικά στοιχεία για τους κοσμικούς και κληρικούς άρχοντες και για τους απλούς μοναχούς, που συμμετείχαν ανάλογα με τη θέση τους στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή των πόλεων, των χωριών και των μονών¹³⁵⁶. Η μελέτη της απεικόνισης των δωρητών στη μνημειακή ζωγραφική, στις φορητές εικόνες και σε έργα εκκλησιαστικής μικροτεχνίας κ.α. κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, μας δίνει πολύτιμες πληροφορίες για την πράξη και το είδος της δωρεάς, την κοινωνία, τη μόδα και τις τάσεις της.

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, κτίζονται και ανακαινίζονται ναοί στην ύπαιθρο και στις πόλεις¹³⁵⁷, κατασκευάζονται εικονοστάσια και ζωγραφίζονται φορητές εικόνες, σύμφωνα με την παραδοσιακή (μετα)βυζαντινή τεχνοτροπία¹³⁵⁸ και στην όψιμη Τουρκοκρατία σύμφωνα με την ανελλήνιστη τεχνοτροπία του Κορνάρου¹³⁵⁹.

¹³⁵⁵ Για την εικονολογία της μεταβυζαντινής τέχνης βλ. Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Προϋποθέσεις για μια εικονολογία της μεταβυζαντινής τέχνης», στο *Δεύτερο συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 1982, 96-97. Για μεθοδολογικά και ερμηνευτικά προβλήματα στην έρευνα της μεταβυζαντινής τέχνης βλ. σχετική βιβλιογραφία στο Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Πρώιμες κρητικές εικόνες του 15^{ου} αιώνα. Προβλήματα μεθοδολογίας και ερμηνείας», *Όγδοο συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 1988, 98.

¹³⁵⁶ Για παραστάσεις δωρητών στη μεσαιωνική τέχνη της Κύπρου βλ. Rice 1937, Stylianiou 1985, σποράδη: όταν περιγράφει τη διακόσμηση των ναών, Παπαγεωργίου 1991, σποράδη, *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος* 1997, σποράδη, Χριστοφοράκη 1999, *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου* 2000, Frigerio 2003-2004, 245 εξ.

¹³⁵⁷ Παπαγεωργίου 1975, 4 εξ.

¹³⁵⁸ Τσικνόπουλλος 1967, 100, Τριανταφυλλόπουλος 2002, 317. «Είναι φανερό ότι προ του κοινού κινδύνου, του Ισλάμ, οι τόνοι αντιπαραθέσεις Ελλήνων – Ορθοδόξων με Βενετούς - Ρωμαιοκαθολικούς αναπόφευκτα είναι χαμηλότεροι».

¹³⁵⁹ Χατζηχριστοδούλου 2007, 453 εξ.

Οι Οθωμανοί, όταν κατέλαβαν οριστικά το νησί το 1571, δήμευσαν εκκλησιαστική ιδιοκτησία, με αποτέλεσμα η Ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου να περιπέσει σε οικονομική δυσπραγία και να καταβάλει υψηλό οικονομικό τίμημα για τη εξαγορά των δημευθέντων ναών και μονών της. Στα χρόνια που ακολούθησαν η εντοίχια ζωγραφική συρρικνώνεται και τα σημάδια της καλλιτεχνικής ένδειας ήταν αναμενόμενα. Η αποκατάσταση της κοινωνίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η επαφή που αναπτύσσει με τον υπόδουλο ελληνισμό προσδίδει μια νέα δυναμική που παρουσιάζεται στη ζωγραφική των επόμενων αιώνων¹³⁶⁰. Οι ζωγράφοι των χρόνων της Τουρκοκρατίας φαίνεται από το έργο τους ότι γνωρίζουν και ως ένα σημείο να υιοθετούν τα επιτεύγματα των χρόνων της Ενετοκρατίας, ακόμη και στην απεικόνιση των αφιερωτών που μας αφορά.

Στη μνημειακή ζωγραφική όπως και κατά την Ενετοκρατία, έτσι και κατά την Τουρκοκρατία, οι απεικονίσεις των δωρητών βρίσκονται ως επί το πλείστον σε εμφανή σημεία του κυρίως ναού ή ακόμη εξωτερικά, πάνω από την κύρια είσοδο του ναού, βλ. A/A **45, 46**. Ορισμένες φορές οι δωρητές εικονίζονται συνήθως ξεχωριστά, ανάλογα με το φύλο τους, αριστερά οι άνδρες και δεξιά οι γυναίκες, στοιχείο ήδη γνωστό από την προηγούμενη περίοδο.

Οι κτίτορες (ή κτήτορες) ναών, κατά κανόνα άνδρες, παριστάνονται σε τοιχογραφίες να κρατούν το ομοίωμα του ναού, το οποίο και προσφέρουν στον επώνυμο άγιο. Συχνά συνοδεύονται από μέλη της οικογένειάς ή του συγγενικού τους κύκλου, βλ. A/A **47, 53, 71**. Η απεικόνιση του κτίτορα με το ομοίωμα του ναού, όπως ήδη έχει λεχθεί και για την περίοδο της Ενετοκρατίας, ήταν πολύ σημαντικό τμήμα του εικονογραφικού προγράμματος ενός ναού και ο χαρακτήρας είναι σαφώς αφιερωματικός (*votive*) και εσχατολογικός¹³⁶¹. Η συνήθεια ακόμη αναγραφής συνοδευτικής αφιερωματικής επιγραφής σε σχέση με την απεικόνιση του κτίτορα με το ομοίωμα του ναού φαίνεται ότι ισοδυναμούσε με νόμιμη πράξη. Στην περίπτωση αυτή απεικονίζονται μόνο τα

¹³⁶⁰ Χοτζάκογλου 2007, 206.

¹³⁶¹ Marinkovic 2007, 317. «*The nature of Medieval painting was symbolic and resisted realistic painting. Above all, the belief underlying the construction and endowment of a church is eschatological in nature. The founder stands before the Lord's throne hoping for mercy on the Day of Judgment, carrying his church-not its maquette*».

κτήρια, που ο δωρητής οικοδόμησε, τα προϋπάρχοντα συνήθως δεν απεικονίζονται¹³⁶².

Άσχετα με την τεχνοτροπία το απεικονιζόμενο ομοίωμα έπρεπε να έχει εκείνα τα χαρακτηριστικά αρχιτεκτονικά στοιχεία, ώστε να φαίνεται ότι αναπαριστάνει το πραγματικό κτήριο.

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας παρουσιάζονται για πρώτη φορά πορτραίτα κτιτόρων ναών και μονών τον 18^ο αιώνα, όταν το οικονομικό επίπεδο των υποδούλων είχε βελτιωθεί. Στις παραστάσεις αυτές είναι έντονη η θεία παρουσία (θεοφάνεια), κυρίως η εμφάνιση του Χριστού από σχηματοποιημένο ουρανό ή μέσα ή πάνω από σύννεφα, βλ. A/A **36, 39, 49, 51, 54, 55, 57, 60, 61, 66, 68** της Θεοτόκου βλ. A/A **53, 74, 77** και αγίων βλ. A/A **47**, σε «ιερά συνομιλία», μεταξύ τους και με τον δωρητή. Η Θεοτόκος και οι επώνυμοι άγιοι του ναού παρουσιάζονται ως μεσολαβητές στον Χριστό για τη δωρεά, και μέσω αυτών ο Κύριος εκπληρώνει τις επιθυμίες των δωρητών. Για αυτό συχνά απεικονίζονται σε μεγαλύτερη κλίμακα απ' ότι ο Χριστός.

Οι κοσμικοί αξιωματούχοι κτίτορες είναι οι Έλληνες Ορθόδοξοι Κύπριοι δραγομάνοι και από τους κληρικούς, οι αρχιεπίσκοποι και οι μητροπολίτες.

Συγκεκριμένα, το 1747, σε αναθηματική τοιχογραφία στο ναό του Αγίου Γεωργίου στην Άρπερα απεικονίζεται το ομοίωμα του ναού, όχι στα χέρια του κτίτορα, δραγομάνου Χριστοφάκη Κωνσταντίνου, αλλά να έχει παραληφθεί από τον ίδιο τον άγιο, ο οποίος το κρατεί με το αριστερό του χέρι (A/A **47**), σημείο ότι έγινε αποδεκτή η δωρεά.

Στο ναό του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Λευκωσία, ο Αρχιεπίσκοπος Φιλόθεος εικονιζόταν να κρατεί ομοίωμά του, σε τοιχογραφία που χρονολογείται γύρω στο 1756, η οποία έχει καταστραφεί (A/A **49**).

Ιδιαίτερα εντυπωσιακός και μεγάλος σε μέγεθος, απεικονίζεται μπροστά στο γονυπετή και δεόμενο στον Χριστό, ο Αρχιεπίσκοπος Παΐσιος, ο ναός του Μονογεούς σε τοιχογραφία του 1759 (A/A **51**).

Το 1769, σε αναθηματική τοιχογραφία στο καθολικό της Μονής Αρχαγγέλου στον Αναλιόντα¹³⁶³ απεικονίζεται το ομοίωμα του ναού, σε

¹³⁶² Ο.π., 308.

μικρότερο μέγεθος απ' ότι οι δωρητές, αποδομένο από την ανατολική και βόρεια πλευρά. Το ομοίωμα δεν το κρατεί ο Αρχιεπίσκοπος Χρύσανθος, αλλά είναι στο πράσινο έδαφος, που προφανώς υποδηλώνει τη γη. Ο κάμπος είναι ζωγραφισμένος με κυανό χρώμα αποδίδοντας με τον τρόπο αυτό τον ουρανό (A/A 54).

Στον αναθηματικό πίνακα (A/A 60), ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Χρύσανθος (1767-1810) εικονίζεται γονατιστός μπροστά στον άγιο Ηρακλείδιο έξω από τη δυτική πλευρά του μοναστηριού του αγίου στο χωριό Πολιτικό. Ο Χρύσανθος είχε ανακαινίσει τη μονή κατά το έτος 1773¹³⁶⁴. Σύμφωνα με την επιγραφή, ο αρχιεπίσκοπος φώτισε το σκοτεινό ναό με θύρες και παράθυρα, έκτισε νάρθηκα *στυλώροφο* και εφοδίασε το ναό με όσα ιερά σκεύη του ήταν δυνατό¹³⁶⁵.

Συγκρίνοντας την εικόνα που εξετάζουμε με το σχέδιο του Ρώσου μοναχού Βασιλείου Μπάρσκυ (Σχ. 2), ο οποίος την επισκέφθηκε το 1736 διαπιστώνουμε την αλλαγή που έγινε στο δυτικό προστώο του καθολικού, το οποίο είχε αρχικά μια μεγάλη καμάρα, οι στέγες του καθολικού και του παρεκκλησίου δεν είναι υπερυψωμένες σε σχέση με το νάρθηκα, ενώ στην εικόνα είναι, βόρεια του ναού υπάρχει ισόγειο κτήριο (σημερινό αρχονταρίκι) και στην εικόνα και στο σχέδιο, ο τρούλος του «κοιμητηρίου των αγίων» αποδίδεται πιο σωστά το σχέδιο του Μπάρσκυ παρά στην εικόνα. Στη εξωτερική όψη της δυτικής πτέρυγας της μονής στην εικόνα φαίνεται ένα παράθυρο, το οποίο υπάρχει και στο σχέδιο. Ο Μπάρσκυ παριστάνει πανοραμικά τη μονή από τα βορειοδυτικά, ενώ στην εικόνα η μονή είναι ζωγραφισμένη από δυτικά.

Σε τοιχογραφία του 1775 από το Καλό χωριό Λεμεσού ο ιερέας δωρητής κρατεί το ομοίωμα του ναού στο χέρι και με το άλλο κρατεί ειλητάριο. Παρόλη την κακή κατάσταση της τοιχογραφίας, ο αρχιτεκτονικός τύπος του ναού είναι

¹³⁶³ Για το μοναστήρι βλ. Στυλιανού, Χριστοδούλου 1984, Παπαγεωργίου 2005.

¹³⁶⁴ Τσικνόπουλλος 1967, 58. Η μονή είχε ανακαινιστεί το 1450 και το 1588.

¹³⁶⁵ Ο.π., Η ανακαίνιση που έκανε ο Χρύσανθος στον Άγιο Ηρακλείδιο το 1773 σημειώνεται στο Μέγα κτηματικό Κώδικα της Ιεράς Αρχιεπισκοπής, σελ. 1098, που σύμφωνα με τον Τσικνόπουλο έχει ως εξής: «*απογ εδιορθώθη το του αγίου ηρακλειδίου μοναστήριον εκ βάθρων εκκλησία και ωτάδες*». Η ανακαίνιση συνεχίστηκε και το επόμενο έτος, βλ. Τσικνόπουλλος, ό.π., 61-62. Ο Αρχμ. Κυπριανός αναφέρει ότι το μοναστήρι ανακαινίστηκε το 1775, βλ. Κυπριανός 1788, 514.

ευκρινής. Πρόκειται για μονόχωρο ξυλόστεγο ναό¹³⁶⁶ που αντιγράφει τον υφιστάμενο ναό του Αγίου Γεωργίου στο κέντρο της κοινότητας. Ο ναός απεικονίζεται από τη βόρεια και δυτική πλευρά του (Α/Α 61).

Σε θωράκιο εικονοστασίου από τη μονή Αρχαγγέλου στο Μονάγρι¹³⁶⁷ εικονίζεται ο Μητροπολίτης Κιτίου Μακάριος (1737-1776)¹³⁶⁸ να προσφέρει το ομοίωμα του ναού, το οποίο κρατεί με το δεξιό του χέρι. Το ομοίωμα παρουσιάζει τη βόρεια πλευρά του ναού, τμήμα της δυτικής και τη μεγάλη κόγχη του ιερού. Στη δυτική πλευρά του ναού παριστάνεται το πρόπυλο που στηρίζεται επάνω σε δύο μαρμάρινους κίονες με παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα σε δεύτερη χρήση και που υφίσταται μέχρι σήμερα. Το ομοίωμα αποδίδει το υφιστάμενο κτίσμα, ένα μικρό καμαροσκέπαστο ναό με ισχυρές αντηρίδες στους μακρούς τοίχους που ενώνονται με χαμηλωμένα τόξα, τα οποία εξουδετερώνουν τις ωθήσεις της καμάρας του ναού και σχηματίζουν δύο τυφλά τόξα στο βόρειο και στο νότιο τοίχο του ναού. Η αψίδα του ιερού που εικονίζεται στο θωράκιο είναι ημικυκλική και αρκετά μεγάλη σε σχέση με την υφιστάμενη εξάπλευρη, οπότε εικάζουμε ότι θα καταστράφηκε η παλαιά και οικοδομήθηκε νέα. Η δίρρικτη στέγη είναι καλυμμένη με κεραμίδια (Α/Α 62).

Σε μαρμάρινη παλαιοχριστιανική τράπεζα στη Μονή της Παναγίας Μακεδονιτίσης στη Λευκωσία ζωγραφίστηκε η Παναγία Οδηγήτρια και οι δωρητές, αριστερά ο Αρχιεπίσκοπος Χρύσανθος (1767-1810), και στα δεξιά οι

¹³⁶⁶ Γενικά για τους ξυλόστεγους ναούς της Κύπρου βλ. Α. Παπαγεωργίου, «Οι ξυλόστεγοι ναοί της Κύπρου», *Ανάτυπο αναμνηστικού τόμου του περιοδικού Απόστολος Βαρνάβας*, Λευκωσία 1975, Ε. Μαραβελάκη, Π. Προκοπίου, «Οι ξυλόστεγοι ναοί της Κύπρου», *ΚΣ ΞΑ'* (1997), 139-244.

¹³⁶⁷ Λήμμα «Αρχαγγέλου μοναστήρι, Μονάγρι», *ΜΚΕ* 2, 343-344 (Α. Παπαγεωργίου). Το μοναστήρι υφίστατο κατά το 1736, όπως φαίνεται από σημείωμα του μητροπολίτου Κιτίου Ιωαννικίου Α' στον Κώδικα Α' της Ιεράς Μητροπόλεως Κιτίου. Λίγο αργότερα το μοναστήρι καταστράφηκε ολοκληρωτικά από πυρκαγιά. Το 1740 ανοικοδομήθηκε ο ναός και το μοναστήρι σύμφωνα με σημείωμα του Μητροπολίτου Κιτίου Μακαρίου στον προαναφερθέντα κώδικα. Σύμφωνα με επιγραφή στο μαρμάρινο υπέρθυρο της δυτικής εισόδου ο ναός ανοικοδομήθηκε από τον Κιτίου Μακάριο το 1740. Οι οικοδομικές εργασίες συνεχίστηκαν και αργότερα. Τα μοναστηριακά κτήρια οικοδομήθηκαν το 1744, σύμφωνα με επιγραφή πάνω από τη θύρα ενός κελιού του διώροφου μοναστηριακού κτηρίου.

Το μοναστήρι όπως κτίστηκε από τον Μακάριο αποτελείται από το καθολικό και ένα διώροφο κτήριο σε σχήμα Γ κατά τη βόρεια και ανατολική πλευρά του καθολικού. Τα κελιά που βρίσκονταν στην ανατολική πλευρά και ένας ελιόμυλος έχουν καταρρεύσει.

¹³⁶⁸ Για τον επίσκοπο Μακάριο βλ. Μιχαηλίδης 1992, 137-154.

Αρχιδιάκονοι Παγκράτιος και Πανάρετος εκατέρωθεν της αναπαράστασης της μονής¹³⁶⁹ (Α/Α 74).

Η μονή παρουσιάζεται από τα ανατολικά. Στο κέντρο υψώνεται το καθολικό, ένας καμαροσκεπής ναός. Γύρω από το καθολικό παριστάνονται τα κελιά, διώροφα κτήρια με ηλιακούς και άλλοι βοηθητικοί χώροι. Πλούσια είναι και η χαμηλή βλάστηση της μονής. Ένας φοίνικας και ένα κυπαρίσσι συμπληρώνουν την χλωρίδα της μονής. Σήμερα σώζεται ο ναός, αλλοιωμένος από τις μεταγενέστερες επεμβάσεις και τμήμα της μοναστηριακής πτέρυγας στα νότια του ναού, καθώς και το υπόγειο αγίασμα με το υπέργειο κτίσμα.

Όπως και στην Κύπρο έτσι και στις τουρκοκρατούμενες περιοχές του Ελληνισμού χορηγοί είναι τώρα Χριστιανοί, κοσμικοί αξιωματούχοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως βοεβόδες, δραγομάνοι ή εύποροι λαϊκοί, οι οποίοι συνεχίζουν την παράδοση της χορηγίας¹³⁷⁰, καθώς και οι κληρικοί. Με τις απεικονίσεις δωρητών στην Ελλάδα κατά την Τουρκοκρατία έχουν ασχοληθεί σποραδικά οι ερευνητές σε μεμονωμένες κυρίως δημοσιεύσεις τους, ενώ μέχρι σήμερα δεν έχει γίνει προσπάθεια συλλογή του υλικού σε *corpus*.

Η παρουσία λοιπόν των πορτραίτων δωρητών δείχνει τη συνέχεια του φαινομένου αυτού στην θρησκευτική τέχνη, που ως κοινός τόπος καλύπτει φυσικά και την Κύπρο. Ακολουθούν αντιπροσωπευτικά παραδείγματα (με σύντομο σχόλιο) από περιοχές του ελληνισμού κατά χρονολογική σειρά, ώστε να διαφανεί η συνέχεια αυτή:

Στο νάρθηκα του ναού του Αγίου Νικολάου της Γούρνας στη Βέροια απεικονίζεται σε τοιχογραφία του 1525 η επιτύμβια παράσταση της Βασίλως, η οποία είναι ντυμένη αρχοντικά και έχει τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος¹³⁷¹.

¹³⁶⁹ Χ. Παπαϊωάννου, «Πραγματεία για το μοναστήρι της Μακεδονίτισσας», *Φως* 11-12, 323-326, Κ. Σπυριδάκι, «Η Μονή Μακεδονίτισσης της Αρχιεπισκοπής», *ΚΣ Ζ'* (1943), 17, Λήμμα «Μακεδονίτισσας Παναγίας μοναστήρι», *ΜΚΕ* 9, 273-274 (Α. Παπαγεωργίου).

¹³⁷⁰ Στη βυζαντινή τέχνη της καθ' ημάς Ανατολής, στην πρώτη κατηγορία, εντάσσονται οι αυτοκράτορες, ανώτεροι στρατιωτικοί και αξιωματούχοι του βυζαντινού κράτους, οι οποίοι παριστάνονται μέσα στις εκκλησίες που αυτοί ίδρυσαν, δίνοντας ταυτόχρονα παράδειγμα προς μίμηση από τους μεταγενέστερους.

¹³⁷¹ Παπαζώτος 1994, 280.

Σε τοιχογραφίες στο νάρθηκα του Αγίου Νικολάου του Αναπαυσά στα Μετέωρα απεικονίζονται δύο μοναχοί δωρητές, όρθιοι και δεόμενοι. Ο ένας δωρητής είναι ο αρχιερέας Διονύσιος, ο οποίος φορεί μανδύα με επίραμμα¹³⁷². Ο δεύτερος δωρητής κρατεί κομποσκοίνι όπως ο δωρητής στο παράδειγμα A/A **20**.

Σε φορητή εικόνα του 17^{ου} αιώνα από τη Μονή Ρουσάνου στα Μετέωρα (Καλαμπακα), παριστάνονται οι κτίτορες της μονής ιερομόναχοι Ιωάσαφ και Μάξιμος με μοναχικά ενδύματα. Οι δύο κτίτορες κρατούν μεγάλων διαστάσεων ομοίωμα του καθολικού¹³⁷³.

Σε εικόνα του έτους 1701, επτανησιακού εργαστηρίου, παριστάνεται θαύμα του αγίου Σπυρίδωνος σε κοιμώμενο ταξιδιώτη, ο οποίος διέτρεξε σοβαρό κίνδυνο από θαλασσοταραχή. Ο δωρητής φορεί πουκάμισο και κοκκινωπό σκούφο. Η εικόνα ανήκει στον τύπο των αναθηματικών εικόνων με μειωμένο λατρευτικό χαρακτήρα, καθώς διαρκεί στην παράσταση το επεισόδιο της διάσωσης.

Στη Μονή Λαγγουβάρδας στην Πάρο η κτιτορική παράσταση (μέσα 17^{ου} αιώνα) απεικονίζει αριστερά τον κτήτορα ή ανακαινιστή ηγούμενο με μαύρο ράσο και μοναχικό σκούφο, να κρατεί με το δεξιό κομποσκοίνι και με το αριστερό το ομοίωμα του καθολικού της μονής, μαζί με ένα δεύτερο λαϊκό δωρητή, ο οποίος είναι ντυμένος *alla Turca*: φορεί ρόδινο καφτάνι με παρυφή από γούνα¹³⁷⁴ και γούνινο καλπάκι, σύμφωνα με τον Ορλάνδο¹³⁷⁵.

Σε διπλεπίπεδη εικόνα του 18^{ου} αιώνα από την Κίμωλο εικονίζεται δεόμενος λαϊκός προφανώς ναυτικός να δέεται στον Χριστό, την Παναγία και τον Ιωάννη το Θεολόγο (Δέηση)¹³⁷⁶. Η στάση του δωρητή είναι όμοια με παραδείγματα και από την Κύπρο, όπως A/A **67, 73**.

Το 1791 μια ομάδα δώδεκα προσκυνητών κατέβαλε της δαπάνη της τοιχογράφησης του παρεκκλησίου του Αγίου Δημητρίου της μονής Βατοπαιδίου

¹³⁷² Chatzidakis 1976, V 15.

¹³⁷³ Δ. Ζ. Σοφιανού, «Η διαθήκη (έτους 1545) των κτιτόρων της μονής Ρουσάνου ιερομόναχων Ιωάσαφ και Μαξίμου. Συμβολή στην ιστορία της Μονής», στο «*Τρικάλινα*» 12 (Ανάτυπο), Τρίκαλα 1992, 31.

¹³⁷⁴ Το καφτάνι αναφέρεται σε κυπριακά Κατάστιχα, αλλά δεν ταυτίζεται με τα εικονιζόμενα ενδύματα σε παραστάσεις δωρητών στην Κύπρο.

¹³⁷⁵ Α. Κ. Ορλάνδος, «Οι μεταβυζαντινοί ναοί της Πάρου», *ABME* I, 61, πίν. 28β.

¹³⁷⁶ Σπαθάρη 1994, 202.

στο Άγιο Όρος. Οι νεαροί λαϊκοί δωρητές απεικονίζονται με τις τοπικές ενδυμασίες της εποχής¹³⁷⁷.

Στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη εκτίθεται χρυσοκέντητο επιμανίκιο (περί το 1796), με την ασυνήθιστη απεικόνιση του οικείου μητροπολίτου Γερασίμου να δέεται στον άγιο Δημήτριο, προστάτη άγιο της Θεσσαλονίκης για τη σωτηρία του ίδιου και της μητρόπολής του. Ο άγιος ανταποκρινόμενος κατέρχεται πάνω από την τειχισμένη πόλη μέσα σε πολύχρωμο σύννεφο και ευλογεί τα σύμβολα της αρχιερωσύνης του Γερασίμου. Από την ίδια, πιθανόν, στολή του Γερασίμου έχουν σωθεί στην Κύπρο, τα πόματα και οι πόλοι του μανδύα του, τα οποία φέρουν επιγραφή ότι αποτελούν κτήμα του¹³⁷⁸.

¹³⁷⁷ Ι. Α. Παλάγγελος, «Οι μεταβυζαντινές τοιχογραφίες» στο *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση-Ιστορία-Τέχνη*, τόμος Α', Άγιο Όρος 1996, 285-318, ιδίως 296-297.

¹³⁷⁸ Α. Χ. Αντωνάρας, «Επιμανίκιο επισκόπου Θεσσαλονίκης Γερασίμου Κρητός», *Εικοστό έβδομο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα, 11, 12 και 13 Μαΐου 2007*, Αθήνα 2007, 17-18.

Έργα μικροτεχνίας με απεικονίσεις δωρητών κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας στην Κύπρο

Πορτραίτα αφιερωτών συναντούμε και σε ιερά σκεύη, συνήθεια παλαιότερη που συνεχίζεται κατά την Ενετοκρατία και αργότερα κατά την Τουρκοκρατία.

Σε τμήμα αργυρεπίχρυσου ελάσματος, ίσως του 16^{ου} αιώνα, που καλύπτει τον κάμπο της εικόνας της Παναγίας¹³⁷⁹ στον τύπο της Γλυκοφιλούσας από το ναό της Παναγίας Χρυσελευούσης στο Πραιτώρι, ο ανώνυμος γενειοφόρος δωρητής εικονίζεται σε πλάγια θέση, γονυπετής και δεόμενος, στραμμένος προς την Παναγία.

Στη βάση αγίου Ποτηρίου (1516)¹³⁸⁰ από τη εκκλησία του Αγίου Σάββα στη Λευκωσία εικονίζονται μέσα σε μετάλλια να πλαισιώνουν τον άγιο Μάμα, δεξιά ο αφιερωτής: ΠΑΒΛΟΣ ΚΑΘ(Η)ΓΟΥΜΕ(ΝΟΣ) της Μονής του Αγίου Μάμαντος (πιθανώς στη Μόρφου), στην οποία αρχικά ανήκε το Ποτήριο και αριστερά ο κατασκευαστής του ποτηρίου, ο οποίος συνοδεύεται από την επιγραφή: ΥΠΟ ΠΑΣΧΑΛ(Η) ΧΕ(Ι)Ρ(Ο)C ΧΡΙC(Ο)ΧΟΥ¹³⁸¹. Και οι δύο εικονίζονται σε δέηση ως αφιερωτές του Ποτηρίου στον άγιο Μάμα.

¹³⁷⁹ Παπαγεωργίου, 1991, vii, 30-31: Χρονολογεί γενικά τα συγκεκριμένα αργυρεπίχρυσά ελάσματα στα βυζαντινά χρόνια, πριν από τον περιορισμό των ορθοδόξων επισκοπών από του Λατίνους (ιδίως 30) και αναφέρεται σε τεμάχια από τρεις τουλάχιστον επενδύσεις.

¹³⁸⁰ Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος 1997, αρ. 161 (Α. Παπαγεωργίου): Το χρονολογεί στα 1501 ενώ ο Στ. Κ. Περδίκης, «Το κάλυμμα της Παναγίας Αγρίας», *Κύπρος – Βενετία* 2002, 345, πιν. 5 το χρονολογεί στα 1516.

¹³⁸¹ Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος 1997, αρ. 161 (Α. Παπαγεωργίου).

Αντικείμενα που κρατούν οι δωρητές

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας οι δωρητές όταν κρατούν αντικείμενα, δηλώνουν το αξίωμα που κατέχουν ή τη θέση στην οποία βρίσκονται, οπότε τα αντικείμενα αυτά τους ανήκουν, είναι περιουσία τους ή προσφέρουν τη δωρεά σε είδος, δηλαδή κάποιο αντικείμενο. Και στις δύο περιπτώσεις τονίζεται η προβολή, τόσο του δωρητή, όσο και του αφιερώματος.

Οι μεν **κληρικοί (ιερείς, επίσκοποι)**, όταν είναι ενδεδυμένοι τα ιερατικά τους άμφια κρατούν κλειστό βιβλίο, προφανώς ευαγγέλιο A/A **2**, ενεπίγραφο ειλητάριο με κείμενο δέησης ή άλλης προσευχής ή ύμνων A/A **11, 16, 19, 24, 25, 44, 44, 54, 55, 57, 58, 60, 66, 68, 78-80, 86, 94**, θυμιατήρι A/A **24**.

Όταν είναι οι **αρχιεπίσκοποι** φορούν τα άμφιά τους, μπορεί να φέρουν σκήπτρο A/A **22, 35**, ή να φορούν μόνο το μανδύα και να φέρουν σκήπτρο A/A **74, 78, 81** ή με ράσο και επανωκαλύμμαχο να κρατούν ποιμαντορική ράβδο όπως A/A **44, 46, 54, 60**.

Οι επίσκοποι παριστάνονται με ράσο και επανωκαλύμμαχο A/A **62, 79**. Κρατούν ποιμαντορική ράβδο A/A **46, 62, 79** ή λειψανοθήκη A/A **59**.

Οι **μοναχοί** κρατούν κομποσκοίни A/A **5, 20**, δικανίκιο A/A **20**, ειλητάριο A/A **65, 72**.

Οι λαϊκοί κρατούν ενεπίγραφο ανοικτό βιβλίο ή ενεπίγραφο ειλητάριο με προσωπικά τους στοιχεία A/A **4, 80, 81, 82, 87, 96**, κομποσκοίни, ίσως ροζάριο A/A **10**, ενεπίγραφο ειλητάριο με κείμενο δέησης ή άλλης προσευχής ή ύμνων A/A **27, 35, 43, 69**, βιβλίο A/A **53**, μαντίλια A/A **47**, μελανοδοχείο και φτερό A/A **53**, σπαθί A/A **39**.

Οι κληρικοί δωρητές συνοδεύονται με αντικείμενα, τα οποία δεν κρατούν, αλλά σχετίζονται ή αναφέρονται στο αξίωμά τους, όπως για τον αρχιεπίσκοπο το σκήπτρο A/A **22, 37**, η μίτρα A/A **37**, το μελανοδοχείο με την κιννάβαρι A/A **80, 81**, το θυρεό με επιγραφή A/A **37** και αντικείμενα, τα οποία αποτελούν δωρεάν τους, όπως το κουκούλιο του αγίου Κασσιανού A/A **66**.

Οι λαϊκοί δωρητές συνοδεύονται με αντικείμενα τα οποία σχετίζονται ή με την αμφίεσή τους, όπως το καπέλο A/A **39**, ο τίτλος ευγενείας τους, όπως οικόσημα A/A **3, 23**.

Σε κάποιες περιπτώσεις παρουσιάζεται ακίνητη περιουσία, όπως οικία A/A **40, 77** ή κινητή, όπως και καράβι ή βάρκα A/A **74, 75**.

ΧΡΗΣΤΟΔΟΥΛΟΣ Α. ΧΑΤΖΗΧΡΗΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Μεταθανάτια πορträίτα δωρητών

Υπάρχουν περιπτώσεις όπου απεικονίζονται πορträίτα κεκοιμημένων δωρητών. Οι παραγγελίες αυτές γίνονται από συγγενικά πρόσωπα, κυρίως από την οικογένειά του για να διαιωίσουν τη μνήμη του τεθνεώτος και με την απεικόνισή του πλησίον του ιερού προσώπου, να τύχει της του παραδείσου τρυφής¹³⁸². Οι απεικονίσεις τεθνεώτων απαντούν και στις περιόδους της Φραγκοκρατίας και της Ενετοκρατίας στην Κύπρο.

Κατά την Τουρκοκρατία μεταθανάτια, πορträίτα συναντιούνται τόσο σε τοιχογραφίες, όσο και σε εικόνες. Οι αφιερωτές εικονίζονται πάντοτε με ανοικτούς τους οφθαλμούς σαν να είναι ζωντανοί, σε στάση δέησης ή και προσευχής και μόνο από τις συνοδευτικές επιγραφές γνωρίζουμε ότι έχουν πεθάνει.

Στην εικόνα A/A 2 εικονίζεται ζεύγος κεκοιμημένων δωρητών που σύμφωνα με την αφιερωματική επιγραφή είναι ο ιερέας Ελευθέριος και η σύζυγός του, της οποίας το όνομα δεν αναφέρεται. Ο ιερέας φορεί την ιερατική αμφιεσή του και κρατεί κλειστό βιβλίο, προφανώς ευαγγέλιο. Ο ιερέας απεικονίζεται με την επίσημη στολή του, έτοιμος για τη θεία λειτουργία και έτοιμος για να παρασταθεί ενώπιον του Δικαίου Κριτού. Όταν πεθάνει κάποιος κληρικός γίνεται ακολουθία ένδυσής του και ενδεδυμένος την ιερατική του στολή θάπτεται, παλαιότερα καθισμένος σε πολυθρόνα. Στην εικόνα ο ιερέας προηγείται της πρεσβυτέρας του. Στη συνοδευτική επιγραφή γίνεται παράκληση στον Χριστό να αναπαύσει την ψυχή του ιερέως και της συζύγου του. Η επιλογή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στην εικόνα πιθανόν να σχετίζεται με το ότι ο Μιχαήλ είναι ο άγγελος που παίρνει τις ψυχές στο Θεό.

¹³⁸² Για μεταθανάτια πορträίτα, ενδεικτικά βλ. N. Thierry, «Le portrait funéraire byzantin. Nouvelles données», στο E. Κυπραίου (επιμ.) στο *Ευφρόσυον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα 1992, τόμος 2, 582-592, N. Siomkos, *L'église Saint-Etienne a kastoria. Etude des différentes phases du décor peint (Xe-XIVe siècles)*, Θεσσαλονίκη 2005, 264 εξ.

Η εικόνα από τη Βατιλή A/A 4 έγινε από τον πρωθιερέα Γεώργιο και τη σύζυγό του Αχελού στη μνήμη του τεθνεώτος υιού του Αλοΐζιου, του αδελφού του Γεωργίου, Φραγκίσκου, της συζύγου Φλωρέντζας και του υιού του Γεωργίου. Στην επιγραφή οι κεκοιμημένοι Φραγκίσκος και Φλωρέντζα μιλούν και παρακαλούν τον Χριστό να συγχωρέσει και να αναπαύσει τις ψυχές τους, καθώς και του επίσης πεθαμένου υιού τους Γεωργίου. Ο Φραγκίσκος εικονίζεται με σταυρωμένα τα χέρια στο στήθος, σχήμα που ίσως δηλώνει ότι είναι πεθαμένος¹³⁸³.

Οι μήνες και ημερομηνίες θανάτου των δωρητών φαίνεται ότι έχουν προστεθεί στην επιγραφή από άλλο χέρι. Τα γράμματα της επιγραφής φαίνεται έχουν δεχτεί επιζωγράφιση, όπως και η υπόλοιπη εικόνα κατά τον 19^ο αιώνα.

Μεταθανάτια πορτραίτα ζωγραφίζονταν και σε εικόνες στα ενετοκρατούμενα Επτάνησα, όπως στην εικόνα της Σταύρωσης με τρία παιδιά δωρητές των μέσων του 15^{ου} αι. από το Μητροπολιτικό ναό Κερκύρας¹³⁸⁴. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εικόνα της Αποκαθήλωσης των αρχών του 16^{ου} αιώνα από τη Μονή Curtea de Arges, σήμερα στη Βουδαπέστη, στην οποία η δωρήτρια Δέσποινα κρατεί το νεκρό γιό της Θεοδόσιο, ο οποίος έχει κλειστούς τους οφθαλμούς¹³⁸⁵.

¹³⁸³ Η συνήθεια να παριστάνονται κεκοιμημένοι δωρητές με σταυρωμένα τα χέρια φαίνεται να είναι βυζαντινή. Ενδεικτικά βλ. Παπαγεωργίου 1991, 63.

¹³⁸⁴ *Περίπλους* 1994, 128 εξ., όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

¹³⁸⁵ Weitzmann et al. 1982, 390-91.

Η ενδυμασία στην όψιμη Τουρκοκρατία

Ενδυμασία ιερωμένων

Η ομοιόμορφη ενδυμασία κληρικών και λαϊκών, που έχει επισημανθεί γενικότερα στην εξωτερική αμφίεση του ορθόδοξου κλήρου φαίνεται ότι ήταν ήδη καθιερωμένη στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Έχει σημειωθεί, ότι υπάρχει πλήρης ταύτιση της κοσμικής αμφίεσης των κληρικών με εκείνης των λαϊκών ειδικότερα των ευπορότερων περιπτώσεων. Ορισμένοι κυρίως εξωτερικοί επενδύτες, όπως το καββάδι και το καφτάνι είχαν μακρά ιστορία και υπήρξαν σύμβολα εξουσίας. Ο γνωστός ως *τζουμπές*, επενδύτης των χρόνων της Τουρκοκρατίας διατηρήθηκε μόνο στη στολή των κληρικών και των μοναχών ως *ράσο*. Στην Κύπρο μάλιστα διατηρήθηκε με την ονομασία *τζούππα*. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός, ότι ενώ ο ανώτερος κλήρος συμεριζόταν τα ενδύματα των κοσμικών αρχόντων, ο κατώτερος κλήρος φορούσε, έως τους νεότερους χρόνους, την τοπική λαϊκή ενδυμασία. Το ίδιο ίσχυε και στον ελλαδικό χώρο, όπως φαίνεται από την ενδυμασία του επισκόπου Σαλώνων σε χαρακτηριστικό του 1819¹³⁸⁶.

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα το θέμα της εξωτερικής περιβολής του κλήρου αποτέλεσε αντικείμενο έντονης διαμάχης. Τότε ο Νεόφυτος Δούκας είχε προτείνει την επιβολή του καλογερικού *ράσου* στους επισκόπους και στον υπόλοιπο κλήρο, ενέργεια που θεωρήθηκε ως τολμηρή μεταρρύθμιση¹³⁸⁷.

Τα επίσημα άμφια των ιερωμένων, διακόνων, ιερέων και επισκόπων παρουσιάζονται ίδια σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο ακολουθώντας τη βυζαντινή παράδοση, με μικρές μόνο διαφορές.

Οι ιερείς φορούν στιχάριο, επιμάνικα, επιτραχήλιο και φελόνιο. Στα χέρια τους κρατούν ευαγγέλιο, θυμιατό ή ενεπίγραφα ειλητάρια. Στις πρώιμες απεικονίσεις τους φορούν κάλυμμα κεφαλής που παραπέμπει σε παραδείγματα

¹³⁸⁶ Ό.π., 272, 276, υποσ. 46. Το χαρακτηριστικό προέρχεται από την έκδοση: E. Dodwell, *A Classical and Topographical Tour through Greece, during the years 1801, 1805, and 1806*, London: Rodwell and Martin, 1819.

¹³⁸⁷ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 272.

της προηγούμενης περιόδου, λ.χ. στα A/A **2, 24, 29**. Με ακάλυπτη την κεφαλή και με εντυπωσιακό πολυσταύριο φελόνιο εικονίζεται ο ιερέας στην εικόνα από τα Μέσανα σε μια προσπάθεια επιστροφής στα καθιερωμένα. Πιο συντηρητικός είναι ο δωρητής στην εικόνα A/A **24**, ο οποίος συνεχίζει να φορεί σκούφο και στο φελόνιό του είναι ραμμένοι οι τρεις πόλοι, στοιχείο της προηγούμενης περιόδου. Το επιγονάτιο που φορεί υποδηλώνει προφανώς κάποιο οφφίκιο που έλαβε, πιθανώς εκείνο του πρωθιερέα, όπως ο δωρητής της εικόνας A/A **29**. Με τα χέρια σε δέηση και τα συνηθισμένα ιερατικά άμφια εικονίζεται ο δωρητής της εικόνας A/A **31**.

Οι επίσκοποι κατά τον 17^ο αιώνα συνεχίζουν την παράδοση και εικονίζονται ως δωρητές, όπως και στην προηγούμενη περίοδο, ενδεδυμένοι τα ιερά τους άμφια: στιχάριο, επιμάνικα, επιτραχήλιο, φελόνιο, επιτραχήλιο.

Οι αρχιεπίσκοποι κατά τον 17^ο αιώνα παρουσιάζονται με πλήρη σκευή¹³⁸⁸. Επιπλέον φορούν σάκκο αντί του φελονίου και ωμοφόριο, μίτρα και ορισμένες φορές φέρουν σκήπτρο, λ.χ. στα A/A **22, 25-26, 35**. Στις απεικονίσεις της μίτρας φαίνεται η προσπάθεια διαμόρφωσης του σχήματος της μίτρας, η οποία αρχικά θυμίζει την τιάρα του πατριάρχου Αλεξανδρείας.

Στη λατινοκρατούμενη Κύπρο αναπτύχθηκε η κατασκευή και η εμπορία πολύτιμων υφασμάτων. Την εποχή εκείνη λειτουργούσαν εργαστήρια για την κατασκευή πολύτιμων μεταξωτών και μάλλινων υφασμάτων¹³⁸⁹.

Ιδιαίτερα περιζήτητη ήταν στα μεσαιωνικά χρόνια η χρυσή κλωστή της Κύπρου (*or de Chypre*)¹³⁹⁰, ενώ γίνονταν κλωστές σε αποχρώσεις χαλκού, μπρούντζου και ασημιού. Από τα πολύτιμα υφάσματα που χρησιμοποιούσαν τη χρυσή και ασημένια κλωστή ήταν το *nacco* ή *nachetto*¹³⁹¹ και η δαντέλα από

¹³⁸⁸ Παρόμοια άμφια φορεί ο επίσκοπος Κέρκυρας σε χαρακτηριστικό γύρω στα 1850, βλ. *Ελληνική ενδυμασία* 2006, 50, εικ. 4.

¹³⁸⁹ Ι. Χριστοφόρου-Αστραίου, «Η σχέση των παραδοσιακών μεταξωτών κεντημάτων ή τσεβρέδων με τα μεταβυζαντινά υφάσματα της Ιεράς Μονής Κύκκου», στο Στ. Περδίκη (επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Ιερά Μονή Κύκκου στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη»*, Λευκωσία 2001, 191-212, ιδίως 191.

¹³⁹⁰Α. Pieridou 1976, 2.

¹³⁹¹ Ό.π., 192.

κυπριακή ασημένια κλωστή, που συγκαταλεγόταν ανάμεσα στα αντικείμενα του Δούκα της Βουργουνδίας το 1393¹³⁹².

Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται τα σάμιτα (samit)¹³⁹³, που ήταν πολύ γνωστά, πολύπλοκα μεταξωτά, που γίνονταν στην Κωνσταντινούπολη, σπουδαίο κέντρο κατασκευής πολύτιμων εκκλησιαστικών και βασιλικών υφασμάτων¹³⁹⁴.

Τα άμφια των ιεραρχών στην Τουρκοκρατία, και τα πιο πολύτιμα των ιερέων αλλά ευπόρων κοσμικών είναι ραμμένα από υφάσματα, εισηγμένα είτε από την Κωνσταντινούπολη, την Προύσα, την Σμύρνη, τη Χίο και τους Αγίους Τόπους. Έφερναν επίσης υφάσματα από τη Ρωσία, όπου υπήρχαν μετόχια κυπριακών μοναστηριών ως του Κύκκου, ή ακόμα από τις παραδουνάβιες ηγεμονίες, όπου λ.χ. η Μονή Μαχαιρά έστελνε μοναχούς της για *ζητείες*. Υφάσματα εισάγονται ακόμη από τη Δύση. Σημαντικά μεταβυζαντινά υφάσματα έχουν σωθεί στις συλλογές των κυπριακών μονών, πολλά από τα οποία παραμένουν ακόμη αδημοσίευτα.

Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας υιοθετήθηκαν νέα στοιχεία στα μεταβυζαντινά εκκλησιαστικά υφάσματα, τα οποία όμως διατηρούν τα βασικά τους χαρακτηριστικά¹³⁹⁵.

Κατά τον 17^ο αιώνα η κυπριακή χρυσή κλωστή εισαγόταν στην Ελλάδα και χρησιμοποιείτο στην νεοελληνική κεντητική. Παράλληλα με τη ντόπια παραγωγή στα Ιωάννινα γινόταν εισαγωγή συρμάτων, *τιρτιριών* και χρυσονημάτων από τη Βιέννη, το Μιλάνο, τη Γένοβα, τη Βενετία, τη Φλωρεντία και την Κύπρο¹³⁹⁶.

Το κυπριακό μετάξι ήταν υψηλής ποιότητας και χρησιμοποιείτο για την κατασκευή της κυπριακής μεταλλικής κλωστής σύμφωνα με πληροφορία του Άγγλου περιηγητή Richard Pococke, που επισκέφτηκε το νησί το 1738¹³⁹⁷: «Επίσης εξάγουν κάθε χρόνο σχεδόν εκατόν χιλιάδες λίβρες ακατέργαστου

¹³⁹² Ό.π.

¹³⁹³ Ό.π., 2.

¹³⁹⁴ Κατά την παλαιохριστιανική περίοδο, από τον 4^ο μέχρι και τον 7^ο αιώνα, λειτουργούσαν αυτοκρατορικά εργαστήρια κατασκευής υφασμάτων και σε σημαντικά επαρχιακά κέντρα της Μέσης Ανατολής.

¹³⁹⁵ Χριστοφόρου-Αστραίου, ό.π., 191. Στην Κύπρο τα ίδια χαρακτηριστικά κατασκευής με τα μεταβυζαντινά υφάσματα έχουν τα παραδοσιακά μεταξωτά κεντήματα ή τσεβρέδες, τα οποία είναι υφάσματα λαϊκής χρήσης.

¹³⁹⁶ Χριστοφόρου-Αστραίου, ό.π., 192.

¹³⁹⁷ *Η Κύπρος ανά τους αιώνες* 1994, τόμος 2, 737, 757.

μεταξιού στο Λονδίνο και στην Μασσαλία, διότι όντας αυτό το μετάξι πολύ σκληρό, χρησιμοποιείται πολύ για την κατασκευή χρυσών και ασημένιων δαντελών, καθώς και για ράψιμο».

Η Γερμανίδα Magda Richter στις αρχές του 20ού αιώνα περιγράφει τρία κεντητά επιτραχήλια, που είδε στο μοναστήρι του Κύκκου, με παραδοσιακά κεντήματα: «τρία πανέμορφα πετραχήλια..., από τα οποία το ένα έφερε τη χρονολογία 1747. Αυτά τα μεταξωτά κεντήματα των αρχιεπισκοπικών αμφίων με επίχρυση ασημένια κλωστή και με ζωγραφιές πάνω στο μετάξι έχουν γίνει σύμφωνα με την ιδιαίτερη τεχνοτροπία του νησιού, που συνδυάζει με αυθεντικό τρόπο τη βυζαντινή και τη γοθτική τέχνη, μοτίβα του 15^{ου} αιώνα και μεταγενέστερα».

Αξιόλογα δείγματα εκκλησιαστικής χρυσοκεντητικής έχουν διασωθεί στην Κύπρο¹³⁹⁸, λ.χ. ενυπόγραφα έργα των περίφημων κεντητριών της Κωνσταντινούπολης όπως το ωμοφόριο του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Σιλβέστρου, έργο της Δεσποίνης του 1720¹³⁹⁹ και άλλα ιερά άμφια που τα έφερναν από τη Μ. Ασία, όπως το εξαιρετικής ποιότητας επιτραχήλιο του 1686, που ανήκε στον μητροπολίτη Αγκιάλου Δανιήλ¹⁴⁰⁰ στην Ιερά Αρχιεπισκοπή, το κεντητό επιγονάτιο του 18ου αιώνα με το όνομα της κεντήτριας Σουλτάνας, σήμερα στη Μονή Χρυσοροϊατίσσης (επαρχ. Πάφου), από το Χαλέπι, επίσης το επιτραχήλιο του 1714 που ανήκε στον οικονόμο Γαβριήλ¹⁴⁰¹ στην Ιερά Αρχιεπισκοπή, το επιγονάτιο του 18^{ου} αιώνα, κτήμα του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Φιλοθέου, έργο των κεντητριών Ευσεβείας και Μαριώρας¹⁴⁰², το επιτραχήλιο, το φελόνιο και ο αέρας έργα της Μαρουδιάς (υπογράφει το φελόνιο)¹⁴⁰³. Στον αέρα δηλώνεται ο κάτοχός τους ο ιερομόναχος και αρχιμανδρίτης της Αλεξάνδρειας Σίλβεστρος. Ενυπόγραφα έργα είναι και οι τέσσερις πόλοι, επιρράμματα του μανδύου του Γερασίμου του Κρητός, μητροπολίτου Θεσσαλονίκης που χρονολογούνται στα

¹³⁹⁸ Χριστοφόρου-Αστραίου, ό.π., 195, όπου αναφέρονται χρυσοκέντητοι επιτάφιοι έργα της Δεσποινέτας και της Κοκώνας του Ρολογά από την Κωνσταντινούπολη.

¹³⁹⁹ Παπαγεωργίου 1995, 114-5.

¹⁴⁰⁰ Ό.π., 111.

¹⁴⁰¹ Ό.π., 113.

¹⁴⁰² Ό.π., 120.

¹⁴⁰³ Ό.π., 112, 121-2.

1796¹⁴⁰⁴. Οι τρεις πόλοι υπογράφονται από την κεντήτρια Αικατερίνη¹⁴⁰⁵ και ο τέταρτος από την Ευφροσύνη¹⁴⁰⁶.

Εκτός τα χρυσοκεντήματα της Κωνσταντινούπολης, αξιόλογα ήταν και τα υφάσματα που κατασκευάζονταν στην Προύσα, όπως τα *κουμάσια* (μεταξωτά υφάσματα)¹⁴⁰⁷. Σύμφωνα με μία εκδοχή η υφαντουργία μεταξωτών στην Προύσα ήταν συγκροτημένη πάνω σε βυζαντινά πρότυπα¹⁴⁰⁸. Ήκμασε τον 16^ο αιώνα και παρήγαγε ποικιλία μεταξωτών υφασμάτων, όπως χρυσοϋφασμένα μπροκάρ, κεντητά μεταξωτά βελούδα, ατλάζια με χρυσοκλωστές και βαρύτιμους κουμαχάδες¹⁴⁰⁹.

Οι αρχιεπίσκοποι Κύπρου φαίνεται ότι προμηθεύονταν τα πολύτιμα άμφια τους και κατά τις επισκέψεις τους στην Κωνσταντινούπολη. Επίσης οι μοναχοί κατά τις *ζητείες* εκτός από τα χρηματικά ποσά, συγκέντρωναν ιερά κειμήλια, ιερά σκεύη και άμφια. Επίσης έφερναν άμφια από τη Γεωργία, όπως το στιχάριο της Μονής Κύκκου του 17^{ου}/18^{ου} αιώνα¹⁴¹⁰. Οι προσκυνητές από τη Μικρά Ασία¹⁴¹¹, Ρώσοι μοναχοί και τουρκόφωνοι ορθόδοξοι της Τουρκίας, επισκέπτονταν τα μεγάλα κυπριακά προσκυνήματα, ιδιαίτερα από το πλησιέστερο λιμάνι της Κερύνειας. Μαζί τους έφερναν διάφορα είδη χειροτεχνίας, ασφαλώς και υφάσματα και τα πρόσφεραν ως τάματα¹⁴¹².

Στηνπραμάτεια που έφερε για πούλημα από τη Σμύρνη, γύρω στα 1790, Κύπριος κληρικός, ο παπα-Θωμάς, που καταγινόταν με το εμπόριο, όπως και άλλοι κληρικοί¹⁴¹³, λ.χ. ο πρωτοπαπάς της Βατιλής Γεώργιος (βλ. Α/Α 7). Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται και υφάσματα και είδη ένδυσης¹⁴¹⁴:

¹⁴⁰⁴ Ό.π., 128-131.

¹⁴⁰⁵ Ό.π., 128-129, 131.

¹⁴⁰⁶ Ό.π., 130.

¹⁴⁰⁷ Μ. Τηλλυρίδης, *Ανέκδοτος αλληλογραφία της Ιεράς Μονής Κύκκου*, Λευκωσία 1996, 54.

¹⁴⁰⁸ Σ. Μπόζη, *Τα μεταξωτά της Προύσας. Από το μετάξι και τα μεταξωτά υφάσματα*, Αθήνα 1991, 12 εξ.

¹⁴⁰⁹ Χριστοφόρου-Αστραίου, ό.π., 195.

¹⁴¹⁰ Ό.π., 197, εικ. 11.

¹⁴¹¹ Ό.π., 128 9. Τα μετόχια προμήθευαν τις Μονές με διάφορα εμπορεύματα που χρειαζόταν, όπως μαρτυρούν σχετικά έγγραφα της Μονής Κύκκου, λ.χ το Μάρτιο του 1815 ο Σάββας Λογίζου, μάλλον από τη Σμύρνη, πληροφορορεί τον ηγούμενο ότι έστειλε στη Σκάλα τα πράγματα που του είχε παραγγείλει, μεταξύ αυτών 1 σεντούκι με 18 ζεύγη μαξιλάρες μεταξωτές της Προύσας, και ένα *κερμεσσούτι*, αφιέρωμα του Κωνσταντάκη Προύσαλη.

¹⁴¹² Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1998, 129.

¹⁴¹³ Ό.π., 131, 133.

¹⁴¹⁴ Ό.π., 133.

«10 παστάβια σιαλλιά εγγλητέρας πρίμα Γρόσια	385
5 έτερα δεύτερα τούτων	142: 20
310 μισχάλια ταντέλλες	217: 20
16 μανδήλια	21
7 κουρούκλες	7: 30
4 παννία βένετα	16
5 αλατζάδες της προύσας	55
10 φέσια κόκκινα	11: 35
2 γεμενιά	1: 30»

Σε επιστολή που απέστειλε ο ηγούμενος Κύκκου Γεράσιμος στον πρωτοσύγκελο της Μονής Κύκκου Προκόπιο στην Προύσα στις 13/25 Οκτωβρίου 1892 του παραγγέλνει να «*ἀγοράση διά λ/σμόν ἡμῶν καί κομίση ἡμῶν τέσσερα κουμάσια Προύσης, καί 6 ζεύγη καλῶν νιφομανδήλων Προύσης... καί δόσητε τά ἐν λόγῳ κουμάσια εἰς τόν ἐν Κων/πόλει γνωστόν τοῦ Μελετίου καί ἡμῶν ράπτην Κύριον Βασιλάκη, ὅστις γινώσκει τό μέτρον μου, ἵνα μοι τά ράψη εἰς ἀντερία, διότι ἐν Κύπρῳ δυστυχῶς δέν ἔχομεν καλοῦς ράπτας*»¹⁴¹⁵.

Στο Μεγάλο Κώδικα, αρ. 8, καταγράφονται τα κινητά και ακίνητα περιουσιακά στοιχεία των μονών και των εκκλησιών επί Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου (1767-1810). Στα κινητά αντικείμενα αναφέρονται συχνά ιερατικά άμφια, το ύφασμα κατασκευής τους και κάποτε η προέλευσή τους¹⁴¹⁶. Ενδεικτικά αναφέρονται:

- Επιτραχήλιο από σήπλιν, από χαρέ βένετον, από πελτάρην (ή περδάρην), από πελακόζαν κόκκινιν
- Φελώνιν από τυπάν, από τυπάν μόρικο, από χετταγίν, από στόφα, κουμασένον, χίπλιν, φιοράδον¹⁴¹⁷, λουρωτόν χεβαγίν, αλακένο, τουραγκίν με λουλουδ.
- Στιχάριον από κερμεσούτιν, από χαρέν, από δαμασκηνό βένετο

¹⁴¹⁵ Μ. Τηλλυρίδης, *Ανέκδοτος αλληλογραφία της Ιεράς μονής Κύκκου 1891-1897*, Λευκωσία 1996, 54.

¹⁴¹⁶ Οι αδημοσίευτες πληροφορίες μου έχουν δοθεί από την Καθηγήτρια Ε. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, την οποία ευχαριστώ.

¹⁴¹⁷ Έλληνας ιερέας με φιοράδο άμφιο απεικονίζεται σε χαρακτηριστικό γύρω στα 1850, βλ. *Ελληνική ενδυμασία* 2006, 49, εικ. 1.

- Επιμανίκια από χετταγήν, από χαρέν
- Ποδιαίς σήππεναις

Ο κώδικας αναφέρεται σε πλήρη σύνολα ιερατικών στολών, αλλά και σε μεμονωμένα τμήματα λ.χ.

«Προσετέθησαν ίερατικάί στολαί συν τοῖς ἀκολουθίαις 2 ἀπό πελακόζαν τῆς Χίου»

Στο ναό της Παναγίας στη Δερύνεια υπήρχε *«ἕτερον φελώνιν ἀπό δαμασκην. 1, ἐπιτραχήλια παλαιά 2 καί στιχάρι δαμασκην 1»*.

Η ανδρική ενδυμασία

Η ανδρική ενδυμασία όπως προκύπτει από περιγραφές περιηγητών, φαίνεται διαμορφωμένη κατά τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας.

Η πλειονότητα των Κυπρίων χωρικών φορούσαν ενδύματα γνωστά από ονομασίες που καθιερώθηκαν στον 19^ο αιώνα, όπως: «βράκα», πλατιά «ζώστρα» μαύρη, εφαρμοστό πανωκόρμι και συχνότερα φέσι, το οποίο περιτύλιγαν με κεφαλομάντηλο. Στις πόλεις υπήρχε η ίδια ενδυμασία, με μόνη διαφορά ότι δεν περιτύλιγαν κεφαλομάντηλο γύρω από το φέσι.

Το ευρωπαϊκό ένδυμα άρχισαν να το υιοθετούν στα μέσα του 19^{ου} αιώνα οι μεγαλοαστοί και άτομα που ταξίδευαν στο εξωτερικό, όπως ο δωρητής της εικόνας από την Απαισιά (A/A **87**). Παρόμοιο ριγυτό κοστούμι φορεί και ο κατασκευαστής φεσιών που απεικονίζει ο Deschamps (1892-1894)¹⁴¹⁸.

Την ίδια εποχή επιβιώνει η παραδοσιακή κυπριακή φορεσιά στη μορφή που τη φορούν οι δωρητές σε εικόνες από την Πέγεια (A/A **84**), από τα Πάνω Λεύκαρα (A/A **85**), από τον Κάτω Μύλο (A/A **88**), από τη Βάσα Κοιλανίου (A/A **91**). Οι Έλληνες διακρίνονταν από τη χαρακτηριστική πολύπτυχη βράκα που φορούσαν, με ζώστρα, υποκάμισο και ποδίνες σε σχέση με τους Αρμένιους που ήταν ντυμένοι “alla franca”, δηλαδή σύμφωνα με τον ευρωπαϊκό συρμό, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Salvator κατά την επίσκεψή του στη Λευκωσία¹⁴¹⁹. Οι Τούρκοι ξεχώριζαν για τα πολύχρωμα ενδύματά τους, κυρίως τα θαλασσοπράσινα πουκάμισα και τις άσπρες βράκες¹⁴²⁰.

Ο Γ. Φραγκούδης, περιγράφοντας τη βράκα στις αρχές του 20^{ού} αιώνα σημειώνει ότι οι της καλής τάξεως, οι τσελεπήδες, φορούσε στο παρελθόν τα ανατολικά αντεριά που δεν διέφεραν πολύ από τα τουρκικά, ο δε λαός τη βράκα. Ως εκ τούτου συμπεραίνεται ότι τα φράγκικα φόρεσαν πρώτοι όσοι είχαν παλαιότερα φορέσει αντεριά, δηλαδή άτομα ανώτερης κοινωνικής τάξης¹⁴²¹.

¹⁴¹⁸ Deschamps 1897 (2005), 59, Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, 270.

¹⁴¹⁹ Salvator 1983, 58.

¹⁴²⁰ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996, ό.π.

¹⁴²¹ Η ίδια 1999, 61.

Γυναικεία ενδυμασία

Η κυπριακή γυναικεία αστική φορεσιά όπως διαμορφώθηκε στον 18^ο και 19^ο αιώνα αποτελείτο από το υποκάμισο, που ήταν το κυριότερο ένδυμα και ήταν κατασκευασμένο από λινό, βαμβακερό, βαμβακομέταξο, μεταξωτό, λεπτό μέχρι αραχνούφαντο ντόπιας κατασκευής. Το χρώμα ήταν λευκό και υπόλευκο. Το κάτω μέρος του σώματος κάλυπταν τα φουσκωτά *βρακιά*, τα σαλβάρια ή τα *pantaloons* των περιηγητών, με *βρακοζώνη* στη μέση και εσωτερικό *εσώβρακον*.

Πάνω από τα ενδύματα αυτά, που ήταν εν μέρει ορατά, φορούσαν το αντερί, ανοικτό μπροστά σε όλο του το μήκος, ή το κλειστό φουστάνι. Σύμφωνα με την Ηγουμενίδου, το φουστάνι εμφανίζεται στα Κατάστιχα τη δεύτερη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα και συνυπάρχει με το αντερί. Παράλληλα υπήρχαν και άλλα ριχτά, ανοικτά μπροστά φορέματα, όπως το *καβάδι*, το *καφτάνι* και η σαγιά που συνδυάζονταν με μακρούς εξωτερικούς επενδύτες, όπως η *γούνα* ή ο *τζουμπές*.

Τα ενδύματα αυτά αποτελούν κύρια στοιχεία του *alla Turca* συρμού της εποχής. Υποκάμισο με αντερί και γούνα ή τζουμπέ ως επενδύτη φορούν, εκτός των άλλων και άτομα της άρχουσας τάξη ή εύπορα άτομα των αστικών κέντρων, όπως στα παραδείγματα A/A **47**, **53**, **71** που απεικονίζονται σε παραστάσεις ως δωρητές. Την εμφάνιση συμπληρώνουν ποικίλοι ψηλοί κεφαλόδεσμοι, που αποτελούνται από διάφορα μαντήλια, κορδέλες, άλλα εξαρτήματα και διακοσμητικά της κεφαλής. Η ποικιλία των εικονιζόμενων κεφαλοδέσμων αντιστοιχεί στις πολυάριθμες ονομασίες που καταγράφονται στις πηγές¹⁴²². Το γυναικείο φέσι ήταν καθιερωμένο και συνδυαζόταν με μαντήλια, βλ. A/A **47**. Με συγκριτική μελέτη έχει διαπιστωθεί ότι οι ενδυματολογικοί όροι που αναφέρονται στα κυπριακά Κατάστιχα αντιστοιχούν σε παρόμοιες ονομασίες της γυναικείας φορεσιάς στην Κωνσταντινούπολη, στην Αθήνα, στη Σμύρνη, στα Ιωάννινα κ.α., Φαίνεται ότι τα άτομα της ανώτερης κοινωνικής τάξης

¹⁴²² Η ίδια 1996, 252-253.

παρακολουθούσαν το συρμό της εποχής, όπως διαμορφωνόταν στα κυριότερα αστικά κέντρα της επικράτειας, κυρίως δε στην Κωνσταντινούπολη¹⁴²³.

Ο συρμός της φορεσιάς που υπήρχε στην Κύπρο ήταν παρόμοιος με εκείνο που επικρατούσε τότε και στην περιοχή του Βοσπόρου, στο Γαλατά, στο Πέρα, στη Σμύρνη και αλλού, όπως φαίνεται από τα σχέδια του Liotard (18^{ος} αιώνας)¹⁴²⁴. Ο ίδιος συρμός παρατηρείται, με τοπικές παραλλαγές και ποικιλία κεφαλοδέσμων, σ' ολόκληρη την οθωμανική επικράτεια από τη Μολδοβλαχία έως τα νησιά.

¹⁴²³ Ό.π., 253.

¹⁴²⁴ Ό.π.

ΣΤ. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με βάση το σωζόμενο υλικό, απεικονίσεις κτητόρων και δωρητών κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας στην Κύπρο, έχουν σωθεί σε τοιχογραφίες, σε φορητές εικόνες, σε μεταλλικές επενδύσεις εικόνων, σε έργα εκκλησιαστικής μικροτεχνίας, σε ξυλόγλυπτα εικονοστάσια και σε χαρτί. Απουσιάζουν έργα από την περιοχή της Αμμοχώστου και Καρπασίας, από τμήμα της περιοχής της Κερύνειας (οι περιοχές αυτές είναι τουρκοκρατούμενες από το 1974, και ως γνωστό οι εκκλησίες έχουν λεηλατηθεί από τις κατοχικές δυνάμεις). Στην περιοχή της Πάφου απουσιάζουν παρόμοια έργα, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων. Η περιοχή της Πάφου ήταν απομονωμένη από την υπόλοιπη Κύπρο και η πιο πτωχή μέχρι και το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Σημειώνουμε το πρόβλημα με τα κινητά έργα, τα οποία όταν μετακινηθούν από την αρχική τους θέση δίνουν επισφαλή στοιχεία.

Τα έργα που έχουν σωθεί και εξετάζονται στην εργασία αυτή βρίσκονται σε ενοριακούς ναούς χωριών και πόλεων και σε μονές, κυρίως σε σημαντικούς σταθμούς του οδικού δικτύου της εποχής, λ.χ. στη διαδρομή Λάρνακα - Λευκωσία, Λάρνακα - Μονή Αγ. Σπυρίδωνος στην Τρεμετουσιά, Λεμεσός - Τρόδος, και Λάπηθος - Μύρτου - περιοχή Σολιάς - περιοχή Μαραθάσας - Μονή Κύκκου.

Σε σχέση με τη γεωγραφική κατανομή των έργων, τα παλαιότερα, που χρονολογούνται στην τελευταία εικοσαετία του **16^{ου} αιώνα**, εντοπίζονται στην πόλη της Λεμεσού και πλησίον της Λάρνακας, όπου οι συνθήκες διαβίωσης των Χριστιανών φαίνεται ότι ήταν καλύτερες σε σχέση με τις άλλες περιοχές, βλ. A/A **1-4**.

Οι χορηγοί ανακαινίζουν παλαιότερα έργα ή άλλα που είχαν υποστεί φθορές, κυρίως λατρευτικές εικόνες και τολμούν να απεικονίσουν τα πορτραίτα τους ως δωρητές π.χ. A/A **1, 12**. Τούτο γίνεται σε μια προσπάθεια διαφύλαξης της εικόνας και της ιδιαίτερης σχέσης που αποκτά ο δωρητής μαζί της, μέσω της χορηγίας του. Στην περίπτωση των εικόνων από το ναό της Καθολικής Λεμεσού, επειδή σωζόταν η λατρευτική εικόνα της Παναγίας (A/A **1**), ως ήταν λογικό,

ζωγραφίστηκε μόνο η εικόνα του Χριστού (A/A 3), η οποία φέρει την απεικόνιση του δωρητή και το οικοσήμό του. Στην συγκεκριμένη περίπτωση είναι το ίδιο πρόσωπο. Στις εικόνες της περιόδου αυτής, οι δωρητές κλίνουν τα γόνατα και δέονται ακολουθώντας τα καθιερωμένα δυτικά πρότυπα των παραστάσεων της εποχής της Φραγκοκρατίας και της Ενετοκρατίας. Οι δωρητές των χρόνων της Τουρκοκρατίας δεν εικονίζονται κατά το βυζαντινό τρόπο σκυμμένοι στο έδαφος σε σχήμα βαθιάς μετάνοιας και ούτε γονατίζουν με το ένα πόδι καμπτόμενο ως οι Λατίνοι. Στην εικόνα από τους Τρούλλους οι δωρητές είναι κεκοιμημένοι (A/A 2). Εικονίζονται ως είθισται στη βυζαντινή τέχνη με ανοικτούς τους οφθαλμούς σαν να βρίσκονται στη ζωή. Ο ιερωμένος δωρητής φορεί ορθόδοξα άμφια και το κεφάλι του είναι καλυμμένο με δυτικό σκούφο. Οι λαϊκοί δωρητές άνδρες και γυναίκες, που παρουσιάζονται στις εικόνες του τέλους του 16^{ου} αιώνα είναι συντηρητικοί όπως φαίνεται από τη δυτική ενδυμασία τους σε σχέση με το τι φοριόταν στην Ευρώπη τότε. Στις σωζόμενες εικόνες των κυπριακών εργαστηρίων δεν έτυχε να απεικονιστούν παιδιά ως δωρητές, σε αντίθεση με την εισηγημένη εικόνα της Βατιλής (A/A 4).

Κατά τον **17^ο αιώνα** εντοπίζονται έργα στη νότια περιοχή του νησιού, επίσης στην πόλη και γύρω από την πρωτεύουσα Λευκωσία, σε ελάχιστα χωριά της περιοχής της Κερύνειας, κυρίως όμως στην περιοχή της Μαραθάσας και σε ορισμένα χωριά της περιοχής της Σολιάς. Έργα με ζεύγη ή μεμονωμένα άτομα ως δωρητές, εντοπίζονται στα μοναστήρια που ήκμασαν την περίοδο αυτή και βρίσκονται στην ενδοχώρα, σε ικανή απόσταση ασφαλείας από τη θάλασσα. Δεν λείπουν και οι μεγάλων διαστάσεων εικόνες αγίων με δωρητές, στοιχείο που θυμίζει αντίστοιχες παλαιότερες πρακτικές στο Νησί, λ.χ. στις βυζαντινές εικόνες του 14^{ου} αιώνα από τη Λευκωσία, βλ. A/A 9.

Μοναδική παραμένει η απεικόνιση γυναίκας μοναχής ως δωρήτριας σε εικόνα (A/A 5), η οποία είναι ντυμένη με ενδύματα μοναχής του 16^{ου} αιώνα, όπως συνάγεται από τη σύγκρισή της με τη μοναχή που απεικονίζεται επίσης σε εικόνα του 16^{ου} αιώνα από το ναό του Αγίου Λουκά στη Λευκωσία. Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας ακμάζει ιδιαίτερα ο ανδρικός μοναχισμός σε σχέση με το γυναικείο, ενώ η απεικόνιση της μοναχής δωρήτριας τεκμηριώνει και την

ύπαρξη μοναζουσών. Ο μοναχισμός θα παρακμάσει μετά τις σφαγές του 1821 και θα αναβιώσει ξανά στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

Στη διάρκεια του ίδιου αιώνα οι Χριστιανοί ανακάμπτουν και οικονομικά φαίνεται ότι βρίσκονται σε καλή κατάσταση, όπως επίσης και τα μοναστήρια αν κρίνουμε από την κατασκευή αργυρών ιερών σκευών. Συνεχίζοντας την παράδοση, οι δωρητές απεικονίζονται ορισμένες φορές σ' αυτά, μεταξύ των αγίων. Τα αντικείμενα αυτά πρέπει να κατασκευάστηκαν από ντόπιους τεχνίτες και ακολουθούν παλαιότερα πρότυπα. Οι χρυσοχόοι όπως φαίνονται από τα έργα τους ήταν καλοί γνώστες της επεξεργασίας του ασημιού. Στο άγιο ποτήριο του 1516 από το ναό του Αγίου Σάββα στη Λευκωσία, ο δωρητής απεικονίζεται στη βάση. Στην περίοδο της Τουρκοκρατίας δωρητές απεικονίζονται στο σώμα αγίου ποτηριού (A/A **6**) ή στη βάση (A/A **21**). Την εποχή αυτή κατασκευάστηκε η λειψανοθήκη της κάρας του αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού (A/A **22**). Ως προς το σχήμα φαίνεται ότι αντιγράφει λιβανοθήκες, που απεικονίζονται να κρατούν διάκονοι σε μεσαιωνικές τοιχογραφίες. Στο αργυρόχρυσο περίβλημα της εικονίζεται σε περίοπτη θέση ο αρχιεπίσκοπος Κύπρου Νικηφόρος, που είναι και ο πρώτος αρχιεπίσκοπος που απεικονίζεται ως δωρητής. Στον 18^ο αιώνα η λειψανοθήκη του Καλοπαναγιώτη πιθανώς να αποτέλεσε πρότυπο για κατασκευή άλλων, όπως της κάρας του αγίου Ιωάννου του Ποταμίτη στη Μονή Κύκκου και της κάρας του Αποστόλου Φιλίππου στο Όμοδος (A/A **59**). Η απεικόνιση του δωρητή σε λειψανοθήκη συνεχίζει παλαιότερη παράδοση.

Οι δωρητές συνεχίζουν να συνοδεύουν τα πορτραίτα τους με απεικόνιση των οικοσήμενών τους, παρόλο που οι τίτλοι ευγενείας είχαν καταργηθεί στο νησί με την έλευση των Οθωμανών Τούρκων (A/A **3, 23**). Οι άνδρες δωρητές, λαϊκοί και κληρικοί είναι κατά κανόνα γενειοφόροι, εκτός του παραδείγματος A/A **28**, όπως και οι εισηγμένες από το εξωτερικό εικόνες, για τις οποίες εξάγονται συμπεράσματα στη συνέχεια.

Οι ζωγράφοι σε εικόνες της Κύπρου επιχειρούν να αντιγράψουν έργα της περιόδου της Ενετοκρατίας, κυρίως δυτικίζοντα, αλλά σε βυζαντινούς εικονογραφικούς τύπους. Εντούτοις παρατηρούνται κάποιες αδυναμίες ως προς την καλλιτεχνική ποιότητα και τις γνώσεις του ζωγράφου. Σε ορισμένες περιπτώσεις επιχειρείται να αποδοθεί ανεπιτυχώς η τρίτη διάσταση. Συνεχίζεται

ακόμη η κατασκευή γύψινων, ανάγλυφων φωτοστέφανων για τις μορφές των αγίων (A/A 7).

Την εποχή αυτή παρουσιάζονται γραπτά θωράκια με απεικονίσεις δωρητών σε μικρά διάχωρα, συνήθως στο κέντρο (A/A **15, 18**). Ο υπόλοιπος χώρος καλύπτεται με φυτικά μοτίβα και πουλιά, θέματα που συναντούμε και σε έργα της Ενετοκρατίας. Η διακόσμηση των θωρακίων αντιγράφει μάλλον υφάσματα. Στις περιπτώσεις αυτές υπερτερεί το κοσμικό στοιχείο, οι δωρητές καλύπτουν το διάχωρο στο οποίο εικονίζονται και να συνοδεύονται από αφιερωματική επιγραφή. Η παρουσία του θείου υποδηλώνεται μόνο με την εμφάνιση του χεριού του Θεού από το σχηματοποιημένο ουρανό. Από τη θέση τους στο τέμπλο, τα θωράκια με τις απεικονίσεις των δωρητών, ήταν αντιληπτά σε εκείνο που εισερχόταν στο ναό.

Στις απεικονίσεις των δωρητών γίνεται προσπάθεια τα χαρακτηριστικά τους να αποδοθούν φυσιοκρατικά σε σχέση με τα χαρακτηριστικά των αγίων, που ακολουθούν, γενικά, τις καθιερωμένες εικονογραφικές συμβάσεις

Τα ενδύματα των αγίων και δωρητών, αντιγράφουν είτε σύγχρονα, είτε παλαιότερα. Τα πιο πολύτιμα είναι ίσως υφαντά και κατά κανόνα ο διάκοσμός τους είναι φυτικός (λ.χ., A/A 7, **24-27, 31**). Τα ενδύματα των λαϊκών δωρητών παρουσιάζουν ομοιότητες και στην ορεινή και στην πεδινή περιοχή. Φορούν υποκάμισο, ένα ένδυμα που φθάνει μέχρι τους μηρούς σε διάφορους χρωματισμούς, εφαρμοστές περισκελίδες, χαμηλά υποδήματα, όπως στο A/A **28** και μπότες, όπως στα A/A **12, 13, 24**. Σε απεικονίσεις δωρητών από την ορεινή Κύπρο αυτοί φορούν και κάπα (καπόττο), όπως στα παραδείγματα A/A **12, 15**. Τεκμηριώνεται συνεπώς η ύπαρξη ντόπιων ραπτών και τσαγκάρηδων.

Οι δωρήτριες που απεικονίζονται με τους συζύγους τους, συνήθως βρίσκονται πίσω τους (A/A **2, 4, 12, 19**), μπροστά τους (A/A **19**), ή αντίκρυ (A/A **18, 29**). Η γυναικεία φορεσιά όπως απεικονίζεται στις δωρήτριες είναι: υποκάμισο, με κάποιου είδους πανωκόρμι, ίσως ζιπούνι, φούστα ή φουστάνι και ποδιά. Η κεφαλή των δωρητριών είναι πάντοτε καλυμμένη με μανδήλι ή μακρύ πέπλο. Τα φορέματά τους συχνά φέρουν κεντήματα και προφανώς οι δωρήτριες στις εικόνες θα απεικονίζονται με την καλή τους φορεσιά και όχι με την καθημερινή (A/A **2, 4, 5, 7, 10, 12, 14, 18, 19, 27, 29, 30, 34**).

Οι κληρικοί είναι πάντοτε γενειοφόροι και εμφανίζονται στα πλείστα των παραδειγμάτων ενδεδυμένοι τα ιερά τους άμφια, στοιχείο που παραπέμπει στην ύπαρξη ιεροραφείων ή ραπτών με γνώσεις στο ράψιμο αμφίων. Τα υφάσματα είτε παράγονται στο νησί, είτε τα φέρνουν από άλλες περιοχές του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού ή από ξένα κράτη έτοιμα, σύμφωνα με στοιχεία που αντλούμε από τις πηγές. Επίσης έφερναν από το εξωτερικό και έτοιμα άμφια. Με βάση τις απεικονίσεις των κληρικών είναι εφικτή η μελέτη της εξέλιξης των βυζαντινών αμφίων και της διακόσμησής τους. Οι απεικονίσεις των μοναχών σημειώνουν τη δράση του ανδρικού μοναχισμού, τη συμβολή τους στην ίδρυση, ανακαίνιση και εξωραϊσμό ναών και μοναστηριών και στην παρουσίαση της εξέλιξης της μοναχικής ενδυμασίας. Επίσης αντλούνται πληροφορίες για την ιεραρχία και τα αξιώματα στα μοναστήρια.

Οι πλείστοι των ζωγράφων της εποχής αυτής είναι κληρικοί και μοναχοί.

Ο ζωγράφος Μηνάς, στον οποίο αποδίδεται η αρχική φάση της εικόνας A/A **1**, έδρασε στο δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα. Ως εκ τούτου δεν εμπίπτει στην περίοδο που εξετάζεται. Σε επώνυμους ζωγράφους του όψιμου 16^{ου} αιώνα ανήκουν ορισμένες από τις εικόνες. Στον ζωγράφο Λουκά από την Τόχνη έχει αποδοθεί η εικόνα A/A **2**. Στον περιώνυμο Κρητικό αμφιδέξιο ζωγράφο Μιχαήλ Δαμασκηνό ή στο περίγυρό του έχει αποδοθεί η εισηγμένη εικόνα A/A **4**. Ο ζωγράφος Λούτζιος, που συνεχίζει την ιταλοβυζαντινή ή κυπροαναγεννησιακή τεχνοτροπία, υπογράφει την εικόνα A/A **9**. Στην πόλη και στην ευρύτερη περιοχή της Λεμεσού διαπιστώθηκε η δράση ενός τοπικού εργαστηρίου με ανώνυμους ζωγράφους, το οποίο μένει πιστό στην ζωγραφική της Ενετοκρατίας. Η τέχνη του παρουσιάζεται ωστόσο εκφυλισμένη και παρατηρούνται λαϊκότερα στοιχεία και μερική σχηματοποίηση των χαρακτηριστικών των μορφών. Σε δύο από τις εικόνες του εργαστηρίου αυτού παριστάνονται δωρητές βλ. A/A **3, 11**.

Στον 17^ο αιώνα παρουσιάζονται και κληρικοί ζωγράφοι, όπως ο ιερέας Δημήτριος, ο οποίος είναι καλός ζωγράφος που χρησιμοποιεί πρότυπα της περιόδου της Ενετοκρατίας, βλ. A/A **11**.

Στην περιοχή του Τροόδους έχει εντοπιστεί ένα ακόμη τοπικό εργαστήριο. Οι ζωγράφοι του εργαστηρίου αυτού είναι επώνυμοι. Πρόκειται για τον ιερέα Θεοφύλακτο και τον Γεράσιμο Πάλλη. Τα χρώματα που χρησιμοποιούν είναι

αλαμπή, το σχέδιο δεν είναι επιμελημένο και το πλάσιμο σχεδόν ανύπαρκτο και κυριαρχεί περισσότερο η σχηματοποίηση. Στα έργα των ζωγράφων αυτών οι δωρητές απεικονίζονται σε σκηνές του χριστολογικού κύκλου και σε εικονογραφικούς κύκλους αγίων. Παράλληλα, το ίδιο εργαστήριο απεικονίζει μεμονωμένους δωρητές. Στους ζωγράφους αυτούς αποδίδονται οι εικόνες A/A **12-15, 18-20, 29**.

Ένας άλλος ζωγράφος με πλούσια δράση είναι ο Παύλος ιερογράφος. Ο ζωγράφος αυτός εκτελεί και τοιχογραφίες και εικόνες με απεικονίσεις δωρητών, βλ. A/A **17, 24-28, 30**.

Με εξίσου ενδιαφέρουσα δράση παρουσιάζεται και ο ζωγράφος ιερομόναχος Λεόντιος από τη Λεμεσό, το έργο του οποίου δεν έχει συστηματικά μελετηθεί ακόμη. Εικόνες του με απεικονίσεις δωρητών είναι τα παραδείγματα A/A **34-37**.

Ο ζωγράφος της εικόνας A/A **31** είναι ο Κιτίου Ιωαννίκιος, ο μοναδικός Κύπριος μητροπολίτης ζωγράφος των χρόνων της Τουρκοκρατίας.

Οι δωρητές απεικονίζονται πιο συχνά σε δεσποτικές εικόνες της Θεοτόκου -όπως και στην περίοδο της Ενετοκρατίας- έξι (A/A **1, 7, 11, 24, 25, 27, 31**)· του Ιωάννου του Προδρόμου, τρεις (A/A **11, 34, 35**)· δύο με τη Θεοτόκο και αγίους (A/A **4, 8**)· δύο του Αρχαγγέλου Μιχαήλ (A/A **2, 26**), του Χριστού, μία (A/A **3**) και μεμονωμένων αγίων: Αικατερίνης (A/A **10**), Αντωνίου (A/A **9**), Βαρνάβα (A/A **37**), Γεωργίου (A/A **19**), Επιφανίου (A/A **29**), Ηλίου (A/A **13**), Ιακώβου Αδελφόθεου (A/A **5**), Ιωάννου Θεολόγου (A/A **33**), Λεοντίου (A/A **16**), Μαρίνης (A/A **32**), Μάρκου (A/A **23**), Στεφάνου (A/A **20**), μία με την παράσταση των Αγίων Πάντων (A/A **36**), μία με σκηνή από το Χριστολογικό κύκλο, τη Γέννηση του Χριστού (A/A **14**), μία με σκηνή του Γενεσίου της Θεοτόκου (A/A **30**). Τα παραδείγματα A/A **1, 7, 9, 12, 16, 19, 26, 31, 34** είναι εφέστιες εικόνες των ναών.

Στις εικόνες που παριστάνονται πορτραίτα δωρητών στα χρόνια ευθύς μετά την τουρκική κατάληψη της Κύπρου το 1571 παρατηρείται έντονη ακόμα η βενετσιάνικη επίδραση στις χειρονομίες ικεσίας και προσευχής, στην ενδυμασία, στη κόμμωση των λαϊκών και κληρικών, η οποία συνεχίζεται και στον 17^ο αιώνα,

βλ. χαρακτηριστικά τα A/A **1-4, 6-13, 16, 21-22, 26**. Οι δωρητές παρουσιάζονται συνήθως σε μικρότερη κλίμακα από τις ιερές μορφές.

Στα τέλη του 16^{ου} και κατά το 17^ο αι. καταβάλλονται σύντονες προσπάθειες ανασυγκρότησης της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Κύπρου. Η Κύπρος χωρίστηκε σε τέσσερις εκκλησιαστικές περιφέρειες, της Αρχιεπισκοπής και των Μητροπόλεων Πάφου, Κιτίου και Κυρηνείας.

Στο πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα η ζωγραφική παρακμάζει και παρατηρούνται έργα λαϊκότερα, με αισθητή την προσπάθεια αντιγραφής/επιστροφής ή εκφυλισμένης συνέχισης των έργων του 16^{ου} αι. και των δύο τεχνοτροπιών, βυζαντινής και ιταλοβυζαντινής (ή κυπροαναγεννησιακής).

Στον 17ο αιώνα για πρώτη φορά απεικονίζονται/ διασώζονται πορτραίτα αρχιεπισκόπων της Κύπρου. Στα πορτραίτα αυτά οι αρχιεπίσκοποι εικονίζονται όρθιοι σε δέηση και σε μία περίπτωση ο αρχιεπίσκοπος είναι γονατιστός, βλ. A/A **22**. Οι αρχιεπίσκοποι φορούν πάντοτε την αρχιερατική τους περιβολή και αντί φελονίου, φορούν σάκκο και μίτρα βλ. A/A **22, 25, 26, 35, 37**. Ενδιαφέρον παρουσιάζει στις απεικονίσεις αυτές η διαμόρφωση του σχήματος της μίτρας.

Η Εκκλησία της Κύπρου, τονίζει την αποστολικότητά της, προβάλλοντας ιδιαίτερα τον ιδρυτή της Απ. Βαρνάβα. Παράλληλα εικονογραφείται η παράδοση των προνομίων, καθώς και τα αντικείμενα-σύμβολα της παράδοσης αυτής. Στο πλαίσιο αυτό αντικαθίστανται στην αρχιεπισκοπική περιφέρεια την εποχή αυτή οι εικόνες του Χριστού στους δεσποτικούς θρόνους των εκκλησιών με εκείνες του Βαρνάβα, ο οποίος από την εποχή αυτή εικονίζεται να φορεί αρχιερατικά άμφια. Σε μία εικόνα του 17^{ου} αι. παρουσιάζεται πορτραίτο αρχιεπισκόπου δωρητή, καθώς και τα προνόμια της παράδοσης τα οποία προσκομίζουν άγγελοι, βλ. A/A **37**. Οι αρχιεπίσκοποι δωρητές εικονίζονται να φέρουν ένα ή περισσότερα από τα σύμβολα των προνομίων, όπως στα A/A **22** και **35** (σκήπτρο).

Οι μητροπολίτες δεν εικονίζονται ως δωρητές στον 17^ο αιώνα εκτός μίας περίπτωσης, βλ. A/A **16**. Εδώ ο μητροπολίτης φορεί αρχιερατική στολή με φελόνιο αντί σάκκο και έχει ακάλυπτη την κεφαλή του.

Στον ίδιο αιώνα απεικονίσεις λαϊκών δωρητών καθιερώνονται σε μικρά διάχωρα, επάνω σε γραπτά θωράκια τέμπλων επαρχιακών ναών, βλ. A/A **15, 18**,

παράλληλα με τις απεικονίσεις στο ίδιο σημείο του Χριστού, της Θεοτόκου και αγίων.

Από την τέταρτη δεκαετία και εξής του 17^{ου} αιώνα παρατηρείται η κατασκευή αργυρών επενδύσεων εικόνων και ιερών σκευών με απεικονίσεις σ' αυτά των δωρητών, κυρίως κληρικών, βλ. A/A **21** (καθηγούμενος), **22** (αρχιεπίσκοπος). Η κατασκευή δαπανηρών έργων με απεικονίσεις δωρητών, καθώς και αργυρών σκήπτρων που απεικονίζονται στις εικόνες, μαρτυρεί την καλή οικονομική κατάσταση των χορηγών αλλά και γενικότερη άνοδο του οικονομικού επιπέδου. Στο παράδειγμα A/A **21** ο δωρητής παρουσιάζεται σε προτομή μέσα σε μετάλλιο, στοιχείο γνωστό ήδη από τη περίοδο της Ενετοκρατίας. Στο παράδειγμα A/A **22** η κλίμακα του δωρητή είναι αρκετά μεγάλη, αρχίζει δηλαδή να εξαιρείται ο ρόλος του και η προσωπικότητά του.

Σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρήθηκε ηθελημένη προσπάθεια απάλειψης του πορτραίτου του δωρητού (*damnatio memoriae*). Η παλαιότερη περίπτωση χρονολογείται με επιγραφή, που κάλυψε το δωρητή και μας πληροφορεί για το νέο κάτοχό της, ο οποίος τη δώρισε στα 1672 στο ναό του Αγίου Ιωάννου του Πίπη στη Λευκωσία (A/A **33**). Σε άγνωστο χρόνο καλύφθηκαν ο δωρητής της εικόνας A/A **39** και οι σκηνές της εικόνας A/A **40**. Στις περιπτώσεις αυτές πιθανώς να ενόχλησαν οι κοσμικές απεικονίσεις λ.χ. η δολοφονία και το αποτέλεσμα είναι ότι γινόταν «λατρευτική εικόνα». Στη μεταγενέστερη εικόνα A/A **90** ο δωρητής καλύφθηκε εσκεμμένα από συγκεκριμένο άτομο.

Στον αιώνα αυτό το ύφος των εικόνων είναι αμιγώς εκκλησιαστικό, όπως στις περιπτώσεις A/A **5-7, 9-37**· ενδιάμεσο («διπλεπίπεδες») στην περίπτωση A/A **8**.

Κατά τον **18^ο αιώνα** παρατηρείται ιδιαίτερη άνθηση της ζωγραφικής και τα έργα με απεικονίσεις δωρητών είναι διάσπαρτα στην ενδοχώρα, ορεινή και πεδινή, σε σχετική απόσταση ασφαλείας από τη θάλασσα.

Οι αρχιεπίσκοποι Κύπρου, όταν απεικονίζονται ως δωρητές κατά το 17^ο αι. φορούν τα ιερατικά τους άμφια, ενώ κατά το 18^ο αιώνα παριστάνονται με μοναχική αμφίεση A/A **44, 45, 49, 51, 54, 60, 68**, όπως επίσης και οι

μητροπολίτες A/A **46, 57, 59, 62**. Σε μία περίπτωση ο αρχιεπίσκοπος Κύπρου φορεί επιπλέον τον πορφυρό μανδύα και κρατεί σκήπτρο σύμφωνα με τα δοθέντα σ' αυτόν προνόμια, βλ. A/A **74**. Για πρώτη φορά οι κτήτορες αρχιεπίσκοποι συνοδεύονται στους αναθηματικούς πίνακες από πρόσωπα του κατώτερου κλήρου, οι οποίοι προφανώς είχαν την εύνοια των αρχιεπισκόπων και στους οποίους ανατίθετο το έργο ανοικοδόμησης ή και επισκευής της συγκεκριμένης μονής, βλ. A/A **54, 74**. Με τον ίδιο τρόπο σε μία περίπτωση παριστάνεται ο κτήτωρ μητροπολίτης με υφιστάμενους τους κληρικούς, κυρίως μοναχούς βλ. A/A **62**. Επίσης, για πρώτη φορά στη ζωγραφική της Κύπρου οι αρχιεπίσκοποι της τοπικής Εκκλησίας εικονίζονται μαζί με τα εκκλησιαστικά κτήρια, που ιδρύουν ή ανακαινίζουν και τα οποία προσφέρουν στον επώνυμο άγιο. Στο παράδειγμα A/A **49** ο αρχιεπίσκοπος εικονιζόταν να κρατεί το ομοίωμα του ναού. Συνήθως όμως εικονίζεται όρθιος ή γονατισμένος, δίπλα ή μπροστά από το ναό ή το μοναστηριακό συγκρότημα, όπως στα παραδείγματα A/A **51, 54, 60, 74**. Με τον ίδιο τρόπο σε δύο περιπτώσεις παριστάνεται ο κτήτωρ μητροπολίτης A/A **57, 62**. Σε μία μόνο περίπτωση ο ιερέας δωρητής κρατεί το ομοίωμα του ναού, βλ. A/A **61**. Τα οικοδομήματα αυτά είναι συμβατικά, όπως παλαιότερα.

Στον 18^ο αιώνα συνεχίζεται η απεικόνιση δωρητών κληρικών και λαϊκών σε θωράκια εικονοστασίων, όπως στα παραδείγματα A/A **38, 41, 50, 62, 73**. Για πρώτη φορά εικονίζεται μητροπολίτης σε θωράκιο, βλ. A/A **62**.

Οι δωρητές από τον κατώτερο κλήρο όταν απεικονίζονται ως δωρητές φορούν την ιερατική στολή τους, βλ. A/A **38, 50**, μόνο το πετραχήλι A/A **70**. Πιο συχνά παριστάνονται με μοναχικά ενδύματα βλ. A/A **48, 52, 54, 55, 58, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 72, 74**.

Οι εύποροι αστοί δωρητές όπως φαίνεται και από τα πορτραίτα τους, ντύνονται *alla Turca*, στοιχείο που θα επικρατήσει στον 18^ο αιώνα. Για πρώτη φορά απεικονίζονται ως δωρητές οι δραγομάνοι του Σεραγίου με τις οικογένειες του A/A **47, 53**.

Κατά τον 18^ο αιώνα παρατηρείται εκκοσμίκευση στην εκκλησιαστική τέχνη, και παρά το φαινομενικό συντηρητισμό που υπάρχει, οι μορφές των κληρικών και λαϊκών δωρητών συχνά είναι σε μεγάλη κλίμακα, όπως και τα ιερά

πρόσωπα λ.χ. A/A **54, 57, 60, 61**. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να συνάδει με την αυξανόμενη δύναμη των δωρητών, τις χορηγίες τους προς την Εκκλησία και την εν γένει προβολή του έργου τους στην Ελληνική κοινότητα. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι άγιες μορφές παριστάνονται σε μικρότερη κλίμακα απ' ό τι οι δωρητές, βλ. A/A **47, 53** και σε άλλες περιπτώσεις δεν εικονίζονται καθόλου, βλ. A/A **62, 73**. Στις περισσότερες απεικονίσεις τα πορτραίτα των δωρητών δεν παρουσιάζονται φυσιοκρατικά, αλλά ακολουθούν τη σχηματοποίηση της (μετά)βυζαντινής ζωγραφικής λ.χ. A/A **43-65** κ.ά.

Συχνά στις αφιερωματικές επιγραφές αναγράφεται η δωρεά και η δέηση του δωρητή, καθώς και τα ανταλλάγματα που ζητά για τη χορηγία του. Υπάρχουν επίσης αναφορές και αφήνονται υπαινιγμοί για τους Τούρκους, λ.χ. A/A **35, 47, 76** οι οποίοι δεν ξέρουμε πως αντιδρούν ή και αν ήταν σε θέση να γνωρίζουν το περιεχόμενο των αφιερωματικών επιγραφών.

Στο αιώνα αυτό το ύφος των εικόνων ποικίλει και είναι αμιγώς εκκλησιαστικό στις περιπτώσεις A/A **38-39, 42, 48-49, 52, 57-59, 63-72, 78-79, 80-82, 84-94**. κοσμικό A/A **41, 47, 51, 53-56, 60-62, 73, 75, 76, 77**. ενδιάμεσο A/A **40, 50, 74** σε «διπλεπίπεδες» εικόνες .

Και στις αναθηματικές παραστάσεις παρατηρούνται τοπικά εργαστήρια και σχολές ζωγραφικής.

Στο πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα διαμορφώνεται η τοπική μεταβυζαντινή σχολή, γνωστή ως Σχολή της Μονής του Αγίου Ηρακλειδίου, η οποία ήκμασε μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα με πληθώρα έργων σε ολόκληρο το νησί, βλ. A/A **38, 44-61, 64, 66-67, 71, 73, 83-84**. Οι μοναχοί ζωγράφοι της Μονής μεταδίδουν τις γνώσεις τους στους νεότερους μοναχούς, οι οποίοι και τους διαδέχονται στη συνέχεια. Η μαθητεία αυτή δηλώνεται και στις αφιερωματικές επιγραφές.

Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και κατά το 19^ο αιώνα ήκμασε η σχολή του Ιωάννου Κορνάρου του Κρητός. Στον Κορνάρο ανήκουν τα παραδείγματα A/A **70, 74-77** και στους επιγόνους του τα παραδείγματα A/A **78-80, 85-89, 93**. Σημειώνουμε τη δράση του Κύπριου ζωγράφου Μιχαήλ προσκυνητή, ο οποίος ζωγράφιζε σε ηλικία 98 ετών, βλ. A/A **65**. Η δυτικότροπη (αναγεννησιακή) με

στοιχεία μπαρόκ ανάμικτα με ροκοκό ζωγραφική του Κορνάρου, όπως φαίνεται από τα έργα που σώθηκαν, έγινε δεκτή από την επίσημη Εκκλησία και στη συνέχεια υπερίσχυσε, ιδιαίτερα τον 19^ο αιώνα, της σχολής της Μονής του Αγίου Ηρακλειδίου.

Οι δωρητές παρουσιάζονται στις απεικονίσεις τους είτε ως ζώντες είτε ως κεκοιμημένοι, συνεχίζοντας παλαιότερες παραδόσεις. Ιδιαίτερα, οι κεκοιμημένοι εμφανίζονται με ανοικτούς τους οφθαλμούς.

Ως κτήτορες ναών παρουσιάζονται κυρίως οι κληρικοί, χωρίς να αποκλείονται και οι λαϊκοί, όπως οι δραγουμάνοι της Κύπρου. Τόσο οι δραγομάνοι, όσο και οι εύποροι αστοί ακολουθούν τον τούρκικο συρμό στην ένδυση και την εμφάνισή τους.

Στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα παρατηρείται μέσα από τις προσωπογραφίες τους η προσπάθεια του ζωγράφου να απεικονίσει την παραδοσιακή ενδυμασία, όπως είχε διαμορφωθεί και εξελιχθεί κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, ως ένα σημείο διαφορετική από περιοχή σε περιοχή. Οι παρατηρήσεις στηρίζονται στον περιορισμένο αριθμό των σωζομένων εικονιστικών παραστάσεων. Από το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, παρουσιάζονται και γραπτές μαρτυρίες, όπως περιγραφές περιηγητών και κυρίως Κατάστιχα τεθνεώτων στη Λευκωσία και Λάρνακα, τα οποία καταγράφουν ενδύματα με συγκεκριμένες ονομασίες. Στις μαρτυρίες αυτές έχει στηριχθεί παλαιότερη μελέτη για την ανασύνθεση της αστικής ενδυμασίας στον 18ο και 19ο αιώνα, βλ. Ε. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου κατά τον 18^ο και τον 19^ο αιώνα*, Λευκωσία 1996.

Εκτός από τους μόνιμα εγκατεστημένους στην Κύπρο αφιερωτές, υπάρχουν και ναυτικοί, οι οποίοι παριστάνονται με την κατάλληλη ενδυμασία να προσφέρουν παραστάσεις με θαλασσινές σκηνές, βλ. Α/Α 73.

Κατά τον **19^ο αιώνα** τα έργα με απεικονίσεις δωρητών σε ναούς παρουσιάζουν μείωση και έχουν εντοπιστεί σε χωριά νότια της Λευκωσίας, βόρεια και βορειοανατολικά της Λεμεσού και σε ορισμένα χωριά της Πάφου. Το γεγονός αυτό οφείλεται ως ένα βαθμό στις σφαγές και δηλώσεις εκ μέρους των Τούρκων εναντίον των Ορθοδόξων της Κύπρου το 1821. Απεικονίζονται επίσης θεοφάνειες, οράματα και θαύματα, εμφανίσεις αγίων, λ.χ. Α/Α 75, 76, 77. Τότε

παρακμάζει και εξαφανίζεται η σχολή ζωγραφικής της Μονής του Αγίου Ηρακλειδίου.

Ο Κύπρου Κυπριανός είναι ο τελευταίος αρχιεπίσκοπος της περιόδου της Τουρκοκρατίας, που απεικονίστηκε ως δωρητής, βλ. A/A **80, 81**. Ο Κιτίου Μελέτιος είναι κι αυτός ο τελευταίος μητροπολίτης που παριστάνεται ως δωρητής, βλ. A/A **76, 79**. Οι δύο ιεράρχες μαζί με άλλους κληρικούς και λαϊκούς θα υποστούν από τους Τούρκους μαρτυρικό θάνατο τον Ιούλιο του 1821. Ελάχιστοι θα επιζήσουν των κακοποιήσεων, όπως ο γηραιός ηγούμενος Χρυσορροϊατίσης Ιωακείμ, ο οποίος θα αποβιώσει στη συνέχεια λόγω των κακοποιήσεων που υπέστη από τους Τούρκους, βλ. A/A **83**.

Για την επόμενη δεκαετία, μέχρι το 1831, με βάση τις χρονολογημένες εικόνες δεν υπάρχουν απεικονίσεις αφιερωτών. Οι δωρητές στο εξής είναι μεμονωμένα άτομα, που έχουν τη δυνατότητα να παραγγείλουν εικόνες, λ.χ. λαϊκοί δωρητές βλ. A/A **85, 87, 88, 90**, σε μία περίπτωση γυναίκα, σύζυγος ιερέα, βλ. A/A **96**. Οι κληρικοί, μόνο ιερείς, κάποιιοι με το οφφίκιο του Οικονόμου, θα παρουσιαστούν ως δωρητές στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα εξ., βλ. A/A **89, 92-95**. Σε καμιά παράσταση πλέον δεν απεικονίζονται παιδιά δωρητές.

Το 1801 η Μονή Χρυσορροϊατίσης επί ηγουμενίας Ιωακείμ, τύπωσε μεγάλων διαστάσεων χαλκογραφία έργο του Ιωάννου Κορνάρου, για να προβάλλει το μοναστήρι, τη θαυματουργή εικόνα της Παναγίας και τα θαύματα που επιτέλεσε η Θεοτόκος δια της εικόνας Της. Στις μικρογραφημένες σκηνές της χαλκογραφίας παρεμβάλλονται σκηνές με ζώντες δωρητές, τους οποίους τιμά με τον τρόπο αυτό η μονή για την προσφορά τους. Τα έξοδα της κατασκευής της μήτρας και της εκτύπωσης κάλυψε ο δραγομάνος Χατζηγεωργάκις Κορνέσιος, γνωστός ευεργέτης της μονής.

Από τη δεύτερη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα υπάρχουν στην Κύπρο παραστάσεις δωρητών σε ξυλόγλυπτα, κυρίως κεταμπέδες εικονοστασιών, βλ. A/A **81, 82**.

Η μνημειακή ζωγραφική έχει υποχωρήσει πολύ σε σχέση με την ιστορία των εικόνων. Τα έργα που παριστάνουν δωρητές είναι ελάχιστα A/A **89, 92, 93, 95**.

Το παράδειγμα A/A **93** αποτελεί μια μεμονωμένη περίπτωση ανανέωσης του ζωγραφικού διακόσμου που είχε φθαρεί.

Στο αιώνα αυτό το ύφος των εικόνων ποικίλει, είναι αμιγώς εκκλησιαστικό στις περιπτώσεις A/A **78-96**, κοσμικό στις περιπτώσεις A/A **75-77**· ενδιάμεσο («διπλεπίπεδες») στις περιπτώσεις A/A **40, 50, 74**.

Τα επαγγέλματα που προκύπτουν από τις παραστάσεις εκτός από το λειτούργημα του κληρικού είναι του γραμματέως (γραμματικού) A/A **53**, δραγομάνου A/A **47, 53, 77**, του ζωγράφου A/A **83** (εδώ παριστάνεται ο Ευαγγελιστής Λουκάς ως ζωγράφος της Θεοτόκου), του ιατρού A/A **8**, του ναυτικού A/A **73, 75, 76, 84, 88** και του περιβολάρη A/A **43**. Επιπλέον από τις επιγραφές προκύπτουν τα επαγγέλματα του ζωγράφου A/A **43, 52, 55, 58, 62, 67, 69, 71, 74**, του ναυάρχου A/A **76** και του χρυσοχόου A/A **20, 63**. Η παρουσία εικονοστασιών παραπέμπει στο επάγγελμα του ξυλογλύπτη (ταλιαδώρου) A/A **81, 82, 96**. Γνωρίζουμε ότι ο πρωτοπαπάς Γεώργιος της Βατιλής ήταν και έμπορος A/A **4**.

Οι κοινωνικές τάξεις και οι διαβαθμίσεις, που είναι αντιληπτές από τις παραστάσεις των δωρητών, είναι του εύπορου αστού λ.χ. A/A **1, 3, 23, 33, 39, 40, 41, 80, 81** και του Χριστιανού αξιωματούχου στην οθωμανική αυτοκρατορία A/A **47, 53, 64, 71, 77**. Ορισμένοι από τους δωρητές συνοδεύονται από τα οικόσημά τους που δηλώνουν τον τίτλο ευγενείας που είχαν A/A **3, 23**.

Στα εξεταζόμενα παραδείγματα απεικονίζονται σκηνές ιάσεων-διασώσεων A/A **8, 75, 76, 77**.

Οι παραστάσεις δίνουν χρήσιμες πληροφορίες για την εκκλησιαστική ιστορία, όπως η απεικόνιση των αντικειμένων-συμβόλων των αυτοκρατορικών προνομίων A/A **22, 35, 35, 80, 81**, ο εθναρχικός ρόλος του αρχιεπισκόπου Κύπρου (όταν φορεί τον πορφυρό μανδύα και κρατεί σκήπτρο) A/A **74**, η μετάβαση των Κυπρίων αρχιερέων στην Κωνσταντινούπολη το 1783 ύστερα από συνεχείς εκκλήσεις των Χριστιανών αλλά και των Μουσουλμάνων για να καταγγείλουν τον Χατζημπακκή αγά, κυβερνήτη της Κύπρου για την αφόρητη και τυραννική διοίκησή του, βλ. A/A **75, 76**.

Στην εικόνα A/A **19**, παριστάνεται η σκηνή της κήδευσης του ιερού λειψάνου του αγίου Γεωργίου η οποία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού σκηνές εκφοράς νεκρού είναι σπάνιες. Ο ζωγράφος θα είχε προφανώς υπόψη του κάποιο πραγματικό γεγονός. Πρόκειται ασφαλώς για απεικόνιση εκφοράς νεκρού της κατώτερης κοινωνικά τάξης. Ο νεκρός παριστάνεται σε ύπτια θέση, σαβανωμένος με λευκό σεντόνι και ξαπλωμένος πάνω σε ένα δεύτερο σεντόνι, το οποίο κρατούν από τις στενές πλευρές του δύο νεαροί άνδρες. Στη σκηνή παρίσταται ιερέας με ειλητάριο νεκρώσιμου περιεχομένου. Η σκηνή θυμίζει περιφορά Επιταφίου, όπου οι πιστοί είθισται να περνούν από κάτω για ευλογία. Ίσως αυτό να υποδηλώνει η παρουσία του ζεύγους κάτω από τον νεκρό άγιο.

Οι εικονογραφικοί τύποι στα έργα που εξετάστηκαν μπορούν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες, στους καθιερωμένους και νεωτερικούς. Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται τα παραδείγματα A/A **1-5, 7, 9-18, 22-39, 42-48, 54-55, 60, 72, 77-86, 88-96**. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσονται τα παραδείγματα A/A **6, 8, 19-20, 40-41, 49-51, 53, 73-76**.

Τα πορτραίτα των δωρητών άλλοτε είναι συμβατικά και άλλοτε πραγματικά. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν τα παραδείγματα A/A **1-7, 9, 43, 93**. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν τα παραδείγματα A/A **8, 10-11, 40-42, 94-96**.

Σε ορισμένες περιπτώσεις έχει διαπιστωθεί η σχέση αφιερωτών και προσκυνημάτων. Είτε είναι ο αρχιεπίσκοπος Κύπρου A/A **22, 25-26, 45, 54, 60, 74, 75** ή ο οικείος επίσκοπος, βλ. A/A **57, 59, 75** ή άλλοι **επίσκοποι** A/A **75, 76** ή ο ηγούμενος της μονής A/A **58, 65, 72, 83**, είτε κληρικός της μονής A/A **63, 93, 95** ή ο εύπορος λαϊκός, ο οποίος είχε ευεργετηθεί από τον επώνυμο άγιο της Μονής, βλ. A/A **77**.

Σε ορισμένες εικόνες παρατηρούνται νέα λατρευτικά ήθη: γονυκλισία, χέρια σταυρωμένα στο στήθος (επίδραση ευσεβισμού/πιετισμού μέσω δυτικών έργων), βλ. A/A **4, 47, 54, 62, 67, 72, 74**.

Σε κάποιες περιπτώσεις τα άμφια φαίνεται να επηρεάζονται από τα δυτικά όπως A/A **2** (κάλυμμα κεφαλής), **20** (στιχάριο, οράριο).

Μια ξεχωριστή κατηγορία αποτελούν τα εισηγμένα έργα με παραστάσεις δωρητών, τα οποία χρονολογικά εντάσσονται στην περίοδο που μας απασχολεί. Τα έργα αυτά είναι:

1. Αμφιπρόσωπη εικόνα (*ex voto*) στην οποία οι όμοιες σκηνές θεραπείας ασθενών από γιατρούς δεν έχουν κανένα παράλληλο ή προηγούμενο παράδειγμα στην Κύπρο, βλ. A/A **8**.
2. Φορητή εικόνα του Θεόδωρου Πουλάκη, η οποία ζωγραφίστηκε στη Βενετία και δωρήθηκε στη Μονή του Αγίου Ιωάννου του Πίπη από τον Κύπριο Γεώργιο Βραχύμη, σύμφωνα με την επιγραφή. Η νεότερη επιγραφή κάλυψε ηθελημένα το άνω τμήμα του σώματος του δωρητή, σε μια προσπάθεια απάλειψής του. Ο εκτενής εικονογραφικός κύκλος του Ιωάννου του Θεολόγου (12 σκηνές), αντιγράφηκε με κάποιες παραλλαγές στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα από ζωγράφο της σχολής του Αγίου Ηρακλειδίου, σε εικόνα στο ναό της Παναγίας Φανερωμένης στη Λευκωσία.
3. Δύο εικόνες που έχουν εισαχθεί από τα ενετοκρατούμενα Επτάνησα από οικογένεια που εγκαταστάθηκε στην πόλη της Λάρνακας έχουν σχήμα ωοειδές, ασυνήθιστο σε κυπριακές εικόνες (A/A **39, 40**). Οι ενδυμασίες των απεικονιζόμενων δεν απαντούν στις αντίστοιχες των δωρητών της Κύπρου κατά την Τουρκοκρατία, ούτε ο τρόπος που απεικονίζεται στο κέντρο και αφήνει στο έδαφος το καπέλο του ο δωρητής (A/A **39**), ούτε ακόμη και η αφηγηματική σκηνή φόνου (A/A **40**).
4. Έργο υψηλής καλλιτεχνικής ποιότητας είναι η αργυρόχρυση επένδυση της λατρευτικής εικόνας της Παναγίας του Κύκκου, η οποία κατασκευάστηκε στη Βενετία (A/A **40**). Πίσω από την επένδυση περικλείεται, σύμφωνα με την επικρατούσα παράδοση, μικρότερη εικόνα που αποδίδεται στον Ευαγγελιστή Λουκά. Στην επένδυση απεικονίζεται φυσιοκρατικά η μορφή του ηγούμενου δωρητή. Η εικόνες A/A **83, 79** και το αργυρόχρυσο κάλυμμα της εικόνας A/A **94** ως προς την αντίληψη απεικόνισης των δωρητών φαίνεται ότι έχουν ως πρότυπο το κάλυμμα της Παναγίας του Κύκκου.

Στις επιγραφές γίνεται δέηση υπέρ του δωρητή A/A **4, 15, 23, 24, 27**· επίκληση για ανάπαυση των ψυχών των τεθνεώτων δωρητών, όπως A/A **2, 4**, δίνονται πληροφορίες για τη δωρεά A/A **18, 29, 33**.

Οι απεικονίσεις των δωρητών στα χρόνια της Τουρκοκρατίας είναι ιδιαίτερα σημαντικές όσον αφορά στη μελέτη του θεσμού της χορηγίας και παρέχουν πλήθος ενδιαφερόντων στοιχείων με κοινωνικές, θρησκευτικές και ιστορικές προεκτάσεις για την Κύπρο γενικότερα. Πιστεύουμε ότι το υλικό που συλλέχτηκε (προφανώς λανθάνει και άλλο) έδωσε ικανοποιητική εικόνα της πολυμορφίας που παρατηρείται και κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας στην Κύπρο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ -ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΒΜΕ: Α. Κ. Ορλάνδος, *Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος*, Αθήναι 1935-1973, τόμοι Α' - ΙΒ'.

ΔΧΑΕ: *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*

ΕΚΜΙΜΚ: *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*

ΘΗΕ: *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, Αθήναι 1962-1968, τόμοι 1-12

ΚΜ: Θ. Ε. Σχίζας (επιμ.), *Κύπρια Μηναία (Ήτοι Ακολουθία ψαλλόμενα εν Κύπρω)*, (μήνες: Σεπτέμβριος – Μάιος), τόμοι Α' - Ζ', Λευκωσία 1994 – 2000.

ΚΣ: *Κυπριακαί Σπουδαί. Δελτίον της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών.*

ΚΧ: Χ.Ι. Παπαϊωάννου, *Κυπριακά Χρονικά* 1-12, Λευκωσία 1911.

ΜΚΕ: *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαιδεία*, Λευκωσία 1984-1996, τόμοι 1-15.

ΠΓΔΚΣ: *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996)*, τόμος Β', *Μεσαιωνικόν Τμήμα*, εκδίδεται υπό Α. Παπαγεωργίου, Λευκωσία 2001.

ΠΔΔΚΣ: *Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982)*, τόμος Β', *Μεσαιωνικόν Τμήμα*, εκδίδεται υπό Θ. Παπαδοπούλου και Β. Εγγλεζάκη, Λευκωσία 1986.

Ακτή 1997: Φ. Α. Δημητρακόπουλος (επιμ.), «Σελίδες για τον Άγιο Κασσιανό το Ρωμαίο στην παλιά πόλη της Λευκωσίας», *Ακτή*, έτος Η', τεύχος 32, Φθινόπωρο 1997, Λευκωσία 425-464.

Ανδρέου 2000: Στ. Ανδρέου, *2000 χρόνια Ορθοδοξίας*, Λεμεσός.

Απόστολος Ανδρέας 2007: Χ. Χοτζάκογλου (επιμ.), *Ο Απόστολος Ανδρέας. Εικόνες και κειμήλια από την Κύπρο, κατάλογος έκθεσης*, Λευκωσία.

Αργυρού, Μυριανθεύς 2005: Χρ. Αργυρού, Δ. Μυριανθεύς, *Ο ναός του Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι*, [Οδηγοί Βυζαντινών Μνημείων της Κύπρου], Λευκωσία.

Ασδραχάς 1979: Σπ. Ασδραχάς, *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15^{ος}-19^{ος} αι.)*, Αθήνα.

Ασπρά-Βαρδαβάκη 2001: Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη, «Χειρ ην Ζωγράφου Κορνάρου Ιωάννου Κρητός εν τη Μονή της Κύκκου» στο Στ. Κ. Περδίκης (επιμ.), *Η Ιερά Μονή Κύκκου στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη*, Λευκωσία, 313-386.

Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1998: Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα.

Βαρμάζη 1996: Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Σύνταγμα βυζαντινών πηγών Κυπριακής ιστορίας 4^{ος}-15^{ος} αιώνας*, Λευκωσία.

Βασιλάκη et al. 2004: Μ. Βασιλάκη et al., *Κειμήλια Πρωτάτου*, Άγιον Όρος, τόμοι Α'-Β'.

Βατοπαίδι 2006: *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση-Ιστορία-Τέχνη*, τόμοι Α'-Β', Άγιον Όρος.

Βενετία των Ελλήνων 1999: *Η Βενετία των Ελλήνων-Η Ελλάδα των Βενετών. Σημάδια στον χώρο και το χρόνο*, κατάλογος έκθεσης, Μέγαρο Μουσικής, Μάρτιος-Απρίλιος 1999, Αθήνα.

Βλαχοπούλου-Καραμπίνα 2005: Ε. Βλαχοπούλου-Καραμπίνα, «Το επτανησιακό εργαστήριο εκκλησιαστικής χρυσοκεντητικής», στο *Ε' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου, 3-5 Οκτωβρίου 2003, Κέρκυρα, Εισηγήσεις – Περιλήψεις*, Κέρκυρα, 226-227.

Βοκοτόπουλος 1990: Π.Λ. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, Αθήνα.

Βοκοτόπουλος 1995: Π.Λ. Βοκοτόπουλος, *Βυζαντινές εικόνες*, Αθήνα.

Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος 1997: *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος*, Δ. Παπανικόλα- Μπακιρτζή, Μ. Ιακώβου (επιμ.), Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, Λευκωσία.

Γαλάβαρης 1993: Γ. Γαλάβαρης, *Το βυζαντινό εικονογραφημένο χειρόγραφο, προσφορά του καλλιτέχνη στο Θεό*, Αθήνα.

Γαλάβαρης 1995: Γ. Γαλάβαρης, *Ελληνική Τέχνη, Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων*, Αθήνα.

Γαρίδης 1996: Μ. Γαρίδης, *Διακοσμητική Ζωγραφική στα Βαλκάνια-Μικρασία, 18^{ος} -19^{ος} αιώνας*, Αθήνα.

Γερασίμου 2000: Κ. Γερασίμου, *Ο μητροπολιτικός ναός του Σωτήρος Λάρνακος*, Λάρνακα.

Γερασίμου 2000α: Κ. Γερασίμου, «Ανασύροντας από την αφάνεια του ταπεινούς αγιογράφους των εκκλησιών της Μητροπόλεως Μόρφου», στο *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου 2000*, 159-178.

Γεωργίου 1875 (²1975): Φ. Γεωργίου, *Ειδήσεις Ιστορικά περί της Εκκλησίας της Κύπρου*, Αθήνα, Λευκωσία (²1975).

Γιαννούκος 1987: Γ. Γιαννούκος, *Τέχνη και εποχές*, Αθήνα 1986 (² 1987).

Γκιολές 1991: Ν. Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική Τέχνη. Μνημειακή Ζωγραφική*, Αθήνα.

Γκιολές 2003: Ν. Γκιολές, *Η χριστιανική τέχνη στην Κύπρο*, Μουσείο Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία.

Γούναρης 1999: Γ. Γούναρης, *Εικόνες της Μονής Λειμώνος Λέσβου*, Θεσσαλονίκη.

Δρακοπούλου 1997: Ε. Δρακοπούλου, *Η πόλη της Καστοριάς τη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή εποχή*, Αθήνα.

Εγγλεζάκης 1996: Β. Εγγλεζάκης (Αρχιμανδρίτης Παύλος), *Δια την Εκκλησίαν Κύπρου. Είκοσι μελέται/ τέταρτος έως εικοστός αίων*, Αθήνα.

Εικόνες Κύπρου 1976: Α. Παπαγεωργίου, *Βυζαντινές εικόνες της Κύπρου. Μουσείο Μπενάκη, 1 Σεπτεμβρίου – 30 Νοεμβρίου 1976*, Αθήνα.

εκδ. επιμ., *Η κατά Κίτιον αγιογραφική τέχνη*, Λάρνακα, 97-125.

Ελληνική ενδυμασία 2006: *Η Ελληνική Ενδυμασία. Έντυπες πηγές 16^{ου}-20^{ου} αιώνα από τη Συλλογή Ι. Δ. Κοιλαλού*, Αθήνα.

Ενισλείδης 1981: Χρ. Ενισλείδης, *Τα ιερατικά άμφια*, Αθήνα.

Ερμηνεία: Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως (εκδ.), *Διονυσίου του εκ Φουρνά, Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, εν Πετρούπολει, 1909.

Ευστρατιάδης 21995: Σ. Ευστρατιάδης, *Αγιολόγιον της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Αθήνα χ.χ. [1961], 21995.

Ζαχαριάδου 1997: Ε. Α. Ζαχαριάδου, *Η Κύπρος κατά τον πρώτον αιώνα της Οθωμανικής κατοχής (1570-1670)*, Λευκωσία.

Ζαχαρόπουλος 1991: Ν. Γρ. Ζαχαρόπουλος, *Η παιδεία στην Τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη.

Η Κύπρος ανά τους αιώνες 1994: Α. Παυλίδης, *Η Κύπρος ανά τους αιώνες μέσα από τα κείμενα ξένων επισκεπτών της*, Λευκωσία 1993-1995, τόμοι 1-3.

Ηλιάδης 2004: Ι. Ηλιάδης, *Το ζωγραφικό εργαστήριο του Παύλου ιερογράφου (17ος αιώνας). Οι δεσποτικές του εικόνες*, τόμοι Α', Β', εγκεκριμένη διπλωματική εργασία, Λευκωσία.

Ηλιάδης 2007: Ι. Ηλιάδης, «Οι ζωγραφικές τάσεις. 16^{ος}-17^{ος} αιώνας», στο *Κύπρος*, 406-427.

Θεοχάρη 1974: Μ. Θεοχάρη, «Τα χρυσοκέντητα Άμφια της Ι. Μονής Στυρονικήτα. Περιγραφικός κατάλογος των Χρυσοκέντητων Αμφίων» στο Χρ. Πατρινέλη, Α. Καρακατσάνη, Μ. Θεοχάρη, *Μονή Σταυρονικήτα, Ιστορία-εικόνες-χρυσοκεντήματα*, Αθήνα, 143-216.

Θεοχάρη 1986: Μ. Θεοχάρη, *Εκκλησιαστικά Χρυσοκεντήματα*, Αθήνα.

Θεοχαρίδης 1986: Ι. Θεοχαρίδης, *Σύμμεικτα δραγομανικά της Κύπρου*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων-Φιλοσοφική Σχολή, Ιωάννινα.

Θεοχαρίδης 1987: Ι. Π. Θεοχαρίδης, «Στοιχεία από την Ιστορία της Κύπρου (μέσα 17^{ου} αι.)», περιοδικό *Δωδώνη* 16(1987)209-224.

Θεοχαρίδης 1993: Ι. Θεοχαρίδης, *Οθωμανικά έγγραφα 1572-1839*, τόμοι Α'- Ε', Αρχείο Ιεράς Μονής Κύκκου Ι, Λευκωσία.

Θεοχαρίδης 2007: Ι. Θεοχαρίδης, «Η Κύπρος επί Οθωμανοκρατίας (1571-1878). Περίγραμμα», στο Κ. Στάικος (εκδ.), *Κύπρος*, Αθήνα, 353-369.

Θεοχαρίδης, Andreev: Ι. Θεοχαρίδης, St. Andreev, *Τραγωδίας 1821 συνέχεια. Οθωμανική πηγή για την Κύπρο 1822-1832*, Λευκωσία.

Θησαυροί Αγίου Όρους 1997: *Θησαυροί του Αγίου Όρους, κατάλογος Έκθεσης, Ιερά Κοινότης Αγίου Όρους, Οργανισμός Πολιτιστικής Πρωτεύουσας, Θεσσαλονίκη.*

Θησαυροί: Ι. Διαμαντούρου (εκδ. επιμ.) *Οι θησαυροί του Αγίου Όρους. Εικονογραφημένα χειρόγραφα του Αγίου Όρους, τόμοι Α' - Δ', Αθήνα, 1973-1991.*

Ιερά Μητρόπολις Μόρφου 2000: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου και Ιερά Μητρόπολις Μόρφου (εκδ.), *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου. 2000 χρόνια Τέχνης και Αγιότητας.*

Ιωάννου 2003: Α. Σκούταρη, *Γλυκεία Χώρα Κύπρος. Η ευρωπαϊκή χαρτογραφία της Κύπρου (15^{ος} -19^{ος} αιώνας). Από τη Συλλογή της Σύλβιας Ιωάννου, Αθήνα 2003.*

Ιωάννου Γιανναρά 1986: Τ. Ιωάννου Γιανναρά, *Ελληνικές κλώστινες συνθέσεις: δαντέλλες, Αθήνα.*

Καδάς 1997: Σ. Καδάς, *Η Ιερά Μονή Διονυσίου, Άγιον Όρος.*

Καδάς 1997: Σ. Καδάς, Ν. Ζίας, *Η Ιερά Μονή Γρηγορίου. Οι τοιχογραφίες του καθολικού, Άγιον Όρος.*

Κάκκουρας 2007: Γ. Κάκκουρα, *Ο άγιος Ιωάννης ο Λαμπαδιστής. Συμβολή στην κυπριακή αγιολογία, Λευκωσία.*

Καλλίνκος 1922 (41969): Κ. Καλλίνκος, *Ο χριστιανικός ναός και τα τελούμενα εν αυτώ, Αθήνα.*

Καλοκύρης 1971: Κ. Δ. Καλοκύρης, *Θέματα Θεομητορικής εικονογραφίας (Εικονογραφικάί προσωνομίαι – κέντρα ευλαβείας και εικονογραφικάί παραστάσεις της Θεοτόκου), Θεσσαλονίκη.*

Καλοκύρης 1980: Κ. Δ. Καλοκύρης, «Παρατηρήσεις επί των ψηφιδωτών του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης», στον ίδιο: *Μελετήματα Χριστιανικής Ορθοδόξου Αρχαιολογίας και Τέχνης, Θεσσαλονίκη.*

Καπλαδοκία 1991: Α. Μπαλιάν, Ν. Παντελεάκη, Ι. Πετροπούλου, *Καπλαδοκία. Περιήγηση στη Χριστιανική Ανατολή, Αθήνα.*

Κατά Κίτιον 2002: Κ. Γερασίμου, Κ. Παπαϊωακείμ, Χρ. Σπανού, *Η κατά Κίτιον αγιογραφική τέχνη*, Λάρνακα.

Κατσιώτη 1998: Α. Κατσιώτη, *Οι σκηνές της ζωής και ο εικονογραφικός κύκλος του αγίου Ιωάννη του Προδόμου στη Βυζαντινή Τέχνη*, Αθήνα.

Κεφαλονιά 1989 (²1993) : Γ. Ν. Μοσχόπουλος (εποπτ.), *Κεφαλονιά. Ένα Μεγάλο Μουσείο. Εκκλησιαστική Τέχνη*, Αργοστόλι, τόμοι 1-3.

Κιτρομηλίδης 2002: Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή Λογιοσύνη 1571-1578. Προσωπογραφική Θεώρηση*, Λευκωσία.

Κιτρομηλίδου 2001: Μ. Κιτρομηλίδου, *Κυπριακά δημοτικά θρησκευτικά ποιήματα από το ανέκδοτο χειρόγραφο του Εμμανουήλ Χριστοδούλου-Χατζηφιλίππου*, Χουλιώτη, Κέντρο Επιστημονικών Μελετών, Λευκωσία.

Κλαβαριώτου 2007: Χρ. Κλαβαριώτου, *Εικονογραφία του Ακαθίστου Ύμνου στην Κύπρο*, εγκεκριμένη διπλωματική εργασία, Λευκωσία.
κληρικών, Αθήναι.

Κοκκινόφτας 1997: Κ. Κοκκινόφτας, *Κυκλώτικα Μελετήματα Α*, Λευκωσία.

Κοκκινόφτας, Θεοχαρίδης 2001: Κ. Κοκκινόφτας, Ι. Θεοχαρίδης *Μετόχια Ιεράς Μονής Κύκκου. Αρχάγγελος Μιχαήλ*, Λευκωσία.

Κονόρτας 1998: Π. Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Βεράτια για τους προκαθημένους της Μεγάλης Εκκλησίας, 17^{ος} - αρχές 20^{ού} αιώνα*, Αθήνα.

Κουκιάρης 2006: Σίλας Κουκιάρης, αρχιμανδρίτης, *Τα θαύματα-εμφανίσεις των Αγγέλων και Αρχαγγέλων στη Μεταβυζαντινή Τέχνη*, Αθήνα.

Κούρκουλας 1960: Κ. Κ. Κούρκουλας, *Τα ιερατικά άμφια και ο συμβολισμός αυτών εν τη Ορθοδόξω Ελληνική Εκκλησία*, Αθήναι.

Κυπριακές φορεσιές 1999: Γ. Γεωργής, Ι. Κ. Μαζαράκης, Ε. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Ντ. Γαγγάδη, Ο. Φακατσέλη, *Οι κυπριακές φορεσιές του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου. Μια αναδρομή στον κόσμο της Κύπρου την αυγή του 20^{ού} αιώνα*, Αθήνα.

Κυπριανός 1788: *Ιστορία χρονολογική της νήσου Κύπρου*, Βενετία 1788 (Λευκωσία ²1902, ³1933, ⁴1997).

Κύπρος 2007: Α. Μαραγκού et al. (εκδ.), *Κύπρος. Από την Αρχαιότητα έως Σήμερα*, Αθήνα.

Κύπρος – Βενετία 2002: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Κυπριακή Πρεσβεία – Σπίτι της Κύπρου, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη Αμερικάνικη Σχολή Κλασικών Σπουδών. *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κύπρος – Βενετία. Κοινές ιστορικές τύχες. Αθήνα, 1-3 Μαρτίου 2001. Μνήμη Κωνσταντίνου Λεβέντη hominis universalis*, Βενετία.

Κύπρος πετράδι στο στέμμα της Βενετίας 2003: *Κύπρος πετράδι στο στέμμα της Βενετίας*, Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης και Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας (εκδ.), Λευκωσία.

Κυριαζής 1937: Ν. Γ. Κυριαζής, «Παλαιογραφικά», ΚΧ Α' (1937), 1-56.

Κυριαζής 1950: Ν. Γ. Κυριαζής, *Τα μοναστήρια εν Κύπρω*, Λάρνακα.

Κύρρης, Jakonljević χ.χ. : Α. Jakonljević, Κ. Π. Κύρρης, *Μονή Αρχαγγέλου* [Τα μετόχια της Μονής Κύκκου], Λευκωσία.

Κωνσταντινίδης 1972: Αρχιμ. Φ. Κωνσταντινίδου, *Ο άγιος Σπυρίδων επίσκοπος Τριμυθούντος*, Λευκωσία.

Κωνσταντινίδης 2002: Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, *Η διήγησις της θαυματουργού εικόνας της Θεοτόκου Ελεούσας του Κύκκου κατά τον ελληνικό κώδικα 2313 του Βατικανού*, Λευκωσία.

Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μυριανθεύς 2005: Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Δ. Μυριανθεύς, *Οι ναοί της Παναγίας Ποδύθου και της Θεοτόκου (ή του Αρχαγγέλου) στη Γαλάτα*, Λευκωσία.

Λοϊζίδης 1994: Μ. Π. Λοϊζίδης, *Κύπριοι λαϊκοί και κληρικοί ζωγράφοι του 18^{ου} αιώνα*, Μεταπτυχιακή-διπλωματική εργασία, Θεολογική Σχολή Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Κύπρος.

Μακάριος 1997: Μακάριος Γ', αρχιεπίσκοπος Κύπρου, *Κύπρος η αγία νήσος*, Λευκωσία.

Μακρής 1981: Κ. Μακρής, *Χιονιαδίτες ζωγράφοι. 65 λαϊκοί ζωγράφοι από το χωριό Χιονιάδες της Ηλείου*, Αθήνα.

Μαλτέζου χ.χ. : Χρ. Μαλτέζου, *Η Βενετία των Ελλήνων*, εκδ. Μίλητος, Αθήνα.

Μαραβά-Χατζηνικολάου 1953 (²1995): Α. Μαραβά-Χατζηνικολάου, *Ο άγιος Μάμας*, Αθήνα.

Μήτηρ Θεού 2000: Μ. Βασιλάκη (επιμ.), *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα.

Μιχαήλ 2005: Μ. Ν. Μιχαήλ, *Η Εκκλησία της Κύπρου κατά την οθωμανική περίοδο (1571-1878). Η σταδιακή συγκρότησή της σε θεσμό πολιτικής εξουσίας*, Λευκωσία.

Μιχαηλίδης 1992: Ιερομ. Σ. Μιχαηλίδη, *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, Λάρνακα.

Μιχαηλίδης 2002: Ιερομ. Σ. Μιχαηλίδη, *Ιστορία της Εκκλησίας της Λεμεσού*, Λεμεσός.

Μιχαηλίδης 2005: Ιερομ. Σ. Μιχαηλίδη, *Ο Ιερός Ναός Παναγίας Χρυσοπολιτίσσης Λάρνακος*, Λάρνακα.

Μονή Παντοκράτορος 1998: *Εικόνες Μονής Παντοκράτορος, Άγιον Όρος*.

Μπαλιάν 1999: Α. Μπαλιάν (επιμ.), *Άμφια. Το ένδυμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, Μουσείο Μπενάκη 1-30 Σεπτεμβρίου 1999, Κατάλογος έκθεσης*, Αθήνα.

Μπαλτογιάννη 1994: Χρ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες, Μήτηρ Θεού*, Αθήνα.

Μπορμπουδάκης 1993: Μ. Μπορμπουδάκης (επιμ.), *Εικόνες της Κρητικής Τέχνης (Από τον Χάνδακα ως την Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη)*, Ηράκλειον.

Μυριανθέας 1949: Κ. Μυριανθέας, *Βίος και ακολουθία της αγίας μεγαλομάρτυρος Μαρίνης*, Λευκωσία 1949, 45-46.

Μυριανθέας 1969: Κ. Μυριανθέας, *Ο άγιος Ιωάννης ο Λαμπαδιστής. Βίος του Οσίου και Θεοφόρου πατρός ημών Ιωάννου του Λαμπαδιστού και ιστορία της εν Μαραθάση Ιεράς Μονής του*, Λευκωσία.

Μυριανθέας 1991: Κ. Μυριανθέας, *Μελέται Κώστα Μυριανθέα 1969-1990*, Λευκωσία

Μυριανθόπουλος 1934: Κ. Ι. Μυριανθόπουλος, *Χατζηγεωργάκις Κορνέσιος, ο Διερχομένος της Κύπρου 1779-1809*, Λευκωσία.

Νεράτζη – Βαρμάζη 1996: Β. Νεράτζη – Βαρμάζη, *Σύνταγμα βυζαντινών πηγών Κυπριακής Ιστορίας 4^{ος} – 15^{ος} αιώνας*, Λευκωσία.

Νικολαΐδης 2001: Ν. Νικολαΐδης, *Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Μαχαιρά. Ένα πανίερο σέβασμα και προσκύνημα*, Λευκωσία.

Ευγγόπουλος 1951: Α. Ευγγόπουλος, *Συλλογή Ελένης Α. Σταθάτου. Κατάλογος περιγραφικός των ξυλόγλυπτων και των μετάλλινων έργων των βυζαντινών και των μετά την Άλωσιν χρόνων*, Εν Αθήναις.

Ο Γκρέκο στην Ιταλία 1995: Ν. Χατζηνικολάου, *Ο Γκρέκο στην Ιταλία και η ιταλική τέχνη*, Αθήνα.

Οδοιπορικό 2006: *Οδοιπορικό στα χριστιανικά μνημεία της μητροπολιτικής περιφέρειας Κυρηνείας*, επιμ. Χρ. Χατζηχριστοδούλου, Λευκωσία.

Παϊσίδου 2002: Μ. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες του 17^{ου} αιώνα στους ναούς της Καστοριάς. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της δυτικής Μακεδονίας*, Αθήνα.

Πάλλας 1968: Δ. Ι. Πάλλας, «Ψηφιδωτά», Ανάτυπον εκ της «Θρησκευτικής και Ηθικής Εγκυκλοπαιδείας», Αθήναι, 1070-1241.

Παναγής 2002: Ν. Χρ. Παναγή, *Ο Ιερός Ναός Παναγίας Φανερωμένης στη Λευκωσία της Κύπρου. Ιστορικό Λεύκωμα*, Λευκωσία.

Πανηγυρικών Λεύκωμα 1929 (²1988): Συμβούλιον Κοινοτικής Ευημερίας Στροβόλου, *Πανηγυρικών Λεύκωμα*, έκδοσις Β' επηυξημένη, επιμέλεια επανέκδοσης Κ. Κούκος, Στρόβολος.

Παπαγεωργίου 1975: Α. Παπαγεωργίου, *Οι ξυλόστεγοι ναοί της Κύπρου*, Λευκωσία (ανάτυπο από τον αναμνηστικό τόμο 50ετηρήδος του περιοδικού «Απόστολος Βαρνάβας» (1918-1968), 361-556.

Παπαγεωργίου 1983 α: Α. Παπαγεωργίου, *Βυζαντινό Μουσείο Ιεράς Μητροπόλεως Πάφου*, Πάφος.

Παπαγεωργίου 1983: Α. Παπαγεωργίου, *Βυζαντινό Μουσείο. Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', Πολιτιστικό Κέντρο*, Λευκωσία.

Παπαγεωργίου 1991: Α. Παπαγεωργίου, *Εικόνες της Κύπρου*, Λευκωσία.

Παπαγεωργίου 1995: Α. Παπαγεωργίου, *Η Αυτοκέφαλος Εκκλησία της Κύπρου. Κατάλογος της Έκθεσης*, Λευκωσία.

Παπαγεωργίου 1997: Α. Παπαγεωργίου, «Η Θεοτόκος μεταξύ των αγίων Νικολάου και Γεωργίου. 16^{ος}-17^{ος} αιώνας», *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος. Βασίλισσα στην Ανατολή και Ρήγαινα στη Δύση*, επιστημονική επιμέλεια Δήμητρα Παπανικόλα Μπακιρτζή, Μαρία Ιακώβου, Λευκωσία, αρ. 156.

Παπαγεωργίου 1998: Α. Παπαγεωργίου, «Ο καθεδρικός ναός του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου», *ΚΣ* 61 (1997), 47-96.

Παπαγεωργίου 1999: Α. Παπαγεωργίου, *Ιερά Μονή Αγίου Νεοφύτου. Ιστορία και Τέχνη. Σύντομος Οδηγός*, Λευκωσία.

Παπαγεωργίου 2000: Α. Παπαγεωργίου, *Βυζαντινό Μουσείο. Σύντομος Οδηγός*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', Πολιτιστικό Κέντρο, Λευκωσία.

Παπαγεωργίου 2005: Κ. Παπαγεωργίου, *Το μοναστήρι του Αρχαγγέλου στον Αναλιόντα*, [Λευκωσία].

Παπαγεωργίου 2007: Α. Παπαγεωργίου, *Η Μονή του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού στον Καλοπαναγιώτη*, Λευκωσία 2007.

Παπαδόπουλος 1929: Χρ. Παπαδοπούλου, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας (1571-1878)*, Ανατύπωση εκ της «Θεολογίας», Αθήνησι.

Παπαδοπούλου-Τσελέντη 2002: Ν. Γ. Παπαδοπούλου-Τσελέντη, *Οι εικόνες της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας από το 16^ο έως το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα. Αρχειακή τεκμηρίωση*, [Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού δελτίου αρ. 81], Αθήνα.

Παπαϊωακείμ 2002: «Αγιογραφική δραστηριότητα 18ου-19ου αιώνα» στο *Κατά Κίτιον* 2002, 97-125.

Παπαϊωακείμ 2005: Κ. Παπαϊωακείμ, «Φορητές εικόνες», στο *Πελέντρια* 2005, 126-144.

Παπαϊωάννου 1911: Χ. Παπαϊωάννου, «Χριστιανικά επιγραφαί Λευκωσίας», *Φως*, Α', 246.

Παπαμαστοράκης 1998: Τ. Παπαμαστοράκης, «Εικόνες 13^{ου}-16^{ου} αιώνα» στο *Μονή Παντοκράτορος* 1998, 41-136.

Παπαμαστοράκης 2001: Τ. Παπαμαστοράκης, Ο διάκοσμος του τρούλου των ναών της παλαιολόγιας περιόδου στη Βαλκανική Χερσόνησο και την Κύπρο, Αθήνα.

Παπαντωνίου 2000: Ι. Παπαντωνίου, *Η Ελληνική ενδυμασία. Από την Αρχαιότητα ως τις αρχές του 20ού αιώνα*, Αθήνα.

Παπαστράτου 1986: *Χάρτινες εικόνες. Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά 1665-1899*, Αθήνα.

Παυλίδης 1994: Α. Παυλίδης, *Η Κύπρος ανά τους αιώνες*, τ. ΙΙ, Λευκωσία.

Πελέντρια 2005: Κ. Γερασίμου, Δ. Μυριανθεύς, Κ. Παπαϊωακείμ, Χρ. Χατζηχριστοδούλου, *Οι ναοί των Πελεντριών. Ιστορία-Αρχιτεκτονική-Τέχνη*, Λευκωσία (ελληνικά/αγγλικά).

Περδίκης 1989: Στ. Περδίκης, *Η Μονή Κύκκου ο Αρχιμανδρίτης Κυπριανός και ο τυπογράφος Μιχαήλ Γλυκής*, Λευκωσία.

Περδίκης 1997: Στ. Περδίκης, *Οδηγός επισκεπτών Μουσείου Ιεράς Μονής Κύκκου*, Λευκωσία.

Περδίκης 2000: Στ. Κ. Περδίκης, *Δικαιοπρακτικά έγγραφα Ιεράς Μονής Κύκκου 1619-1839*, τόμος Β', 1700-1749, Λευκωσία.

Περίπλους 1994: Τ. Αλμπάνη (επιμ.), *Ο Περίπλους των εικόνων, Κέρκυρα, 14^{ος}-18^{ος} αιώνας, (Ιούνιος - Σεπτέμβριος 1994, Ναός Αγίου Γεωργίου στο Παλιό Φρούριο, Κέρκυρα)*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα.

Περισιάνης 1930: Ι. Κ. Περισιάνης, *Ιστορία των ελληνικών γραμμάτων από της τουρκικής κατοχής μέχρι της αγγλικής κατοχής (1571-1878)*, Λευκωσία.

Πιερίδη 1991: Α. Γ. Πιερίδη, *Κυπριακή Λαϊκή Τέχνη*, Λευκωσία.

Προκοπίου 2007: Ε. Προκοπίου, *Ο συνεπτυγμένος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός στην Κύπρο (9^{ος} - 12^{ος} αιώνας)*, Διδακτορική διατριβή, Λευκωσία.

Πρωτοπαλά 2000: Κ. Πρωτοπαλά, «Η ζωή στην Κύπρο τα χρόνια της Τουρκοκρατίας μέσα από τα Αρχεία του Κ.Ε.Ε.-Μέρος Α'. Αστρομερίτης» στο *Επετηρίδα XXVI* 2000, 339-390.

Πρωτοπαλά 2000-01: Κ. Πρωτοπαλά, «Επιγραφές σε εικόνες εκκλησιών περιοχής Καραβά-Λαπήθου», *ΚΣ* 64-65 (2000-2001), Λευκωσία 2003.

Πύλες του Μυστηρίου: Μ. Μπορμπουδάκης, *Οι Πύλες του Μυστηρίου. Θησαυροί της Ορθοδοξίας από την Αγία Ρωσία*, Αθήνα 1994.

Ρηγόπουλος 1979: Ι. Κ. Ρηγόπουλος, *Ο Αγιογράφος Θεόδωρος Πουλάκης και η Φλαμανδική Ζωγραφική*, Διατριβή επί διδακτορία, Αθήναι.

Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1991: Ε. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Το αρχοντικό του Δραγομάνου της Κύπρου Χατζηγεωργάκη Κορνέσιου*, Λευκωσία.

Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1993: Ε. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου κατά τον 18^ο και τον 19^ο αιώνα*, Λευκωσία (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1996: Ε. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου κατά τον 18^ο και τον 19^ο αιώνα*, Λευκωσία.

Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 1998: Ε. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Κινητά και Ακίνητα Πράγματα του Ευαγγέλη Περισιτιάνου Σούδιτου Βένετου κατά την Σκάλαν της Λάρνακος*, Λάρνακα.

Σκορδής 1971: Ε. Σκορδής, *Η ιστορική εξέλιξη των ενδυμάτων των ορθόδοξων Σοφοκλέους, Χατζηχριστοδούλου 2002: Σ. Σοφοκλέους, Χ. Χατζηχριστοδούλου, *Τα Παλαιχώρια. Κληρονομιά αιώνων*, Λευκωσία.*

Σπαθάρη 1994: Ε. Σπαθάρη, *Αρμενίζοντας στο Χρόνο. Το πλοίο στην ελληνική τέχνη*, Αθήνα.

Σταυρίδης 2001: Θ. Σταυρίδης, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Κύπρος. Τα πατριαρχικά έγγραφα των ετών 1600-1878*, Λευκωσία.

Στυλιανού 1957: Α. Στυλιανού, “Αι περιηγήσεις του Βάρσκυ εν Κύπρω”, *ΚΣ* 21 (1957), 1-139.

Στυλιανού, Χαρμαντά 1969: Α. Στυλιανού, Κ. Χαρμαντά, *Καραβάς – Karavas*, Λευκωσία.

Στυλιανού, Χριστοδούλου 1984: Π. Στυλιανού, Ν. Χριστοδούλου, *Το μοναστήρι τ' Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Αναλιόντα*, Λευκωσία.

Σωτηρίου 1935: Γ. Σωτηρίου, *Τα βυζαντινά μνημεία της Κύπρου*, Λεύκωμα, Αθήναι.

Σωτηρίου 1937: Γ. Σωτηρίου, *Κεμήλια του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Πατριαρχικός Ναός και Σκευοφυλάκιον*, εν Αθήναις 1937.

Σωτηρίου 1949: Γ. Σωτηρίου, «Τα λειτουργικά άμφια της Ορθόδοξης Ελληνικής Εκκλησίας», *Θεολογία* 20, 603-614.

Σωτηρίου 1956: Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Εικόνες της Μονής Σινά, τόμος πρώτος (Εικόνες)*, Αθήναι.

Τριανταφυλλόπουλος 2000: Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Αποκαλύψεως οράματα στην Κύπρο», *ΚΣ ΕΔ' - ΕΕ'* (2000-2001), 385-428.

Τριανταφυλλόπουλος 2000α: Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Το μεταβυζαντινό Βυζάντιο ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση». Η μεταβυζαντινή τέχνη (1453-1830) στον ελληνορθόδοξο κόσμο», περ. *Νέα Εστία*, τεύχος 1760 (Οκτώβρης 2003), 371 εξ.

Τριανταφυλλόπουλος 2001: Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Η τέχνη στην Κύπρο (1453-1571)» στο *ΠΤΔΚΣ*, τόμος Β', *Μεσαιωνικό τμήμα*, Λευκωσία, 621-650.

Τριανταφυλλόπουλος 2002 α : Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *Μελέτες για τη μεταβυζαντινή ζωγραφική. Ενετοκρατούμενη και τουρκοκρατούμενη Ελλάδα και Κύπρος*, Αθήναι.

Τριανταφυλλόπουλος 2002: Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Βενετία και Κύπρος: Σχέσεις τους στην τέχνη», στο Χρ. Μαλτέζου (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κύπρος Βενετία. Κοινές ιστορικές τύχες (Αθήνα, 1-3 Μαρτίου 2001)* Βενετία, 315-336.

Τουμαζής 2002: Γ. Τουμαζής (επιμ.), *Φωτίζοντας τη Νεοελληνική Εικαστική Δημιουργία. Οι απαρχές της Νεοελληνικής Ζωγραφικής*, Λευκωσία.

Τριώδιον 1960: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος (εκδ.), *Τριώδιον κατασκευκτικόν*, Αθήναι.

Τσελέντη-Παπαδοπούλου 2002: Ν. Γ. Τσελέντη-Παπαδοπούλου, *Οι εικόνες της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας από το 16^ο έως το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Αρχειακή τεκμηρίωση*, Αθήνα.

Τσικνόπουλλος 1979: Ι. Τσικνόπουλλος, *Ο άγιος Ηρακλείδιος και η ιερά αυτού μονή*, Λευκωσία .

Τσικνόπουλλος 1954: Ι. Π. Τσικνόπουλλος, *Η Ιερά Μονή του Χρυσοστόμου του Κουτζουβένδη και τα ιερά αυτής κτίσματα*, Λευκωσία.

Τσικνόπουλλος 1959: Ι. Π. Τσικνόπουλλος, *Η Ιερά Μονή Τροοδιτίσης*, Λευκωσία.

Τσικνόπουλλος 1964-1965: Ι. Π. Τσικνόπουλλος, *Παναγία η Χρυσορρωγιάτισσα. Ιστορική εν Κύπρω Ιερά Μονή*, Λευκωσία.

Τσικνόπουλλος 1967: Ι. Π. Τσικνόπουλλος, «Παφιακά», *ΚΣ* 31, 99-111.

Τσικνόπουλλος 1968: Ι. Π. Τσικνόπουλλος, *Η Ιερά Μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου του Μαχαιρά*, Λευκωσία.

Τσικνόπουλλος 1971: Ι. Τσικνόπουλλος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Πάφου*, Λευκωσία.

Τσικνόπουλλος 1990: Ι. Τσικνόπουλλος, *Ο άγιος Ηρακλείδιος και η ιερά αυτού μονή*, Λευκωσία.

Τσιρπανλής 2006: Ζ. Ν. Τσιρπανλής, *Ο κυπριακός ελληνισμός της διασποράς και οι σχέσεις Κύπρου – Βατικανού (1571-1878)*, Θεσσαλονίκη.

Φιλίππου 1930: Λ. Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα εν Κύπρω κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας (1571-1878)*, Λευκωσία, τόμοι Α'-Β'.

Φιλίππου 1975: Λ. Φιλίππου, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, Λευκωσία.

Φιλόθεος 1756: Φιλόθεος, αρχιεπίσκοπος Κύπρου (επιμ.), *Ακολουθία του αγίου ενδόξου Αποστόλου Βαρνάβα*, Βενετία, Παρά Αντωνίω τω Βόρτολι.

Χάκκεττ 1923: Ι. Χάκκεττ, *Ιστορία της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Κύπρου*, τόμοι Α'-Γ', μετάφρ. Χ. Παπαϊωάννου, Αθήναι-Πειραιεύς 1923-1927.

Χαρμαντά 1969: Κ. Χαρμαντά, «Ι. Λάπηθος-Λάμπουσα- Καραβάς» στο Στυλιανού, Χαρμαντά 1969.

Χασιώτης 2001: Ι. Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ οθωμανικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής πρόσκλησης. Ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη.

Χατζηδάκη 1997: Ν. Χατζηδάκη, *Εικόνες συλλογής Βελιμέζη, επιστημονικός κατάλογος*, Αθήνα.

Χατζηδάκη 1997: Ν. Χατζηδάκη, *Εικόνες της Συλλογής Βελιμέζη, επιστημονικός κατάλογος*, Αθήνα.

Χατζηδάκης 1987: Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830), τόμος 1, ΑΒΕΡΚΙΟΣ - ΙΩΣΗΦ*, Αθήνα.

Χατζηδάκης, Δρακοπούλου 1997: Μ. Χατζηδάκης, Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830), τόμος 2 ΚΑΒΑΛΛΑΡΟΣ - ΨΑΘΟΠΟΥΛΟΣ*, Αθήνα.

Χατζηχριστοδούλου 1999: Χρ. Χατζηχριστοδούλου κ.ά., *Εκκλησιαστικό Μουσείο Βάσας Κοιλανίου*, Λευκωσία.

Χατζηχριστοδούλου 1999α: Χρ. Χατζηχριστοδούλου, *Βυζαντινό Μουσείο Πεδουλά*, Λευκωσία.

Χατζηχριστοδούλου et. al. 2000: Χρ. Χατζηχριστοδούλου, Κ. Γερασίμου, Ε. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Νέα εικόνα και ιστορική μαρτυρία Ιωάννου Κορνάρου του Κρητός*, Λευκωσία.

Χατζηχριστοδούλου, Γερασίμου 2001: Χατζηχριστοδούλου, Γερασίμου, «Μεταβυζαντινές εικόνες με την παράσταση της Παναγίας του Κύκκου», στο *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Ιερά Μονή Κύκκου στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη»*, Λευκωσία, 45-81.

Χατζηχριστοδούλου, Μυριανθούς 2002: Χρ. Χατζηχριστοδούλου, Δ. Μυριανθούς, *Ο ναός της Παναγίας της Ασίνου*, Λευκωσία.

Χατζηχριστοδούλου 2005: Χρ. Χατζηχριστοδούλου, «Ο ναός της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού», στο Κ. Γερασίμου, Δ. Μυριανθούς, Κ. Παπαϊωακείμ, Χρ. Χατζηχριστοδούλου, *Οι ναοί των Πελεντρίων. Ιστορία-Αρχιτεκτονική-Τέχνη*, Λευκωσία, 56-99.

Χατζηχριστοδούλου 2005α: Χρ. Χατζηχριστοδούλου, «Δύο άγνωστες επτανησιακές εικόνες στο ναό Παναγίας Χρυσοπολίτισσας στη Λάρνακα της Κύπρου», στο *Ε' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου, 3-5 Οκτωβρίου 2003, Κέρκυρα, Εισηγήσεις – Περιλήψεις*, Κέρκυρα 2005, 283.

Χατζηχριστοδούλου 2007: Χρ. Χατζηχριστοδούλου, «Μεταβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική της Κύπρου αρχές 18^{ου}-αρχές 20^{ού} αιώνα» στο *Κύπρος*. Αθήνα.

Χατζηχριστοδούλου 2007 α: Χρ. Χατζηχριστοδούλου (επιμ.), Ο άγιος Κυπριανός στο Μένοικο, Λευκωσία 2001, β' ανατύπωση: Λευκωσία 2007.

Χιδίρογλου 1971: Π. Χιδίρογλου, «Σουλτανικά Βεράτια υπέρ του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Σωφρονίου», ΚΣ Λ', 143-163.

Χιδίρογλου 1973: Π. Χιδίρογλου, *Οθωμανικά έγγραφα της εν Κύπρω Μονής Κύκκου*, Λευκωσία.

Χοτζάκογλου 2005: Χ. Γ. Χοτζάκογλου, «Η βυζαντινή τέχνη», στο Θ. Παπαδόπουλλος (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τόμος Γ', Λευκωσία 2005, 465-787.

Χοτζάκογλου 2007: Χ. Γ. Χοτζάκογλου, «Φωτίζοντας τη χριστιανική τέχνη της Κύπρου: από την αυγή των πρώτων βασιλικών μέχρι την οθωμανική ημισέλινο (4^{ος}-16^{ος} αι.)» στο *Κύπρος 2007*, 159-207.

Χοτζάκογλου 2008: Χ. Γ. Χοτζάκογλου (επιμ.), *Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, Δ' Διεθνές Κυπριολογικό Συνέδριο, Λευκωσία 29 Απριλίου -3 Μαΐου 2008, Περιλήψεις*, Λευκωσία.

Χριστοφοράκη 1999 : Ι. Χριστοφοράκη, «Η γυναικεία ενδυμασία στην Κύπρο κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους», στο Β. Καραγιώργης, Λ. Λοΐζου Χατζηγαβριήλ, *Η γυναικεία ενδυμασία στην Κύπρο από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Λευκωσία, 13-19.

Χριστοφοράκη 2000: Ι. Χριστοφοράκη, «Χορηγικές μαρτυρίες στους μεσαιωνικούς ναούς της Ρόδου (1204-1522)», *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι και την κατάληψή της από τους Τούρκους (1523)*, Πρακτικά, τόμος Β', Αθήνα, 449-464.

Χρύσανθος 1787 (Αθήνα 21994) : Χρύσανθος εκ Προύσης, *Προσκυνητάριον. Της αγίας πόλεως Ιερουσαλήμ και πάσης Παλαιστίνης*, Βιέννη.

Χρυσόστομος 1969: Χρυσόστομος ηγούμενος Κύκκου, *Η Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή του Κύκκου*, Κύπρος.

Ψιλάκης 1994: Ν. Ψιλάκης, *Βυζαντινές μνήμες της Κρήτης*, Ηράκλειο.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

BZ: *Byzantinische Zeitschrift*

LCI: *Lexikon der Christlichen Ikonographie, herausgegeben von E. Kirschbaum u.a., τόμοι 1-8, Rom- Freiburg-Basel- Wien 1968-1972.*

ODB: *Oxford Dictionary of Byzantium, τόμοι 1-3, Oxford 1991.*

PG: J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completes, Series graeca*, Paris 1857-1906.

RbK: *Reallexikon zur byzantinischen Kunst, herausgegeben von K. Wessel und M. Restle, Stuttgart 1966* εξ.

Arbel 2007: B. Arbel (επιμ.), *Venetian Letters (1354-1512) from the Archives of the Bank of Cyprus Cultural Foundation and other Collections*, Nicosia.

Argyrou, Myriantefs 2006: C. Argyrou, D. Myriantefs, *The Church of the Holy Cross of Ayiasmati*, Nicosia.

Bahadir et al.¹⁴²⁵: V. Bahadir Alkim, N. Antel, R. Avery, J. Eckimann, S. Huri, F. Iz, Mansurođlou A., *Redhouse Sozlugu, Redhouse Yeni Turkce-Ingilizce Sozluk*, Istanbul.

Byzantine Art 1964: Office of the Minister to the Prime Minister of the Greek Government, Department of Antiquities and Archaeological Restoration (edit.), *Byzantine Art. A European Art*, (Catalogue), Athens.

Byzantium 1994: D. Buckton (edit.), *Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections*, London.

Byzantium 2004: *Byzantium. Faith and Power (1261-1557)*, [Κατάλογος έκθεσης], ed. By Helen C. Evans, The Metropolitan Museum of Art, New York.

Chatzidakis 1976: *Etudes sur la peinture postbyzantine*, London.

Chatzidakis, Bitha 2003: M. Chatzidakis, I. Bitha, *Corpus of the Byzantine wall-paintings of Greece. The Island of Kythera*, Athens.

¹⁴²⁵ Το λεξικό έχει χρησιμοποιηθεί για τους τουρκικούς όρους και δεν γίνονται παραπομπές σ' αυτό.

Cirkovic, Korac, Babic 1986: S. Cirkovic, V. Korac, G. Babic, *Le Monastère de Studenica*, Belgrade.

Cyprus the Holy Island 2000: *Cyprus the Holy Island. Icons through the Centuries 10th – 20th Century, A millennium Celebration of The orthodox Archdiocese of Thyateira and Great Britain. The Hellenic Centre 1 November – 17 December, 2000*, Nicosia.

Delehaye 1907: H. Delehaye, *Saints de Chypre*, στο *Analecta Bollandiana*, XXVI, Bruxelles.

Deschamps 1897 (2005): E. Deschamps, *Στην Κύπρο τη χώρα της Αφροδίτης. Από το ημερολόγιο ενός ταξιδιώτη*. Εισαγωγή, Σχόλια και Σημειώσεις Στ. Γ. Λαζαρίδης, Λευκωσία 2005 (α' έκδοση, Paris 1897, γαλλικά).

Drandaki 2002: A. Drandaki, *Greek Icons 14th-18th century. The Rena Andreadis Collection*, Athens-Milano.

Eliades 2007: I. A. Eliades, “Madonna enthroned between St. George and St. Nicholas and Donors”, *Europe, Rusia, Europe, Mockba* .

Enlart 1899 (31987): C. Enlart, *Gothic Art and the Renaissance in Cyprus* (translated by D. Hunt), London 1987 (α' έκδοση, τόμοι Α'-Β', Paris 1899, γαλλικά).

Frigerio-Zeniou 2005: St. Frigerio-Zeniou, «Κυπριώτισσες κυράδες: Reflects de la mode féminine à Chypre au XVIe Siècle», *ΚΣ ΕΖ'-ΕΗ'* (2003-2004) [2005], 245-315.

Frigerio-Zeniou et al. 2006: St. Frigerio-Zeniou, M. Lazović, M. Martiniani-Reber, *Icônes de la collection du Musée d'art et d'histoire Genève*, Milan.

Gabelić 2004: S. Gabelić, *Byzantine and Post-Byzantine Cycles of the Archangels (11th to 18th Century)*. Corpus, Belgrade.

Gazioğlu 1990: A. C. Gazioğlu, *The Turks in Cyprus. A Province of the Ottoman Empire (1571-1878)*, London.

Georgia 1996: T. Velmans, A. Alpagò Novello, *L' arte della Georgia. Affreschi e architetture*, Milano.

Gerola 1993: G. Gerola, *Βενετικά Μνημεία της Κρήτης (εκκλησίες)*, μετάφραση Στ. Γ. Σπανουδάκης, Ηράκλειο.

Goar 1960: J. Goar, *Euchologion sive Rituale Graecorum* (Venice 1730).

Grishin 1996: A. D. Grishin, *A pilgrims account of Cyprus: Barskii's Travels in Cyprus*, Sources of the History of Cyprus, Vol. III, Greece and Cyprus Research Center.

Gunnis 1936 (51973): R. Gunnis, *Historic Cyprus. A Guide to its Towns & Villages, Monasteries & Castles*, London.

Hill 1972: G. Hill, *A History of Cyprus*, vol. IV, London.

Imhaus 2004: B. Imhaus, *Lacrimae Cypriae. Les larmes de Chypre ou recueil des inscriptions lapidaires pour la plurart funéraires de la période Franque et Venitienne de l'île de Chypre*, vol. I-II, Nicosie.

Inneme 1992: K. Inneme, *Ecclesiastical dress in the Medieval Near East*, Leiden.

Jeffery 1918: G. Jeffery, *A description of the historical monuments of Cyprus*, Nicosia.

Johnstone 1967: P. Johnstone, *Byzantine tradition in Church Embroidery*, London.

Kalopissi-Verti 1986: S. Kalopissi-Verti, "Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in the Thirteenth Century Churches of Greece", *Veröffentlichungen der Commission für die Tabula Imperii Byzantini*, 5, Wien 1992.

Kriss-Rettenbeck 1972: L. Kriss-Rettenbeck, *Ex Voto. Zeichen Bild und Abbild im christlichen Votivbrauch*, Zürich.

Kyrris 1968: C. P. Kyrris, “Prosopographical data relating to Georgio Protopapa da Vatili”, *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 2(1968-69)57 εξ.

Maps of Cyprus 2003: L. Navari (edit.), *Maps of Cyprus from the Collections of the Bank of Cyprus Cultural Foundation*, Nicosia.

Marinković 2007: Č. Marinković, *Image of the Complete Church. Representations of Architecture on Founder’s Portraits in Serbian and Byzantine Art*, Belgrade.

Mijovic 1973: P. Mijovic, *Menolog*, Beograd (σερβικά).

Millet 1938-1947: G. Millet, *Broderies religieuses de style Byzantine*, 2 vols, Paris.

Millet 1960: G. Millet, *Recherches sur Iconographie de l’Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles. D’après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos*, Paris.

Mouriki 1993: D. Mouriki, “The cult of Cypriot Saints in medieval Cyprus as attested by Church decorations and Art paintings” στο *The Sweet Land of Cyprus, Papers given at the Twenty-Fifth Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1991, edited by A. A. M. Bryer and G.S. Georghallides*, Nicosia, 237-277.

Muslim places 2005: *Muslim places of worship in Cyprus*, Published by the Association of Cypriot Archaeologists, Nicosia.

Panayotidi 2004: M. Panayotidi, “Donor Personality traits in 12th century painting, Some examples”, *Το Βυζάντιο ώρμιο για αλλαγές. Επιλογές, εναισθησίες και τρόποι έκφρασης από τον ενδέκατο στον δέκατο πέμπτο αιώνα*, Επιστημονική επιμέλεια Χριστίνα Γ. Αγγελίδη, Αθήνα.

Papageorgiou 1969: A. Papageorgiou, *Icons of Cyprus*, Paris-Geneva-München.

Papageorgiou 1999: A. Papageorgiou, *The Cathedral of St. John the Evangelist*, Nicosia.

Papas 1965: T. Papas, *Studien zur Geschichte der Messgewänder im byzantinischen Ritus*, München.

Parani 2003: M. Parani, *Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th-15th Centuries)*, Brill-Leiden-Boston.

Paraskevopoulou 1978: M. Paraskévopoulou, *Recherches sur les Traditions des Fêtes Religieuses Populaires de Chypre*, Nicosie (1982 αγγλική).

Pieridou 1976: A. Pieridou, *Cyprus Embroidery*, Nicosia.

Rice 1937: D. T. Rice, R. Gunnis, T. T. Rice, *The Icons of Cyprus*, Edinburgh.

Salvator 1983 (1881): I. Salvator, *Levkosia die Hauptstadt von Cypem*, Prague 1873. Αγγλική έκδ.: *Levkosia capital of Cyprus*, London 1983 (α' εκδ. 1881).

San Nicola 2006: M. Bacci (επιμ.), *San Nicola. Splendori d'arte d'Oriente e d'Occidente*, Milano.

Semoglou 2001: A. Semoglou, "Portraits chypriotes de donateurs et le triomphe de l'elegance", in *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίτσα*, Ελληνική Εταιρεία Σλαβικών Μελετών, Θεσσαλονίκη, 484-509.

Ševčenko 1994: N. P. Ševčenko, "Close Encounters: Contact between Holy Figures and the faithful as represented in Byzantine works of Art", στο *Byzance et les images*, Paris, 255-286.

Sinai 1990: K. A. Manafis (edit.), *Sinai. Treasures of the Monastery of Saint Catherine*, Athens.

Sofokleous 1997: S. Sofokleous, «Ritratti di donne nella Cipro bizantina, medioevale e rinascimentale (dal XII al XVI secolo)», Regione Piemonte, *Dame, Draghi e Cavalieri Medioevo al Femminile, Atti del Convegno Internazionale, Casale Monferrato Salone S.Bartolomeo 4-6 ottobre 1996*, Torino, 51-59.

Sophocleous 1990: S. Sophocleous, *Le patrimoine des icônes dans le Diocèse de Limassol, Chypre. 12e-16e siècle*, 3 volumes, (Thèse de doctorat, Université de Strasbourg II), Strasbourg et Limassol.

Sophocleous 1994: S. Sophocleous, *Icons of Cyprus. 7th-20th century*, Nicosia.

Sophocleous 2006: S. Sophocleous, *Icones de Chypre. Diocese de Limassol 12e-16e siècle*, Nicosie.

Spatharakis 2005: I. Spatharakis, *The Pictorial Cycle of the Akathistos Hymn for the Virgin*, Leiden.

Stylianou 1960: A. and J. Stylianou, "Donors and dedicatory inscriptions, Supplicants and Supplications in the painted churches of Cyprus" στο *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*, IX (1960) 97-128.

Stylianou 1967: A. and J. Stylianou, "Two donor-portraits and two Dedicatory inscriptions concerning Bishop Macarios of Kition (1737-1776)", *ΚΣ ΛΑ'* (1967), 65-74.

Stylianou 1972: A. and J. Stylianou, "The historic church of St. George of Arpera", *ΚΣ ΛΣΤ'* (1972), 149-164.

Stylianou 1985: A. and J. Stylianou, *The painted Churches of Cyprus. Treasures of Byzantine Art*, Athens.

Stylianou 1997: A. and J. Stylianou, *The painted Churches of Cyprus. Treasures of Byzantine Art*, Nicosia.

Subotić 1998: G. Subotić (edit.), *Hilandar Monastery*, Belgrade.

The Glory of Byzantium 1997: J. P. O' Neill (εκδ.), *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*, [Κατάλογος έκθεσης], The Metropolitan Museum of Art, New York.

The Sweet Island: A. A. M. Bryer, G. S. Georghallides (επιμ.), "The Sweet Island of Cyprus". *Papers given at the Twenty-Fifth Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1991*, Nicosia 1993.

Triantaphyllopoulos 1985: D. D. Triantaphyllopoulos, *Die Nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und den anderen Ionischen Inseln. Untersuchungen zur Konfrontation zwischen ostkirchlicher und abendländischer Kunst (15.-18. Jahrhundert)*, 1 Band Text, 2 Band: Register und Tafeln, München.

Velmans 1977: T. Velmans, *La peinture murale Byzantine a la moyen Age*, τόμος I, Paris.

Walter 2003: Chr. Walter, *Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Burlington.

Weitzmann et al. 1982: K. Weitzmann, G. Alibegasvili, A. Volskaja, M. Chatzidakis, G. Babic, M. Alpatov, T. Voinescou, *The Icon*, London.

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ Α. ΧΑΤΖΗΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

A. Προσωπικά Στοιχεία

Όνοματεπώνυμο: Χριστόδουλος Α.
Χατζηχριστοδούλου

Έτος, Τόπος γέννησης: 1965, Αμμόχωστος Κύπρου

Οικογενειακή Κατάσταση: Έγγαμος με 5 παιδιά
Διεύθυνση: Αγαμέμνονος 1, 2310 Λακατάμια

Τηλέφωνο: 00357 22 382044/ 99 333939

Σημείωση: Έχω εκπληρώσει τις στρατιωτικές μου υποχρεώσεις

B. Εκπαίδευση

Είμαι απόφοιτος του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης με ειδίκευση στην Αρχαιολογία.

Έχω εκπονήσει (με βαθμό "Άριστα") τις εξής μεταπτυχιακές εργασίες με πρωτεύουσα στον Τομέα της Βυζαντινής Ιστορίας με θέμα: "Η ακμή του Ρηγάτου της Κύπρου (1285-1369)" και δευτερεύουσες στον Τομέα της Βυζαντινής Αρχαιολογίας με θέμα: "Παραστάσεις αγίων γυναικών της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας" και στο Τομέα της Νεώτερης Τέχνης της Δύσης με θέμα: "Απεικονίσεις Δωρητών σε ναούς και κειμήλια την εποχή της Τουρκοκρατίας στην Κύπρο (1571-1878)".

Στις 16 Μαΐου 2008 υποστήριξα τη διδακτορική διατριβή μου στο Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Κύπρου με θέμα: "Κτήτορες ναών και δωρητές

κειμηλίων την εποχή της Τουρκοκρατίας στην Κύπρο (1571-1878)". Έχω βαθμολογηθεί από την πενταμελή Επιτροπή με βαθμό "Άριστα". Την επιτροπή αποτελούσαν ο Ερευνητικός Σύμβουλος Καθηγητής Δ. Τριανταφυλλόπουλος, ο Πρόεδρος της Επιτροπής Καθηγητής Ι. Θεοχαρίδης και τα Μέλη της Επιτροπής: Καθηγήτρια Ε. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Αναπληρωτής Καθηγητής Γ. Γιωργής και Επίκουρος καθηγητής Α. Σέμογλου.

Γ. Επιστημονική-Ερευνητική δραστηριότητα

1. Έλαβα μέρος στην Πανεπιστημιακή ανασκαφή των Φιλίππων, υπό την εποπτεία του καθηγητού του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Γ. Γούναρη (Αύγουστος-Σεπτέμβρης 1988).
2. Εργάστηκα με την ΙΘ' Εφορεία Κλασικών και Προϊστορικών Αρχαιοτήτων στην ανασκαφή των Αβδήρων, υπό την εποπτεία της αρχαιολόγου Ντ. Καλλιτζή (Απρίλης-Ιούνης 1991).
3. Εργάστηκα στην 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκη σε σωστικές ανασκαφές από το 1992 έως το 1994.
4. Εργάστηκα από το 1994 έως το 1998 στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού σε καταγραφές αρχαιολογικού υλικού. Συγκεκριμένα ασχολήθηκα με τις ακόλουθες κατηγορίες μικροαντικειμένων: α) Κοσμήματα, β) Οστέϊνα, γ) Κεραμικά, δ) Λίθινα, ε) Υφάσματα, στ) Μεταλλικά, ζ) Γυάλινα, η) Τροφικά κατάλοιπα, καθώς επίσης και με: θ) Χειρόγραφα, ι) Παλαίτυπα, κ) Εικόνες (Χάρτινες και ξύλινες φορητές).
5. Παρακολούθησα τη σειρά των μαθημάτων της Ελληνικής Παλαιογραφίας, στο Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών Ιεράς Μονής Βλατάδων, Θεσσαλονίκη, Διδάσκων Ε. Λίτσας.
6. Συμμετείχα στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα με θέμα "Προσέγγιση ιστορικών πηγών και ταξινόμηση αρχαιολογικού υλικού για την ολοκλήρωση του Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής Εκπαίδευσης", το οποίο επιδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και πραγματοποιήθηκε στη Φιλοσοφική Σχολή

του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

7. Συμμετείχα ως ερευνητής στο πρόγραμμα "Εικονογραφημένα χειρόγραφα του Αγίου Όρους", μέσω του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
8. Συμμετείχα ως ερευνητής στο πρόγραμμα "Έργα Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής μικροτεχνίας στο Άγιον Όρος", μέσω Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
9. Παρέδωσα φροντιστηριακή εργασία στο μάθημα της Παλαιογραφίας με θέμα "Τα σημειώματα των Ελληνικών Χειρογράφων του Αγίου Όρους".
10. Ιστορικοφιλολογική παρουσίαση ανέκδοτου Χειρογράφου 62, φ. 305-313 της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα Αγίου Όρους, στη σειρά των μαθημάτων Παλαιογραφίας του Ιδρύματος Πατερικών Μελετών.
11. Ως επιστημονικός συνεργάτης έλαβα μέρος στην διοργάνωση της Έκθεσης "Θρησκευτικά χαρακτηριστικά από τη συλλογή της Ντόρης Παπαστράτου" που οργάνωσε το Υπουργείο Πολιτισμού με την 9η ΕΒΑ, στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού (11 Νοεμβρίου-3 Μαρτίου 1996). Ανέλαβα το εκπαιδευτικό πρόγραμμα ξεναγήσεων της έκθεσης.
12. Κατά την διάρκεια της Έκθεσης "Εικόνες της Συλλογής Βελιμέζη" του Μουσείου Μπενάκη, στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού (19 Ιανουαρίου-15 Απριλίου 1997). Ανέλαβα το εκπαιδευτικό πρόγραμμα ξεναγήσεων.
13. Ασχολήθηκα με την προετοιμασία αρχαιολογικού υλικού των δύο μόνιμων εκθέσεων του Μουσείου με τίτλους "Ο παλαιοχριστιανικός ναός" και "Από τα Ηλύσια Πεδία στο Χριστιανικό Παράδεισο" και στην Έκθεση "Το Ελληνικό Κόσμημα - 6.000 Χρόνια Παράδοση", του Υπουργείου Πολιτισμού της Ελλάδος.
14. Ως επιστημονικός συνεργάτης έλαβα μέρος στη Μουσειολογική μελέτη και οργάνωση της Έκθεσης "Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος" που συνδιοργάνωσε το Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου και το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη (26 Οκτωβρίου 1997-31 Ιανουαρίου 1998) και αργότερα στη Λευκωσία (23 Μαρτίου-17 Μαΐου 1998). Επιπλέον ανέλαβα τα εκπαιδευτικά προγράμματα ξεναγήσεων.
15. Συμμετείχα στο Συνέδριο "Η Ιερά Μονή Κύκκου στη Βυζαντινή και μεταβυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη" (Λευκωσία 14-16 Μαΐου 1998) με

τίτλο ανακοίνωσης: "Μεταβυζαντινές εικόνες της Παναγίας του Κύκκου στη Κύπρο".

16. Ως Βοηθός Έφορος της Χαρτογραφικής Συλλογής του Πολιτιστικού Ιδρύματος Τραπεζής Κύπρου, έλαβα μέρος στο 18ο Διεθνές Συνέδριο της Ιστορίας της Χαρτογραφίας (Αθήνα 11-16 Ιουλίου 1999) στο "Session: Poster" με θέμα: "Maps and Cultural Heritage of Cyprus in the Post-Byzantine Period".
17. Είχα την επιστημονική επιμέλεια της μόνιμης Έκθεσης του Βυζαντινού Μουσείου Πεδουλά της Ιεράς Μητροπόλεως Μόρφου (1999).
18. Είχα την επιστημονική επιμέλεια της μόνιμης Έκθεσης του Εκκλησιαστικού Μουσείου Βάσας Κουλιανίου της Ιεράς Μητροπόλεως Πάφου (1999).
19. Είχα επίσης την επιστημονική επιμέλεια της μόνιμης Έκθεσης για τη συλημένη Πολιτιστική Κληρονομιά του Εξωκλήσιού του Αγίου Ευφημιανού στον Κόρνο (1998).
20. Ως βοηθός Έφορος Συλλογών του Πολιτιστικού Ιδρύματος Τραπεζής Κύπρου είχα την Επιστημονική-Μουσειολογική επιμέλεια της Έκθεσης "Ο κόσμος της Κύπρου την αυγή του 20ού αιώνα" που συνδιοργάνωσαν το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο και το Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου στο Μέγαρο της Παλαιάς Βουλής (9 Δεκεμβρίου 1999-31 Μαρτίου 2000) και στη Λευκωσία (11 Μαΐου-5 Αυγούστου και 4 Σεπτεμβρίου -28 Οκτωβρίου 2000). Επιπλέον ανέλαβα τα εκπαιδευτικά προγράμματα ξεναγήσεων.
21. Μαζί με τη Διευθύντρια του Πολιτιστικού Ιδρύματος Τραπεζής Κύπρου Λευκή Μιχαηλίδου είχαμε την επιστημονική και Μουσειολογική Επιμέλεια της Έκθεσης "Ιερά Μητρόπολις Μόρφου. 2000 χρόνια Τέχνης και Αγιότητας" που συνδιοργάνωσαν η Ιερά Μητρόπολις Μόρφου και το Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου στο κτήριο του Ιδρύματος στην Παλιά Λευκωσία (20 Δεκεμβρίου 2000-30 Ιουνίου 2001). Επίσης ανέλαβα τα εκπαιδευτικά προγράμματα και τις ξεναγήσεις.
22. Μαζί με τη Διευθύντρια του Πολιτιστικού Ιδρύματος Τραπεζής Κύπρου αναλάβαμε την επιλογή εικόνων και κειμένων των Ημερολογίων της Τράπεζας Κύπρου για το 2001 με τίτλο: "Ο κόσμος της Κύπρου την αυγή του 20ού αιώνα".

23. Συμμετείχα στο ΙΔ' Πολιτιστικό Τριήμερο της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών για την Κύπρο, Συμπόσιο "Η Κύπρος κατά την Τουρκοκρατία (1571-1878)" (Αθήνα 4-6 Απριλίου 2001) με τίτλο ανακοίνωσης: "*Κτήτορες ναών και δωρητές κειμηλίων στην εκκλησιαστική Τέχνη της Κύπρου κατά την Τουρκοκρατία (1571-1878)*".

Δ. Δημοσιεύσεις

1. Χρ. Χατζηχριστοδούλου, *Βυζαντινό Μουσείο Πεδουλά* (κατάλογος), Πεδουλάς 1999.
2. Χρ. Χατζηχριστοδούλου, «Φορητές εικόνες στην Ιερά Μητρόπολη Μόρφου (12ος-14ος αι.)», στο *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου. 2000 χρόνια Τέχνης και Αγιότητας*, Λευκωσία 2000, 127-140. Επίσης βλ. αρ. 4, 5, 7,10, 13,14, 17, 21-26, 34-36, 38, 40, 41, 45-46, 47, 49, 57-60, 62-66, 69-74, 76, 82, 83, 85, 87-88, 90-94, 107, 112, 113, 123.
3. Χρ. Χατζηχριστοδούλου, Κ. Γερασίμου, «Μεταβυζαντινές εικόνες με την παράσταση της Παναγίας του Κύκκου στην Κύπρο», στο Στ. Περγίκης (επιμ. Εκδ.), *Πρακτικά Συνεδρίου. «Η Ιερά Μονή Κύκκου στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη*», Λευκωσία 2001, 45-81.
4. Χρ. Χατζηχριστοδούλου, Ο εικονογραφικός κύκλος του αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη στο *ΚΑ' Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 2001, 104-105.
5. Χρ. Χατζηχριστοδούλου, Κ. Γερασίμου, Κ. Παπαιωακείμ, *Εκκλησίες της Δερύνειας και τα κειμήλιά τους*, Λάρνακα 2001.
6. Χρ. Χατζηχριστοδούλου, Παραστάσεις θαλασσινών σκηνών και θαυμάτων στη μεταβυζαντινή Κύπρο, *Γ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου* (2001) [2002].
7. Χρ. Χατζηχριστοδούλου, «Άγνωστη εικόνα της βενετοκρατούμενης Κύπρου δωρεά του Φλώριου και της Λάγουρας Γόννη», στο *Κύπρος-Βενετία. Κοινές ιστορικές τύχες*, Βενετία 2002, 347-352.
8. Χρ. Χατζηχριστοδούλου, Δ. Μυριανθεύς, *Ο ναός της Παναγίας της Ασίνου*, Λευκωσία 2002.

9. Χρ. Χατζηχριστοδούλου, Γ. Ιωάννου, *Σωτήρα Αμμοχώστου, η βυζαντινή κωμόπολη. Ιστορία και Τέχνη*, Λευκωσία 2002.
10. Χρ. Χατζηχριστοδούλου, *Ιερός ναός Παναγίας Χρυσελευούσας στην Έμπα*, Λευκωσία 2002.
11. Χρ. Χατζηχριστοδούλου, Οι χάρτες ως κειμήλια και ως έκφραση εκκλησιαστικής πολιτικής. Η περίπτωση της Κύπρου, *ΚΓ' Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 2003, 116-117.
12. Χρ. Χατζηχριστοδούλου, Λειψανοθήκες αγίων καρών στην Κύπρο, *Δ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου (2002) [2003]*, 235-236.
13. Chr. Chadjichristodoulou, M. Iakovou, L. Michaelidis, The Bank of Cyprus Cultural Foundation στο *Cyprus Jewel in the Crown of Venice*, λήμμ. και εικ. 175-191.
14. Chr. Chadjichristodoulou, The Monastery of Machairas στο *Cyprus Jewel in the Crown of Venice*, Nicosia 2003, λήμμ. και εικ. 205-207.
15. Chr. Hadjichristodoulou, λήμμα «Icon with the Virgin Kykkotissa», στο E. Evans, *Byzantium. Faith and Power (1261-1557)*, New York 2004, αρ. 91.
16. Χρ. Χατζηχριστοδούλου, *Σταυροφορίες Μύθος και πραγματικότητα*, λήμμ. και εικ. αρ. 4, 5.
17. Χρ. Χατζηχριστοδούλου, Η κατεχόμενη περιοχή της Κύπρου και οι εικόνες. Η τύχη τους 30 χρόνια μετά την τουρκική εισβολή στο *ΚΕ' Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 2005, 138-139.
18. Χρ. Χατζηχριστοδούλου, Δύο άγνωστες επτανησιακές εικόνες στο ναό της Παναγίας Χρυσοπολίτισσας στη Λάρνακα της Κύπρου, *Γ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου (2003) [2005]*, 283.
19. Χρ. Χατζηχριστοδούλου, Κ. Γερασίμου, Κ. Παπαϊωακείμ, Δ. Μυριανθεύς, *Οι ναοί των Πελεντρίων. Ιστορία-Αρχιτεκτονική-Τέχνη*, Λευκωσία 2005.
20. Χρ. Χατζηχριστοδούλου (επιμ.), *Οδοιπορικό στα χριστιανικά μνημεία της μητροπολιτικής περιφέρειας Κυρηνείας*, Λευκωσία 2006.

Ε. Ξένες Γλώσσες

1. Αγγλικά:

- επιπέδου First Certificate in English
- επιπέδου τετάρτου έτους που οργάνωσαν τα Ινστιτούτα Ξένων γλωσσών του Κυπριακού Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού.

2. Είμαι απόφοιτος του τριετούς κύκλου σπουδών Τουρκικής γλώσσας που οργανώνει το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Σχολή Βαλκανικών Γλωσσών.

ΣΤ. Ειδικά ενδιαφέροντα

Έχω παρακολουθήσει τα εξής σεμινάρια:

1. "Παραδοσιακής Βιβλιοδεσίας", μέσω της Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης.
2. "Ευλογλυπτικής και διακοσμητικής ξύλου", μέσω της Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης.

Μετά από κατατακτήριες εξετάσεις βρίσκομαι στο πτυχίο στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Παρακολούθησα μαθήματα Η/Υ που οργάνωσε το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (εκμάθηση Υπολογιστή, Δημιουργία Αρχείων, ταξινόμηση-αρχειοθέτηση ανασκαφικών ευρημάτων). Διδάσκων καθηγητής Ι. Ακαμάτης καθώς και μαθήματα Η/Υ στα Windows 95.

Είμαι Πρόεδρος της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών, Έφορος των Συλλογών του Πολιτιστικού Ιδρύματος Τραπέζης Κύπρου, Μέλος της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Μέλος των Φίλων του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού (Θεσσαλονίκη), Μέλος των Φίλων του Λεβέντειου Δημοτικού Μουσείου Λευκωσίας, Μέλος του Conseil International des Musées (ICOM),

Μέλος του Διεθνούς Συμβουλίου Μνημείων και Χώρων, Κυπριακό Τμήμα (ICOMos) και Σύμβουλος της Ιερών Μητροπόλεων Μόρφου, Ταμασού και Ορεινής για βυζαντινά θέματα.

ΧΡΗΣΤΟΔΟΥΛΟΣ Α. ΧΑΤΖΗΧΡΗΣΤΟΔΟΥΛΟΥ